

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

БІБІКОВ Дмитро Валентинович

УДК 902.2 (477.41) «11/12»

ВИШГОРОД ТА ЙОГО ОКРУГА В X – XIII ст.

07.00.04 – археологія
Історичні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ (Д.В. Бібіков)

Науковий керівник – Петраускас Андрій Вальдасович, кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник Інституту археології НАН України

Київ – 2018

АНОТАЦІЯ

Бібіков Д.В. Вишгород та його округ в X–XIII ст. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.04 «археологія». – Інститут археології НАН України, Київ, 2018.

Проблема розвитку давньоруських урбаністичних центрів не є новою. Одним із найкраще досліджених міст є Вишгород, проте наявні матеріали потребують систематизації та всебічного аналізу.

Писемні відомості про це місто містяться в давньоруських літописах, житіях святих та в творі Константина Багрянородного «Про управління імперією». На сторінках літописів, за нашими підрахунками, воно згадується 47 разів. Простежується еволюція адміністративно-політичної ролі Вишгорода від заміської резиденції київських князів до центру удільного князівства та стратегічно важливого форпосту на підступах до Києва. Протягом XI ст., після перенесення до міста мощів свв. Бориса та Гліба, стрімко зростає його значення як релігійного центру. Літописні дані суттєво доповнюються згадками Вишгорода в агіографічній літературі, а саме – творах Борисоглібського циклу. Вони містять інформацію про історичну топографію міста, його адміністративний устрій, церковну та ремісничу організацію.

Територія давньоруського Вишгорода складалася з укріплених дитинця та окольного граду, а також – відкритого посаду. За останніми підрахунками, їх загальна площа становила не менше 31 га, однак малоімовірно, щоб посад і окольний град були заселені одночасно. Територія останнього, що має площу майже 4 га і наразі повністю зайнята приватною забудовою, є «білою плямою» в історичній топографії Вишгорода.

Дитинець, площею близько 8 га, мав потужні укріплення: ще не так давно їх висота становила до 10 м. Найдавніші археологічні матеріали, виявлені на

дитинці, датуються серединою X ст. – часом, коли Вишгород уже був відомий навіть іноземним джерелам. Головною архітектурною домінантою міста в XI–XIII ст. була його знаменита на всю Русь святиня – храм-усипальниця Бориса і Гліба, спершу – дерев’яна, згодом – кам’яна. Вочевидь, навколо неї розміщувалась головна міська площа, від якої радіально розходились вулиці. Східний край дитинця у другій половині XII – першій половині XIII ст. займав ремісничий район – так званий «Квартал металургів». На південь і захід від городища на рубежі XI ст. виникає гончарний посад площею близько 19 га, забудований однотипними житлово-господарськими комплексами, що також включали в себе гончарні горни. Окремий ремісничий осередок, що спеціалізувався на металургії та металообробці, в середині XI ст. формується у південно-західній частині посаду, в ур. Нижні Дорогожичі. Наприкінці XI ст. на посаді склалася садибна система. Простежено кілька відрізків вулиць, один із них – довжиною майже 50 м. У другій чверті XII ст. посад остаточно гине в пожежі, що може бути пов’язано з літописними подіями 1136 р., коли Ольговичі разом із половцями спустошили київські околиці «до Вишгорода».

До давньоруської доби відносимо принаймні чотири курганних могильника та низку поодиноких захоронень. Серед поховань X ст. значну частину становлять захоронення зі зброєю, скандинавськими прикрасами, тощо. Більшість із них здійснено за обрядом кремації. У середині X ст. в 0,5 км північніше дитинця виникає осібна курганна група з камерними гробницями, що можемо пов’язати з раннім етапом поширенням християнства. Поодаль від міста (імовірно – на давніх шляхах) споруджуються великі поодинокі кургани, що містять дружинні поховання. Протягом XI–XIII ст. у поховальному обряді вишгородського населення поступово посилюється вплив християнських канонів, що проявляється у зменшенні кількості поховального інвентаря та переході до інгумації у підкурганних ямах, а згодом – і до ґрунтових могил. Два великих курганних некрополі виникають в 1–1,5 км від міста. Ґрунтове кладовище, виявлене на території посаду, можна пов’язати з наслідками монголо-татарської навали.

Починаючи з XI ст. навколо Вишгорода формується сільськогосподарська округа. Нині відомо близько двох десятків поселень (в тому числі – й завдяки новітнім дослідженням), одне городище та два могильники. Сільські поселення розташовувалися переважно по краю дніпровської тераси (ур. Вовчі гори та Хвощ у Вишгороді, Межигір'я, Старі Петрівці, Валки, Лютіж). Контролювати р. Ірпінь, котра в давнину була суднохідною, мало городище біля с. Демидів, розташоване в 20 км (тобто, в межах одного дня пішого ходу) від Вишгорода. Гіпотетично, Вишгороду адміністративно підпорядковувалася територія в пониззі Десни, де відоме літописне село Ольжичі. Разом вони становили єдиний організм, що здійснював контроль над переправою через Дніпро – стратегічно важливою ділянкою шляху з Києва в Чернігів. Імовірно місце переправи було відкрито завдяки розвідкам останніх років.

Наявні матеріали дозволяють робити певні узагальнення стосовно соціально-економічного розвитку міста. Значна частина (а можливо – навіть більшість) вишгородського населення займалась спеціалізованими ремеслами: гончарством, металургією, ковальством, ювелірною справою.

Високого рівня у Вишгороді досягли металургія та металообробка. У X – першій половині XI ст. в різних частинах міста функціонували невеликі поодинокі сиродутні горни наземної конструкції, призначені для власних потреб. В середині XI ст. в урочищі Нижні Дорогожичі виникає спеціалізований осередок металургів-ковалів. Після його загибелі починає функціонувати «Квартал металургів» у східній частині дитинця (друга половина XII – перша половина XIII ст.). Тут зводяться значно досконаліші металургійні майстерні – напівземлянки з легким перекриттям, великими сиродутними горнами, передгорновими ямами, а інколи – з каналами для виводу шлаків, вугільними ямами та ямами для відходів виробництва. Схожим чином були оснащені і розташовані поруч ковальські майстерні. Як і на багатьох давньоруських пам'ятках, вишгородські майстри поєднували обробку чорного металу з ливарництвом і ювелірною справою.

За масштабами гончарного виробництва вишгородський посад не має

рівних на території Давньої Русі: за підрахунками науковців, тут одночасно могло функціонувати 250–300 горнів. Горни першої половини XI ст. мали невеликий робочий об'єм та досить просту конструкцію. Поступово вишгородські гончарі почали будувати дедалі більші теплотехнічні споруди; чіткою хронологічною ознакою горнів XII ст. є наявність козла у вигляді підпорної стінки. Тоді ж відбувся перехід від повільного (ручного) до швидкого гончарного круга, який дозволяють простежити технічні відбитки на денцях вишгородському посуді. На початку XII ст. населення посаду отримало від князя замовлення, пов'язане з потребами будівництва Борисоглібської церкви. В гончарних горнах почали випалювати керамічні плитки підлоги, деякі з них перетворено на печі для випалювання вапна.

Новітні дані свідчать про те, що величезні об'єми виробництва кераміки у першу чергу були спрямовані на потреби населення Києва, де слідів гончарного ремесла практично не зафіксовано. На імовірність князівського замовлення можуть вказувати знахідки на території посаду свинцевих печатей і пломб, а також донець горщиків із клеймами у вигляді знаку Рюриковичів у заповненні гончарних горнів. Подібний характер мали металургійно-ковальські осередки в урочищі Нижні Дорогожичі та у східній частині дитинця («Квартал металургів»): про приналежність жителів цих районів до числа вотчинних ремісників можуть свідчити й особливості планувальної структури.

Додаткові ремесла на ранніх етапах мають ознаки виключно домашніх занять, а починаючи з другої половини XI ст. починають виділятися в окремі виробничі галузі. Мізерна кількість знахідок на території Вишгорода сільськогосподарських знарядь може вказувати на те, що основна частина зерна надходила в місто з округи. Археологічні та остеологічні матеріали свідчать про розвиток тваринництва, важливу роль у раціоні вишгородців відігравали продукти промислів. Про високий рівень розвитку торгівлі говорить досить показова колекція торговельного інвентаря з розкопок останніх десятиліть та численні знахідки предметів імпорту. Останні засвідчують наявність торгових контактів і культурних зав'язків жителів міста з територією Візантії, Скандинавії, Балкан,

Західної та Центральної Європи, Прибалтики, Поволжя. Знахідки предметів озброєння та спорядження вершника, а також – воїнських поховань, вказують на належність частини населення міста до дружинної верстви.

Світоглядні уявлення вишгородського населення другої половини X–XI ст. є доволі синкретичними, що знайшло відображення не лише в поховальному обряді. В культурних шарах цього періоду поруч із християнськими реліквіями та предметами особистого благочестя зустрічаються язичницькі амулети-підвіски. Після утвердження культу свв. Бориса і Гліба та будівництва на їх честь кам'яного храму-мавзолею Вишгород перетворюється на головний релігійний центр Давньої Русі. З християнством тісно пов'язане поширення писемності, свідченням якого є знахідки залізних писал, книжкових застібок, різноманітних побутових предметів з графіті. Значна кількість епіграфічних пам'яток нашої епохи на думку про існування у Вишгороді шкіл.

Ключові слова: Вишгород, давньоруське місто, дитинець, посад, могильники, округа, гончарство, металургія та металообробка, організація ремесла, духовна культура.

Bibikov D.V. Vyshgorod and its districts in X–XIIIth centuries. – Qualifying scientific work on the manuscript.

The thesis for the degree of Candidate of Historical Sciences (PhD) in speciality 07.00.04 "archaeology". – Institute of Archeology NAS of Ukraine, Kyiv, 2018.

The problem of development of the ancient Rus urban centers is not new. One of the best-studied cities is Vyshgorod, but available materials need to be systematized and thoroughly analyzed. Written information about this city is contained in the ancient chronicles, lives of saints and in the work of Constantine Bagrianoronij "About empire management." According to our calculations on the pages of the chronicles it is mentioned 47 times. The evolution of the administrative-political role of Vyshgorod from the country residence of Kiev princes to the center of a single principality and

strategically important outpost on the approaches to Kyiv are traced. During the XIth century after transferring to the city of relics of St. Boris and Hlib, its significance as a religious center is rapidly growing. The chronicles are substantially complemented by the references of Vyshgorod in the hagiographic literature, namely, the works of the Boris-Hlib cycle. They contain information about particular historical topography of the city, its administrative structure, church and craft organizations.

A territory of the Old Russian Vyshgorod consisted of fortified round district hail, as well as an open area. According to our estimates their total area was not less than 31 hectares, but it is unlikely that the posts and the district hail were populated at the same time. The territory of the last one, which occupies almost 4 hectares and is currently occupied by private buildings, is a dark spot in the historical topography of Vyshgorod.

Detached area of about 8 hectares had strong fortifications: not so long ago their height was about 10 m. The most ancient archaeological materials found on the site are dated from the middle of the tenth century – at that time Vyshgorod was already known even to foreign sources. The main architectural dominant of the city in the XI–XIIIth centuries was its famous temple, the tomb of Boris and Hlib, was famous for all of Russia, first – wooden, later – stone. Apparently, the main city square was located around it, from which streets were radially diverging. The eastern edge of detached area in the second half of the XIIth – the first half of the XIIIth century was occupied by a craft area - the so-called "Metallurgists Quarter ". To the south and west of the settlement at the turn of the XIth century there is a pottery site with an area of about 19 hectares, built with the same types of housing and economic complexes, which also included pottery alloys casting. A separate craft center specializing in metallurgy and metal processing is formed in the middle of the XIth century in the southwestern part place, in a Low Dorogozhichi stow. At the end of the XIth century there a farmstead system was established. Several streaks of streets were traced, one of them – almost 50 m in length. In the second quarter of the XIIth century the stow is finally dying in the fire, which due to the chronicles was related to the year 1136, when Olhgovichi together with the Polovtsy tribe devastated Kiev surroundings all the way "to Vyshgorod."

To the ancient Russian era at least four burial mounds and a number of individual burial grounds are related. Among the burials of the Xth century a large part of them are ones with weapons, Scandinavian ornaments etc. Most of them are made for the cremation ceremony. In the middle of the Xth century in 0,5 km north of the detached area there is a separate burial group with chamber tombs, which can be linked to the early stage of the spread of Christianity. Along the city (presumably – along the old roads) the large single burial mounds which contain multiple burials are constructed. During the XI–XIIIth centuries the influence of the Christian canons gradually intensifies the burial ritual of the Vyshgorod population, which manifests itself in the reduction of the amount of funeral equipment and the transition to inhumation in subcurrent pits and subsequently to ground graves. Two large burial necropolises arise in 1–1,5 km from the city. The soil cemetery discovered on the territory of the detached area can be linked to the consequences of the Mongol-Tatar invasion.

Since the XIth century an agricultural district is formed around Vyshgorod. About two dozen settlements (including – thanks to the latest research) are known, one settlement and two burial grounds. Rural settlements were located mostly on the edge of the Dnieper Terrace (a Wolves Mountains stow and a Hvosch stow in Vyshgorod, Mezhygiryia, Stari Petrivtsy, Valki, Lutizh). To control the Irpin River, which in the past was navigable, there was a settlement near the Demidov village, located in 20 km from Vyshgorod (that is within one day of walking). Hypothetically, a territory of the lower side of Desna River was administratively subordinated by Vyshgorod, where the famous annalistic village of Olzhichy was situated. Together they were one structure that controlled the crossing over the Dnieper River – a strategically important section on the road from Kiev to Chernihiv. The probable crossing area was discovered during scouting in recent years.

The available materials allow doing some generalizations regarding to the socio-economic development of the city. A significant part (or even the most significant part) of Vyshgorod population was engaged in specialized crafts: pottery, metallurgy, blacksmithing and jewelry.

A high level achieved metallurgy and metalworking in Vyshgorod. In the Xth –

the first half of the XIth centuries in different parts of the city there were small, single-faced, reddish horns of terrestrial construction, designed for their own needs. In the middle of the XIth century in the Nizhny Dorogozhichi stow there was a specialized center of metalworkers-blacksmiths. After its death the "Metallurgists Quarter" begins to work in the eastern part of the detached area (second half of the XIIth – first half of the XIIIth centuries). Here, much more advanced metallurgical workshops are being built – semi-underground with a light ceiling, large iridescent horns, pectoral holes, sometimes with channels for extracting slags, coal pits and wells for production waste. Similarly, blacksmith's workshops were equipped and located nearby. Like on many ancient Russian sites, Vyshgorod masters combined the processing of black metal with the foundry and jewelry business.

According to the scale of a pottery production, Vyshgorod land have no equal one in the Ancient Russia territory: according to scientists, there could simultaneously function 250-300 horns. The ones of the first half of the XIth century have had a small working volume and a fairly simple design. Gradually Vyshgorod potters began to build more and more heat engineering facilities; a clear chronological feature of the XIIth century horns became a presence of a goat as a form of a retaining wall. At the same time there was a transition from a slow (manual) to a fast potter's wheel, which allowed tracing the technical prints on the banks of the Vyshgorod pots. At the beginning of the XIIth century population of is area received an order from the prince related to the needs of the construction of the Boris-Hlib church. Ceramic floor tiles began to be baked in the pottery horns, some of them converted to a lime kiln.

According to our belief, huge volumes of ceramics production were primarily aimed at the needs of the population in Kiev, where the traces of pottery craft were practically not recorded. The probability of a princely order may indicate discovery in the area of lead stamps and seals, as well as pots with stigmas in the form of a sign of Rurikovichi dynasty in the filling of potter's horns. Metallurgical and smithy cells in the Nizhny Dorohozhichy stow and in the eastern part of the detached area ("Metallurgist Quarter") had a similar character: the peculiarities of the planning structure can be proved by the fact that the inhabitants of these regions belong to the patrimonial

artisans.

Additional crafts in the early stages have signs of exclusively home activities, and since the second half of the XIth century begin to stand out in separate industries. The scant number of agricultural tools finds on the territory of Vyshgorod may indicate that the vast quantity of the grain came to the city from the surroundings. Archaeological and osteological materials indicate the development of animal husbandry, an important role in the Vyshhorod diet played products of crafts. The high level of development of trade shows a fairly visible collection of trade inventory from excavations of recent decades and numerous findings of import items. The last ones testify about the presence of trade contacts and cultural ties between the inhabitants of the city with the territory of Byzantium, Scandinavia, the Balkans, Western and Central Europe, the Baltic States and the Volga region. Findings of armor and equipment of the rider, as well as military graves, indicate the part of the population of the city to the military squad.

Worldview views of Vyshgorod population in the second half of the X–XIth centuries are quite syncretic, which is reflected not only in the funeral ceremony. In the cultural layers of this period, along with Christian relics and objects of personal piety, there are pagan amulets-pendants. After the establishment of the cult of St. Boris and Hlib and the construction of a stone temple-mausoleum Vyshgorod turns into the main religious center of Ancient Rus. Christianity is closely linked to the spread of writing, the evidence of which are the findings of iron writing, bookcases, various household items made of graffiti. A significant number of epigraphic monuments suggests the existence of schools in Vyshgorod.

Key words: Vyshgorod, city of Ancient Rus, citadel, posad, burial ground, district, pottery, metallurgy and metalwork, organization of crafts, spiritual culture.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

Статті у фахових і зарубіжних виданнях

1. Бібіков Д.В. Нові дослідження Вишгородського городища / Д.В. Бібіков,

В.Г. Івакін // Сіверщина в історії України. – Випуск 6. – К.–Глухів: ЦП НАНУ і УТОПК, 2013. – С. 124–129.

2. Ивакин В.Г. Охрана памятников истории и культуры древнерусского Вышгорода. Современное состояние проблемы / В.Г. Ивакин, Д.В. Бибилов // Шестая Международная Кубанская конференция: Материалы конференции. – Краснодар: Экоинвест, 2013. – С. 147–149.

3. Бібіков Д.В. Вишгородський «Квартал металургів» XII–XIII ст. у світлі нових досліджень / Д.В. Бібіков // Сіверщина в історії України. – Випуск 7. – К.–Глухів: ЦП НАНУ і УТОПК, 2014. – С. 68–74.

4. Бібіков Д. «Квартал металургів» в історичній топографії Вишгорода XII – XIII ст. (за підсумками досліджень 1935–2013 рр.) / Д. Бібіков // Forum wschodnie. Rocznik interdyscyplinary. – Warszawa: IOTA UNUM, 2014. – №2. – С. 119–129.

5. Бібіков Д.В. Давньоруські оборонні споруди Вишгорода / Д.В. Бібіков // Сіверщина в історії України. – Випуск 8. – К.–Глухів: ЦП НАНУ і УТОПК, 2015. – С. 78–82.

6. Бібіков Д. Масова забудова Вишгородського городища в X–XIII ст. (за матеріалами досліджень 1934–1937 рр.) / Д. Бібіков // Ніжинська старовина. – 2015. – Випуск 20 (23). Пам'яткознавство Північного регіону України. – К.: ЦП НАНУ і УТОПК. – С. 73–81.

7. Бібіков Д.В. Вишгородська церква-мавзолей свв. Бориса і Гліба: підсумки досліджень і нові дані / Д.В. Бібіков // Археологія. – 2016. – №4. – С. 77–91.

8. Бібіков Д.В. Вишгород та вишгородці у творах Борисоглібського циклу / Д.В. Бібіков // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – Вип. 9. – Київ-Глухів: ЦП НАНУ і УТОПК, 2016. – С. 149–153.

9. Бібіков Д.В. Торгівля та обмін населення давньоруського Вишгорода / Д.В. Бібіков, В.Г. Івакін, А.М. Оленич, В.І. Баранов // АДІУ. – Випуск 4 (21). Південноруське місто у системі міжцивілізаційних контактів. – К.: Ін-ут археології НАНУ, 2016. – С. 34–42.

10. Івакін В.Г. Нові дані про ремесло і торгівлю давньоруського Вишгорода (за матеріалами досліджень 2013–2015 рр.) / В.Г. Івакін, Д.В. Бібіков, А.М. Оленич // АДІУ. – Випуск 3 (20). Дослідження Київського Полісся. – К.: НКПШЗ, 2016. – С. 160–167.

11. Івакін В.Г. Гончарний посад давньоруського Вишгорода за матеріалами археологічних досліджень 2013–2015 рр. / В.Г. Івакін, Д.В. Бібіков, А.М. Оленич, І.В. Зоценко // Русский сборник. – Випуск 8. – Том 1. – Брянск: РИО БГУ, 2016. – С. 74–88.

12. Бібіков Д. Металургійний осередок XI–XII ст. на території Вишгородського історико-культурного заповідника (за матеріалами розкопок 1989 р.) / Д. Бібіков // Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій [Електронне видання]. – №1 (3). – Київ, 2017. – С. 9–18. Режим доступу: <http://mics.org.ua/wp-content/uploads/2017/08/Бібіков.pdf>

13. Бибилов Д.В. Новые данные о ремесле и торговле древнерусского Вышгорода (по предварительным результатам исследований 2014 г.) / Д.В. Бибилов, В.Г. Ивакин, А.Н. Оленич // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. – Вып. 28. Вынікі даследавання першабытных і сярэдневяковых старажытнасцей Беларусі. – Мінск: «Беларуская навука», 2017. – С. 261–266.

14. Бібіков Д.В. Печі для випалювання вапна з посаду давньоруського Вишгорода / Д.В. Бібіков, В.Г. Івакін, А.М. Оленич // Археологія. – 2017. – №1. – С. 110–119.

15. Оленич А.М. Експериментальна реконструкція давньоруського гончарного горну (за матеріалами ремісничого посаду Вишгорода) / А.М. Оленич, Д.В. Бібіков, В.Г. Івакін, І.В. Зоценко // АДІУ. – Випуск 1 (22). Археологія: дослідження, експерименти, реконструкції. – К.: Ін-ут археології НАНУ, 2017. – С. 225–229.

Статті в інших наукових виданнях

16. Бібіков Д. Вишгород у політичній історії Давньоруської держави (за літописними даними) / Д. Бібіков // Археологічні зошити з Пересопниці. – IV. – Пересопниця: Видавець О. Зень, 2016. – С. 5–8.

17. Бібіков Д. Дослідження церкви святих Бориса і Гліба / Д. Бібіков // Пам'ятки України. – №10–12 (218–220). – 2015. – С. 30–35.
18. Бібіков Д.В. Конструктивні особливості гончарного горну кінця X–XI ст. з розкопок 2013 р. у Вишгороді / Д.В. Бібіков // Болховітіновський щорічник 2013/2014 – К.: НКПШЗ, 2015. – С. 153–157.
19. Бібіков Д.В. Оборонні споруди давньоруського Вишгорода / Д.В. Бібіков // Могилянські читання 2014. – К. : НКПШЗ, Видавець Олег Філюк, 2015. – С. 150–255.
20. Бібіков Д. В. Поховальні пам'ятки Вишгорода X–XIII ст.: топографія і хронологія // Міста Давньої Русі. Зб. наук. праць пам'яті А.В. Кузи. – К.: Стародавній Світ, 2014. – с. 374–383.
21. Бібіков Д. В. Гончарні горни давньоруського Вишгорода та їх еволюція / Д.В. Бібіков, А.М. Оленич // Науковий вісник Національного музею історії України. – Випуск 2. – К.: Левада, 2017. – С. 304–328.
22. Івакін В.Г. Дослідження на території м. Вишгород та Вишгородського р-ну / В.Г. Івакін, Д.В. Бібіков // АДУ 2013 р. – К: Ін-т археології, 2014. – С. 298–299.
23. Івакін В.Г. Нові знахідки натільних хрестиків з території вишгородського посаду / В.Г. Івакін, Д.В. Бібіков // Могилянські читання 2015 р. Зб. наук. пр.: Новітні дослідження культурної спадщини України. – К., НКПШЗ, Видавець Олег Філюк, 2016. – С. 137–141
24. Івакін В. Археологія давньоруського Вишгорода / В. Івакін, Д. Бібіков // Пам'ятки України. – №10–12 (218–220). – 2015. – С. 12–19.
25. Івакін В.Г. Розкопки на території м. Вишгород / В.Г. Івакін, Д.В. Бібіков // АДУ 2014 р. – К: Ін-т археології, 2015. – С. 84–85.
26. Івакін В.Г. Нові дані до соціально-економічної характеристики посаду давньоруського Вишгорода / В.Г. Івакін, Д.В. Бібіков, А.М. Оленич // Культурний шар. Статті на пошану Гліба Юрійовича Івакіна. – К.: Лаурис, 2017. – С. 150–163.
27. Івакін В. Попередні результати розкопок вишгородського посаду / В. Івакін, Д. Бібіков, А. Оленич, І. Зоценко // Археологічні зошити з Пересопниці.

– III. – Пересопниця: Видавець О. Зень, 2015. – С. 4–11.

Тези доповідей та матеріали конференцій

28. Бібіков Д. Нові дослідження гончарного центру давньоруського Вишгорода / Д. Бібіков // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Матеріали XIII Міжнародної студентської наукової конференції (Чернігів, 11 – 14 квітня 2014 р.). – Чернігів: ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка, 2014. – С. 12–14.

29. Бібіков Д.В. Нові дослідження округи давньоруського Вишгорода / Д.В. Бібіков, В.Г. Івакін, А.М. Оленич // Церква – наука – суспільство: питання взаємодії: Матеріали Чотирнадцятої Міжнародної наукової конференції (25 травня – 3 червня 2016 р.). – К.: НКПЗ, 2016. – С. 11–14.

30. Івакін В.Г. Результати досліджень середньовічного Вишгорода у 2012 р. / В.Г. Івакін, Д.В. Бібіков // Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. Матеріали Одинадцятої Міжнародної наукової конференції (29 – 31 травня 2013 р.). – К.: НКПЗ, 2013. – С. 17–19.

31. Бібіков Д. Металургійні та металообробні осередки давньоруського Вишгорода: проблеми інтерпретації виробничих споруд / Д. Бібіков // Інтерпретація археологічних джерел: здобутки та виклики. Матеріали наукової конференції молодих вчених. – К.: Стародавній світ, 2016. – С. 106–108.

32. Івакін В.Г. Колекція металевих виробів з розкопок вишгородського гончарного посаду 2013–2015 рр. / В.Г. Івакін, Д.В. Бібіков, І.В. Зоценко // Науковий вісник Національного музею історії України. Матеріали щорічної міжнародної науково-практичної конференції Національного музею історії України: статті, публікації, повідомлення. – 2016. – Вип. 1. – Част. 1. – К.: НМІУ, 2016. – С. 256–264.

33. Бібіков Д. Роль князівської адміністрації в організації гончарного виробництва давньоруського Вишгорода / Д. Бібіков // Середньовічні та ранньомодерні старожитності Центрально-Східної Європи: Матеріали XV Міжнародної студентської наукової конференції (Чернігів, 22 – 24 квітня 2016 р.). – Чернігів: ЧНПУ імені Т.Г. Шевченка, 2016. – С. 12–15.

34. Бібіков Д. Садиба XI–XIII ст. на східному краю Вишгородського городища (за матеріалами розкопок 2012 р.) / Д. Бібіков // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Матеріали XII Міжнародної студентської наукової конференції (Чернігів, 12 – 14 квітня 2013 р.). – Чернігів: ЧНПУ імені Т.Г. Шевченка, 2013. – С. 19–21.

35. Бібіков Д. Середньовічні християнські могильники та церковна топографія Вишгороду / Д. Бібіков // II Бахчисарайские научные чтения памяти Е.В. Веймарна: Тезисы докладов и сообщений. – Симферополь: Антиква, 2013. – С. 12–13.

36. Бібіков Д. Сільське господарство та промисли населення давньоруського Вишгорода / Д. Бібіков // Середньовічні та ранньомодерні старожитності Центрально-Східної Європи. Матеріали XVI Міжнародної студентської наукової археологічної конференції (Чернігів, 7 – 9 квітня 2017 р.). – Чернігів.: ЧНПУ імені Т.Г. Шевченка, 2017. – С. 11–18.

37. Бібіков Д. Давньоруські пам'ятки в околицях с. Демидів Вишгородського району (за матеріалами розвідки 2013 р.) / Д. Бібіков, І. Зоценко // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Матеріали XIII Міжнародної студентської наукової конференції (Чернігів, 11 – 14 квітня 2014 р.). – Чернігів: ЧНПУ імені Т.Г. Шевченка, 2014. – С. 15–16.

38. Оленич А. Керамічний комплекс гончарного горна з посаду давньоруського Вишгорода (за матеріалами 2013 р.) / А. Оленич, Д. Бібіков // Науковий вісник Національного музею історії України. Матеріали щорічної міжнародної науково-практичної конференції Національного музею історії України: статті, публікації, повідомлення. – 2016. – Вип. 1. – Част. 1. – К.: НМІУ, 2016. – С. 250–255.

39. Бібіков Д.В. Дружинні поховання Вишгорода: культурно-хронологічний аспект / Д.В. Бібіков // Церква – наука – суспільство: питання взаємодії: Матеріали Дванадцятої Міжнародної наукової конференції (28 – 30 травня 2014 р.). – К.: НКПКЗ, 2014. – С. 41–44.

40. Калініченко В. Вістря стріл з території давньоруського Вишгорода: до

реконструкції окремих подій історії міста / В. Калініченко, Д. Бібіков // Інтерпретація археологічних джерел: здобутки та виклики. Матеріали наукової конференції молодих вчених. – К.: Стародавній світ, 2017. – С. 113–115.

41. Оленич А. Торговий інвентар з посаду давньоруського Вишгорода: до характеристики пам'ятки / А. Оленич, Д. Бібіков // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Матеріали XIV Міжнародної студентської наукової конференції (Чернігів, 17 – 19 квітня 2015 р.). – Чернігів: Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, 2015. – С. 63–66.

42. Бібіков Д. Житлова забудова вишгородського посаду в XI – початку XII ст. (за матеріалами досліджень 2014 р.) / Д. Бібіков // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Матеріали XIV Міжнародної студентської наукової конференції (Чернігів, 17 – 19 квітня 2015 р.). – Чернігів: ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка, 2015. – С. 11–13.

ЗМІСТ

ВСТУП	19
РОЗДІЛ 1.	
ДЖЕРЕЛА, ІСТОРІЯ ТА МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕНЬ	25
1.1. Писемні джерела	25
1.1.1. Вишгород та його округа у давньоруських літописах	25
1.1.2. Вишгород та вишгородці в творах Борисоглібського циклу	29
1.2. Археологічні джерела	36
1.2.1. Історія археологічних досліджень	37
1.3. Історія досліджень	42
1.4. Методика досліджень	58
РОЗДІЛ 2.	
ІСТОРИЧНА ТОПОГРАФІЯ	60
2.1. Планувальна структура та масова забудова	60
2.1.1. Городище	60
2.1.2. Посад	67
2.2. Оборонні споруди	72
2.3. Церква-мавзолей свв. Бориса і Гліба	77
2.4. Поховальні пам'ятки	82
2.5. Округа Вишгорода	96
РОЗДІЛ 3.	
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК І ДУХОВНА КУЛЬТУРА	109
3.1. Спеціалізовані ремесла	109
3.1.1. Гончарне виробництво	109
3.1.2. Металургія та металообробка	116
3.1.3. Будівельна справа	124
3.1.4. Організація ремісничого виробництва	131
3.2. Домашні та додаткові ремесла	135
3.3. Сільське господарство та промисли	145

3.4. Торгівля та обмін	152
3.5. Військова справа	162
3.6. Духовна культура	165
ВИСНОВКИ	177
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	186
Література	186
Архівні матеріали	211
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	216
ДОДАТКИ	217
Додаток А. Літописні згадки про Вишгород	218
Додаток Б. Каталог житлових споруд	224
Додаток В. Каталог виробничих споруд	234
Додаток Г. Ілюстрації	253

ВСТУП

Вишгород належить до числа провідних адміністративних, військово-політичних, ремісничих і релігійних центрів Південної Русі. Місто відіграло настільки значну роль у житті Давньоруської держави, що свого часу В.Г. Ляскоронський навіть припустив, що «Вишгородом» літописець називав центральний район Києва – «Місто Володимира», а не городище в однойменному селі.

Про неабиякий інтерес до Вишгорода та його старожитностей свідчить той факт, що історія археологічного вивчення території міста налічує вже дві сотні років. На даний момент він є пам'яткою з достатньо високим ступенем дослідженості. Найбільш інформативними стали широкомасштабні розкопки 1930-х та 1990-х рр., що велися великими площами. Разом з тим, через низку причин (репресії по відношенню до керівників експедиції, рятівний характер досліджень, тощо) результати цих робіт залишилися в повній мірі не опублікованими. Як наслідок, значну частину здобутого матеріалу належним чином не введено у науковий обіг, цінні археологічні дані лишають поза увагою при написанні узагальнюючих праць, присвячених тим чи іншим аспектам матеріальної культури Давньої Русі. Побіжне знайомство з першоджерелами призвело до повторення в археологічній літературі одних і тих самих помилкових тверджень.

Наявні фахові публікації про Вишгород мають вузьконаправлений або ж, навпаки, оглядовий характер. Стан наукової розробки багатьох питань середньовічної історії міста є незадовільним. Практично не висвітленими в літературі залишаються питання, пов'язані з повсякденним життям давніх вишгородців: сільським господарством, домашніми ремеслами, промислами, духовною культурою, тощо. Білою плямою у вивченні міста є проблема його зв'язку з округою – основою життєдіяльності середньовічних урбаністичних центрів. Не повністю вичерпано джерелознавчий потенціал пам'яток, пов'язаних зі спеціалізованими ремеслами, які можна вважати еталонними. Значно

доповнюють знання про Вишгорода та його округу й матеріали розкопок і розвідок останніх років. Зокрема, роботи на гончарному посаді дозволили не лише створити надійну хронологічну класифікацію вишгородської кераміки, а й по-іншому оцінити соціально-економічний характер цієї унікальної пам'ятки.

Створення узагальнюючої роботи, присвяченої Вишгороду X–XIII ст. планувалося деякими попередніми дослідниками, проте ці плани з тих чи інших причин здійснені не були. За довгі роки розкопок у місті та його околицях накопичився значний масив інформації, що потребує опрацювання, систематизації та всебічного аналізу. Саме цією потребою і зумовлена **актуальність** роботи, яка має підсумувати майже двохсотлітню історію досліджень пам'ятки.

Зв'язок роботи з науковими програмами: Роботу виконано в рамках планових тем відділу давньоруської та середньовічної археології та відділу археології Києва Інституту археології НАНУ «Матеріальна основа давньоруської цивілізації: археологічна карта південноруських земель IX—XIII ст.» (2012–2016 рр.) номер державної реєстрації 0112U001423, «Нові археологічні джерела історії Давнього Києва» (2015–2018 рр.) номер державної реєстрації 0114U004845.

Метою роботи є всебічний аналіз розвитку давньоруського Вишгорода та його округи, заснований на залученні широкого кола джерел; розкриття специфіки історичної топографії та соціально-економічного розвитку міста. Для виконання мети вирішуються основні **завдання**:

- узагальнення та систематизація даних джерельної бази, аналіз стану наукової розробки теми;
- систематизація археологічних матеріалів, накопичених за роки розкопок Вишгорода та його округи;
- аналіз динаміки розвитку міста та окремих його районів, розкриття її специфіки;
- реконструкція поховального обряду жителів давньоруського Вишгорода та округи в її динаміці;
- аналіз динаміки розвитку сільськогосподарської округи та її ролі в

економіці Вишгорода;

- характеристика розвитку ремесл та торгівлі, визначення їх специфічних рис;
- характеристика духовної культури жителів Вишгорода.

Об'єктом дослідження є давньоруське місто Вишгород як урбаністичний, військово-політичний, ремісничий, торгівельний та культурно-релігійний центр X–XIII ст.

Предметом дослідження є археологічні комплекси та знахідки, виявлені на території міста та прилеглої до нього округи.

Територіальні межі роботи визначаються територією давньоруського Вишгорода, яка складалася з дитинця, окольного граду, посаду та кількох могильників. Окремо розглядається сільськогосподарська округа міста, до якої входили землі на північ та захід від Вишгорода – до пониззя р. Ірпінь, на південь – до Оболоні, а крім того – вузька прибережна смуга Дніпровського Лівобережжя.

Хронологічні рамки пояснюються контекстом історичного розвитку давньоруського Вишгороду. Нижня межа припадає на X ст. – час виникнення міста, верхня відповідає 1240 р. – часу спустошення Вишгорода монголо-татарами, яке мало катастрофічні наслідки для його економічного, культурного та демографічного потенціалу.

Джерельну базу дослідження складають систематизовані матеріали археологічних досліджень на території Вишгорода та його околиць, частково – опубліковані, частково – збережені у вигляді польової та звітної документації, що міститься в Науковому архіві Інституту археології НАН України. Під час написання роботи опрацьовано матеріали розкопок О.І. Ставровського, В.Б. Антоновича, Ф.А. Козубовського, Т.М. Мовчанівського, В.Й. Довженка, М.К. Каргера, П.О. Рапопорта, Д.Я. Телегіна, В.О. Круца, В.В. Чумаченка, М.П. Кучери, П.П. Толочка, В.М. Зоценка, В.В. Дорофєєва, О.К. Сиромятникова, О.В. Сєрова, Р.С. Орлова, В.П. Чабая, С.Я. Ольговського, І.А. Готуна, А.В. Петраускаса, В.Г. Івакіна, Д.В. Бібікова. У якості аналогій задіяно матеріали, отримані під час польових досліджень давньоруських міст (Києва, Чернігова,

Переяслава, Білгорода, Новгород, Пскова та багатьох інших). Використано матеріали з фондів Вишгородського історико-культурного заповідника, Національного музею історії України, Музею історії Києва, тощо.

Методологічна основа дослідження визначається його метою та завданнями. Вона ґрунтується на принципах історизму та наукової об'єктивності. Очевидною є необхідність комплексного підходу до визначення методів дослідження історії Вишгорода. Для виконання поставлених завдань використано методи аналізу, аналогії, індукції. При висвітленні питань динаміки розвитку міста та його округи залучено картографічний, планіграфічний та історико-топографічний метод. Також використовувались інші методи наукового дослідження: описовий, формально-статистичний, класифікаційно-типологічний.

Наукова новизна роботи полягає у тому, що вона є першим узагальнюючим дослідженням, присвяченим давньоруському Вишгороду та його окрузі. Визначено та проаналізовано основні етапи наукового вивчення проблеми, а також – археологічних досліджень території Вишгорода та його округи. Систематизовано дані усіх наявних археологічних та писемних джерел, що стосуються теми дослідження. Ґрунтовно аналізується соціально-економічний розвиток міста. При цьому особлива увага приділяється ремеслам і торгівлі давньоруської доби; для їх вивчення Вишгород може вважатися еталонною пам'яткою. Автором уперше окреслено межі сільськогосподарської округи Вишгорода XI–XIII ст., проаналізовано її роль у житті міста. Крім того, в науковий обіг вводяться не опубліковані раніше матеріали, у тому числі – нові результати, здобуті за участі автора в ході археологічних досліджень 2012–2017 рр.

Практичне значення роботи полягає у поглибленні знань про історичний розвиток давньоруських міст, їх топографію, планувальну структуру, масову забудову. Нові дані можуть бути використані при написанні окремих розділів (поховальний обряд, торгівля, гончарство, металургія, організація ремесла) узагальнюючих праць із давньоруської історії та археології, а також – у підготовці лекційних курсів для студентів історичних спеціальностей. Отримані результати

також можуть бути корисними при підготовці екскурсій і створенні експозицій Вишгородського історико-культурного заповідника. Локалізація історичних меж міста та поселень, що належали до його округи, дозволить уточнити карту охоронних археологічних зон в розглядуваному мікрорегіоні.

Особистий внесок здобувача полягає у проведенні археологічних досліджень на території Вишгорода та його округи: з 2012 р. – в якості заступника начальника Вишгородської експедиції Інституту археології НАН України, з 2017 р. – начальника експедиції. Опис нововиявлених археологічних комплексів автор подав у численних публікаціях у співавторстві з В.Г. Івакіним, А.М. Оленичем, І.В. Зоценком. У статтях, написаних спільно з А.М. Оленичем, В.Г. Івакіним, В.І. Барановим здобувачу належить аналіз окремих питань, пов'язаних із соціально-економічним розвитком Вишгорода (торгівлі, організації ремесла, гончарного виробництва, будівельної справи). У спільній публікації з В.А. Калініченком автор систематизував знахідки вістер стріл з археологічних розкопок міста.

Апробація результатів дослідження проводилась на численних міжнародних та всеукраїнських конференціях, зокрема – у Києві (2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018), Трипільлі (2012), Вишгороді (2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018), Чернігові (2013, 2014, 2015, 2016, 2017), Глухові (2013, 2014, 2015, 2016), Новоросійську, Росія (2013), Бахчисараї (2013), Ніжині (2014), Олевську (2014, 2015), Мінську, Білорусь (2015), Іванкові (2015), Коростені (2015, 2016), Пересопниці (2015, 2016), Дзекановіце, Польща (2016), Кракові, Польща (2016), Білгород-Дністровському (2016), Винниках (2016, 2017), Новограді-Волинському (2017), Харкові (2017), Яготині (2017, 2018).

Публікації. За темою роботи дисертантом опубліковано 42 наукові роботи, з них: 15 – у фахових виданнях, затверджених ДАК України та іноземних виданнях, 12 – у інших наукових виданнях, 15 – у збірниках та матеріалах конференцій.

Структура роботи відповідає її меті та дослідницьким завданням. Дисертація складається з анотації (16 стор.), вступу (7 стор.), трьох розділів

(152 стор.), висновків (9 стор.), трьох додатків, списку використаних джерел та літератури (333 позицій) списку скорочень (1 стор.) та чотирьох додатків (95 стор., у тому числі – 60 ілюстрацій). Загальний обсяг роботи 312 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ДЖЕРЕЛА, ІСТОРІЯ ТА МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕНЬ

Основними джерелами вивчення давньоруського Вишгорода та його околиць є писемні та археологічні. Утім, на сьогодні є цілком очевидним, що об'єктивне сприйняття середньовічної історії можливе лише за умови комплексного залучення всіх наявних категорій джерел.

Важливе значення мають картографічні джерела. Зображення Вишгорода на пізньосередньовічних мапах проаналізовані Л.О. Первічко [Первічко, 2010]. Також ми активно використовували військові мапи ХІХ – першої половини ХХ ст., котрі дають уявлення про тогочасний рельєф та гідрологію Вишгородщини, що сильно змінилися після будівництва в 1960-х рр. Київської ГЕС.

Нами залучено й інші типи джерел: топонімічні, фотографічні, тощо.

1.1. Писемні джерела

Єдина згадка Вишгорода в іноземних писемних джерелах належить перу візантійського імператора Константина Багрянородного в широко відомій праці «Про управління імперією», написаній в 948–952 рр. [Константин Багрянородный, 1991]. Це – конфіденційний твір, що містить настанови для майбутнього спадкоємця престолу Романа ІІ. Оповідаючи про торгівлю русі з Константинополем, імператор, з-поміж інших руських міст, що приймали в ній участь, називає Вишгород (на грецький манер – «Вусеград»).

Давньоруські свідчення про Вишгород містяться в літописах та житіях святих.

1.1.1. Вишгород та його округа у давньоруських літописах

Неабияким показником значущості Вишгорода в давньоруський час є значна кількість згадок про нього в писемних джерелах: так, за підрахунками В.Й. Довженка, місто фігурує на сторінках літопису 38 разів [Довженок, 1949,

с. 40]. Дослідники Давньої Русі не раз звертались до цих свідчень при розробці окремих питань, пов'язаних з військовою справою, церковною організацією, суспільно-політичними відносинами, ремеслом, тощо. Наразі, ці дані найґрунтовніше проаналізовано в працях М.С. Грушевського [Грушевський, 1991, с. 390–392, 445–448; він же, 1992, с. 5, 139, 274–278, 294, 296]. Не можна не згадати статтю В.В. Піддубної, присвячену літописним даним про Вишгород [Піддубна, 2003]. Однак, дана праця, по суті, являє собою виписки з перекладу Іпатівського літопису, виконаного Л.Є. Махновцем [Літопис руський, 1989].

Відомості про Вишгород, відсутні в Іпатівському літописі, містяться і в інших пам'ятках: Лаврентіївському, Воскресенському та Новгородському першому літописах. Загалом, за нашими підрахунками, Вишгорода стосуються 47 літописних статей, що систематизовані в додатку (Додаток А). Іноді Вишгород згадується побіжно, в якості географічного орієнтиру (1159, 1161, 1180, 1191 pp.) [ПСРЛ, 1908, с. 345, 354, 426, 443]. Подібні відомості стосуються теми дослідження меншою мірою. В літописах міститься інформація про околиці Вишгорода: ліси, князівські угіддя, тощо (1091, 1113, 1169 pp.) [ПСРЛ, 1908, с. 143, 191, 367]. Чотири рази (1136, 1146, 1151, 1154 pp.) згадується переправа через Дніпро біля Вишгорода [ПСРЛ, 1908, с. 208, 227, 303, 325]. Ще чотири рази (946, 1152, 1161, 1184 pp.) йдеться про село Ольжичі, котре, вочевидь, розташовувалося на протилежному боці переправи [ПСРЛ, 1908, с. 36, 315, 352, 431].

Протягом середини X – середини XI ст. Вишгород постає в літописах у якості резиденції київських князів. Перша згадка про місто датується 946 р. Описуючи спалення Ольгою Іскоростеня і подальше накладення на деревлян данини, літописець зазначає, що дві третини її йшли на Київ, «...а третья Вышегороду къ Ользѣ; бѣ бо Вышегородъ Ольжинъ городъ» [ПСРЛ, 1908, с. 35]. Вислів «Ольжин город» дослідники переважно розуміють у значенні доменіального володіння княгині [Дегтяр, 2005, с. 71]. Вишгород був однією із замських резиденцій Володимира Святославича, в якій князь тримав наложниць [ПСРЛ, 1908, с. 49]. Тут же у 1054 р. захворів і невдовзі помер Ярослав Мудрий:

«...и пришедию ему к Вышегороду, разболѣся велми» [ПСРЛ, 1908, с. 105]. Дата його смерті (20 лютого) не дозволяє погодитись з думкою Л.І. Похилевича, котрий вважав Вишгород літньою резиденцією київських князів [Похилевич, 1864, с. 1]. На острові під Вишгородом знаходилась і резиденція Всеволода Ольговича, в якій він помер 1146 р. [ПСРЛ, 1908, с. 223].

Наступна група літописних статей (1015, 1072, 1115 рр.) стосується вбивства Бориса і Гліба Володимировичів і спорудження вишгородських церков. Вона пов'язана з т. зв. творами Борисоглібського циклу і аналізуватиметься нижче.

В літописах міститься багато інформації про політичний устрій Вишгорода. Іпатівський літопис називає вишгородських удільних князів: Ізяслава Ярославича (1078 р.), Всеволода Мстиславича (1138 р.), двічі – Андрія Боголюбського (1149, 1955 рр.), В'ячеслава Володимировича (1150 р.), Давида Ростиславича (1969–1980 рр.), Мстислава Давидовича (1192 р.) [ПСРЛ, 1908, с. 133, 209, 266, 273, 275, 367, 421, 448–449]. Як можна припустити з описаних у Новгородському першому літописі подій 1212 р., вишгородським князем на той час був Ростислав Ярославич з династії Ольговичів [Новгородский..., 1950, с. 251–252]. Одразу після цього, за Воскресенським літописом, Вишгородом певний час володів Мстислав Романович [ПСРЛ, 1856, с. 112]. В періоди, коли місто не мало власного князя, воно напряму підпорядковувалося Києву. Під 1146 р. згадується вишгородський тивун Тудор, котрий управляв Вишгородом за часів київського правління Всеволода Ольговича [ПСРЛ, 1908, с. 224]. Того ж року Ігор Ольгович, отримавши присягу від киян, наступного дня з аналогічною метою поїхав до Вишгорода: «...заоутрии же день ѣха Игорь Вышегородоу и цѣловаше к нему хрестъ Вышегородѣѣ» [ПСРЛ, 1908, с. 223].

У XII ст., в період гострої боротьби за київський стіл, Вишгород, будучи міцною та стратегічно важливою фортецею, не раз опинявся у центрі подій. Перед наступом на Київ 1140 р. Вишгород зайняв Всеволод Ольгович [ПСРЛ, 1908, с. 210]. За Лаврентіївським літописом, у поході брали участь і вишгородці («И приде Олговичь с Вышегородци...» [ПСРЛ, 1926–1928, с. 211]). Як відправну

точку для походу на столицю обрали Вишгород Ростиславичі разом з Андрієм Боголюбським (1170 р.) [ПСРЛ, 1908, с. 373]. У 1212 р. під час походу на Київ Мстислав Романович та Мстислав Удатний під Вишгородом здолали Ольговичів [Новгородский..., 1950, с. 251–252]. Нерідко київські князі, не маючи змоги обороняти столярний град, укріплювались у Вишгороді. Лише за князювання Давида Ростиславича місто успішно витримало три облоги: 1169 та 1172 рр. – військами Мстислава Ізяславича, 1173 р. – Андрія Боголюбського [ПСРЛ, 1908, с. 367, 377, 395–396]. Двічі (1093, 1136 рр.) околиці Вишгорода страждали від набігів половців [Летопись..., 1871, с. 215; ПСРЛ, 1908, с. 148].

Поступово Вишгород набуває значення головного релігійного центру Русі. Згадано, як приїздили до Вишгорода вклонитися святим мощам Володимир Володаревич (1149 р.) і Святослав Всеволодович (1194 р.) [ПСРЛ, 1908, с. 279, 465]. Борисоглібська церква фігурує в літописах як місце поховання Всеволода Ольговича (1146 р.) [ПСРЛ, 1908, с. 223]. 1159 р. Мстислав Ізяславич у Вишгороді зустрічав Романа Ростиславича для обговорення кандидатури нового митрополита [ПСРЛ, 1908, с. 346].

В історичній долі Вишгорода знаходять відображення політичні процеси, характерні для кожного окремого періоду існування Давньоруської держави. На ранніх етапах своєї історії Вишгород фігурує в літописах у якості великокнязівської резиденції. В XI ст. зростає його роль як релігійного центру, чому сприяло місцезнаходження тут мощів святих мучеників Бориса і Гліба – головної церковної реліквії Давньої Русі. XII ст. характеризується загостренням боротьби за Київ. Нерідко київські князі садили на вишгородський стіл довірених осіб – синів або родичів. Як найдіяльніший вишгородський князь увійшов в історію Давид Ростиславич. Під час князівських міжусобиць Вишгород щоразу опинявся в самому центрі подій: лише за чотири роки місто успішно витримало три облоги, остання з яких тривала дев'ять тижнів. Характерно, що після князювання Давида Вишгород жодного разу не згадується в Іпатівському літописі у зв'язку з політичними подіями, зрідка фігуруючи на його сторінках лише побіжно.

1.1.2. Вишгород та вишгородці у творах Борисоглібського циклу

Дослідникам Вишгорода пощастило мати у розпорядженні специфічне джерело – агіографічні твори Борисоглібського циклу. Однак, доводиться констатувати, що науковці приділяли цим творам незаслужено мало уваги. Тож, нашою метою є узагальнення наявних в них даних про Вишгород і його жителів.

Борисоглібський цикл включає «Читання про Бориса і Гліба», («*Чтение о житии и о погублении блаженную страстотерпца Бориса и Глеба*»), написане Нестором Літописцем близько 1080–1081 рр. [Шахматов, 1908, с. 55–56], літописну Повість про Бориса і Гліба, «Сказання про Бориса і Гліба», («*Съказание и страсть и похвала святою мученику Бориса и Глеба*»), створене між 1115 і 1117 рр., очевидно – із залученням більш ранніх записів, зокрема, 1072 р. [Бугославський, 1928, с. XIV, 17], а також проложні сказання, похвальні слова, церковні служби та інші твори, що не стосуються теми даного дослідження. Крім того, перераховані джерела доповнюються літописними статтями 1072 та 1115 р. про освячення вишгородських церков, також залученими нами.

Події, описані в творах Борисоглібського циклу, розгортаються після смерті Володимира Святославича. Посівши великокнязівський стіл, Святополк Володимирович їде вночі до Вишгорода, намовляючи вбити свого брата Бориса. Ті засвідчили свою вірність («*Путьша рече: «вѣси мы можемъ главы своя положить за тя»*» [Жития..., 1916, с. 32]).

Виникає логічне запитання: чому саме до вишгородців звернувся Святополк і звідки така їх відданість до цього князя? Ще С.М. Солоайов і М.С. Грушевський, намагаючись відповісти на нього, припускали, що Володимир Святославич перед смертю випустив непокірного сина з поруба, посадивши біля себе, на вишгородський стіл [Грушевський, 1992, с. 5]. В «Читанні...» знаходимо цікаву подробицю: дізнавшись про смерть Володимира, Святополк «*...всѣде на коня и скоро доиде Кыева града...*» (за даними літописів, очевидно – більш пізніми, смерть батька застала його в самій столиці [ПСРЛ, 1908, с. 81]) [Жития..., 1916, с. 7]. Зрозуміло, що швидко дістатись до Києва можна було лише з пункту, розташованого неподалік. Опосередковано підтверджують факт князювання

Святополка у Вишгороді чи, принаймні, певний вплив у цьому місті і дані археології: єдину нині відому вислу печатку цього князя було знайдено на Вишгородському городищі [Янін, 1998, с. 261–262].

Окремо варто зупинитись на особах убивць. За літописом, Путша, Талець, Єлович і Ляшко були вишгородськими боярами, або, як зневажливо каже літописець, «*бояръѡѡ*» [ПСРЛ, 1908, с. 83]. Згідно зі «Сказанням...», вищевказані – «*вышегородскыѡ мужѡ*» [Життя..., 1916, с. 32], котрі безпосередньо виконали наказ Святополка («*...насунуша копии оканьнии Путьша, Талець, Еловичь, Ляшько*» [Життя..., 1916, с. 35]). Навряд чи бояри ішли б на Альту і власноруч коїли вбивство. Нарешті, в «Читанні...» вбивці названі «слугами» Святополка, котрих він, очевидно, вибрав з-поміж інших («*...избра мужа неистовыя...*» [Життя..., 1916, с. 9]).

Згідно з «Читанням...», Бориса було вбито тут-таки, на Альті, ударом в серце [Життя..., 1916, с. 11]. За «Сказанням...» і літописами, князя привезли до Вишгорода сильно пораненим, але ще живим, а Святополк, почувши це (в «Сказанні...» – «*увѣдѡвь*» [Життя..., 1916, с. 37]), послав двох варягів прикінчити його [ПСРЛ, 1908, с. 83]. Таким чином, зміщується вся хронологія «Читання...», адже всі джерела називають датою смерті князя 24 липня. На нашу думку, вишгородці привезли тіло, щоб довести Святополку факт скоєного злочину (і свідчення «Сказання...» у цьому переконують); інакше пояснити їх дії важко. Після цього Бориса було поховано біля вишгородської церкви св. Василя (в літописах зазначено «*въ церкви*» [ПСРЛ, 1908, с. 83–84], але подальші події переконують у помилковості такого варіанту) [Життя..., 1916, с. 37]. Джерела не вказують, чи ті-таки вишгородці були вбивцями Гліба, але він залишався непохованим аж до князювання Ярослава, за чиїм наказом тіло небіжчика було захоронено біля церкви св. Василя, поруч із братом [Життя..., 1916, с. 15, 48].

Після цього Вишгород на кілька десятиліть зникає зі сторінок літописів, натомість в життях описуються чудеса, котрі ніби-то почали спостерігати віруючі. На місці поховання бачили вогняний стовп, чули ангельський спів, хворі, відвідуючи церкву, зцілювались, а один варяг, котрий прибув із дружиною у

Вишгород, випадково ступивши на могилу, обпалив ноги [Життя..., 1916, с. 15–16, 48–53]. Кількість парафіян збільшувалась.

Невдовзі церква св. Василя згоріла. Винним у пожежі «Читання...» називає пономаря, що забув загасити свічки [Життя..., 1916, с. 16]. В «Сказанні...» згадуються і деталі інтер'єру згорілої церкви, врятовані від пожежі: «...и все изнесоша иконы и съсуды, и ничьто же не съгорѣ, тькъмо църкы едина».

Дізнавшись від вишгородського старости («старѣйшина, иже бѣ властелинѣ граду тому» – «Читання...») про пожежу, Ярослав велів спорудити для мощів каплицю – «кълѣтку малу», «храмину» [Життя..., 1916, с. 17, 53, 54]. У присутності архієпископа Іоана з кліром її було освячено, а домовини з тілами братів відкопано і перенесено всередину. В «Сказанні...» домовини названо «гробами», а в «Читанні...» – «раками», «ковчегами» [Життя..., 1916, с. 17, 54].

Вдруге староста згадується в зв'язку з новими чудесами. В «Сказанні...» цю посаду названо «градником» і вказано ім'я цієї людини – Миронег («Бяше жь мужь, именьмь Миронѣгъ, иже бѣ градникѣ Вышегородѣ» [Життя..., 1916, с. 54]). Його кульгавий син зцілювався, помолившись святим [Життя..., 1916, с. 17–18, 54].

Після ще одного чуда, прозріння сліпого, Миронег розповів про них Ярославові. Архієпископ Іоан порадив князю спорудити новий, великий, храм. «И възгради църковь велику имѣющю върховѣ 5 и испься всю, и украси ю всю красотою», – повідомляє «Сказання...» [Життя..., 1916, с. 55]. Значно більше подробиць міститься в «Читанні...». Матеріали для будівництва теслі заготовили ще взимку: «...повелѣ дрѣводѣламъ приготовить древо на согражение църквы». Храм прикрасили «...всякими красотами, иконами и иными письмены»; центральним був образ Бориса і Гліба [Життя..., 1916, с. 18]. В день смерті Бориса, 24 липня, церкву було освячено і влаштовано велике свято. Домовини перенесли в новий храм і поставили з правої («дѣснеи») сторони. Архієпископ «...оставъ постави попы и дьяконы...», назначивши серед них старійшину. «Властелину града» Ярослав велів пожертвувати на утримання храму десятину «отъ дани» (в інших варіантах – «даянія», «данія»). Під час літургії став на ноги каліка-кульгавий [Життя..., 1916, с. 19, 55].

Коли церква похилилась, Ізяслав Ярославич, котрий також шанобливо ставився до святих Бориса і Гліба, згідно «Читання...», «... *призвавъ старѣйшину дрѣводѣлямъ, повелѣ ему церковь възградити въ имя святою* (вперше прямим текстом вказується назва церкви – авт.) ... *близъ ветхыя церькви перваго мѣста*» [Життя..., 1916, с. 21]. Той, у свою чергу, зібрав вишгородських теслів, в короткі терміни спорудивши церкву у вказаному місці. Традиційно, Ізяслав, надав «властелину града» кошти «*отъ дани княжи*» на оздоблення храму [Життя..., 1916, с. 21]. Інші джерела уникають цих подробиць, натомість надаючи цікаві хронологічні дані. Так, літописи датують подію 1072 р.; крім того, на момент складання даної статті Ізяславова церква ще існувала: «*яже стоить и и нынѣ*» [ПСРЛ, 1908, с. 120]. За «Сказанням...», будівництво храму, однобанного, розгорнулось через 20 років після зведення попереднього, Ярославового («*И минувъшемъ лѣтомъ 20...*») [Життя..., 1916, с. 55], котре, таким чином, відбулося близько 1052 р., незадовго до смерті Ярослава. У присутності трьох старших Ярославичів та найвпливовіших церковних ієрархів було проведено літургію, а на наступний день мощі святих перенесли до нового храму. З літописів дізнаємось, що тіло Бориса лежало у дерев'яній труні («*в деревянии ракъ*»), котру князі несли особисто. Мощі Гліба «*в рацѣ каменни*» везли на санях [ПСРЛ, 1908, с. 120]. Після перенесення, мощі Бориса теж було покладено в кам'яний саркофаг. Поставили домовини, як і до цього, з правої сторони. В день перенесення мощів, 20 травня, влаштовано свято [Життя..., 1916, с. 21, 55–56].

Літописна стаття закінчується цікавою характеристикою політичної та церковної організації Вишгорода: «...*бѣ бо тогда держа Вышегородъ Чудинъ, а црковь Лазорь...*» [Життя..., 1916, с. 120]. Багато дослідників, слідом за В.М. Голубовським, вважали, що тоді ж, на князівському зібранні, було затверджено державний кодекс законів – «Правду Ярославичів». А вишгородського намісника Чудина прийнято ототожнювати з Чудином Микулою Правди Ярославичів [Голубовский, 1907, с. 60]. Очевидно, та сама людина згадується в подальшому тексті «Сказання...»: «*И бяше чловѣкъ Вышегородѣ, старѣйшина огородьникомъ, зовомъ же бяше Жьданъ по мирьскууму, а въ*

хрещени Никола» [Життя..., 1916, с. 57]. Городники, очевидно, займались зведенням та ремонтом міських укріплень, хоча існувала точка зору М.С. Грушевського про те, що Ждан-Микула займався городництвом в сучасному сенсі цього слова [Грушевский, 1911, с. 309].

Ім'я Ждана-Микули називається в «Сказанні...» у зв'язку з новими чудесами, що відбулись у церкві. Чоловік, що не мав ноги до коліна, «у *цьркве святою съ инѣми убогими, приемля требованія отъ крѣстьянъ...*», тобто просив милостиню [Життя..., 1916, с. 57]. Зайшовши в дім «*предъ храминою*», він втратив свідомість, а коли його віднесли до церкви, «*предъ двѣрми*» нога відросла [Життя..., 1916, с. 57]. За «Читанням...», дім належав представникові заможної верстви вишгородського населення («*нѣкихъ домовитыхъ*»), очевидно – боярського кола, на що натякає і його розташування в самому центрі міста, біля церкви. Надзвичайно цікавим є, хоч і побіжний, опис побуту боярського двору: в будинку відбувався бенкет («*день пиру*»), котрий обслуговувала численна челядь («*Слугы же, мимо ходяще...*»). В церковному інтер'єрі описується вівтар з іконами [Життя..., 1916, с. 22].

Про зцілення ще однієї жінки дізнався особисто від неї автор «Читання...» під час візиту до Вишгорода («*Въ единъ же от дѣний, ишедъшию ми нѣкого ради орудія въ градъ...*») [Життя..., 1916, с. 23]. Згідно «Сказання...», ця жінка була родом із Дорогобужа і звернулася за допомогою до згадуваного в літописах Лазаря, котрого в джерелі названо «*старѣишина клирикомъ*», а сповідь проводив його син [Життя..., 1916, с. 58].

Також, автор «Читання...» особисто довідався і про прозріння сліпого: «*И се пакы инъ повѣда ми*» [Життя..., 1916, с. 24]. Цією подією дана праця Нестора завершується, а подальшу долю вишгородських церков висвітлюють «Сказання...» і, значно меншою мірою, літописи.

Святослав Ярославич, ставши київським князем, першим задумав спорудити храм-мавзолей із каменю, однак, коли церковні стіни було зведено до висоти 80 ліктів, помер (літопис датує смерть князя 1096 р.). Завершив будівництво третій із Ярославичів – Всеволод. Але і його планам не судилося здійснитись:

одразу по завершенні робіт церква завалилась: *«И яко бысть съвршена, и абие на ту ноць вѣрются еи верхъ и съкрушися вся»* [Жития..., 1916, с. 60].

Невдовзі (1093 р.), Всеволод Ярославич також помирає, а за князювання Святополка Ізяславича церковні руїни перебувають у забутті. Цьому, на нашу думку, посприяла і зовнішньо-політична ситуація. Під 1093 р. Іпатівський літопис коротко повідомляє про набіг половців, під час якого постраждав Вишгород: *«...а друзии поидоша Киеву и пустиша на воропъ межи Киевъ и Вышегородъ...»* [ПСРЛ, 1908, с. 148]. Значно красномовнішим є текст «Сказання...», де одразу після згадки про вокняжіння Святополка у Києві (той-таки 1093 р.) говориться: *«Въ та же времена поганымъ ... много насильствующемъ намъ за нашиъ грѣхы»* [Жития..., 1916, с. 60]. Очевидно, мова йде про одну і ту саму подію, що надовго запам'яталась вишгородцям.

Успішно завершити будівництво церкви вдалося лише синові Святослава, чернігівському князю Олегу. Привівши, очевидно – з Чернігова, зодчих («здатели»), він виділив їм щедрі кошти. Але, коли храм було збудовано і прикрашено розписами, Святополк не дозволив перенести в нього святі мощі, заздрячи, на думку автора «Сказання...», родичеві [Жития..., 1916, с. 64]. Ще перед цим Володимир Мономах прикрасив домовини святих золотом і сріблом [Жития..., 1916, с. 63].

Лише після смерті Святополка Олег, його брат Давид та Володимир Мономах домовились про перенесення реліквій. 2 травня 1115 р. Володимир, Олег і Давид у супроводі вищого духовенства, бояр, воєвод та старшин почали урочисто перевозити на санях саркофаги святих. Спостерігати за подією зібралась величезна кількість людей, котрі зайняли навіть міські укріплення, утворилась тиснява: *«И бяше множество много по всему граду и по стѣнамъ, и по забороломъ городьнымъ...»* [Жития..., 1916, с. 65–66]. Аби звільнити шлях, Володимир звелів кидати в натовп срібники й паволоки. В літописах описується садибна забудова Вишгорода: окремі двори були відділені частоколами: *«княземъ с ракою идуцимъ межи воромъ»* (давньоруське «воръ» тут слід розуміти у значенні «паркан», «огорожа» [Словарь..., 1988]). Згодом серед князів виникла

суперечка: Володимир хотів поставити домовини в центрі храму, а Святославичі – у закомари з правого боку, як хотів їх батько. Кинувши за порадою митрополита жереб, зійшлися на другому варіанті [ПСРЛ, 1908, с. 195]. Мономах велів прикрасити срібні гробниці золотом і дорогоцінним камінням (*«издражавъ и позолотивъ»*) та відлити золоті підсвічники [Жития..., 1916, с. 63].

Як бачимо, у творах Борисоглібського циклу, особливо – у «Сказанні...», містяться цінні відомості про історичну топографію давньоруського Вишгорода. Згадуються міські стіни та заборони, боярські будинки, двори, відділені парканами. Значне місце відводиться опису вишгородських церков, котрі змінювали одна одну. Історія їх зведення та зовнішній вигляд неодноразово висвітлювались в літературі [Каргер, 1861, с. 321–322; Брежак, 2015]. Згадуються окремі деталі інтер'єру церков: двері, вівтар, ікони, посуд. Зверху розташовувались світильники зі свічками, за Володимира Мономаха – позолочені. Багато разів згадуються саркофаги з мощами Бориса і Гліба – спочатку дерев'яні, пізніше – кам'яні, срібні, оковані золотом та інкрустовані дорогоцінним камінням. Біля церкви просили милостиню бідні та каліки. Прибували навіть люди з віддалених місць, таких як Дорогобуж. Згадується про візити до Вишгорода багатьох видних політичних і церковних діячів Давньої Русі. Побіжно говориться про перебування у місті варязької дружини.

До 1078 р., коли серед великих князів склалась своєрідна традиція довіряти вишгородський стіл своїм синам, управління міста займалися княжі намісники, котрі в життях іменуються «старійшинами» або «градниками». «Сказання...» називає імена двох із них – Миронег і Ждана-Микула. Характеризується і церковна ієрархія: згадано пономаря, кліриків. Настоятель храму (*«старѣишина клирикомъ»*) назначався безпосередньо митрополитом, нерідко церковний сан передавалась у спадок. Кілька разів у творах фігурують вишгородські бояри. Коротко описується побут як заможних вишгородців, так і залежних верств населення.

Зрештою, життя Бориса і Гліба є цінним джерелом з вивчення давньоруського ремесла. Зокрема, неодноразово згадуються теслі (*дрѣводѣлы*) та

городники. Обидві категорії ремісників мали своїх старійшин, у чому деякі дослідники вбачають зачатки цехової організації. Старійшина городників (*старѣишина огородьникомъ*) Ждан-Микула навіть виконував функції вишгородського намісника та брав участь у складанні «Правди Ярославичів».

1.2. Археологічні джерела

Археологічні джерела є наймасовішою та найбільш об'єктивною групою джерельної бази. На даний момент Вишгород належить до числа добре вивчених в археологічному плані південно-руських міст. Археологічні об'єкти, виявлені на території міста та його околиць, можна розділити на оборонні (вали та рови), житлові, господарські (господарські споруди, ями), ремісничі (гончарні, металургійні, ковальські, косторізні, тощо), поховання (курганні та ґрунтові), монументальні споруди (церква свв. Бориса і Гліба), та елементи планувальної структури (дороги, паркани, тощо). Їх характерні риси аналізуватимуться у відповідних розділах; інформацію про всі виявлені на території Вишгорода житлові та виробничі споруди систематизовано в додатках (Додаток Б, В). Пам'ятки вишгородської округи включають у себе неукріплені поселення, городища та могильники. Серед рухомих артефактів, що походять із розкопок міста та округи можна виділити побутові предмети, деталі одягу та прикраси, елементи озброєння та військового спорядження, ремісничий та торговельний інвентар, тощо. Вони зберігаються в експозиції і фондах Національного музею історії України, Вишгородського історико-культурного заповідника, Музею історії Києва, Інституту археології НАН України, Державного історичного музею (Москва) та інших музейних та наукових установ. Речовий комплекс розглядатиметься в розділі, присвяченому соціально-економічному розвитку міста.

Необхідно відзначити, що територія Вишгорода вивчена досить нерівномірно. Жодного разу не досліджувався окольний град, а всі стаціонарні розкопки дитинця тяжіли ближче до його північної частини. Не найкращим чином досліджено оборонні споруди Вишгорода. Те саме доводиться казати і про округу

міста: в межах приватної забудови опинилася більша частина корінних терас правих берегів Дніпра та Десни, в тому числі – і близько половини відомих давньоруських пам'яток.

Археологічні роботи різних років характеризуються неоднаковим рівнем методологічної підготовки. Так, результати аматорських розкопок ХІХ ст. відзначаються вкрай уривчастою документацією. Дослідники радянської доби мало уваги приділяли керамічному матеріалу, що наразі ускладнює датування конкретних комплексів. Натомість, матеріали більшої частини робіт останніх трьох десятиліть (в першу чергу – на території посаду) задокументовані досить ретельно, що робить їх особливо інформативними.

Матеріали багатьох розкопок з різних причин відомі широкому загалу лише з побіжних публікацій. Тому до археологічних джерел зараховуємо звітну та польову документацію. Так, результати широкомасштабних робіт 1934–1937 рр. залишилися в повній мірі не опублікованими через страту керівників експедиції. Досі ці матеріали не були опрацьовані в повній мірі: в Науковому архіві Інституту археології зберіглися окремі польові щоденники, креслення, інвентарні описи, фотографії, тощо (загалом – 73 документи). Не опублікованими залишаються надзвичайно інформативні матеріали розкопок 1989 та 1990 р. Розкопки Р.С. Орлова, здійснені після 1991 р., взагалі позбавлені будь-якої звітної документації. В працях дослідника зберіглися лише побіжні згадки про результати робіт, а в його особистому архіві, опрацьованому нами, – поодинокі креслення та замальовки. Те саме стосується результатів розвідок 1990-х рр. у Вишгородському районі.

1.2.1. Історія археологічних досліджень

Початковий етап археологічних досліджень пов'язаний із зацікавленістю інтелігенції старожитностями київської округи. Дослідники сприймали процес розкопок як пошук реліквій. П.П. Свиньїн, котрий відвідав Вишгород у 1825 р., згадує про аматорські розкопки в 1819 р. одного з великих курганів, найближчого до тогочасного села [Свиньїн, 1927, с. 7–8]. Тоді ж М.В. Берлинським за

сприяння поміщиці Турчанінової було розчищено залишки церкви свв. Бориса і Гліба та вперше описано характер її фундаментів [Берлинский, 1820, с. 92; Болховітінов, 1995, 27].

Починаючи з середини ХІХ ст. з'являються більш детальні описи та замальовки розкопаних об'єктів. Збереглися відомості про поховання в кургані Хрещатий, розкопаному Я.Ф. Ставровським в 1845 р. [Антонович, 1895, с. 18; Фундуклей, 1848, с. 35]. Також урядова газета «Київські губернські відомості» за 1847 р. повідомляє про розкопки трьома роками раніше Я.Ф. Ставровським поблизу Вишгорода великого кургану Воронова могила [Киевские..., 1847, с. 4]. Перед будівництвом нового кам'яного храму в 1860 р. було повністю розкопано фундаменти Борисоглібської церкви [Маниковский, 1890, с. 65]. Два кургани в урочищі Костина нивка, а також один насип в урочищі Батишева могила, було розкопано В.Б. Антоновичем в 1874 р. до Археологічного з'їзду, що проходив у Києві [Антонович, 1895, с. 18]. Під час візиту до Вишгорода учасники з'їзду під керівництвом О.С. Уварова ще раз розкопали залишки фундаментів Борисоглібської церкви.

Другий етап досліджень можна датувати 1930–1940-и рр. Найбільш масштабні і, водночас, – перші, здійснені на науковому рівні, археологічні дослідження Вишгорода були проведені 1934–1937 рр. Вишгородською експедицією Інституту історії матеріальної культури (Київ) і Державного історичного музею (Москва) під керівництвом Ф.А. Козубовського, та Т.М. Мовчанівського (рис. 3, 14). Досліджувались рештки Борисоглібського храму, вперше розкопувались житлові квартали та рештки оборонних споруд. У східній частині Вишгородського городища досліджено «Квартал металургів» – унікальну систему виробничих, житлових та господарських споруд ХІІ–ХІІІ ст. В 1936–1937 рр. південніше городища було здійснено відкриття гончарного посаду давнього Вишгорода [Довженок, 1950, с. 93, 95]. На відстані 0,5 км на північ від схилів городища (по сучасній вул. Ватутіна) в 1936 р. було відкрито могильник т. зв. «дружинного періоду». Ще чотири насипи Т.М. Мовчанівський дослідив в урочищі Могилки у Ставках (раніше – Батишева могила) [Довженок, 1950, с. 91].

Головний розкоп Вишгородської експедиції ІА АН УРСР 1947 р. під керівництвом В.Й. Довженка мав розміри 52×12 м і примикав до розкопів 1935–1937 рр. «Кварталу металургів» з південного заходу. Тут також виявлено кілька наземних та заглиблених споруд виробничого характеру [Довженок, 1952, с. 15–18]. (рис. 43). У північно-західній частині городища було закладено три розвідкові траншеї, котрі виявили залишки двох напівземлянкових приміщень. Також В.Й. Довженок продовжив дослідження посаду, розкопавши один горн поруч з виявленими в 1930-х рр. [Довженок, 1952, с. 26–27].

На третьому етапі (1950–1980-і рр.) археологічне вивчення Вишгорода знову вийшло на якісно новий рівень. Дослідження західного валу в 1952 р. під керівництвом П.О. Рапопорта виявили в основі насипу суцільну лінію дубових зрубів. Також уперше було досліджено рів городища [Раппопорт, 1956, с. 109–115]. В тому ж році експедиція Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР на чолі з М.К. Каргером відновила дослідження храму свв. Бориса і Гліба (рис. 15, *a*). Було повністю розчищено фундаментні рови з залишками кладки, а також – фрагмент заваленої західної стіни церкви [Каргер, 1952, с. 324–330]. На початку 1960-х рр. О.А. Бобринським, В.Й. Довженком і П.П. Толочком під час обстеження урочища «Гончари» було виявлено близько 15 горнів, один з яких повністю досліджено [Дегтяр, 2005, с. 46]. В 1972 р. В.В. Чумаченко на чолі Вишгородського загону Середньодніпровської експедиції ІА АН УРСР заклав у північно-східній частині городища траншею довжиною 64 м, що східною частиною примикала до розкопу 1936 р. В місці, де в чорноземному шарі з'явилися плями глини, за 50 м від краю плато, закладено розкоп №1 розміром 10×10 м. Тут виявлено частину житлово-господарського комплексу XIII ст., що складалася з виробничої печі діаметром 1,2 м та напівземлянки господарського призначення [Чумаченко, 1974, с. 359–360].

Потягом 1979–1981 рр. Вишгородським загonom Київської постійно діючої експедиції ІА АН УРСР під керівництвом В.М. Зоценка було продовжено дослідження садиби (розкоп 1), виявленої в 1972 р. (рис. 4). Крім того, у 1979 р. В.М. Зоценко розкопав залишки залізоплавильної майстерні біля східного краю

плато, південніше розкопу 1947 р. (розкоп 2) [Толочко, 1979; Зоценко, 1980]. Значний інтерес викликає поховання, виявлене в 1985 р. під час будівельних робіт на місці майбутнього кінотеатру «Мир» (вул. Київська, 5), на відстані 1,5 км на південний захід від городища [Зоценко, 2007, с. 61].

Останній, четвертий етап досліджень (кінець 1980-х – 2010-і рр.) пов'язаний передусім з охоронними роботами. Чотири кочівницьких поховання давньоруського періоду, частково зруйновані, виявлено 1989 р. під час прокладання водопровідної траси вздовж вул. Першотравневої (суч. вул. Межигірського Спасу) О.В. Серовим [Серов, 1989, с. 47]. Знахідки увійшли до експозиції Історичного музею Вишгородського історико-культурного заповідника.

У зв'язку з ідеєю відновлення Борисоглібської церкви поновлено її археологічні дослідження. 1989 р. експедиція інституту «Укрпроектреставрація» під орудою О.К. Сиромятникова частково розкопала її фундаменти [Сиромятников, 1989] (рис. 16, *a*). Розкопки Борисоглібської церкви проводилися протягом 1990–1996 рр. (Правобережна Давньоруська експедиція під керівництвом Р.С. Орлова) (рис. 17, *a*). Знахідки з розкопок зберігаються в фондах Вишгородського історико-культурного заповідника, а частина з них експонуються в Музеї гончарства. В 2000 р. комплекс охоронно-рятувальних робіт здійснили співробітники Вишгородського історико-культурного заповідника (керівник – С.Я. Ольговський). По вул. Ватутіна, 23, на північний захід від городища, досліджено вцілілу частину гончарного горна, пошкодженого під час будівельних робіт. Крім того, проведено консервацію решток храма-мавзолея Бориса і Гліба, зачищено північні схили городища [Ольговський, 2000].

Значні за об'ємом роботи відбулись у 1989 р. по вул. Першотравневій (сучасна вул. Межигірського Спасу) 9, 9-а, 11. Кооперативом «Археолог» під керівництвом В.В. Дорофєєва досліджено у південно-західній частині посаду, в урочищі Нижні Дорогожичі, кілька житлово-господарських комплексів, мешканці яких спеціалізувалися на металургії та ковальстві [Дорофєєв, 1989] (рис. 42, *a*). Наступного року на прилеглий ділянці тим же кооперативом (керівник –

В.П. Чабай) виявлено кілька садиб, розташованих вздовж вулиці, що включали в себе житлові та господарські споруди, а також гончарні горни [Чабай, 1991] (рис. 6). У 1992 р. в розкопі, що примикав до розкопу 1990 р., Р.С. Орловим виявлено ще три горна, два з яких виявились зруйнованими; у 1995 р. – ще два [Орлов, 2003, с. 36]. Здобуті матеріали було передано до фондів Вишгородського заповідника, нині частина з них депаспортизована, решта – просто втрачена. Охоронні роботи на території вишгородського посаду провели 2002 р. Р.С. Орлов і В.К. Козюба [Козюба, 2002]. 2004 р. на території Музею гончарства Вишгородського історико-культурного заповідника по вул. Межигірського Спасу, 11 Р.С. Орлов заклав розвідковий розкоп, на якому виявлено гончарний горн XI ст. [Орлов, 2004]. Наступного року в процесі консервації даного об'єкту досліджено і навколишню територію (І.А. Готун) [Довганіч, 2006, с. 105–112]. Незначні охоронні роботи проведено в 100 м від Музею гончарства 2008 р. (А.В. Петраускас) [Петраускас, 2010].

З 2012 р. археологічні дослідження міста проводяться Вишгородською археологічною експедицією ІА НАНУ під керівництвом В.Г. Івакіна та Д.В. Бібікова. Протягом 2012–2013 рр. були здійснені перші за понад тридцять років планові розкопки (у східній частині городища). Усього вздовж схилу плато закладено три розкопи (розкопи 1, 3, 4) загальною площею 240 м². Продовжено вивчення гончарного посаду. Основні роботи були зосереджені в центральній частині посаду, по пров. Старосільському, ділянка 42 (розкоп 5 2013 р., розкоп 6 2014–2016 р., розкоп 7 2015 р.). Загалом досліджено понад 500 м² (рис. 5, 7). Роботи на розкопі 8 (2015–2016 рр.) дозволили встановити східну межу посаду, котра збігається з краєм надзаплавної тераси Дніпра. 2016 р. незначні за обсягом розкопки відбулися на території Музею гончарства [Бібіков, 2013; він же, 2013-а; він же, 2014; він же, 2014-в; він же, 2017-б; Івакін, 2013; він же, 2014; він же, 2015-а; він же, 2015-б; він же, 2016-б]. Паралельно проводилися роботи з вивчення вишгородської округи. У 2012 р. здійснено розвідку в районі с. Нижня Дубечня, в 2013 р. – в околицях с. Демидів, у 2015–2016 р. – на північних околицях сучасного міста (на нововиявленому поселенні Хвоц закладено розкоп

10) та на о. Вальківський, 2016 р. – біля с. Сувид, 2017 р. – на території кольшньої резиденції Межигір'я. Відкрито цілу низку нових пам'яток [Бібіков, 2014-д; він же, 2016-е].

Можемо визначити основні тенденції в археологічних дослідженнях давньоруського Вишгорода на окремих етапах їх історії. Протягом ХІХ ст. дослідників цікавили виключно курганні старожитності та рештки храму. Систематизувати результати цих робіт першим спробував В.Б. Антонович, котрий і сам проводив розкопки міста. Вишгородська експедиція 1930-х рр. на багато років визначили основні напрями у вивченні міста. Вперше розкопувалися житлові та виробничі споруди, міські укріплення та рядові поховання. Важливою подією стало відкриття вишгородського посаду. У повоєнний час зусиллями П.О. Рапопорта і М.К. Каргера продовжено масштабні дослідження оборонних споруд та Борисоглібської церкви відповідно. Велика увага приділялась вивченню північної частини городища, що дало змогу простежити динаміку розвитку цього міського району. Найбільший внесок у дослідження цього періоду належить В.Й. Довженку та В.М. Зоценку. Наприкінці 1980-х – на початку 2000-х рр. роботи, в основному, мали рятівний характер. Зосереджені вони були переважно на території вишгородського посаду. Крім того, проведено чергові розкопки решток церкви свв. Бориса і Гліба (О.К. Сиромятников, Р.С. Орлов), пов'язані з відновленням храму та частковою музеєфікацією її фундаментів. Протягом останніх семи років комплексним дослідженням давньоруських пам'яток Вишгорода займається Вишгородська археологічна експедиція ІА НАНУ (В.Г. Івакін, Д.В. Бібіков).

1.3. Історія досліджень

На території Російської імперії історичні знання почали перетворюватись в науку в середині – другій половині ХVІІІ ст. До того часу народна пам'ять зберегла місце розташування князівського Вишгорода. Так, в «Описі Києва» 1760 р. губерньська канцелярія згадує двір князя Володимира поблизу Межигірського монастиря, «місце якого і понині зветься Вишгород» [Дегтяр,

2005, с. 7]. Дослідники цієї доби переповідають літописні дані про Вишгород, як правило, емоційно доповнюючи їх власними домислами. Наприклад, Ф.О. Емін називав це місто «улюбленим місцем княгині Ольги» [Эмин, 1767, с. 195]. Катерина II, приділяючи правлінню Ольги велику увагу, вважала Вишгород її уділом або приданим [Екатерина II, 1787, с. 73].

Приблизно в один час з працею Ф.О. Еміна світ побачили перші томи «Історії Російської» В.М. Татищева, котрий першим ототожнив Вишгород з Вусеградом, згаданим у Константина Багрянородного [Татищев, 1962, с. 207]. Окремо варто зупинитись на так званих «татищевських відомостях», що являють собою факти і подробиці, не відомі з наявних літописних списків. Вважається, що В.М. Татищев використовував низку джерел, що не дійшли до нашого часу, зокрема – т. зв. Іоакимівський літопис. Однак, багато науковців, особливо – сучасних, скептично ставляться до цих даних, а навіть у випадку їх достовірності, важко відділити початковий текст від домислів самого дослідника [Толочко, 2005]. Події, пов'язані з давньоруським Вишгородом, в «Історії Російській» подано в дещо відмінному від літописного вигляді. Так, за В.М. Татищевим, Святополк Ізяславич помер 1113 р. у Вишгороді (а не «за Вишгородом», як в Іпатівському літописі) [Татищев, 1963, с. 128], тут же знаходився і міст через Дніпро, двома роками пізніше збудований Володимиром Мономахом (в літописах місце розташування мосту не уточнюється) [Татищев, 1963, с. 131], а переповідаючи статтю 1135 р. про передачу міста Всеволоду Мстиславичу, історик згадує і вишгородську «область» [Татищев, 1963, с. 147]. Деякі факти, наприклад – посадження Святославом Ярославичем на вишгородський стіл свого сина Бориса [Татищев, 1963, с. 90], – взагалі не відомі з нині збережених списків. В будь-якому випадку, «татищевські відомості» та їх достовірність є предметом гострої джерелознавчої дискусії.

Ще більш епохальною подією для російської історіографії став вихід «Історії держави Російської» М.М. Карамзіна. У першому та другому томах (1816–1817 рр.) містяться згадки про Вишгород. Заснування міста дослідник гіпотетично приписує Віщому Олегу, котрий, буцімто, і передав його Ользі

[Карамзин, 1988, с. 100]. Численні послідовники історика беззастережно прийматимуть це припущення на віру. Візит Ярослава Мудрого до Вишгорода перед його смертю М.М. Карамзін пов'язував з «державними справами» [Карамзин, 1988-а, с. 22].

XIX ст. стало добою формування киевознавства. В числі київських околиць дослідники міста, як правило, не оминали увагою Вишгород і Межигір'я. В цьому плані важко переоцінити значення для вивчення Вишгорода праць М.Ф. Берлинського – першого київського археолога. Свої основні ідеї дослідник виклав у книзі «Історія міста Києва від заснування його до нинішнього часу», написаній ще до 1800 р., яка, утім, так і не була видана і майже два століття вважалася втраченою [Берлинский, 1972]. З праці М.Ф. Берлинського «Короткий опис Києва...» (1820 р.) починається поширена протягом усього XIX ст. [Свиньин, 1827, с. 12; Указатель..., 1850, с. 165; Похилевич 1864, с. 1; Маниковский, 1890, с. 2; Сементовский, 1900, с. 29; Рыбаков, 1982, с. 101] та заснована на даних пізніх польських хронік історіографічна традиція ототожнення з територією Вишгорода літописної Хоревіці, місця «замку» легендарного Хорива. Виникненню міста, на його думку, передувало будівництво князівського палацу [Берлинский, 1820, с. 11, 118]. Зібрано дані про будівництва вишгородських церков-мавзолеїв Бориса і Гліба, що змінювали одна одну. Навпроти Вишгорода, на думку М.Ф. Берлинського, знаходився міст, побудований Володимиром Мономахом після перенесення мощів та освячення нової церкви в 1115 р. Мощі зникли під час монголо-татарського нашестя, а саму церкву було розорено. Так само під час навали 1240 р., наголошує М.Ф. Берлинський, зазнає руйнування церква Межигірського монастиря («Білий Спас»), споруджена Андрієм Боголюбським 1164 р. [Берлинский, 1820, с. 119–120; Берлинский, 1992, с. 51]. Також основоположник наукової історіографії Києва описує сучасну йому дорогу, що вела з Києво-Подолу «лукою до Вишгорода і далі» [Берлинский, 1820, с. 92]. Дослідник розповідає і про перші любительські розкопки, здійснені у Вишгороді поміщицею Г. Турчаніною. За даними Є. Болховітінова, ці розкопки, за фінансової допомоги поміщиці,

проводив сам М.Ф. Берлинський [Болховітінов, 1995, 27].

1825 р. на запрошення М.Ф. Берлинського Вишгород відвідав П.П. Свіньїн. Результатом візиту стала стаття «Вишгород (із мальовничої мандрівки Росією)», написана останнім двома роками пізніше для журналу «Вітчизняні записки» власного видавництва. Основним інформатором для цієї праці, як видно з тексту, також був М.Ф. Берлинський. У статті П.П. Свіньїна наведено деякі подробиці аматорських розкопок церкви Бориса і Гліба, про які не говорить останній. Найбільшу ж цінність викликає опис вишгородських укріплень та курганів біля села. Перераховуються випадкові знахідки, зроблені місцевими жителями в Межигір'ї [Свиньин, 1827, с. 4–8, 21]. Ще один сучасник М.Ф. Берлинського, митрополит Євгеній (Болховітінов) згадує про спустошення Вишгорода половцями 1094 р. [Болховітінов, 1995, с. 283]. Працю М.Ф. Берлинського використовували укладачі паломницького путівника «Вказівник святині та священних місць Києва...» (1850 р.), котрий витримав більше десяти видань. Багато уваги в ньому відводиться Межигірському монастирю, заснування якого приписується грецьким монахам, що прибули з митрополитом Михаїлом. Пізніше на цьому місці Андрій Боголюбський побудував церкву, зруйновану, як і вишгородський храм Бориса і Гліба, в 1240 р. Сам Вишгород, на думку авторів, став центром удільного князівства вже за часів Ярослава Мудрого [Указатель..., 1850, с. 165, 168].

Відомості про результати розкопок Я.Ф. Ставровського надає у своїй книзі «Огляд могил, валів і городищ Київської губернії» (1848 р.) сучасник подій – І.І. Фундуклей [Фундуклей, 1848, с. 35]. В тій же праці він згадує про городище біля с. Демидів [Фундуклей, 1848, с. 36]. В іншій книзі – «Статистичний опис Київської губернії» (1852 р.), І.І. Фундуклей подав основні літописні згадки про Вишгород, але переплутав при цьому Всеволода Ольговича з Всеволодом Ярославичем, вважаючи, що саме останній помер під Вишгородом [Фундуклей, 1852, с. 481]. Вишгородське князівство він назвав першим удільним князівством на території Київщини [Фундуклей, 1852, с. 2]. Якщо попередники І.І. Фундуклея ототожнювали Вишгород з літописною Хоревцею, то сам він «розміщував»

останню в Межигір'ї, на місці монастиря Білий Спас [Фундуклей, 1852, с. 482].

І.І. Фундуклей описав тодішні географічні умови Вишгородщини, зокрема – болота в пониззі Ірпеня, в районі Демидова і Козаровичів. На дорозі з Демидова через болота і ріку було влаштовано зручну переправу [Фундуклей, 1952, с. 33]. Навесні та восени дана ділянка особливо сильно заливалася водою. Сінокісні низинні луки починались біля Вишгорода і тягнулись до Києва, де називались Оболонню [Фундуклей, 1952, с. 52]. Згадується ще одна переправа – через Дніпро при с. Вишгород [Фундуклей, 1952, с. 548].

1851 р. побачив світ перший том «Історії Росії від найдавніших часів» С.М. Соловйова. Задаючись питанням, чому саме до вишгородців звернувся за допомогою Святополк Окаянний, майбутній ректор Московського університету першим припустив, що після звільнення Святополка з порубу Володимир віддав йому київський стіл «щоб легше було спостерігати за його поведінкою» [Соловьев, 1951, с. 195].

На хвилі загального зростання інтересу громадськості до старожитностей Київщини настоятель вишгородської церкви Михайло (Сікачинський) також видає невелику за обсягом компілятивну книгу «Сказання про Вишгород та його давню святиню» (1858 р.), де викладено історію побудови вишгородських храмів [Сикачинский, 1863]. Цей священник запам'ятався шанобливим ставленням до предметів старовини: частина випадково знайдених у Вишгороді хрестів, перстнів та печаток згодом опинилася у київських музеях, а шиферний саркофаг, виявлений 1853 р., експонується на церковному подвір'ї [Дегтяр, 2005, с. 18–19].

Відомості про Вишгород, вміщені у книзі Л.І Похилевича «Сказання про населені місцевості Київської губернії» (1864 р.), багато в чому повторюють думки попередників, при цьому супроводжуючись домислами самого краєзнавця. Місце, де був Ольжин замок і палац, за його переконанням, знаходилось в ста сажнях на південний схід від сучасної церкви. До 989 р. він відносив спорудження Володимиром церкви св. Василя. Повторюючи тезу про спустошення міста в 1240 р., дослідник припускав, що Борисоглібську церкву все ж не було повністю зруйновано [Похилевич, 1864, с. 1–2].

Докладним чином Л.І. Похилевич викладає історію вишгородських околиць. Під Вишгородом, в урочищі Спасщина, він розташовує чоловічий Спаський монастир, в подальшому перенесений у Межигір'я, а на місці сільського кладовища – жіночий, «по міркуванням – Миколаївський», в якому і зберігалась ікона Божої матері, вивезена Андрієм Боголюбським [Похилевич, 1864, с. 2]. Відоме за літописами князівське ловище («звіринець») дослідник «розміщує» в районі Петрівців, посилаючись на назву урочища, але не озвучуючи її [Похилевич, 1864, с. 4]. Село Валки, на думку краєзнавця, отримало свою назву від невеликого валу, що захищав Вишгород з півночі, «найбільш слабкої сторони Вишгородської фортеці» [Похилевич, 1864, с. 4]. Біля Лютежу, згідно з розповсюдженою тоді точкою зору, відбулося вбивство Олегом Святославичем сина Сенельда Люта, звідки пішла його назва. У лісі, біля села, існувало урочище Туровище. Попри місцеву традицію, котра пояснювала топонім перебуванням тут турок чи татар, Л.І. Похилевич пов'язував її з тваринами, на яких полювали кийвські князі – турами [Похилевич, 1864, с. 9–10]. Назву с. Козаровичі він пов'язував з хозарами [Похилевич, 1864, с. 106]. На схід від села Демидів, в урочищі Городець, описує городище, котре, за повір'ям, зруйнували 1240 р. монголо-татари [Похилевич, 1864, с. 105].

Багатьма авторськими фантазіями стосовно Вишгорода (терем Володимира, смерть Ольги, тощо) характеризується і книга М.М. Сементовського «Київ, його святині, старожитності та визначні місця», перша редакція якої побачила світ того ж року, що і згадана праця Л.І. Похилевича [Сементовский, 1900, с. 22, 29].

Значний внесок у вивчення Межигір'я належить М.О. Максимовичу та його праці «Сказання про Межигірський монастир» (1865 р.). Важливо, що дослідник утримується від суб'єктивних оцінок, керуючись даними джерел. Посилаючись на місцеві перекази й допускаючи можливість відносити початки Межигірського монастиря від монастиря Спаса Білого, заснованого 988 р. грецькими монахами, що прийшли з митрополитом Михаїлом, дослідник визнає, що літопис про цей монастир жодного разу не згадує. Можливо, як пише М.А. Максимович, з територією Межигір'я була пов'язана безіменна божниця північніше Вишгорода.

Заснування ж монастиря на його тогочасному місці, посилаючись на Київський синодик, він приписував Андрієві Боголюбському [Максимович, 1877, с. 256].

Ще більш скрупульозна верифікація джерел була застосована М.В. Закревським у його двотомному «Описі Києва» (1868 р.). Ретельно звіряючи написане сучасниками з літописними даними, він розкритикував М.М. Карамзіна, М. Сікачинського М.М. Сементовського та інших дослідників, котрі вважали Вишгород приданим княгині Ольги, яке вона отримала від Олега після свого весілля, а також – місцем смерті княгині. Нищівній критиці було піддано спробу Л.І. Похилевича визначити місця розташування Ольжиного палацу та вишгородських монастирів [Закревский, 1868, с. 254–255, 259–260].

Про хід розкопок Борисоглібської церкви під час III Археологічного з'їзду 1987 р. повідомляється в протоколах з'їзду, а також – у автобіографії його учасника, М.І. Костомарова [Костомаров, 1991, с. 314; Труды, 1878, с. LXXIII, LXXX].

Того ж року В.Б. Антонович розкопав у Вишгороді три невеликі курганні насипи. Стислий опис робіт, як і розкопок Я.Ф. Ставровського, пізніше було вміщено в його «Археологічній карті Київської губернії» (1895 р.). Вчений згадує про випадкові знахідки на городищі шиферних саркофагів, описує саме городище. Тут не обійшлося без курйозу: В.Б. Антонович нарахував у Вишгороді шість концентричних ліній валів [Антонович, 1895, с. 18].

У праці митрополита Макарія (Булгакова) «Історія Руської церкви» (1883 р.) подається текстологічний аналіз творів Борисоглібського циклу. Докладно викладено події, пов'язані з убивством Бориса і Гліба та будівництвом вишгородських храмів, робиться припущення щодо існування в місті артилей, що займалися будівництвом церков [Макарий, 1995, с. 53–55, 196–198, 231].

Грунтовну працю «Вишгород та його святиня» (1890 р. – друге видання) опублікував місцевий священник Федір (Маніковський), чудово знайомий з книгами попередників. Окрім низки шаблонних для XIX ст. тверджень, книга насичена домислами і самого Ф. Маніковського: так, Олег, убивши Аскольда і Діра, оволодів, разом з Києвом, і Вишгородом, жителі якого згодом брали участь

у його поході на Царгород, Ольга направляла у Вишгород третину деревлянської данини в подяку за участь вишгородців у поході 945 р. на деревлян, а Володимир любив приїжджати у Вишгород на лови [Маниковский, 1890, с. 3–4, 6]. Першим вишгородським князем Ф. Маніковський (вочевидь – під впливом праці В.М. Татищева) називає Бориса, сина Святослава Ярославича, котрий отримав цей уділ від свого дядька Ізяслава Ярославича. Потім Ізяслав, як відомо з літописів, передав Вишгород своєму синові Ярополку. Вдруге Ярополк Ізяславич буцімто отримав Вишгород від Всеволода Ярославича (помилково названий Володимиром) після повернення з Польщі в 1086 р. [Маниковский, 1890, с. 9, 11]. Всі ці події не фіксується в літописах. Ф. Маніковському належить кілька цікавих узагальнень стосовно політичного устрою давньоруського Вишгорода. Він зазначає, що князі часто займали місто в очікуванні великокнязівського столу, а ставши центром удільного князівства, Вишгород приймав участь майже в усіх переворотках і міжусобних війнах [Маниковский, 1890, с. 8]. В дусі своєї епохи, Ф. Маніковський вважає, що 1240 р. Вишгород був розорений монголо-татарами. Борисоглібську церкву було зруйновано, будинки спалено, а жителів частково вбито, а частково – забрано в полон [Маниковский, 1890, с. 32]. Детально переповідається історія спорудження вишгородських церков і чудес, пов'язаних із ними [Маниковский, 1890, с. 42–69].

На якісно новий етап українська історіографія вийшла в кінці ХІХ ст. завдяки учням В.Б. Антоновича з так званої «Київської школи», найпомітніше місце серед яких, поза всіляким сумнівом, належить М.С. Грушевському. У книзі «Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця ХІV ст.» (1891 р.), яка ґрунтується на дипломній роботі вченого, а пізніше – у перших двох томах «Історії України-Руси» (1898 та 1900 рр. відповідно) міститься значний матеріал стосовно давньоруського Вишгорода та його округи.

Як і деякі попередники, М.С. Грушевський розглядав вишгородську округу у складі історичного ядра Давньоруської держави – Руської, або Полянської землі [Грушевський, 1992, с. 274]. Вишгород і Білгород були крайніми містами землі полян на північному заході: натяк на близький кордон з деревлянами міститься в

оповіді про вбивство Люта Свенельдича [Грушевський, 1991, с. 189]. Існування тисяцьких не лише в Києві, але і в Білгороді та Вишгороді вчений вважає пережитком воєнної організації колишньої Полянської землі, можливо навіть тих часів, коли Київ ще не здобув остаточного верховенства над іншими подніпровськими центрами, а кожне місто саме організовувало військову оборону [Грушевський, 1992, с. 390-392]. Але вже у першій половині X ст. Вишгород стає «пригородом» Києва, підпорядковуючись йому [Грушевський, 1992, с. 275].

За своїм політичним устроєм Русь середини X ст. являла собою складну структуру. За висновком М.С. Грушевського, Ольга мала Вишгород своїм уділом подібно до «світлих і великих князів», що сиділи в «різних волостях і землях» та Святослава, котрий княжив у Новгороді [Грушевський, 1991, с. 445]. Він називає Вишгород середини X ст. «визначним торговельним містом» [Грушевський, 1991, с. 282–283, 392] та однією з «найважливіших станцій» на дніпровському шляху. Саме торговельні інтереси, за висловом М.С. Грушевського, «мусили дати тут ініціативу до державної організації і взагалі кермували політичним життям» [Грушевський, 1991, с. 413].

Як помітив М.С. Грушевський, Вишгород найчастіше з міст Київщини виступав у ролі князівської волості «для різних київських підручників» [Грушевський, 1992, с. 296]. Вишгородці нерідко вступали в конфронтацію з Києвом [Грушевський, 1992, с. 294]. Так, саме у Вишгороді знаходили симпатії, зокрема, Святополк Окаянний чи Всеволод Ольгович, яких недолюблювали в Києві [Грушевський, 1992, с. 275]. На думку вченого, Святополк мав якісь «спеціальні впливи» у Вишгороді. Можливо, перед смертю Володимир, випустивши його з поруба, посадив біля себе, на вишгородський стіл, про що раніше писав С.М. Соловйов [Грушевський, 1992, с. 5].

Стратегічна ж роль Вишгорода полягала в обороні північних підступів до Києва та контролі над переправою, розташованою вище гирла Десни. Вишгородська фортеця, на думку М.С. Грушевського, була міцнішою за київську. Щоправда, при цьому дослідник посилається на помилкову тезу В.Б. Антоновича про шість концентричних валів [Грушевський, 1992, с. 274–276].

Історику належить і найбільший внесок у вивчення вишгородської округи. М.С. Грушевський вважав, що гирло Десни належало київським князям, а задніпровські села Ольжичі та Городець знаходились на території Київського князівства. Як один із доказів дослідник наводить літописну статтю про похід Ростислава на Чернігів, коли він, переправивши військо за Дніпро біля Вишгорода, лишив його, відлучившись до Києва: вочевидь, військо не вступило на ворожу територію [Грушевський, 1891, с. 9–10]. Погоджуючись з В.Б. Антоновичем, М.Г. Грушевський локалізував літописні Ветичі чи Уветичі в урочищі Ветичі біля с. Хотянівки. Ольжичі він розміщував на лівому березі Десни, в її гирлі [Грушевський, 1891, с. 21–22]. Також М.С. Грушевський згадує острів під Вишгородом, на якому, вірогідно, знаходився князівський двір, де зустрів смерть Всеволод Ярославич, та переправу біля Вишгорода на шляху Київ – Чернігів [Грушевський, 1891, с. 23, 25].

У книзі М.І. Петрова «Історико-топографічні нариси Давнього Києва» (1897 р.) також повторюється помилкове твердження В.Б. Антоновича про наявність у Вишгороді шести концентричних ліній оборони. Натомість, критично переосмислюються та зникають з тексту попередні штампи про поселення Хорива, заснування Вишгорода Олегом, палац княгині Ольги, дати зведення церкви св. Василя та ін. [Петров, 1897, с. 235]. М.І. Петров скептично відносився до можливості заснування Межигірського монастиря в X ст. Натомість, вважає «божницю», згадану під 1161 р., ядром майбутнього монастиря, котрий, таким чином, засновано не пізніше XII ст. [Петров, 1897, с. 240–241].

Стосовно виникнення монастиря в Межигір'ї, інший києвознавець – Л.П. Добровольський зазначав, що воно «губиться в глибині століть». Усі спроби віднести цю подію до доби правління Андрія Боголюбського, не кажучи вже про часи хрещення Русі, дослідник категорично називає «пізніми домислами», спричиненими, на його думку, «змішанням» у народній пам'яті нашестя Менглі-Гірея з Батисвим [Добровольський, 1903, с. 11–12].

Ще один учень В.Б. Антоновича – П.Г. Клепатський, що присвятив окрему працю історії Київської землі в литовський період (1916 р.), – вважав, що

Вишгород, зруйнований татарами в 1240 р., було відновлено удільними князями, адже Длугош його згадує як місце перебування Скиргайла (переплутано з Вигурівщиною) [Клепатский, 1916, с. 351].

П.В. Голубовський вперше припустив, що кодекс законів, відомий як «Правда Ярославичів» було укладено 1072 р. під час князівського з'їзду у Вишгороді, присвяченому перенесенню мощів свв. Бориса і Гліба до нового храму. Один із укладачів Правди Ярославичів Микула Чудин, а також – вишгородський намісник Чудин та старійшина вишгородських городників Ждан-Нікола, згадані у «Сказанні про Бориса і Гліба» – це одна і та сама людина [Голубовский, 1907, с. 21]. Дана точка зору отримала значне поширення в літературі та досі не викликає особливих заперечень [Тихомиров, 1956, с. 162].

Нищівній критиці згодом було піддано книгу В.Г. Ляскоронського «Київський Вишгород в удільно-вічовий час» (1913 р.). Поширена точка зору про тотожність Вишгорода і Хоревиці привела В.Г. Ляскоронського до несподіваних результатів. Дійшовши висновку про виняткову роль, відведену цьому населеному пункту писемними джерелами, він вважає Вишгород давньоруських літописів частиною Києва, відомою нам як місто Володимира. Виникнувши як «міцне варязьке містечко», Вишгород тримав у покорі київське населення. Він співставляється не лише з Хоревицею, але і з літописним Угорським і навіть Альдег'юборгом ісландських саг. На думку В.Г. Ляскоронського, Вишгород був найдавнішою та найважливішою частиною укріплень давньоруського Києва, а також – його адміністративно-політичним центром, де знаходились князівські палаци, зберігалась державна казна. Тут же він розміщує відомі з літописів Федорівський монастир та Турову божницю, останню, в свою чергу, ототожнюючи ще й із містом Туровом. Головною ж святинею Вишгорода дослідник вважає Десятинну церкву, названу в деяких джерелах Василівською за іменем свого творця; саме тут зберігались мощі святих Бориса і Гліба. Пізніше Вишгород поступово зливається з іншими районами Києва [Ляскоронский, 1913, с. 356–358].

При цьому, на місці сучасного однойменного населеного пункта паралельно

існував інший Вишгород, котрий виконував роль заміської князівської резиденції. У літописах він начебто називається зменшувальним іменем «Вишгородок». Однак, саме «Вишгород Київський» фігурував у центрі політичних подій, мав власних князів і неодноразово переживав облогу під час міжусобиць. Розглядаючи історію феодальних взаємин через призму запропонованої версії, В.Г. Ляскоронський по-новому дивиться на князівські міжусобиці XI–XII ст. [Ляскоронский, 1913, с. 359–363].

Більшість думок М.С. Грушевського були підтримані та розвинені іншим учнем В.Б. Антоновича – О.М. Андріяшевим у його праці «Нарис історії колонізації Київської землі до кінця XV віку» (1926 р.). Вишгород, нарівні з Білгородом, дослідник відносив до числа найдавніших міст полян. В «свій час» вони були центрами «окремих земельних округ». Оскільки Володимир мав свої палаци в усіх трьох містах, «цей час не так вже давно й був». Лише стрімке зростання могутності Києва поставило Вишгород і Білгород в «становище пригородів». Звідси «глухе й потайне ворогування вишгородців до Києва», котре, на думку О.М. Андріяшева, логічно впливає з аналізу низки літописних епізодів. Саме як пережиток давніх часів, у Вишгороді певний час перебував власний тисяцький [Андріяшев, 1926, с. 42, 43]. Судячи зі значних розмірів городища («до 3-х верстов довкола»), О.М. Андріяшев вважав Вишгород великим залюдненим містом, укріплення котрого були міцнішими за київські [Андріяшев, 1926, с. 42]. Слідом за М.С. Грушевським, дослідник писав, що вузька смуга, котра тягнеться вздовж лівого берега Дніпра, належала Київській землі: «міст в цій місцевості не було і географічні пункти, за які тут згадується, були простими селами, а можливо навіть урочищами» [Андріяшев, 1926, с. 44].

Попри те, що у 1930-х рр. у Вишгороді відбулися найбільш масштабні розкопки, сам керівник експедиції, Ф.А. Козубовський, встиг опублікувати лише короткі повідомлення про перебіг робіт [Козубовський, 1935].

Загалом для історіографії радянської доби характерним стало сприйняття давньоруської історії через призму феодальних відносин і класової боротьби. Натомість, у порівнянні з історіографічною думкою XIX ст., література значною

мірою позбавляється відвертих домислів. Навіть у путівниках 1930-х рр. подається коректна з сучасної точки зору інформація [Эрнст, 1930, с. 721–723].

С.В. Юшков, традиційно вважаючи Вишгород особистими володіння княгині Ольги, зараховує його до категорії князівських міст, котрі знаходилися в приватній власності. Таким він залишається і після Ольги. Дослідник приходиться до думки, що жителі таких міст від самого початку були «людьми князя», а не його підданими [Юшков, 1939, с. 46–47]. Княгині Ользі С.В. Юшков гіпотетично приписує і саме заснування Вишгорода [Юшков, 1939, с. 135]. Князівським містом і особистою власністю Ольги Вишгород вважав В.В. Мавродін, відмічаючи, крім того, знахідки на території міста гончарських клейм з князівськими знаками [Мавродин, 1945, с. 146–147], а також – ціла низка інших дослідників цього періоду [Тихомиров, 1956, с. 294]. «Княжим замком» Вишгород неодноразово називав Б.Д. Греков [Греков, 1949, с. 90, 93, 129, 296].

Іншої точки зору дотримувався А.М. Насонов. У своїй книзі «Руська земля і формування території давньоруської держави» (1951 р.) він наголошує, що Вишгород в X–XI ст. – «не село-замок, а місто зі своїм міським управлінням (початок XI ст.), населений (в X ст.) тими самими «русами», котрі ходять в полюддя, купляють однодревки і відправляють їх з товарами до Константинополя». Ольга обрала Вишгород своєю резиденцією через наявність знаті, на котру можна було спиратися. Під час подій 1015 р. вишгородські бояри ведуть себе «як знать Руської землі» [Насонов, 1951, с. 53–54]. Вишгород нарівні з Києвом виступав об'єднавчим центром навколишніх слов'янських племен і, разом з тим, їх експлуататором. В той же час, А.М. Насонов пише, що Вишгород був політичним придатком Києва і саме тому не згадується в договорах з греками [Насонов, 1951, с. 55–57].

Стрімке накопичення археологічних джерел стимулювало інтерес до вивчення середньовічного ремесла. У ґрунтовній монографії «Давньоруське ремесло» (1948 р.) Б.О. Рибаків, характеризуючи окремі галузі виробництва (ковальство, будівельну справу, обробку каменю, ювелірну справу, виробництво скла та емалі, деревообробку, косторізне ремесло), широко використовував

матеріали розкопок Вишгорода 1930-х рр. у яких приймав участь. При цьому, авторство розкопок Б.О. Рыбаков постійно приписував собі [Рыбаков, 1948]. Залучав ті самі матеріали під час написання праці «Чорна металургія та металообробка у Давній Русі» (1953 р.) Б.О. Колчин [Колчин, 1953]. Аналізуючи питання соціального статусу давньоруських ремісників, Д.І. Бліфельд звертався до даних «Сказання про Бориса і Гліба» про вишгородських городників. Останніх дослідник називає «ремісничою корпорацією», котра вже в середині XI ст. являла собою серйозну політичну силу. Відомості про соціальне становище «старости городників» Ждана-Микули Д.І. Бліфельд екстраполює на ремісничу верхівку інших міст [Бліфельд, 1954, с. 40].

Питання організації ремісничого виробництва розглядав і М.М. Тихомиров у монографії «Давньоруські міста» (1946 р.). Місцезнаходження об'єднань теслярів і городників у князівській резиденції (Вишгороді) він вважав не випадковим: ці об'єднання виконували великі, передусім – князівські, замовлення під контролем князівської адміністрації [Тихомиров, 1956, с. 135–136]. Сам Вишгород академік розглядав передусім як потужний ремісничий (а пізніше – і релігійний) центр, критикуючи А.М. Насонова за відверте перебільшення політичної ролі вишгородської знаті, насправді – цілковито залежної від київського князя [Тихомиров, 1956, с. 284–295].

Поновлення розкопок на території Вишгорода спонукало археологів більш предметно зацікавитись результатами досліджень 1934–1937 рр.: М.К. Каргер вивчав матеріали розкопок Борисоглібської церкви, П.О. Рапопорт – оборонних споруд, Л.О. Голубева – «Кварталу металургів» [Каргер, 1952, с. 87–93; Рапопорт, 1956, с. 55; Голубева, 1968].

Систематизувати основні результати робіт 1930-х рр. спробував В.Й. Довженок [Довженок, 1950]. Пізніше, у скорегованому та доповненому матеріалами власних розкопок вигляді, цю інформацію дослідник подав у статті про Вишгород для третього тому колективної монографії «Археологія Української РСР» (1975 р.) [Довженок, 1975, с. 229–236]. В цілому, висновки В.Й. Довженка є досить виваженими та вичерпними. Певні недоліки, такі як

хибна інтерпретація деяких виробничих споруд чи уявлення про переважно наземну житлову забудову давньоруських міст, були характерними для повоєнної археологічної літератури і викликані браком порівняльного матеріалу. В.Й. Довженок прийняв на віру твердження А.В. Добровольського про наявність в оборонній системі Вишгорода обсерваційних веж, за які той прийняв залишки курганних насипів [Довженок, 1975, с. 331].

Проблеми історичного розвитку Вишгорода розглядалися в багатьох працях П.П. Толочка, передусім – у монографії «Давньоруський феодальний город» (1989 р.). На противагу численним попередникам, включаючи свого вчителя – В.Й. Довженка, П.П. Толочко слушно вважав, що Вишгород виникає у X ст. і жодним чином не пов'язаний із старими племінними центрами [Толочко, 1989, с. 67]. Виходячи з результатів археологічних досліджень останніх років, не зовсім правомірним видається теза про те, що місто досягло своїх максимальних розмірів у XII–XIII ст. [Толочко, 1989, с. 192]. Писемні дані про Вишгород широко залучаються при розгляді таких складних питань, як існування цехової організації ремесла та міського самоврядування, структури міської адміністрації, тощо [Толочко, 1989, с. 115–117, 146–147, 226–228].

Значний внесок у вивчення вишгородських старожитностей давньоруської доби належить археологу В.М. Зоценку. Багато уваги Вишгороду дослідник приділив у статті, присвяченій давньоруській торгівлі, для третього тому чергового видання «Археології Української РСР» [Зоценко, 1986]. Для того ж видання спільно з В.Й. Довженком була підготовлена стаття про Вишгород [Довженок, 1986]. Окрему ґрунтовну працю В.М. Зоценко присвятив артефактам скандинавського походження, знайденим під час розкопок міста [Зоценко, 2007]. Згодом ці матеріали увійшли до створеного разом з Ф.А. Андрощуком каталогу скандинавських старожитностей Південної Русі, виданого вже після смерті вченого [Андрощук, Зоценко, 2012, с. 83–86]. Окрему працю присвячено знахідкам на території міста актових печатей [Зоценко, 1996]. Певним підсумком тридцятилітньої діяльності В.М. Зоценка, спрямованої на вивчення давньоруського Вишгорода, стала велика стаття «Давньоруський Вишгород.

Історико-археологічний огляд», видана у Парижі в «Борисо-Глібському збірнику» [Зоценко, 2009]. Утім, варто визнати, що деякі висновки В.М. Зоценка стосовно історичної топографії Вишгорода, як показали пізніші дослідження, виявилися хибними.

Від часу заснування Вишгородського історико-культурного заповідника на його базі проводить щорічна наукова конференція «Старожитності Вишгородщини», за підсумками якої видається однойменна наукова збірка. Багато історичних, археологічних та краєзнавчих статей присвячено давньоруському Вишгороду та його окрузі. Силами заповідника було видано науково-популярну монографію І.В. Пироженко та І.Т. Чернякова «Вишгород. Межигір'я» (2007 р.), однак праця є переважно компілятивною.

Окремо варто відзначити внесок у дослідження пам'яток мікрорегіону Р.С. Орлова. Археолог, котрий довгий час працював у Вишгородському історико-культурному заповіднику, присвятив низку праць історичній топографії Вишгорода [Орлов, 2011], дослідженням гончарного посаду [Орлов, 1994; він же, 2003], тощо. Крім того, Р.С. Орлов провів велику просвітницьку роботу: готував виставки, писав статті про давньоруський Вишгород у місцеві газети. Важливою подією, котра підсумувала цю роботу, став вихід науково-популярної книги «Вишгород. Минуле та сучасне» (2005 р.).

Як бачимо, давньоруському Вишгороду та його окрузі присвячено чималий обсяг літератури. Завдяки кропіткій праці багатьох поколінь дослідників, комплекс історичних знань про місто з кожним десятиліттям наближався до сучасного рівня. Так, у працях дослідників XVIII – початку ХХ ст. відомості про Вишгород насичені романтичними деталями і домислами. Критичний підхід до аналізу джерел, використаний, у першу чергу, в роботах М.В. Закревського, а згодом – М.С. Грушевського, вивів знання про Давній Вишгород і його округу на якісно новий рівень. Дослідники радянської доби розглядали давньоруське місто насамперед з точки зору феодальних відносин та боротьби класів. Поступове накопичення археологічних джерел спонукало учених (передусім – В.Й. Довженка, В.М. Зоценка, Р.С. Орлова) більш системно підходити до

вивчення минулого Вишгорода. Подібний підхід панує і нині.

1.4. Методика досліджень

Методологічна основа дослідження визначається його метою та завданнями. Вона ґрунтується на принципі історизму, який є ключовим для реконструкції ролі та функцій Вишгорода, виявлення закономірностей розвитку міста, визначення окремих його етапів. Принцип історизму передбачає сприйняття історії Вишгорода в контексті історії Південної Русі та середньовічної Європи загалом. Таке сприйняття не повинно зводитися до звичайного опису подій та явищ. Принципи наукової об'єктивності та всебічності вимагають залучення всіх наявних категорій джерел, що стосуються теми дослідження. Для виконання поставлених завдань широко застосовувалися загальнонаукові методи аналізу, синтезу, аналогії, індукції.

Важливим при дослідженні будь-якого середньовічного міста є системний підхід. Вишгород представлений як цілісне утворення як в структурному (оборонні споруди, масова забудова, могильники, сільськогосподарська округа, тощо), так і в економічному (ремесло, торгівля, сільське господарство, тощо) плані. В той же час, системний підхід дозволяє більш об'єктивно оцінити роль того чи іншого аспекту в житті міста, встановити взаємний зв'язок між цими аспектами.

При висвітленні питань планувальної структури, динаміки розвитку міста та його округи використано історико-топографічний, картографічний методи, а також – метод планіграфічного аналізу. За топографічну основу взято карти системи Google Earth Pro. Для відтворення природних та ландшафтних умов Вишгородщини, що зазнали суттєвих змін внаслідок будівництва в 1960-х рр. Київського водосховища, залучено мапи ХІХ – першої половини ХХ ст. і використано метод ретроспекції.

Конкретні категорії археологічних об'єктів та речового матеріалу аналізувалися за допомогою статистичного та формально-типологічного методів. Одним із найважчих завдань середньовічної археології є створення надійної

системи датування. Розроблена А.М. Оленичем за участі автора типолого-хронологічна класифікація кераміки з території вишгородського посаду – найбільшого гончарного осередку давньоруської доби – дала змогу виокремити та охарактеризувати основні етапи розвитку пам'ятки та окремих категорій об'єктів. При використанні проблемно-хронологічного методу ці дані дають широкий простір для реконструкції окремих подій історії міста. Описовий метод використано при розгляді деяких рухомих і нерухомих пам'яток, особливо значущих для дослідження Вишгорода та його округи.

Отже, очевидною є необхідність комплексного підходу до визначення методів дослідження. Тісно пов'язані між собою, ці методи є засобами пізнання давнього минулого міста.

РОЗДІЛ 2

ІСТОРИЧНА ТОПОГРАФІЯ ВИШГОРОДА

Структурно давньоруський Вишгород можна поділити на дитинець, окольний град, південний посад і могильники. На жаль, окольний град жодного разу не досліджувався археологами. Нині він повністю зайнятий приватною забудовою. Загальна площа усіх трьох частин міста становила щонайменше 31 га (рис. 1, *a*). Однак, навряд-чи вся ця територія коли-небудь забудовувалась одномоментно. Можна припустити можливість існування й інших міських районів, зокрема – північного посаду. Так, 2018 р. в 300 м на північний захід від дитинця виявлено господарську яму XII ст. [Бібіков, 2018], а неподалік двома десятиліттями раніше досліджено синхронний гончарний горн [Ольговський, 2000, с. 4–6.]. Залишається лише здогадуватися про існування у давньому Вишгороді подолу та порту: прибережна зона нині повністю спланована внаслідок функціонування в XIX ст. цегляних заводів і будівництва в 1960-х рр. Київського водосховища.

2.1. Масова забудова та планувальна структура

2.1.1. Дитинець

Топографічно територія Вишгородського городища являє собою північний край Київського плато, що є частиною Придніпровської височини (рис 1, *a*). Лісистий пагорб, на якому виникло місто, порізаний численними балками та ярами. Так, два широкі яри обмежують городище з півночі та півдня. З боку Дніпра висота вишгородських пагорбів становить близько 80 м.

Нині площа дитинця становить близько 7,5 га, ще до 4 га займає окольний град (рис. 2, 3, 4). Можна бути впевненим, що початково площа городища була більшою: вже в 1930-х рр. увесь східний край плато утворювали мисоподібні відроги, що виникли внаслідок інтенсивних ерозійних процесів [Довженок, 1950, с. 68]. Будівництво водосховища, активна господарська діяльність і, не в останню чергу, – археологічні роботи – лише пришвидшили ці процеси руйнування.

Найдавніші археологічні матеріали, виявлені на дитинці, датуються серединою X ст. – часом, коли Вишгород уже був відомий навіть зарубіжним джерелам (Константин Багрянородний). В історіографії кінця XIX–XX ст. виникнення Вишгорода було прийнято вважати результатом послідовного розвитку полянського племінного центру. В.Й. Довженок у дусі свого часу виводив давньоруське місто з більш раннього поселення, вказуючи на поодинокі знахідки ліпної кераміки «ранньослов'янських часів» (як виявилось – райковецької культури) [Довженок, 1950, с. 68, табл. 1, 1, 2, 5]. Ці знахідки радше свідчать про переміщення до Вишгорода певних груп довколишнього населення: останніми роками на посаді нечисленні фрагменти як райковецької, так і роменської, кераміки знаходили в об'єктах та культурному шарі першої половини XI ст. поруч із давньоруськими манжетоподібними вінцями.

Головною архітектурною домінантою дитинця в XII–XIII ст. була Борисоглібська церква, збудована на місці низки більш ранніх дерев'яних храмів. Вона знаходиться на найвищій терасі плато городища, в північно-західній його частині. Вочевидь, у X ст. забудованою була тільки ця верхня тераса, площею до 1 га: чітко виражений культурний шар цього періоду фіксувався лише тут. Використовуючи в якості аналогій топографію інших давньоруських міст, можна припустити, що біля церкви знаходилася міська площа, а неподалік розташовувався і князівський двір. Тут же, поблизу храму, на початку XIX ст. знаходився колодязь, котрий міг функціонувати на цьому місці і в давньоруський час (без води жителі Вишгорода не змогли б витримати дев'ять тижнів в облозі).

Досі неопублікованими є результати розкопок житлових кварталів на прилеглих до церкви ділянках, у центральній та північно-західній частинах дитинця (рис. 3, а). Дані матеріали розглядав В.К. Козюба, однак його стаття була присвячена лише розкопкам 1934 р. [Козюба, 2011]. Варто визнати, що в ході робіт давався ознаки брак досвіду розкопок на багатошарових пам'ятках, а саме – фіксації об'єктів у темному культурному шарі [Козюба, 2011, с. 105]. Через це у дослідників зазвичай виникали проблеми з визначенням контурів котлованів заглиблених споруд, часто фіксувались лише залишки печей та обмазаних глиною

підлог (подібна проблема характерна для більшості розкопок тих років на міських пам'ятках). Так, під час досліджень ділянки 1 1937 р. Т.М. Мовчанівський зазначав: «Контури землянки тут дуже важко вловити, бо земля навкруги одноманітного сіро-рудого кольору (сірий глей)» [Мовчанівський 1937-б, с. 33]. Дуже рідко зазначались розміри напівземлянок, характер їх конструкції. Крім того, зовсім поодинокими є спроби дослідників визначити датування окремих об'єктів. Наразі, весь керамічний матеріал є депаспортизованим. Детальний розгляд залишків житлових споруд, відкритих під час розкопок 1934–1937 рр. подано в додатку і згруповано за відповідними ділянками, зберігаючи авторську нумерацію останніх (Додаток Б, 1–11). Основним типом житлових споруд даної частини міста у давньоруський час були напівземлянки зрубної чи каркасно-стовпової конструкції. Гіпотетично, тут могли розташовуватись і наземні споруди, котрі дослідникам зафіксувати не вдалось.

Хоча залишків парканів або вулиць, в силу причин, вказаних вище, також зафіксовано не було, можна припустити, що забудова північно-західної частини городища була посадибною. Підтвердженням можуть слугувати результати подальших розкопок та писемні дані. У той же час, завдяки тому, що дослідження велись великою площею, ми маємо уявлення про щільність забудови (або ж повну її відсутність) на окремих ділянках городища. Найбільш насиченими залишками споруд виявились ділянки, що з північного заходу та зі сходу примикали до церковної огорожі. Натомість, на території самої церковної садиби, тобто безпосередньо в радіусі 10–15 м навколо фундаментів давньоруського храму (особливо – з південного боку), залишків споруд майже не траплялось: вірогідно, в XII–XIII ст. поблизу церкви, як ми і припускали, розміщувалась площа. 1996 р. виявлено залишки дерев'яної огорожі церковного подвір'я з воротами завширшки 2 м [Дегтяр, 2005, с. 92].

В 16 м на південний схід від огорожі церкви свв. Бориса і Гліба 1936 р. розчищено комплекс із чотирьох надвірних печей XII – першої половини XIII ст. Печі мали великі розміри (1,25–1,85×1,14–1,43 м), розташовувалися за віссю північний захід – південний схід (три з них – упритул одна до одної) і челюстями

були орієнтовані на південний схід [Мовчановський, 1936 с. 22]. З південно-східної сторони до печі примикав робочий майданчик із випаленої глини розмірами 1,45×1,15 м [Зацепіна, 1936-а, с. 19–26, 55–56]. Є всі підстави вважати, що всі ці печі не мали жодного ремісничого призначення і використовувались для приготування їжі. В північній частині ділянки, в кількох метрах від описаних печей, знаходилась пов'язана з ними низка господарських ям, іноді – обмазаних глиною. Загалом на трьох квадратах, на площі близько 75 м², їх виявлено десять [Уривок щоденника..., 1936, с. 4]. У дослідників не викликало сумнівів, що ями використовувалась для зберігання зерна і були пов'язані з розташованими поруч надвірними кухонними печами [Натансон, 1936, с. 46–48; Зацепіна, 1936-а, с. 57–58]. В масштабах Вишгородського городища даний комплекс займав досить значну площу (лише досліджена його частина сягала майже 150 м²). Він міг належати до якогось заможного двору на кшталт описаного в «Читанні про Бориса і Гліба», потреби котрого і обслуговував.

Північна частина дитинця, в 300 м на північний схід від Борисоглібської церкви, розкопувалася протягом 1979–1981 р. (розкоп 1). Загалом було досліджено 380 м² культурних нашарувань X–XIII ст. (рис. 4). Встановлено, що житловій забудові на цій ділянці передувало функціонування виробничих об'єктів (вірогідно – у X ст.). Після цього на ділянці формується садибна система. Найповніше вдалося дослідити садибу «А», до якої з північного сходу примикала садиба «Б». З північно-західного боку обидві межували з садибою «В» (хоча не виключаємо, що тут знаходилася частина вулиці) [Пекарская, 1985, с. 125–126, 129]. Паркан, що розділяв окремі садиби, вочевидь, кілька разів переносився, зберігаючи генеральний напрямок. Крім майстерні X ст., на розкопі досліджено 11 об'єктів, 7 із яких, за В.М. Зоценком, являли собою залишки жител, чотири – господарських споруд. Їх опис подано в додатку (Додаток Б, 12–19). Датування споруд сильно ускладнюється надзвичайною різномірністю керамічного матеріалу, викликаною інтенсивністю життя на ділянці. До того ж, стосовно деяких із них ілюстративний матеріал відсутній. З упевненістю до числа житлових можна зарахувати лише три споруди. Житло 1 (1980 р.), початок

функціонування котрого датується першою половиною XI ст., являло собою землянку, очевидно – зрубної конструкції (стовпові ями по кутах відсутні) [Пекарська, 1985, с. 126]. Житла 1 і 4 (1979 р.) слід вважати наземними з підклітом і датувати в межах XII ст. «Житла» 2 і 3 з розкопок 1979 р. виявились синхронними і на наш погляд радше являють собою залишки надвірних печей для приготування їжі з передпічними ямами. На цей висновок нашою виходять їх розміри та конструкція, а також – взаємне симетричне розташування обох «жител» – по одній довгій осі, пічками одна до одної [Толочко, 1979, с. 11–12, 14–15]. Аналогічно були розміщені надвірні печі, виявлені під час розкопок 1978 р. комплексу «поварні» XII–XIII ст. у Юр'єві-Білій Церкві [Орлов, 1985, с. 36–37]. Таке саме призначення міг мати і третій об'єкт подібної конструкції – «житло 2» з садиби «Б» (1981 р.). Утім, не виключено, що господарські споруди з залишками надвірних печей могли бути частинами більш складних комплексів, як це пропонував В.М. Зоценко [Пекарская, 1985, с. 126–127]. Поза сумнівом, мешканці садиб, виявлених під час робіт 1979–1981 рр., належали до числа заможних вишгородців. Згадані житла 1 і 4 мали досить значні розміри: 5,6×4,6 м та 5,5×5,2 відповідно [Толочко, 1979, с. 3–6, 17–24; Зоценко, 1980, с. 5]. На ділянці виявлено багато ювелірних виробів, предметів імпорту, скляних виробів. Схожі геральдичні знаки, виявлені на амфорах із садиб «А» і «Б», на думку авторів розкопок, можуть свідчити про родинні зв'язки між власниками зазначених садиб [Пекарская, 1985, с. 131].

Ділянка у північно-західній частині городища, понад яром, що огинає плато городища з півночі, виявилась слабо насиченою об'єктами. У трьох розвідкових траншеях 1947 р. загальною довжиною 100 м виявлено лише господарську яму та дві маловиразні господарські споруди. Слабо насиченим знахідками був і культурний шар, потужність якого з заходу на схід поступово зменшувалась [Довженко, 1952, с. 24–25].

На східному краю дитинця (ділянка 4) протягом 1935–1937 рр. великою площею велися розкопки низки об'єктів, серед яких дослідники виокремлювали споруди житлового, виробничого та господарського призначення (рис. 3, а). За

основним напрямом діяльності своїх мешканців, даний район згодом отримав у літературі назву «Квартал металургів». В подальшому роботи на суміжних ділянках проводилися 1947 р. (В.Й. Довженок), 1979 р. (В.М. Зоценко) та 2012–2013 рр. (В.Г. Івакін, Д.В. Бібіков). Детально про «Квартал металургів» мова піде в розділі, присвяченому металургії та металообробці. Причину розміщення металодобувних і ковальських майстерень у даному випадку зрозуміти неважко: вогнебезпечне виробництво мало бути «винесене» на окраїну городища, а розміщення горнів на краю плато забезпечувало природний доступ необхідного повітря для нагнітання до міхів. За спостереженням В.Й. Довженка, всіляко підтриманому пізнішими дослідниками, «житла», господарські споруди і майстерні «Кварталу металургів» розташовувались вздовж східного схилу городища двома рядами, між якими лишалася незабудована «смуга», завширшки 10 м, названа «однією з вулиць древнього Вишгорода» [Довженок, 1950, с. 70]. В.М. Зоценко навіть вважав цю дорогу кільцевим трактом, що ішов по всьому краю плато, характеризуючи всю планувальну систему городища як радіально-кільцеву [Зоценко, 2009, с. 40]. Після аналізу матеріалів розкопок ділянки 4 1935–1937 рр. нам видається, що жодна з досліджених споруд не може бути атрибутована, як житлова, а будь-яку систему в їх розміщенні прослідкувати важко. Траса гаданої «вулиці» є досить умовною; крім того, на ній було виявлено велику кількість господарських ям та інших об'єктів. За нашим переконанням, даний район був повністю зайнятий виробничими та, у меншій мірі, господарськими спорудами.

Найбільшим та найпівденнішим відрогом плато дитинця є так звана Ольжина гора. Ділянка площею близько 0,7 га майже з усіх сторін оточена ярами і лише з заходу з'єднується з основним плато вузьким перешийком. Розвідковими роботами 1980 р. (В.М. Зоценко) по всій її площі простежено давньоруський культурний шар. Заселення Ольжиної гори, очевидно, відбувається вже в XI ст. [Пекарская, 1985, с. 125; Зоценко, 2009, с. 36].

На думку В.М. Зоценка, планування та соціальна топографія Вишгорода остаточно сформувались вже на середину XI ст. і радикально не мінялися

[Зоценко, 2009, с. 35]. Протягом X ст. заселеною, гіпотетично, була лише верхня тераса дитинця, на якій пізніше було побудовано церкву свв. Бориса і Гліба. На жаль, через низку вказаних обставин, реальних даних про планувальну систему городища на сьогодні обмаль. Писемні дані, а також – результати робіт 1979–1981, 1996 рр., свідчать про існування на вишгородському дитинці садибної забудови. Площу окремих садиб визначити не вдалось. Археологічні матеріали 1930–х рр. підтверджують припущення щодо існування міської площі навколо церкви свв. Бориса і Гліба. Орієнтація парканів та споруд з розкопок 1979–1981 рр. свідчить про те, що головні вулиці могли сходитися до цієї площі. Ближче до центральної частини городища функціонували великі феодальні двори.

2.1.2. Посад

Посад давньоруського Вишгорода розташований на південь та південний захід від городища (рис. 1, б). З північного сходу він відділений від окольного граду широким яром (район нинішнього собору Вишгородської Богоматері), з заходу та з півдня обмежувався р. Монашка, зі сходу – колишньою дніпровською протокою Коноплянкою (рис. 2, 5). Хоча розміри посаду прийнято визначати в межах 5–6 га [Зоценко, 2009, с. 36], наші останні виміри дозволяють впевнено говорити, що його площа перевищувала 19 га. З півночі на південь плато городища, круто понижаючись, переходить у надзаплавні тераси Дніпра та Монашки. Потужність культурних нашарувань, як правило, зменшується від центру посаду до схилів терас. У давнину тераси були порізані численними ярами, більшість із яких наразі засипана.

З моменту відкриття посаду в 1936 р., довгий час об'єктом досліджень були виключно самі гончарні горни, в той час як масова забудова посаду залишалась невивченою. Ситуація змінилась протягом 1989–1992 р., завдяки охоронним роботам кооператива «Археолог» та Р.С. Орлова. Автори розкопок 1990 р. запропонували розділити всі виявлені об'єкти на чотири хронологічних етапи, спираючись на аналіз керамічного матеріалу з їх заповнення. У дещо скорегованому вигляді, даною схемою користуємось і ми.

Заселення цього району відбулося на рубежі XI ст. і вже впродовж першої половини XI ст. (перший хронологічний етап) забудова охоплює практично всю територію посада. Як на першому, так і на другому (середина – друга половина XI ст.) етапах окремі житлово-господарські комплекси розташовані окремо, але не розгороджені між собою. Ці хронологічні етапи в цілому співпадають з двома окремими будівельними періодами, що виражається в переплануванні житлово-господарських комплексів. Ближче до кінця XI ст. на посаді формується садибна система, яка зберігається на третьому етапі (кінець XI – початок XII ст.). Під терміном «садиба» ми розуміємо комплекс споруд, огорожених парканом [Козюба, 2016, с. 1]. Нечисленні об'єкти другої чверті XII ст. ми виділяємо в четвертий хронологічний етап. Отже, період існування будівельних горизонтів становив 20–40 років, що в загальних рисах відповідає даним, зафіксованим завдяки дендрохронологічним датам на таких пам'ятках, як Берестя, Звенигород та ін. [Козюба, 2016, с. 10].

У загальних рисах планувальна система посаду давньоруського часу збереглася до наших днів, що зумовлено топографією місцевості, зокрема – ярами. Садиби, розкопані в центральній частині посаду, як виявилось, орієнтовані паралельно сучасним земельним ділянкам. Частина давньої вулиці, зафіксована по пров. Старосільському 2014 р., була розташована паралельно нинішньому провулку, в кількох метрах південніше нього.

По трасі сучасної вулиці Межигірського Спаса, перпендикулярної вказаному провулку, частково також проходив яр, нині засипаний. Можливо, тут у давнину знаходився головний проїзд на городище. Опосередковано дане припущення підтверджується розкопками 2015 р. На розкопі 7 рівень давньої поверхні стрімко знижувався в західному напрямку, в бік вулиці Межигірського Спаса. Об'єктів на цій ділянці виявлено не було. Паралельно вулиці, вздовж західної стінки розкопу, розчищено дві лінії частогоколу з масивних напівколод.

Ще один відрізок дороги виявлено в південно-східній частині розкопу 1990 р. Він був розташований за віссю захід – схід, перпендикулярно р. Монашка і сучасній вул. Межигірського Спаса, паралельно вулиці, зафіксованій 2014 р. На

першому та другому хронологічних етапах тут залишався незабудований простір; можливо, проїзд функціонував уже тоді (рис. 6, 1, 2). Приблизно в кінці XI ст. обабіч незабудованої смуги з'являються паркани, що відмежовували окремі садиби (рис. 6, 3). Ширина вулиці – 4,5–6,0 м. На місцях в'їздів до садиб рівчаки парканів плавно повертали всередину і завершувались стовповими ямами (від опор воріт).

Більшість житлово-господарських комплексів включала в себе житло, гончарний горн, господарські споруди та ями. Про розміри садиб можемо судити по матеріалам розкопок 2014–2015 р., які дозволили зафіксувати одну з них практично повною площею (близько 220 м²). Північний рівчак від паркану по центру переривався, обмежуючись маловиразними стовповими ямками. Імовірно, тут знаходився в'їзд до садиби, завширшки до 2,0 м.

Житлові споруди з території посаду детально розглянуто у відповідному додатку (Додаток Б, 20–30). До першого хронологічного етапу відносять 7 із них, до другого – 3, до третього – 1. У першій половині XI ст. (перший хронологічний етап) пануючим типом жител являлись заглиблені на 0,9–2,0 м споруди зрубної конструкції, як правило – стінами орієнтовані за сторонами світу. Їх розміри становили 3,5–4,5×3,5–4,2 м, а житло з розкопок 2008 р. мало розміри 5,4×5,35 м. Піч округлої (діаметром 1,0–1,2 м), або овальної (розмірами 1,2–1,3×0,75–1,2 м) форми найчастіше зводили в північно-східному куті житла. На підлозі часто фіксуються ямки від кілочків, які можуть являти собою залишки настилу з дошок. В центрі споруд було вкопано нижні частини глиняних горщиків, призначення котрих поки залишається невідомим. Обов'язковим елементом житла є світлове вікно навпроти пічки (рис. 8, 9). Починаючи з середини XI ст. (другий хронологічний етап) характерною стає каркасно-стовпова конструкція споруд (рис. 10). Крім того, житла починають значно менше (0,35–0,6 м) заглиблювати у материк. Виділяється велика (довжина з півночі на південь – понад 6,2 м) споруда з багатим інвентарем – об'єкт 18 з розкопок 2014–2015 р. Поруч розташовувалось тимчасове або сезонне житло (?) з відкритим вогнищем – об'єкт 5 (рис. 10, 3). Врешті-решт, наприкінці XI – на початку XII ст. (третьій хронологічний етап) на

посаді складається садибна забудова, а пануючим типом житлових споруд стають наземні будівлі з підклітом.

Усі господарські споруди за формою можна розподілити на підпрямокутні та підовальні. Як правило, вони заглиблені в материк не глибше, ніж на 1,0 м. У переважній більшості випадків визначити функціональне призначення споруд не вдається. Про поодинокі виключення йтиметься у розділі 3.

Окремого розгляду заслуговує розкопана 1989 р. ділянка в урочищі Нижні Дорогожичі, в південно-західній частині посаду. Вона займала мис (нині – знівельований), утворений останцем першої надзаплавної тераси р. Монашки. З південного заходу обмежена балкою, по якій протікає р. Монашка. Максимальне підвищення над рівнем річки складало 3,5–4,0 м [Дорофеев, 1989, с. 2]. Від основної частини посаду металургійний осередок з південного сходу був відділений балкою, котра протягом усього періоду функціонування поселення використовувалася для виробничих і побутових відходів. Ще один яр, закиданий іще в давнину, обмежував ділянку з північного заходу.

Автори розкопок відносили заселення ділянки до IX–X ст. Проте, об'єкти, котрі вони датували цим періодом (ями 59, 95, 133), містять у заповненні виключно кераміку з манжетовидними вінцями [Дорофеев, 1989, с. 97]. Більше того, не виявлено жодного об'єкту, котрий можна було б віднести хоча б до початку XI ст. Отже, територія урочища заселяється дещо пізніше за решту посаду.

Південно-західну частину розкопу займала дорога, орієнтована вздовж р. Монашка. Вона існувала вже на ранніх етапах життя поселення, огинаючи його: так, заповнення дороги частково прорізане житлом другої половини XI ст. («яма 91»). Дорогу простежено на довжину 47 м, її ширина становила від 3,0 до 5,1 м. У розрізі має лінзовидний профіль, глибиною до 0,6 м. З боку поселення вздовж дороги фіксувались залишки огорожі у вигляді окремих відрізків рівчаків. Огорожа кілька разів перебудовувалась: на деяких ділянках рівчаки простежено в чотири ряди, декотрі з яких перекривали пляму дороги. Вона являла собою досить потужний частокіл: ширина деяких рівчаків становила до 0,25 м, глибина – до

0,45 м [Дорофеев, 1989, с. 50–53].

В південно-західній частині розкопу рівчаки від частоколів плавно повертали вглиб забудованої ділянки і завершувалися стовповими ямами діаметром і глибиною до 1,0 м (ями 89 і 90). Очевидно, тут розміщувався в'їзд завширшки 2,0 м. Саме в південно-західній частині розкопу сконцентрована більша частина жител. При цьому, окремі житлово-господарські комплекси не розгороджувалися між собою (рис. 42, а).

Маловиразні залишки ще однієї дороги у вигляді двох груп подвійних рівчаків, розташованих в 4 м одна від одної, зафіксовані в північно-східній частині розкопу. Очевидно, вони відображають певні зміни планувальної структури ділянки на фінальному етапі її функціонування (один із рівчаків перекриває яму 11 другої половини XI ст.). Рівчаки орієнтовані за віссю захід – схід, паралельно розташованому поруч житлу – «ямі 19».

Найбільш ранньою серед житлових споруд була «яма 49», котра датується в межах першої половини – середини XI ст., що відповідає першому – другому хронологічним етапам забудови посаду. Усі інші об'єкти на ділянці датуються другою половиною XI – початком XII ст. Як і на решті території посаду, більша їх частина відноситься до другого етапу забудови (друга половина XI ст.). Загалом в урочищі Нижні Дорогожичі виявлено залишки 12 жител. Їх можна розподілити на каркасно-стовпові напівземлянкові та наземні на підклітах. Розміри напівземлянок варіюються від 2,6×2,4 м до 4,45×3,5 м, глибина від материка – від 0,4 до 1,5 м (як правило, ці параметри взаємопов'язані). Житла з підклітами представлені трьома об'єктами і, як і на решті території посаду, є більш характерними для третього будівельного періоду. Розміри підклітів різняться ще суттєвіше – від 2,5×1,8 м до 5,4×3,8 м при глибині 0,6–1,5 м. Округлі в плані печі діаметром 0,8–1,4 м частіше зводили в північно-західному та північно-східному кутах жител. Детально житлові споруди з розкопок 1989 р. розглянуто в додатку (Додаток Б, 31–42).

Вірність запропонованих нами датувань підтверджується взаємною стратиграфією виявлених об'єктів. Крім того, в розташуванні об'єктів другого та

третього періодів спостерігається певне наступництво, «парність». Так, після загибелі «ями 67» – житлової споруди з підклітом, поруч виникає конструктивно аналогічна споруда – «яма 70». Остання, в свою чергу перекриває напівземлянкове житло («яму 71»), котре після засипки канави «переноситься» далі на північний схід («яма 76»). Майже аналогічні параметри мають житла «ями» 129 і 130, одна з яких перерізає іншу. Одна з небагатьох господарських споруд – «яма 43» також перекриває більш ранню «яму 43-а», близьку за призначенням та розмірами. Отже, усі житла третього етапу забудови виникають у результаті перебудови частини жител попереднього хронологічного етапу. Можливо, подібна перебудова є наслідком одномоментної загибелі цієї частини міста.

Привертає увагу надзвичайно мала кількість споруд господарського призначення. Окрім названих «ям» 43 та 43-а, це – «ями» 84 і 87. Усі споруди, крім «ями 43» датуються другим хронологічним етапом (друга половина XI ст.). Господарські споруди мають підпрямокутну форму, їх розміри – 3,0–3,9×2,2–3,0 м. Глибина варіюється від до 0,3 до 1,5 м [Дорофеев, 1989, с. 21, 55, 57–58]. Ще більш показові результати дає аналіз матеріалу з господарських ям. На відміну від заглиблень, атрибутованим нами як залишки виробничих споруд (дивитись розділ, присвячений металургії та металообробці), котрі, вочевидь, продовжують функціонувати на початку XII ст., всі вони датуються другою половиною XI ст. Відсутність господарських споруд і ям третього хронологічного етапу (як і на розкопі 1990 р.) може свідчити про те, що вказані житла були сезонними або тимчасовими помешканням металургів, котрі обслуговували розташовані тут в цей період виробничі об'єкти.

В другій чверті XII ст. посад одномоментно гине в пожежі і більше не відновлюється. Ми схильні пов'язувати це явище з подіями 1136 р., коли, за літописними даними, Ольговичі разом з половцями спустошили київські околиці «до Вишгорода». Логічно було б припустити, що гончарне виробництво переноситься в інші частини міста. Так, горн другої половини XII ст. розкопано на північ від дитинця [Ольговський, 2000, с. 4–6.].

2.2. Оборонні споруди

Ще П.П. Свиньїн, котрий відвідав Вишгород у 1825 р., дуже точно відобразив конфігурацію укріплень, описавши дві лінії оборонних споруд, що майже паралельно йшли до самого схилу. За словами місцевого священика, в лісі, за півтори версти від церкви, ще помітні були залишки третьої [Свиньїн, 1827, с. 6–7]. В.Б. Антонович нарахував шість концентричних ліній валів, що оточували городище, очевидно приймаючи за фортифікаційні споруди перепади висот природного походження [Антонович, 1895, с. 18]. На думку Р.С. Орлова, ці дані є нотатками з рукопису де ля Фліза [Дегтяр, 2005, с. 41]. В цілому, більшість дослідників ХІХ ст. впевнено пов'язували вали, розташовані на захід та південь від Борисоглібської церкви, з ядром літописного Вишгорода. Дещо іншої точки зору дотримувався Г.В. Ляскоронський, прийнявши за залишки давніх укріплень валоподібний насип, що оточував площу 0,5 га навколо церкви. [Ляскоронский, 1913, с. 25].

Гіпотезу дослідника було спростовано роботами Вишгородської експедиції ІМК у 1934 р. Вказане концентричне підвищення виявилось скупченням будівельного сміття, утвореним внаслідок руйнації Борисоглібської церкви і розчищення площі під час будівництва нової церкви [Козубовський, 1935-а, с. 103]. Загалом в 1930-х рр. на території Вишгорода проведено масштабні розвідкові роботи, що мали на меті уточнити його планувальну структуру. Дослідниками наводиться опис укріплень на захід від церкви, згідно якому перепад висот від дна рову до верхівки валу на той час становив близько 10 м, а ширина валу – до 12 м [Козубовський, 1934-а, арк. 6] (рис. 11, а: 3). В'їзд до городища, на думку авторів розкопок, знаходився поруч з «південним виступом західного валу» (на місці сучасного проїзду по вул. Калнишевського) [Мовчанівський, 1937-б, с. 51]. Спочатку дослідники, як і їх попередники, нерідко приймали за укріплення деталі природного рельєфу. Подається орієнтовна схема укріплень, згідно якій до центральної частини – дитинця – з заходу та південного заходу примикали укріплені «присілки» [Козубовський, 1934-а, арк. 5; він же, 1934-б, с. 11; він же, 1935, с. 1] (рис. 11, б: 1). Інтерес викликають відомості

Ф.А. Козубовського про додаткову лінію укріплень з західного, напільного, боку, на котрі звернув увагу В.К. Козюба [Козюба, 2011, с. 89–90]. Згадується «виразно помітний зовнішній вал з виразним зовнішнім ровом», розташовані приблизно в 20 м на захід від західного («внутрішнього») валу [Козубовський, 1934-б, с. 11]. Утім, на нашу думку, в даному випадку мова скоріш за все йде про природний яр по сучасній вул. Межигірського Спаса, поблизу кладовища. На одному з мисоподібних виступів, що утворились після розмивання східного схилу городища ярами, в 1934 р. зафіксовано рештки насипу. Ф.А. Козубовський зробив висновок про існування тут «східного» валу. (хоча Т.М. Мовчанівський констатував, що яскраво виражених укріплень у східній частині городища не виявлено [Мовчанівський, 1937-б, с. 22–23]) [Козубовський, 1934-а, арк. 8]. Розділяв подібні погляди і В.Й. Довженок [Довженок 1950, с. 68]. Сучасні дослідники скептично ставляться до можливості існування валів з боку Дніпра, так як стрімкий високий схил не потребував додаткових укріплень [Козюба, 2011, с. 90]. Не помітні вони і на малюнку де ля Фліза 1854 р. [Дегтяр, 2005, с. 17, 95] (рис. 11, а: 1). В будь-якому разі, перевірити це припущення вже не вдасться, адже край городища з давньоруського часу значно оплив унаслідок зсувів та обвалів.

Тоді ж було проведено перші розкопки конструкцій вишгородського так званого західного валу. На дні траншеї з 1934 р., закладеної на захід від північно-західного кута церковної огорожі, виявлено залишки тіла валу у вигляді шару утрамбованої глини. Насип із внутрішнього боку було влаштовано окремими терасами, що добре видно із замальовки Т.М. Мовчанівського [Мовчанівський, 1937-б, с. 62] (рис. 12, 1). Подібний, східчастий, профіль внутрішнього схилу валу було зафіксовано і під час розкопок 1951–1952 рр. [Раппопорт, 1956, с. 109–110] (рис. 12, б). В насипу траплялись окремі валуни граніту. Під південним бортом траншеї виявлено контур дерев'яних (імовірно, дубових) колод, простежений з заходу на схід на 3,25 м та на глибину 1,2 м [Мовчанівський, 1937-б, с. 62–63]. Ф.А. Козубовський інтерпретував останній як залишки конструкцій укріплень, подібні до знайдених у Білогородці [Козубовський, 1934-б, с. 43–44]. В 20 м на

південь від траншеї 3, на гребні валу, закладено траншею (шурф) 4, утім, за браком часу роботи не було завершено [Макаревич, 1934].

Головною метою розкопок на даній ділянці в наступному, 1935 р. була перевірка наявності в'їзду до городища. Розкоп (ділянка III) практично примикав до садиби Борисоглібської церкви з південного заходу. В західній частині розкопу, на місці гаданих воріт, під шаром бурої глини виявлено залишки дерев'яних конструкцій валу. Кліті, розташовані щільно одна до одної по лінії північний захід – південний схід, було складено з масивних березових колод. В одному зі зрубів стіну прослідковано на висоту понад 2 м (13 вінець); довжина поздовжніх стін сягала 5 м. В заповненні клітей, що являло собою утрамбовану буру глину, жодного речового матеріалу виявлено не було. Спростувавши гіпотезу про існування на місці ділянки III воріт дитинця, дослідники припустили, що в'їзд існував південніше [Мовчанівський, 1935-б, с. 5]. Є певні підстави вважати, що в цій частині укріплень дерев'яні конструкції були влаштовані на підсипці: під ними зафіксовано потужний шар глею [Козубовський, 1935-б, с. 41].

Розкоп на ділянці 8 1935 р. під керівництвом М.П. Ткача також було закладено на внутрішньому схилі західного валу. Хоча самі зрубні конструкції не збереглись, встановлено, що їх стіни з внутрішньої сторони були обмазані глиною і слугували водночас стінами житлових клітей, майстерень та господарських споруд-комор [Ткач, 1935-а, с. 1–26].

Найбільш інформативними стали дослідження західного валу 1952 р. під керівництвом П.О. Рапопорта. Розкопки виявили в основі насипу суцільну лінію дубових зрубів. Колоди фронтальних стін були «у перев'яз» складені з колодами поздовжніх (рис. 12, 5, 7). Зруби, на думку дослідника, були тристінними; довжина поздовжніх стін становила близько 2,8 м. Всередині зруби були щільно забиті глиною з вкрапленнями каміння, фрагментів плінфи, розчину та кераміки X–XII ст. [Рапопорт, 1956, с. 102–103]. На внутрішньому схилі валу зафіксовано окремі сходинок висотою близько 0,5 м, про які вже згадувалось [Рапопорт, 1956, с. 109–110]. Також уперше було досліджено рів городища. Останній мав симетричний профіль та округле дно, нахил стінок по відношенню до горизонту

становив близько 35° (рис. 12, 4). Загальна ширина рову – близько 16 м, глибина – до 5 м [Раппопорт, 1956, с. 113–115] (рис. 12, 3).

Окрім досліджень т. зв. західного валу, 1935 р. під керівництвом Л.А. Голубевої було проведено невеликі розвідкові розкопки південної частини укріплень городища, поблизу місця, в якому вони змикались з укріпленнями окольного граду [Мовчанівський, 1935-б, с. 12]. Вал, частково розораний, тут зберігся на 16 м у довжину, а його висота досягала 3,8 м, хоча зазначається, що початково він був значно вищий. На відміну від решти ділянок, не зафіксовано жодних дерев'яних конструкцій. Простежено кілька послідовних нашарувань, насипаних на чорнозем – рівень похованої поверхні. Стратиграфічний розріз («перекрій») валу було замальовано [Голуб'єва, 1934, картка 3] (Рис. 12, 2).

Нарешті, останні на сьогодні розкопки вишгородських валів проведено в 1991 р. під керівництвом Р.С. Орлова (перехрестя двох відрізків сучасної вул. П. Калнишевського), однак роботи не було завершено, а відомостей про їх хід не зберіглось [Орлов, 2011, с. 13–17].

А.В. Добровольський, у складі експедиції «Великий Київ» провівши 1947 р. розвідку на Вишгородському городищі, зробив спробу реконструкції давньої системи сторожових пунктів [Добровольський, 1947, с. 5]. Пізніше його висновки використовували В.Й. Довженок і П.П. Толочко, перший з яких згадував навіть «вежі, які стояли на найвищих місцях, де зараз залишалися значні штучні насипи» [Довженок, 1975, с. 231; Толочко, 1980, с. 132]. Однак, при цьому до обсерваційних пунктів А.В. Добровольським було помилково зараховано курганні насипи (увагу на цей курйоз звернув Р.С. Орлов [Орлов, 2011, с. 39]). Так, курган, розташований на захід від городища, на місці сучасного кладовища, дослідник називає «сторожовим підвищенням» [Добровольський, 1947, с. 5]. Хоча, не виключено, що високі язичницькі кургани подекуди дійсно могли відігравати роль оглядових пунктів.

Археологічні дані суттєво доповнюються літописними свідченнями. Очевидно, в середині X ст. укріплення вже існували, що видно із самого кореню «град», від якого походить топонім. Відомо, що термін цей у давньоруський час

означав не тільки місто в цілому, а й оборонні споруди [Непомящих, 2014, с. 424]. Безпосередньо оборонні споруди Вишгорода згадуються у літописі тричі. У статті 1115 р., описується, як вишгородці з міських стін та заборол спостерігали за переносом гробниць Бориса і Гліба в нову церкву. Очевидно, мова йде про західний вал [Орлов, 2011, с. 17].

Під 1170 р. згадується вишгородський острог, котрий більшість дослідників, за винятком Р.С. Орлова [Орлов, 2011, с. 17], ідентифікують з окольным градом [Раппопорт, 1956, с. 60]: *«Давидъ же своимъ повеле острогъ пожечи до нихъ»* [ПСРЛ, 2001, стб. 548]. Причиною знищення зовнішньої лінії укріплень Давидом Ростиславичем, очевидно, було бажання зосередити сили на обороні дитинця за умов відсутності значного гарнізону. З подібних міркувань в 1161 р. батько Давида, Ростислав Мстиславич, підпалив оборонну лінію окольного граду Білгороду [Раппопорт, 1956, с. 150–151]. В.М. Зоценко орієнтовно датував спорудження укріплень острогу третьою чвертю XII – початком XIII ст. [Зоценко, 2009, с. 34]. Археологічні реалії, таким чином, цілком відповідають даним писемних джерел, котрі повідомляють про дві лінії міських укріплень.

Різний характер дерево-земляних конструкцій свідчить про перебудову укріплень, а також відображає динаміку розвитку міста. Крім того, конструктивні особливості валу залежали від конкретних особливостей кожної окремої ділянки, на якій вони будувались. Зазначені тенденції характерні і для інших міст Середнього Подніпров'я, таких як Переяслав або Білгород [Колибенко, 2013, с. 133; Непомящих, 2014, с. 436–437]. П.О. Раппопорт вважав, що березові зруби, розкопані в 1930-х рр., з'явилися в XI ст., в той час як поява суцільних дубових конструкцій пов'язана з реконструкцією валу у XII ст. [Непомящих, 2014, с. 101]. Будівництвом і ремонтом оборонних споруд займалися окремі спеціалісти – городники, про котрих згадується в «Уставі» Володимира Мономаха та житіях святих Бориса і Гліба [Рыбаков, 1948, с. 408, прим.12]. Останні, скоріш за все, створювались у Вишгороді і тому зберегли унікальні дані про місцевих городників, називаючи, на відміну від інших міст, їх імена. Д. І. Бліфельд вбачає в об'єднаннях городників, зокрема вишгородських, найраніші «ремісничі

корпорації» [Бліфельд, 1954, с. 40]. Очевидно, вони були пов'язані з князівською адміністрацією і займали високе соціальне положення [Раппопорт, 1956, с. 177]. Так, городник Мироніг виконував функції старійшини Вишгорода [Життя..., 1916, с. 54], а «старейшина огородьником» Ждан-Микула, на думку дослідників, брав участь у складанні «Правди Ярославичів» [Орлов, 2011, с. 64–65].

Доводиться констатувати, що оборонні споруди давньоруського Вишгорода досліджені не найкращим чином. Необхідно уточнити час появи укріплень та їх реконструкцій. В загальних рисах, дві лінії укріплень, описані ще дослідниками початку ХІХ ст., збереглися до нашого часу (рис. 11, а: 3). Відкритим залишається питання про існування третьої лінії оборони, котра по крутому схилу тераси могла захищати посад, повністю або майже повністю зруйнованої ярами [Зоценко, 2009, с. 22; Раппопорт, 1956, с., 55]. На жаль, більшість укріплень знаходиться на території приватних ділянок, що сильно заважає подальшому дослідженню фортифікаційних споруд.

2.3. Церква-усипальниця Бориса і Гліба

За дві сотні років питаннями, пов'язаними з Борисоглібською церквою, займалось чимало дослідників. Інтерес до даної пам'ятки поклав початок вивченню вишгородських старожитностей загалом. Якщо писемні дані про церкву або ж результати розкопок М.К. Каргера в 1950-х рр. висвітлено достатнім чином [Каргер, 1961, с. 321–322; Дегтяр, Орлов, 2005, с. 90], то про дослідження ХІХ – першої половини ХХ ст., а також 1980–2000-х рр., відомо лише з уривчастих повідомлень та розрізнених архівних джерел. Наявні матеріали потребують систематизації.

Вже на час робіт середини 1930-х рр. частина фундаментів виявилась практично повністю розібраною (рис. 14, а). Найкраще вони збереглися у східній частині центрального нефу, так як в цьому місці на давньоруських фундаментах було споруджено церкву ХІХ ст. В деяких місцях на незначну висоту тут фіксувалась навіть кладка стін із плінфи на вапняковому розчині [Мовчановський, 1936, с. 15–16, 35; Натансон, 1936, с. 107]. Рештки фундаменту склалися з

великих шматків сірого з зеленуватим відтінком кварциту на вапняковому розчині з домішками товченої цегли (рис. 15, б, 16, б, 17, б). Повністю вони заповнювали лише нижню частину фундаментних ровів, звужуючись у верхній частині [Каргер, 1961, с. 324–330]. Глибина залягання фундаментів від рівня денної поверхні становила 2,4–2,75 м, ширина фундаментних ровів – 1,5–2,2 м. На дні останніх виявлено сліди підквадратних в перерізі (0,22–0,28×0,22–0,28 м) дерев'яних субструкцій – лежнів, розташованих паралельно, на відстані 0,16–0,3 м, по три-чотири в ряд. Фіксувались вони у вигляді пустих каналів у розчині, всередині деяких збереглися залишки дерева (рис. 16, б: 3). В місцях перетину лежні скріплялись великими залізними костиллями [Мовчановський, 1936, с. 15–16, 35; Натансон, 1936, с. 79–83, 88; Мовчанівський, 1937-а, с. 5; Голубєва, 1937, с. 20–27; Сыромятников, 1989, с. 10–11]. На двох відрізках фундаменту читались широкі тріщини, утворені, не виключено, ще в давнину [Орлов, 1991, с. 12] (рис. 17, б: 3). Загалом В.Й. Довженок так реконструює процес спорудження фундаменту: «Перед початком кладки фундаменту на всій поверхні котлована під фундаменти стін і апсид вкладалася система дерев'яних брусів; потім котлован заливався спеціальним вапняковим розчином з битим камінням. На розчин клалася забутовка з великих кусків пісковика» [Довженок, 1950, с. 90].

Стрічкові фундаменти були у перев'язку складені з підкупольними стовпами. Під місцем розташування стовпів фундамент розширювався [Голубєва, 1937, с. 17; Каргер, 1961, с. 89]. Розчищені частини стовпів вказують на їх хрещату форму, однак не дозволяють оцінити їх загальні пропорції та розміри [Орлов, 1991, с. 6–12]. В плані виступи стовпів являли собою східчасту конструкцію зі сторонами завширшки 0,3–0,35 м [Сыромятников, 1989, с. 1–4, 10–11] (рис. 16, б: 2). Г.Н. Зацепіна в 1936 р. висловила думку про те, що церква могла бути шестистовпною [Зацепіна, 1936, с. 2]. Подальші дослідження показали, що стовпів було вісім. Характерною особливістю собору можна назвати наявність додаткового розмежування між підкупольним простором і апсидами (Зоценко, 2009, с. 30). Таким чином, підкупольний квадрат розташовувався в композиційному центрі храму.

До північно-західного кута фундаменту зі сходу безпосередньо примикала підпрямокутна забутовка розмірами 4,6×3,8 м, завтовшки 0,65–0,75 м, впущена на менш значну глибину. На окремих ділянках забутовки помічено рівну вимостку з плит щебеню і битої плінфи. Скріплено їх було білим вапняковим розчином без домішок цем'янки. Перші дослідники в 1937 р. прийняли дані рештки за залишки якоїсь іншої споруди, імовірно – більш пізньої [Мовчанівський, 1937-а, с. 3–4; Голубєва, 1937, с. 13–14], проте М. К. Каргер розглядав кладку як основу башти, що вела на хори [Каргер, 1961, с. 324–330]. Подібну точку зору пізніше розділяли і деякі інші науковці [Зоценко, 2009, с. 30]. Повторне дослідження, проведене Р.С. Орловим (шурф 6 1990 р., шурф 6 1991 р.), дозволило встановити, що кладка з дрібних шматків кварциту була скріплена крихким розчином, що відрізнявся від давньоруського (рис. 17, б: 4). Водночас, в забутовці траплялись невеликі фрагменти плінфи з розчином, котрий застосовувався у фундаментах XI ст. Кладка не була заглиблена в материк, а її верх лежав на 0,7 м вище верхньої частини церковних фундаментів. Отже, наявні матеріали вказують на їх різночасовість [Орлов, 1995, с. 100]. Утім, на думку Р.С. Орлова, спорудження платформи могло бути пов'язане і з ремонтно-реставраційними роботами по відновленню башти. Питання про вхід на хори, як і про призначення описаної забутовки, залишаються відкритими [Орлов, 1991, с. 20–21].

Стіни храму споруджувалися в техніці *opus mixtum* з плінфи, розмірами (усередненими) 36×27×4 см, на вапняковому розчині. Один утоплений ряд цегли чергувався з двома виступаючими. Кладка укріплювалась за допомогою рядів каміння, у значній кількості застосовувались голосники. Під час досліджень виявлено велику кількість будівельних матеріалів давньоруської доби: фрагменти плінфи, фрескової штукатурки, голосників та полив'яних плиток, а також – уламки мідних та свинцевих виробів, тощо [Мовчанівський, 1937-а, с. 4; Сыромятников, 1989, с. 16].

1936 р. на розкопі, закладеному в 10 м на захід від північно-західного кута тогочасної церкви, безпосередньо за церковною огорожею, Г.Н. Зацепіна натрапила на численні рештки обваленої західної стіни храму. Ряди плінфи скрізь

ішли з півночі на південь, паралельно стіні храму. Один із блоків кладки мав розміри 4,5×2,7 м. У значній кількості зустрічались заглажені шматки міцного розчину, імовірно – рештки зовнішнього оформлення стін. Від звичайного розчину останній відрізнявся рожево-жовтим кольором, дрібно-зернистою структурою та значними домішками товченої цегли [Зацепіна, 1936-а, с. 65–67]. Траплялись і зразки фігурної плінфи з заокругленим або гострим трикутним краєм, яка використовувалась для декоративного оздоблення архітектурних деталей храму [Мовчанівський 1937, с. 2–3]. Повторне дослідження М.К. Каргера дозволило встановити, що західна стіна впала фасадною частиною вниз. Зберігся здебільшого зовнішній ряд кладки, в якому використано техніку з утопленим рядом. В південній частині розчищено залишки двох великих ніш, а дещо північніше – фасадної напівколони [Каргер, 1961, с. 330–333]. Тут же було зафіксовано рештки двох віконних отворів, шириною орієнтовно 0,8 м, із зашпаровкою. Між ними простежено простінок завширшки 1,73 м [Зацепіна, 1936-а, с. 81, 85, 91]. В 1,82 м на південний захід виявлено фрагмент склепіння. Ряди плінфи тут, на відміну від інших блоків кладки, були орієнтовані з заходу на схід і йшли віялоподібно [Зацепіна, 1936-а, с. 99–100]. Такий же фрагмент знайдено в центральній частині розкопу. У верхній частині склепіння між цеглинами зафіксовано залишки дерев'яної дошки [Зацепіна, 1936-а, с. 103–104, 111].

Цікаво, що під вищеописаним завалом, на глибині 1,45–1,7 м, знаходився ще один шар будівельного сміття, відділений від нього потужним культурним горизонтом із залишками жител-напівземлянок. Плінфа звідси мала такі ж розміри, як і з верхнього прошарку сміття. З огляду на усталену на той час точку зору про повний розгром і запустіння Києва і околиць після монгольської навали 1240 р. [Івакін, 1996, с. 36–37], Г.Н. Зацепіна пов'язала обвал західної стіни церкви з цими подіями. Однак, окремі шари будівельного сміття, зафіксовані під час розкопок 1936 р., свідчать про те, що споруда руйнувалась в кілька етапів [Зацепіна, 1936, с. 3]. М.К. Каргер датував житла XIII ст., а подальше руйнування західної стіни та склепіння Борисоглібського храму – більш пізнім часом, не

раніше початку XIV ст. [Каргер, 1951, с. 337]. За переконаннями пізніших дослідників, ця подія відбулась не раніше XVI – початку XVII ст., причому в литовський час споруда зазнавала ремонту [Дегтяр, 2005, с. 93].

Спираючись на результати робіт 1936–1937 рр., М.К. Каргер запропонував реконструкцію первісного вигляду храму [Каргер, 1952, с. 77–79], основні положення якої були підтверджені розкопками, проведеними дослідником у 1952 р. Матеріали розкопок Р.С. Орлова та попередніх досліджень дозволили київським архітекторам Д.І. Антонюку і О.О. Кругляк (Академія мистецтв) за консультацією Ю.С. Асєєва у 1997 р. створити макет-реконструкцію Борисоглібської церкви (рис. 18).

Наведені матеріали дозволяють охарактеризувати основні архітектурні рішення та реконструювати зовнішній вигляд церкви. Вона була тринефною та мала три апсиди, центральна з яких, більша за розміром, дещо виступала. Вівтарна частина була пониженою, виділеною (Дегтяр, с. 90–91). В західній частині містився нартекс, над яким розташовувались хори. Відрізняється храм і незвичайною видовженістю за віссю захід–схід [Каргер, 1961, с. 333]. Дослідження 1936–1937 та 1952 рр. дозволили дещо поточнити обміри, подані М.В. Закревським. За своїми розмірами (42×24 м) церква є одним із найбільших тринефних храмів Давньоруської держави. Храм був однобанним. Типологічно він нагадував Спаський собор у Чернігові. Таке наслідування Ю.С. Асєєв пов'язував з бажанням замовника – засновника чернігівської князівської династії Святослава Ярославича [Асєєв, 1980, с. 108]. Архітектурний декор оформлювався за допомогою фігурної плінфи, рожево-жовтого заглаженого розчину, фасадних напівколон. Внутрішній інтер'єр оздоблювався деталями з овруцького пірофіліту. В декорі собору Є.І. Архіпова також вбачає чернігівський «слід». Мистецтвознавчий аналіз орнаменту пірофілітових плит, зокрема – романська «вуаль», вказує на те, що на завершальному етапі будівництва їх оформленням займалась чернігівська артіль, імовірно, запрошена Олегом Святославичем [Архіпова, 2008, с. 17–27]. Основний же обсяг робіт виконано київськими майстрами під впливом візантійської художньої традиції. Дах церкви було

покрито листовим свинцем, стіни прикрашено фресковим розписом, а підлогу вкрито полив'яними плитками. Результати новітніх досліджень свідчать, що більшість будівельних матеріалів виготовлялись тут же, на церковному подвір'ї, та на посаді (докладно про це йтиметься в розділі, присвяченому будівельній справі). Ззовні стіни храму мали вікна, прикрашались напівколонами і завершувались закомарами, на що вказують залишки західної стіни.

2.4. Поховальні пам'ятки

При розгляді поховальної обрядовості давнього населення Вишгорода в її динаміці перед дослідником постає ряд проблем. Оскільки переважна більшість робіт проводилась ще в ХІХ – першій третині ХХ ст., давався ознаки недостатній рівень методичної підготовки тогочасних археологів, в результаті чого багато з них є вкрай неповно документованими. Особливо це стосується поховань т. зв. дружинного кола. Про розкопки останніх відомо лише з коротких повідомлень у пресі та пізнішій літературі, котрі суперечать одне одному. Не всі кургани та курганні групи вдалося переконливо локалізувати, адже переважна їх частина до нашого часу не зберіглася. Відкритими залишаються й питання датувань поховальних комплексів.

Одним із найбільш ранніх вважаємо поховання, виявлене в 1985 р. на місці майбутнього кінотеатру «Мир» (вул. Київська, 5), на терасі, на відстані 1,5 км на південний захід від городища (рис. 19, 10; 21, 10). Під час будівельних робіт були випадково виявлені перепалені людські кістки та білястий попіл, а також бронзова черепахоподібна фібула, білонова підвіска та срібне скроневе кільце з рубчастою поверхнею, на яке була натягнута велика намистина гірського кришталю. Підвіска являла собою литий диск розміром 23×20 мм, лицеве поле якого було орнаментовано золотистого кольору сканню, укладеною у чотири волюти. За висновками В.М. Зоценка, прикраса належить до групи північноєвропейських підвісок «з чотирма волютами» і має прямі аналогії серед поховань Бірки [Зоценко, 2007, с. 61]. Від черепахоподібної фібули залишилась лише половина верхньої шкарлупи з бічним розломом та слідами перебування у вогні; розміри –

67×85 мм [Андрощук, 2012, с. 84] (рис. 23, *a*). Даний різновид застібок являвся одним з найяскравіших елементів скандинавського жіночого костюма. Фібула належить до типу 51 (за Я. Петерсеном) і датується першою половиною – серединою X ст. [Зоценко, 2007, с. 60].

Р.С. Орлов розглядав даний комплекс як залишки поховання дружинника у супроводі жінки [Дегтяр, 2004, с. 78] (третья група дружинних поховань за Д.І. Бліфельдом, [Блифельд, 1954-а, с. 153]). Такий висновок викликає сумніви, адже виявлено лише жіночий інвентар. Черепаховидні фібули зустрічаються і в інших жіночих похованнях Південної Русі (Київ, Шестовиця), найвідомішими з яких є могили №№124 та 125 київського Некрополю II, виокремлені М.К. Каргером в окрему групу «поховання знатних жінок» [Каргер, 1958, с. 208–211]. О.П. Моця вважав, що на місці кінотеатру «Мир» знаходилось жіноче поховання у підкурганній ямі, а померла мала скандинавське походження [Моця, 2004, с. 49]. З огляду на наявність перепалених людських кісток та слідів вогню на предметах, вірогіднішою є інтерпретація комплексу як жіночого трупоспалення [Зоценко, 2007, с. 61]. Курган, вочевидь, був поодиноким. За топографічними характеристиками він аналогічний чернігівським курганам Гульбище та Безіменний: приблизно в 1,5–2 км на південний захід від городища, на краю одного з сусідніх пагорбів. За супроводжуваним інвентарем датується серединою X ст.

Найдавніший курганний могильник, очевидно, знаходився на місці сучасного кладовища по вул. Ватутіна (рис. 19, *1*, 21, *1*, *1-a*). Подібно іншим раннім містам (Київ, Чернігів), перший вишгородський некрополь безпосередньо примикав до плато дитинця. П.П. Свиньїн, котрий відвідав Вишгород у 1825 р., описав три великі кургани з західної сторони села (на момент візиту в селі нараховувалось лише 40 хат). Також мандрівник згадує про аматорські розкопки в 1819 р. «однією зацікавленою особою» (очевидно – поміщицею Г. Турчаніною) одного з великих курганів, найближчого до села, під час яких було знайдено людські кістки та вугілля разом зі стременами та «ефесом» (руків'ям меча – ?). Навколо кургану знаходились насипи менших розмірів [Свиньїн, 1927, с. 7–8].

М.В. Закревський ініціатора розкопок не називає, проте вказує іншу дату – 1814 р., зазначаючи, що розкопано кілька високих курганів [Закревський, 1868, с. 262]. Нині практично всі курганні насипи сплановано або ж зруйновано пізніми могильними ямами. На території сучасного цвинтаря залишився лише один курган, але й він в 1991 р. зазнав сильного руйнування [Орлов, 2011, с. 13]. Можна припустити, що більшість поховань могильника були кремаційними.

Ще один некрополь «дружинної доби» розташовувався на відстані 0,5 км на північ від схилів городища (садиба Михайла Дорошенка, сучасна вул. Ватутіна) (рис. 19, 5, 21, 5). До початку робіт власники садиби тричі під час земляних робіт нашттовхувались на рештки давніх поховань з супроводжуючим інвентарем: намистом, залізними сокирою та списом. В 1936 р. на ділянці було виявлено три вцілілих та кілька зруйнованих поховань. Вони були здійснені в могильних ямах, розташованих на відстані 3–4 м одна від одної [Мовчановський, 1936, с. 65]. Дослідники припускали наявність над похованнями курганних насипів, знівельованих ще в давнину [Моця, 2007, с. 48; Зоценко, 2004, с. 58], однак стверджувально говорити про це важко. Небіжчики лежали випростано на спині, руки були витягнуті до тазу.

В похованні №2 кістяк, верхня частина якого була знищена внаслідок земляних робіт, мав північно-західну орієнтацію. У головах знайдено перекинутий горщик, а в заповненні могильної ями – кілька фрагментів ліпного посуду, амфорні вінця та цілу амфору [Мовчановський, 1936, с. 69]. На думку О.П. Моці, це сліди поминальної «страви» [Моця, 2004, с. 48–49], тобто в горщиках могла знаходитись ритуальна їжа для померлого. Малюнок амфори зберігся в щоденнику Т.М. Мовчанівського [Мовчановський, 1936, с. 71]. За всіма морфологічними ознаками можемо віднести її до типу сфероємних: має рельєфне грушоподібне тіло, маленьке горло та овальні в перетині ручки, розташовані під вінцем. Виробляли подібні амфори в районі гори Ганос, на узбережжі Мармурового моря [Gunsenin, 1990, р. 1288–1289] в межах X – третьої чверті XI ст.

В похованні №3 зафіксовано нетипову для слов'ян орієнтацію кістяка –

головою на схід. Поховання являлось жіночим, на що вказують знахідки срібних скроневих кілець з обох боків черепа [Довженок, 1950, с. 90].

Найцікавішим виявилось поховання №1. Могильну яму, розмірами 1,83×1,47 м, вдалося простежити на глибину 0,7 м (верхня частина поховальної споруди, як і курганний насип, могли бути знищені в давнину). Чоловічий кістяк лежав головою на захід. Навколо нього в кількох місцях зафіксовано сліди зтрухлявілого дерева. Між черепом і правим плечем померлого виявлено залізний ніж із залишками дерев'яної колодки, залізне калачевидне кресало та бронзове кільце з залишками тканини; як вважали дослідники – від торбини, в якій лежали ніж та кресало [Мовчановський, 1936, с. 67] (рис. 22, 1–3).

З даним поховальним комплексом прийнято пов'язувати скандинавську за походженням кільцеву фібулу, добре відому в літературі. Вона була виготовлена з бронзового дроту і мала дві «будякові» намистини, фіксовані на незамкнутих кінцях корпусу; діаметр ободу – 70×65 мм [Андрощук, 2012, с. 83] (рис. 22, 4). Орнаментальний сюжет намистин В.М. Зоценко розглядав як суто локальну трансформацію декору застібок ірландсько-норвезького кола і датував фібулу, як і комплекс в цілому, серединою X ст. [Зоценко, 2004, с. 58–59]. Утім, як виявилось, приналежність артефакту до поховання №1 є вкрай сумнівною: при опрацюванні щоденників Т.М. Мовчанівського та В.К. Гончарова ми не знайшли про нього жодної згадки. Більше того, фібула відсутня в польових описах виявлених матеріалів, серед замальовок речей з поховання та на єдиній збереженій його фотографії (рис. 22, 2, 3). І лише в більш сучасних описах вона починає фігурувати замість бронзового кільця [Зоценко, 2009, с. 26; Моця, 2000, с. 48].

Кілька поховань виявились зруйнованими або пограбованими. В одній із могильних ям, розмірами 2,2×2,0 м, наряду з великою кількістю фрагментів гончарної кераміки траплялись і уламки ліпної [Мовчановський, 1936, с. 70–71].

За параметрами могильної ями, в першу чергу – співвідношенням її довжини та ширини, поховання №1 та щойно згадана могильна яма близькі до групи зрубних (або камерних) гробниць (термін «зрубні гробниці» є умовним, адже частина поховальних споруд мала каркасно-стовпову конструкцію). В двох

інших випадках розміри могильної ями не вказано, але зазначається, що поховальні споруди були аналогічними. На думку про камерні гробниці наштотує і сукупність елементів поховального обряду, таких як наявність предметів зброї (сокира та спис, виявлені селянами), візантійського та скандинавського імпорту (амфорна тара, фібула – ?), «неслов'янська» (головою на схід) орієнтація одного з кістяків та значна кількість гнилої деревини.

Варто відмітити, що інгумаційні поховання розташовувались окремою групою, поодаль від городища. Схожа ситуація, коли група поховань за обрядом трупопокладення у підкурганних ямах була ізольованою від основної маси могил, спостерігається, зокрема, на Клонівському некрополі на Чернігівщині [Моця, 1988, с. 112]. В останні роки могильник виключно з камерними гробницями, розташований на певній відстані від городища та основної групи поховань, виявлено і у Пскові [Яковлева, 2009, с. 11–12]. Характерно, що всі три могильника виникають синхронно – у середині X ст. Якщо на Дніпровському Лівобережжі зрубні гробниці вважаються могилами представників великокнязівської адміністрації, тобто переселенцями [Моця, 1993, с. 62–64], то в решті випадків ми схильні вбачати ранні християнські впливи, що і зумовило «ізолюваність» камерних поховань. Початкові етапи поширення християнської релігії пов'язують з рухом варязьких дружин, який з'єднував християнську Європу зі слов'янським світом [Івакін, 2008, с. 77]. У Вишгороді прихильники нової віри могли з'явитись після хрещення княгині Ольги. Цікаво, що в одній зі згаданих псковських камер X ст. було знайдено срібну підвіску зі знаком Рюриковичів та християнською символікою. Підвіска, на думку авторів розкопок, могла належати саме представникові Ольги [Ершова, 2013, с. 23].

Також у числі трьох великих насипів П. П. Свин'їн описує курган, на якому знаходився «крестъ, грубо сдѣланный изъ дикаго камня» [Свиньин, 1827, с. 7], Очевидно, мова йде про відомий із пізніших джерел курган Хрещатий, звідки і походить топонім. Про місцезнаходження кургану відомо лише, що він розташовувався по дорозі в Межигір'я [Антонович, 1895, с. 18], тобто десь на північно-західній окраїні сучасного Вишгорода. Хрещатий був розкопаний

Я.Ф. Ставровським в 1845 р. Відомості про хід робіт також доволі суперечливі. Збереглись акварельні рисунки кургану, на яких зображено зрубні конструкції в курганному насипу. І.І. Фундуклей повідомляє про дубові зруби з вугіллям та попелом, кістки людини та коня, а Я.Я. Волошинський – про скелети людини та коня [Фундуклей, 1848, с. 35; Моця, 2004, с. 49]. В.Б. Антонович же, посилаючись на відомості графа С.С. Уварова, описує шар утрамбованої глини, під яким був розташований дерев'яний поміст з шаром вугілля та спаленим людським черепом [Антонович, 1895, с. 18].

Надзвичайно важливим є документ, нещодавно знайдений В.К. Козюбою в Центральному державному історичному архіві України, а саме – лист самого О.І. Ставровського до київського військового губернатора Д.Г. Бібікова, в якому ініціатор розкопок досить докладно описує їх перебіг. Уточняється місцезнаходження кургану: «при самом выезде из Вышгорода» (як видно з карт XIX ст., північна межа тогочасного села проходила приблизно на початку нинішньої вул. Ватутіна, в районі перехрестя з вул. Семена Палія (рис. 21, 2). Насип мав висоту 12 аршин (8,5 м) при довжині окружності 180 аршин (128 м; отже, діаметр становив близько 40 м). Траншеєю, що перерізала його за віссю захід – схід, під шаром дерну виявлено згаданий В.Б. Антоновичем «глиняный слой земли, сбитый плотно и с примесью камней». Прошарок вугілля з перепаленим людським черепом залягав між глиною та залишками поховальної камери; хоча про кістки коня професор нічого не повідомляє. Цікавим є опис камери «из дубовых перекладин и балок» на вертикальних стовпах. Ще нижче виявлено грудку каміння. Південна та північна частини насипу залишились недослідженими [Козюба, 2009]. Збереглись акварельні малюнки кургану, на яких зображено зрубні конструкції.

Урядова газета «Київські губернські відомості» за 1847 р., пізніше цитована М.В. Закревським, повідомляє про розкопки в 1844 р. О.І. Ставровським поблизу Вишгорода великого кургану Воронова могила. В ньому було виявлено «толстыя деревья, положенныя в видѣ параллелограма, на вкопанныхъ в землю сваяхъ», між котрими знаходилось кострище продовгуватої форми та «нѣскольکو череповъ

человѣческихъ» [Киевские..., 1847, с. 4; Закревский, 1868, с. 264]. Р.С. Орлов вважав кургани Хрещатий і Воронова могила окремими пам'ятками [Дегтяр, 2005, с. 15]. Однак, характерно, що в усіх наявних джерелах мова йде про розкопки тільки одного великого насипу. Поряд з топонімом «Хрещатий» могла використовуватись і назва «Воронова могила».

Розміри та вищезазначені деталі (перепалені кістки в середній частині насипу та шар глини над ним) наближують обряд поховання у кургані Хрещатий до поховального обряду великих курганів Чернігова. Останній, за Б.О. Рибаківим, реконструюється так: після того, як догоріло поховальне вогнище, курганний насип спорудили на дві третини. На його вершині поклали останки померлого з обрядовими речами, справили поминальну тризну і лише після цього глиною курган досипали на повну висоту [Рыбаков 1989, с. 310–314]. Вірогідно, поховальний комплекс кургану Хрещатий являв собою дружинне захоронення Х ст. у камері-домовині зрубної конструкції. Утім, Р.С. Орлов констатував, що зараз важко визначити культурну приналежність поховання, зазначаючи, що «подібний обряд поховання у великих дерев'яних гробницях характерний для населення Київщини раннього залізного віку» [Дегтяр, 2005, с. 15]. В пізнішій праці дослідник датує курган середнім етапом середньодніпровської культури ХХІІІ–ХVІІІ ст. до н. е., або «скіфами-орачами» VI ст. до н.е. [Орлов, 2011, с. 12].

В тому ж листі до Д.Г. Бібікова О.І. Ставровський повідомляє про розкопки ще одного кургану, т. зв. «Малого», не залишивши жодних даних про його локалізацію. В середині насипу також виявлено кострище, з одного боку якого знаходились перепалені людські кістки, з іншого – кістки коня, також обпалені [Козюба, 2009]. Як і в попередньому випадку, маємо справу з похованням дружинника з конем (друга група за класифікацією Д.І. Бліфельда [Блифельд, 1954-а, с. 152]).

Нарешті, третім, і найбільшим вишгородським курганом П.П. Свиньїн називає Варавину могилу [Свиньин, 1827, с. 8]. Р.С. Орлов локалізував курган в районі сучасної інфекційної лікарні, приблизно в 2 км на південний захід від городища (рис. 19, 3; 21, 3). Дослідження його залишків у 1989 р. встановили

майже повну зруйнованість [Орлов, 2011, с. 12]. Навколо Варавиної могили П.П. Свіньїн описав кілька курганів значно меншого розміру [Свиньин, 1827, с. 8].

У порівнянні з комплексами X ст., інформація про поховання християнського періоду більш однозначна. Два кургани в урочищі Костина Нивка (в групі з чотирьох насипів), а також один курган в урочищі Батишева могила було розкопано В.Б. Антоновичем в 1874 р. В усіх випадках кістяки лежали випростано на спині, головою на захід, стіни могильних ям були обмазані глиною. В одному з курганів виявлено три скелети. Під головами померлих було зафіксовано підсипку з білого піску, а над кістяками – шар дерева – залишки труни. Ступні одного з кістяків «опирались на кружки изъ песчаника». Знайдено фрагмент кам'яного полірованого знаряддя (оселок?) [Антонович 1895, с. 18].

Урочище Костина Нивка Р.С. Орлов розміщував в районі вищеописаної Варавиної могили, очевидно пов'язуючи розкопані В.Б. Антоновичем насипи з малими курганами, описаними П.П. Свіньїним [Дегтяр, Орлов, 2005, с. 244]. Існує й інша версія локалізації урочища, котра ґрунтується на плані Вишгорода 1855 р. На жаль, ліву (західну) частину плану втрачено. Не повністю збереглась і назва місцевості на південь від села, на краю дніпровської тераси. Топонім «...на Нива» деякі дослідники реконструюють як «[Кости]на» [Козюба, 2009].

Значно більшу цінність, на нашу думку, становить інший план Вишгорода, 1848 р. План досить добре відомий дослідникам Вишгорода, однак поза їх увагою залишалися зазначені на ньому невеликі округлі підвищення. Їх розміщення абсолютно відображає вищеописану топографію курганних могильників (рис. 20). Так, імовірний курган нанесено західніше від Борисоглібської церкви, на тому самому місці, на якому він залишився до наших днів (рис. 20, 1). Один з великих насипів показаний на самій північній околиці села, біля дороги, що веде на Межигір'я (рис. 20, 2). Поза сумнівом, це – курган Хрещатий, або Воронова могила. Далі на захід, між ярами Нишковим, Винницьким і Глибоким, на мапу нанесено кілька менших насипів, очевидно – некрополь Батишева могила (рис. 20, 4, 4-а). Не викликає сумнівів ототожнення найбільшого насипу, розташованого на

південний захід від села, на значному підвищенні попід лісом, з Варавиною могилою («у самага бора на лѣсистомъ возвышеніи») (рис. 20, 3). Нарешті, два-три насипи, розташовані неподалік, можуть, на нашу думку, відповідати могильнику Костина нивка (рис. 20, 3-а, 21, 3-а).

Р.С. Орлов датував даний могильник XI ст. [Дегтяр, 2005, с. 244]. Великий курган Варавина могила міг бути насипаний і в X ст. (хоча Р.С. Орлов відносить його спорудження, як і кургану Хрещатий, до ранньозалізної доби [Орлов, 2011, с. 12]). Випадки, коли християнські некрополі виникали навколо великих курганів «дружинного періоду», відомі у Середньому Подніпров'ї (наприклад, чернігівський могильник на Болдіних горах).

Хронологічно близькою є курганна група в урочищі Батишева могила (пізніше – урочище Могилки у Ставках, сучасний Парк «Берізки» по вул. Шолуденка), розташована в 2 км західніше городища (рис. 19, 4, 4-а, 21, 4, 4-а). Дана ділянка відділена від території гончарного посаду XI – початку XII ст. двома глибокими ярами. В 70-х рр. XIX ст. В.Б. Антонович нараховував тут 96 курганів. Поховання, розкопане в 1874 р., за свідченнями автора робіт, нічим не відрізнялось від досліджених в урочищі Костина Нивка [Антонович, 1895, с. 18]. Ще чотири насипи дослідив в 1936 р. Т.М. Мовчанівський. На момент нових розкопок кургани виявились практично повністю розораними і простежувались лише по плямам жовтуватої глини (хоча місцевий священник ще пам'ятав на тому місці високі насипи). Сам курган Батишева могила, як зрозуміло зі щоденника Т.М. Мовчанівського, знаходився західніше і ще існував [Мовчанівський, 1936, с. 73].

Могильні ями мали розміри 1,84–1,95×0,57–0,7 м і глибину 0,5–0,8 м. В засипці однієї з них виявлено фрагменти давньоруської кераміки; будь-яких інших предметів у похованнях не знайдено [Довженок, 1950, с. 91]. В районі ніг, тазу та в головах покійних фіксувалися цвяхи, що свідчить про наявність труни. Біля одного поховання виявлено пляму вугілля. Всі кістяки належали дорослим людям (довжина – 1,6–1,8 м). Головою вони були повернуті на захід, руки лежали вздовж тіла чи в районі тазу [Гончаров, 1936, с. 30–33]. Дані поховання є доволі

уніфікованими, проте, з огляду на наявність курганних насипів, їх доцільно датувати в межах XI–XII ст.

Поодинокі поховання розчищені 2014 р. В.Г. Івакіним і Д.В. Бібіковим у центральній частині вишгородського посаду, прямо посеред синхронної житлової садиби (рис. 21, 9). Могильна яма мала розміри 2,6×1,3 м і була орієнтована за віссю «захід-захід-південь – схід-схід-північ». Мала підпрямокутну форму, лише західна стінка була заокруглена. Глибина ями – 0,8 м, стінки вертикальні. Заповнена перевідкладеним материковим суглинком, тільки верхня частина заповнення являє собою сірий гумусований суглинок зі значною кількістю битої кераміки. Вочевидь, верх могили навмисно закидали відходами керамічного виробництва. В цілому, матеріал найбільш характерний для другої половини – кінця XI ст. Саме цим часом і слід датувати поховання. Ближче до дна ями, по її центру фіксувались сліди тліну від гробовища, дно якого знаходилось на глибині 0,1–0,15 м від дна ями. Розміри труни – 2,1×0,65 м. На її дні також зберігся деревний тлін, виявлено залізні цвяхи. Кістяк належить чоловіку віком 30–35 років. Основні характеристики поховального обряду дозволяють віднести поховання до категорії ранньохристиянських: небіжчика покладено випростано на спині, головою на захід, руки складено в районі тазу. Біля ніг знайдено кресальний кремій, в районі тазу – бронзову ліроподібну пряжку. На грудях виявлено кістяну іконку.

Чотири поховання давньоруського часу були частково зруйновані в 1989 р. під час прокладання водопровідної траси вздовж вул. Першотравневої (суч. вул. Межигірського Спаса) і досліджені О.В. Серовим (рис. 19, 8, 21, 8). Ділянка знаходиться в 130 м південніше сучасного цвинтаря. Могильні ями були заглиблені в жовтуватий суглинок на 0,35–0,4 м. Всі небіжчики мали західну орієнтацію і знаходились у витягнутому положенні. Поховання розташовувались в один ряд – на думку автора розкопок, під спільним курганним насипом.

Два кістяки (поховання №1 і №2), верхня частина яких була зруйнована траншеєю водопроводу, знаходились в одній могильній ямі розміром 2,35×2,5 м. На південному кістяку, котрий зберігся найкраще, зафіксовано значну частину

кольчужної сорочки. Біля правого стегна знайдено залізний ніж, біля лівого – шабля з залишками піхов, набір наконечників стріл та ще один ніж. Зліва від поховання виявлено передні та задні кінцівки коня, на яких лежала пара стремен, дві підпружні пряжки, а трохи далі на схід – кресало та кремінь від нього.

Від другого кістяка залишились лише фрагменти довгих кінцівок. Зліва від нього також знаходились рештки коня з вудилами в зубах та парою стремен біля кінцівок. Поруч виявлено набір наконечників стріл. У відвалі водопровідної траншеї було знайдено круглі нашивні бляшки з отворами по периметру і в центрі, бронзовий прорізний бубонець, фрагменти кольчуги та уламки людських черепів.

В 0,2 м на північ від великої поховальної ями була розташована ще одна, шириною 0,63 м, більша частина якої була знищена траншеєю. Від кістяка (поховання №3) залишились лише рештки нижніх кінцівок. Так само зруйнованим виявилось і поховання №4, розташоване в 0,3 м на північ від попереднього. Збереглась частина могильної ями шириною 0,5 м, на дні якої лежали кістки нижніх кінцівок людини. В заповненні ями зустрічались фрагменти давньоруської кераміки [Серов, 1989, с. 45–46].

За сукупністю датуючих речей (рис. 56–58) поховання у великій камері датується кінцем XI–XII ст. О.В. Серов слушно пов'язав їх з могилами печенігів, котрі як представники «чорноклобуцького союзу» входили до складу вишгородської дружини [Серов, 1989, с. 47]. Окрім характерного поховального обряду та інвентаря, на користь такого висновку свідчить і вигин стегнових кісток, притаманний вершникам-кочовикам. Датування двох інших поховань дослідник вважав неможливим через відсутність інвентарю. Однак, стратиграфічні дані, а також розташування всіх могил за рядним принципом, дозволяють вважати їх синхронними. Параметри могильних ям та відсутність супроводжуючих речей вказують на те, що поховання №3 та №4, на відміну від перших двох, були здійснені за християнським обрядом. А наявність над усіма чотирма могилами спільного курганного насипу (у Середньому Подніпров'ї подібних випадків відмічено лише трохи більше десятка [Моця, 1987, с. 15])

дозволяє обережно припустити, що усі небіжчики представляли інтернаціональну князівську дружину і загинули під час бойових дій.

Грунтове кладовище було виявлено під час розкопок кооперативу «Археолог» 1989 р. в урочищі Нижні Дорогожичі (вул. Щолуденка, б-а) (рис. 21, 11). Розчищено 26 могил, що частково прорізали північно-східну частину кварталу XI–XII ст. Датування поховальних комплексів було ускладнене цілковитою відсутністю інвентаря. Широко датуючи функціонування некрополя XIII–XVI ст. за стратиграфічними даними, дослідники зробили обережне припущення щодо його зв'язку з монголо-татарською навалою [Дорофеев, 1989, с. 95–96, 98]. Чотири могили було зафіксовано В.Г. Івакіним і Д.В. Бібіковим у 2012 р. під час спостереження за земляними роботами в 10 м північніше (вул. Межигірського Спасу, 29), ще 13 – на розкопі 11 2017 р. на суміжній ділянці (вул. Межигірського Спасу, 27). Поховання розташовані не хаотично: виразно простежується рядний принцип, жодна з могил не перерізає іншу. Очевидно, некрополь функціонував упродовж нетривалого часового відрізка. Незначна глибина могильних ям (0,2–0,6 м від рівня материка), а також – наявність багатьох подвійних захоронень в одній ямі, зокрема – одне під одним (автори робіт пояснювали родинними зв'язками померлих [Дорофеев, 1989, с. 95–96, 98]), створює враження, що небіжчики були поховані «поспіхом», що може бути пов'язане з якоюсь катастрофою. Роботи 2017 р. дозволяють упевнено датувати могильник давньоруською епохою. В одному (поховання 1 – скроневі кільця біля черепу), а можливо – і двох (поховання 2 – пряжка і накладка в заповненні могильної ями), випадках виявлено інвентар цього періоду. Особливо цінними є фрагменти кераміки XIII ст. з могильної ями поховань 12, 13. Посуд цього часу на посаді зовсім не зустрічається, адже ця частина міста гине не пізніше середини XII ст. Даний керамічний матеріал може бути пов'язаний із так званою поховальною «стравою» і має маркувати час здійснення захоронення. Таким чином, є всі підстави пов'язувати функціонування могильника з монголо-татарським нашествям 1240 р., як і припускали автори розкопок 1989 р.

Топографія християнських могильників тісно пов'язана з проблемою

локалізації давньоруських храмів у середньовічних містах. Так, переважна більшість київських поховань XI–XIII ст. здійснювалась при парафіяльних та княжих храмах, на території міських монастирів. Без сумнівів, у середньовічному Вишгороді, за аналогією з іншими значними містами Південної Русі, окрім церкви свв. Бориса та Гліба функціонували й інші храми. Однак, загальновизнано, що переважна більшість тогочасних церков була дерев'яною, що значно ускладнює інтерпретацію цих споруд [Иоаннисян, 1996, с. 5–6]. Враховуючи характерні особливості поховального обряду, при реконструкції церковної топографії Вишгорода важливими стають дані некрополів.

Так, з церковним кладовищем можна пов'язати поховання, виявлені на північно-східному краю Вишгородського городища, за 150 м на схід від апсид церкви свв. Бориса та Гліба (рис. 19, 7, 21, 7). Протягом 1936–1937 рр. було розчищено кілька десятків захоронень, розташованих трьома окремими групами. Хоча з заповнення могильних ям походив переважно давньоруський матеріал, кілька з них мали зовсім незначну глибину (0,45 м) і були впущені практично з рівня денної поверхні [Гончаров, 1936, с. 4–29; Маневська, 1937, с. 4–7]. Деякі поховання перекривали собою залишки житлових і господарських споруд XII–XIII ст. [Мовчановський, 1936, с. 46]. Дослідження ґрунтового могильника було продовжено В.Й. Довженком у 1947 р. Прямо на схилах одного з ярів, що спускаються у бік Дніпра, розчищено три поховання та зафіксовано залишки ще кількох. Оскільки в могильних насипах, окрім давньоруської кераміки, траплялись поодинокі фрагменти посуду XV–XVII ст., саме цим періодом автор розкопок датував некрополь [Довженок, 1947, с. 11]. Отже, за всіма ознаками, могильник слід відносити до нового часу, хоча Р.С. Орлов частину поховань датував XI–XIV ст. [Дегтяр, 2005, с. 244]. Решту нині відомих давньоруських поховань з території Вишгорода важко віднести до церковних кладовищ.

Наостанок згадаємо ще один поховальний комплекс, пов'язаний з церквою свв. Бориса і Гліба. В 1853 р. на городі священника, поблизу храму, було випадково знайдено саркофаг із пірофілітових плит, зв'язаних залізними скобами [Антонович, 1895, с. 18]. Даний тип шиферних саркофагів являє собою

прямокутний ящик з шести плит і на теренах Південної Русі є найпоширенішим [Івакін, 2008, с. 122–123]. Біля похованого лежала бронзова церковна печать, а на пальці – перстень. [Антонович, 1895, с. 18]. Сам факт здійснення поховання в пірофілітовому саркофазі вказує на високий соціальний статус померлого, а наявність церковної печаті – на його приналежність до числа священнослужителів. Датується XII–XIII ст. В церкві свв. Бориса і Гліба могли знаходитись і інші поховання в саркофагах. Так, М.В. Закревський розповідає про знахідки місцевими жителями, окрім побутових предметів та церковного начиння, «давніх шиферних гробів» [Закревский, 1868, с. 262].

Отже, поховальні комплекси Вишгорода репрезентують всі етапи історії міста у давньоруську епоху. Аналіз їх обрядових та топографічних особливостей на кожному етапі дозволяє розглядати поховальний обряд в його динаміці. Досліджувані матеріали вписуються в загальну концепцію еволюції поховального обряду на південно-руських землях, котра пов'язана зі зміною ідеологічних уявлень [Моця, 1993, с. 43]. В X ст. у Вишгороді панує трупоспалення. З середини означеного століття з'являються інгумаційні поховання у підкурганних ямах, що можемо пов'язати з раннім етапом поширенням християнства. Обряд захоронення у ямах стає домінуючим після введення християнської релігії у якості офіційної. Протягом XI–XIII ст. у поховальному обряді вишгородського населення продовжує поступово посилюватись вплив християнських канонів: відбувається перехід до ґрунтових могил, зникає поховальний інвентар.

Стосовно топографії давньоруських могильників, в цілому, вірною є схема, запропонована В.Й. Довженком на основі аналізу розкопок 1936 р.: спочатку вишгородський некрополь розташовувався безпосередньо поблизу міста і функціонував до кінця X або початку XI ст. В XI ст. поруч із ним виникає великий міський посад, а могильник перенесено далі від міста, в урочище «Могилки в Ставках» [Довженок, 1950, с. 91]. Залучення більшого числа поховальних комплексів дозволяє доповнити реконструкцію В.Й. Довженка. Найдавніший курганний могильник, що включав у себе кремаційні поховання, примикав до городища з заходу. В середині X ст. поодаль від нього виникає

некрополь з камерними гробницями. Одночасно, на відстані 1,5–2 км від городища споруджуються поодинокі великі кургани з дружинними похованнями (Хрещатий, курган на місці кінотеатру «Мир» та інші), котрі, вірогідно, були розташовані на давніх шляхах. В християнську добу приблизно на такій же відстані від городища виникають два інгумаційних некрополі, що оточують місто ніби півколом. Поодинокі поховання могли здійснюватися прямо на житлових садибах. Могильники поблизу городища припиняють функціонування. Спроба локалізації та картографування курганних поховань Вишгорода, здійснена Р.С. Орловим та, в загальних рисах, підтримана автором [Дегтяр, 2005, с. 244; Бібіков, 2011, с. 380] знаходить вагоме підтвердження: вірогідні місця розташування насипів абсолютно збігаються з округлими підвищеннями, поміченими нами на карті 1848 р.

2.5. Округа Вишгорода

Вивчення будь-якого середньовічного міста не має відбуватись «відірвано» від дослідження його сільськогосподарської округи, адже саме село було основою феодальної економіки. На те, що Вишгород становив з округою єдиний організм, літописець натякає в статті 1155 р. про передачу міста Андрієві Боголюбському, використавши термін «волость» [ПСРЛ, 1908, с. 329–330]. Неодноразово згадуються вишгородські бояри, котрі в давньоруську епоху, як ми знаємо, були в першу чергу землевласниками. Важлива роль сільської околиці підкреслюється і тим фактом, що під час розкопок самого Вишгорода сільськогосподарські знаряддя практично не трапляються, на що В.Й. Довженок звертав увагу ще понад півстоліття тому [Довженок, 1950, с. 75].

Археологічні дослідження вишгородських околиць розпочато в 1934–1937 рр. під час розвідок Ф.А. Козубовського та Т.М. Мовчанівського (Межигір'я та ур. Вовчі гори під Вишгородом). Більш масштабні роботи проведено в 1960-х рр., напередодні спорудження Київського водосховища. На жаль, попри позитивні зрушення в цьому напрямі протягом останніх десятиліть (дослідження Р.С. Орлова, О.В. Серова, В.Г. Івакіна, Д.В. Бібікова та ін.), проблема округи досі

належить до числа найменш розроблених у вишгородській археології.

Можна відмітити, що найбільш придатними для ведення сільського господарства були землі на південь від міста – в урочищі Оболонь. Принаймні частина його в давньоруський час належала до вишгородської округи. Так, 1169 р. Мстислав Ізяславич, збираючись у похід на Вишгород, котрий став оплотом його супротивників, по дорозі спалив на Оболоні («на болоньи») двір вишгородського тисяцького Радила та ще сім дворів (очевидно – вишгородських бояр) [ПСРЛ, 1908, с. 367]. Однак, наявні археологічні матеріали давньоруської доби південніше міста малочисельні та невизначні (вул. Набережна, ур. Вовчі гори, тощо) (рис. 24, 22, 23).

На північ та захід від Вишгорода розташовувались традиційні мисливські угіддя князівських князів. Густі ліси між Вишгородом і рікою Ірпінь відзначали і дослідники XIX ст. [Похилевич, 1864, с. 11–12]. Згідно з поширеною точкою зору, в цій місцевості 975 р. під час полювання сталося вбивство Олегом Святославичем сина воєводи Свенельда, Люта, що відобразилось у назві майбутнього села Лютіж [Звіздецький, 2008, с. 22–23]. В цих же лісах 1091 р. полював Всеволод Ярославич («...Всеволоду ловы дѣюща звѣриныя за Вышегородом...») [ПСРЛ, 1908, с. 143]). Можливо, саме під час «ловів» у 1113 р. помер «за Вишгородом» Святополк Ізяславич: «...а преставися благовѣрнии князь Михаилъ, зовемии Святополкъ, мѣсяца априля въ 16 день, за Вышегородом...» [ПСРЛ, 1908, с. 191]. Наявність густих лісових масивів разом із бідністю річкової мережі практично унеможливлювали ведення господарства на більшій частині північних та західних околиць Вишгорода. Лише по краю дніпровської тераси та в заплаві відомі нечисленні селища (з півдня на північ: Межигір'я, Старі Петрівці, Лютіж [Серов, 1997, с. 100, рис. 38]) (рис. 24, 11–15).

Нову пам'ятку XI–XII ст., котра є найближчою до міста з північного боку, виявлено 2015 р. на одному з відрогів високої корінної тераси Дніпра, на північній околиці сучасного міста (східніше вул. Ватутіна) (рис. 25, а) Вона примикає з півночі до яру колишньої санный, а нині – лижної, траси (урочище Хвощ). Очевидно, саме під час спорудження траси і почались інтенсивні ерозійні

процеси, котрі призвели до руйнування пам'ятки. Неозброєним оком видно, що південна та західна частини відрогу сильно пошкоджені внаслідок зсувів, а східна – сучасним глиняним кар'єром. В результаті досліджень було визначено межі ймовірного поселення. Нині зберіглась лише північна, периферійна, його частина. В той же час, в зачистці схилів добре простежується культурний шар світло-сірого кольору потужністю 0,4 м, слабо насичений давньоруським матеріалом (рис. 25, б). В шурфі 1, 2015 р., на південному схилі відрогу, а роком пізніше – в розкопі 8, що примикав до шурфа, під культурним шаром зафіксовано паралельні сліди від оранки того ж часу (рис. 26).

2014 та 2017 рр. проводились розвідкові роботи на території колишньої резиденції «Межигір'я». Багатошарове поселення в урочищі Хутір, в районі сучасного вертолітного майданчика, було відкрите 1934 р. Вишгородською експедицією ПМК під керівництвом Ф.А. Козубовського. Займає високий видовжений мис на захід від території монастиря, нині спланований внаслідок будівництва згаданого майданчика (рис. 27, а: 3). Дослідники знаходили тут кераміку XI–XIII ст. та уламки «орнаментованих на шифері та пісковцеві виробів, пласка великокнязівська цегла, кахлі пізніших часів» [Козубовський, 1934, арк. 1]. Під час розвідок 2014 р. (В.Г. Івакін, В.К. Козюба та ін.) на стрілці мису та на вузькому перешийку між мисом та плато виявлено пізньотрипільську ліпну кераміку та гончарну кераміку Нового часу. При повторному обстеженні 2017 р. (В.Г. Івакін, Д.В. Бібіков) знахідок давньоруської доби виявлено також не було, хоча до співробітників Інституту археології надходила приватна інформація, що під час земляних робіт в урочищі Хутір знаходили давньоруські металеві бубонці. Не траплявся матеріал X–XIII ст. і на Виноградній горі, що розташована північніше колишнього монастиря і відділена від нього струмком Звонка (рис. 27, а: 2). Ф.А. Козубовський знаходив тут давньоруську та пізньосередньовічну кераміку [Козубовський, 1934, арк. 2, 3].

Під час розвідок 2014 р. було відкрито багатошарове поселення на північно-східному краю поля для гри у гольф. На ділянці плато завдовжки 200 м зібрано фрагменти середньовічної кераміки (рис. 27, а: 5). За підсумками робіт 2017 р.

встановлено, що поселення займало майже всю центральну частину нинішнього парку і тягнеться вздовж краю плато на 700 м, починаючись в районі сучасного оглядового майданчика і закінчуюсь вузьким мисом північніше гольфового поля. Останнє займає основну частину поселення; північно-східна частина нині піддається інтенсивним ерозійним процесам (рис. 27, б). Практично по всьому схилу фіксується добре помітний культурний шар. У південно-східній частині зафіксовано залишки господарської (?) споруди та ями. Споруду частково вибрано, але через небезпеку зсувів адміністрація Парку НП «Межигір'я» не дозволила завершити роботи. Знахідки з території поселення представлені переважно фрагментами кераміки XI–XIII ст., у південно-східній частині трапляється і керамічний матеріал пізньосередньовічної доби. Виявлені металеві прикраси та предмети побуту: фрагменти бронзових орнаментованих наручів та витого кільця, фрагмент бронзової каблучки, два фрагменти скляних браслетів, гудзик-бубонець, два ножі, тощо (рис. 28).

Районом, сприятливим для ведення землеробства, було пониззя р. Ірпінь, котре, вочевидь, також входило до вишгородської округи. Далі на північ, в межиріччі Ірпені та Здвижа, починалися заболочені та малозаселені землі, котрі наприкінці I тис. н. е. обмежували племінну територію деревлян [Звіздецький, 2008, с. 22].

Найбільш відомими є пам'ятки в гирлі Ірпеня, в околицях с. Козаровичі (рис. 24, 1–3). Поселення та могильник були відкриті 1966 р. під час обстеження берегів Київського водосховища розвідковою експедицією під керівництвом Д.Я. Телетіна та В.О. Круца. На поселенні розчищено залишки трьох жител і господарської споруди (рис. 30). Усі житла мали невелику площу – 9–10 м² – та були заглиблені в материк на 0,2–0,4 м. Житла 1 і 3 були орієнтовані стінами за сторонами світу, залишки печей в обох випадках знаходилися в південно-східному куті. Пічка з житла 1 мала розміри 1,15×0,85 м, і була обернена челюстями на північний захід. В іншому куті житла виявлено фрагменти ліпної чотирикутної жаровні. Житло 2 орієнтоване кутами за сторонами світу. Біля нього знайдено підвіски зі сплаву срібла і міді. Дослідники широко датували поселення

XI–XIII ст.

З розмитої частини поселення походив численний археологічний матеріал: вузьколезий втульчастий спис з ромбічним пером (рис. 31, 5), два вістря стріл, чотиригранне шило, один цілий бронзовий браслет та фрагмент іще одного, бурштинова намистина, тощо. Низка знахідок пов'язана з сільським господарством, а саме: два асиметричних широколопатових наральника, два серпи, фрагменти двох жорен: пірофілітового та вапнякового (рис. 31, 1–4). Уламки шиферного жорна походять і з житла 3 [Степаненко, 1976, с. 151–154].

В 500 м на захід від поселення зафіксований синхронний могильник. Загалом досліджено 41 поховання (рис. 32, а). Всі вони здійснені у могильних ямах, глибина яких зазвичай становила 0,6–1,0 м. Трапляються ями досить великих розмірів – 1,9–2,7×1,0–1,1 м. В одному випадку (поховання 1) відзначено обряд часткового тілоспалення. Інших небіжчиків покладено випростано на спині, головою на захід (іноді – з невеликим відхиленням), руки випростано вздовж тіла або зігнуто в лікті. Більшість поховань безінвентарні. У двох випадках виявлено залізні пряжки, у трьох – бронзові дротяні скроневі кільця, ще в одному – срібний пластинчатий перстень з черненим зображенням стилізованого хреста [Степаненко, 1976, с. 154–162] (рис. 32, б). За сукупністю елементів поховального обряду принаймні початок функціонування могильника відносимо до XI ст.

У вересні 2013 р. розвідку в пониззі р. Ірпінь проведено Вишгородською археологічною експедицією ІА НАНУ під керівництвом В.Г. Івакіна та Д.В. Бібікова. Особливий інтерес викликають давньоруські пам'ятки, що знаходяться в районі с. Демидів (рис. 24, 5–9; 29, а). Концентруються вони навколо городища в ур. Городець, розташованого на правому березі р. Кізка (старе русло р. Ірпінь), на північно-східному краю Демидова (рис. 29, а: 1). Городище займало північний край довгого мису висотою до 4 м. Через назву урочища «Городець», в місцевій традиції прийнято ототожнювати пам'ятку з літописним Городцем («Пісочним»), однак в науковій літературі останній співвідносять з городищем на території сучасного житлового масиву Троєщина. Варто зазначити, що топонім «Городець» був дуже поширеним у давньоруську

епоху; за літописними даними відомо принаймні п'ять населених пунктів із такою назвою. Про «замок, обведений квадратним валом» поблизу Демидова розповідає І.І. Фундуклей [Фундуклей, 1848, с. 56]. В.Б. Антонович також описує ці укріплення та згадує біля городища, в бік с. Козаровичів, курганну групу, котра складалась із 200 насипів [Антонович, 1878, с. 16]. Протягом 1960-х рр. городище було сильно пошкоджено кар'єром. Розвідкові роботи 1972 р. під керівництвом М.П. Кучери зафіксували наявність двох відрізків валу довжиною 25 м і 20 м. Також виявлено поселення, що з південної частини примикало до городища [Кучера, 1972, с. 71–75]. Обидві пам'ятки було датовано XII–XIII ст. [Інвентарний опис..., 1972, с. 8]. Обстеження мікрорегіону, проведене в 1995 р., (Р.С. Орлов, Р.В. Терпиловський, В.К. Козюба) виявило в басейні р. Ірпінь низку нових поселень (у тому числі – біля с. Синяк в пониззі цієї ріки) [Дегтяр, 2005, с. 46]. Але розвідку не було завершено, а її результати досі не опубліковано. Станом на 2013 р., зберігся лише північний вал городища, завдовжки до 20 м, висота якого сягає 2,5–3 м (рис. 29, б). Решта укріплень, так само як і більша частина культурних нашарувань, виявилися знищеними під час землеробських робіт та спорудження дамби. Шурфування у західній частині городища культурних нашарувань не виявило. На території приватних садіб зібрано підйомний матеріал – фрагменти кераміки XI–XII ст.

З півдня до городища примикає селище, витягнуте з півночі на південь, розмірами приблизно 500×200 м (рис. 29, а: 2). Вздовж дамби зібрано кераміку, подібну знайдений на городищі. В південній частині селища закладено шурф, що виявив культурний шар з керамічним матеріалом XI–XII ст. та другої половини XIII–XIV ст. Друге поселення виявлено приблизно в 1 км південніше попереднього, на корінній терасі Ірпеня; в місці, де його старе русло робило вигин. Давньоруську кераміку тут зібрано на площі 100×50 м (рис. 29, а: 4). Аналогічну топографію мало поселення, розташоване ще далі, в 700 м на південний схід (рис. 29, а: 5). Крім того, залишки давньоруського поселення виявлено в заплаві Кізки, приблизно в 3 км на північний захід від городища (рис. 29, а: 6).

Немає сумніву, що названі поселення разом з городищем становили єдине гніздо пам'яток, котре входило до сільськогосподарської округи Вишгорода. Водночас, городище, завдяки своєму розташуванню, могло легко контролювати гирло Ірпеня, котрий у давньоруську добу був судноплавним. Дослідження 2013 р. дозволили не лише виявити ряд нових поселенських пам'яток давньоруської епохи, а також уточнити датування раніше відомих. Зокрема, на городищі та селищі, котре його супроводжувало, вперше виявлено матеріали XI ст.

Ще з часів М.С. Грушевського дослідники визнають, що гирло Десни в давньоруський час належало до Київської землі. На нашу думку, ця територія мала підпорядковуватися Вишгороду, адже разом із ним забезпечувала функціонування стратегічно важливої переправи через Дніпро на шляху Київ – Чернігів, про що мова піде далі.

На відміну від міжнародних торгових сполучень, проблему внутрішніх шляхів Давньої Русі, особливо – їх конкретних маршрутів, висвітлено в літературі недостатнім чином. Зазвичай, дану категорію об'єктів украй важко зафіксувати археологічно, тож вони інтерпретуються лише завдяки побічним ознакам. шлях Київ – Чернігів (у літературі також відомий як «Шлях Мономаха») був одним із найбільш живих. Попри порівняно значну увагу, присвячену йому, особливо – останніми роками, питання локалізації маршруту шляху досі залишається дискусійним. Б.О. Рыбаков припускав наявність двох основних доріг – по терасі правого берега Десни та по її лівому берегу, приблизно по маршруту нинішнього шосе [Рыбаков, 1949, с. 14]. Щоправда, пізніше виявилось, що на Деснянському Лівобережжі від Чернігова до р. Остер давньоруські пам'ятки абсолютно відсутні [Казаков, Коваленко, 2014, с. 61]. Шосе ж прокладене лише в кінці XVIII ст. по піщаній та болотистій місцевості [Фундуклей, 1852, с. 517].

Якщо місцезнаходження північного відрізка шляху (між Черніговом і Виповзовом) нині не викликає заперечень, то стосовно топографії його «київської» частини та переправи через Дніпро існує кілька основних гіпотез. М.А. Сагайдак вважав, що основний перевіз було влаштовано між Долобським

озером, поблизу літописного Городця Пісочного, і північною частиною Києво-Подолу [Сагайдак, 1998, с. 232]. П.П. Толочко рішуче відкидав будь-які варіанти місцезнаходження сухопутного шляху на Чернігів, окрім як на правому березі Десни з переправою навпроти Вишгорода [Толочко, 2008, с. 320–321]. Схожої точки зору свого часу дотримувався ще М.С. Грушевський: «...хто йшов зза Дніпра від Чернигова, переходив Дніпро вище Десни, і сього переходу боронив Вишгород» [Грушевський, 1992, с. 276]. Насамкінець, авторський колектив у складі А.А. Казакова, В.П. Коваленка, О.П. Моці, А.В. Петраускаса, Ю.М. Ситого та В.М. Скорохода в окремій праці, присвяченій шляху Чернігів – Київ, допускав існування як маршруту по правому березі Десни, так і можливість переходу броду на лінії Виповзів – Остер. Все таки, дослідники більше схилилися до першого варіанту, справедливо зазначаючи, що подвійна переправа займала б багато часу [Казаков, 2014, с. 70]. На нашу думку, потенціал джерел для локалізації «київської» ділянки шляху, як писемних, так і археологічних, ще не вичерпано.

Спробуймо визначити її, відштовхуючись від наявних писемних даних про стратегічно важливу частину шляху – переправу через Дніпро. Досить точно місце знаходження переправи вказано в літописній статті 1146 р.: «...идоша до нихъ до Вышегорода и до Нѣпра, до оустья Десны и до перевоза до Киевьского...» [ПСРЛ, 1908, с. 227]. На виняткове значення цього перевозу в системі давньоруських шляхів вказує той факт, що він названий «Київським». Вірогідно, переправа була стаціонарною. 1151 р. Ізяслав Мстиславич, негайно посилаючи Ізяслава та Ростислава Давидовичів у Чернігів, наказує їм до вечора бути в Вишгороді. Ті послухались: «...и якоже рекоша имъ Изяславъ и Ростиславъ до вечера быти оу Вышегородѣ, тако же и быша, той ночи перевозишася, оутрии же день первое поѣхаша къ Чернигову» [ПСРЛ, 1908, с. 303]. Вишгород тут постає як важливий вузловий пункт на чернігівському шляху, де в разі потреби можна було відпочити або переночувати. Через три роки Ростислав Мстиславич, зайнявши великокнязівський стіл, повторює цей маршрут: «Ростиславъ же то слышавъ, нача гадати с братиею своею поити Чернигову на Изяслава на Давыдовича ... и переиде Днѣпръ к Вышегорода, ту же и ста противу

Вышегороду, скупливая дружину свою...» [ПСРЛ, 1908, с. 325]. 1180 р. Святослав Всеволодович після невдалої спроби схопити Давида Ростиславича їде від Вишгорода назад у Чернігів: «...и тоу перележавъ ночь подъ Вышегородомъ; наоутрѣи же день поѣхаше к нему ... ѣха за Днѣпръ...» [ПСРЛ, 1908, с. 422].

На протилежному березі Дніпра таким же вузловим пунктом, що кілька разів згадується на шляху Київ – Чернігів, було село Ольжичі біля гирла Десни, засноване ще княгинею Ольгою: «...и по Днѣпру перевѣсища и по Деснѣ, и есть село ея Ольжичи и до сего дни» [ПСРЛ, 1908, с. 36]. Так, 1152 р. Вячеслав Володимирович та Ізяслав Мстиславич стояли під Ольжичами перед походом на Чернігів [ПСРЛ, 1908, с. 315]; 1161 р. по дорозі з Чернігова у Київ тут зупинився, пославши вістку до київського князя Ростислава Мстиславича, Олег Святославич [ПСРЛ, 1908, с. 352]; 1184 р. Святослав Всеволодович із Рюриком Ростиславичем перед походом на половців в Ольжичах чекали Ярослава Всеволодовича з Чернігова («...и сташа оу Олжичь, ожидающе Ярослава из Щернигова» [ПСРЛ, 1908, с. 431]).

Л.Є. Махновець слідом за М.С. Грушевським локалізує Ольжичі на лівому березі Десни, біля Городця Пісочного, в районі нинішньої Вигурівщини [Літопис руський, 1989, с. 536, 538]. Однак, переважна більшість дослідників впевнено розміщує це село поблизу сучасного с. Хотянівка, безпосередньо навпроти Вишгорода. Ольжичі згадуються в тому ж контексті, що і вираз «*противоу Вышегороду*» в літописних статтях, наведених вище. Не виключено, що обидва населених пункти були засновані як єдина система контролю над Дніпровською переправою. Подальший текст того ж запису 1152 р. натякає, що з Ольжичів можна було суходолом дістатись до Морівійська. Але найкраще ілюструє дорожню систему пониззя Десни, на нашу думку, літописна стаття 1142 р., де йдеться про зустріч Ольговичів з братом – київським князем Всеволодом, зумовлену невдоволенням політикою останнього. Князь стародубський, курський і білгородський Святослав Ольгович та чернігівський Володимир Давидович з братом Ізяславом зупинились в Ольжичах, в той час як Ігор Ольгович, котрий, очевидно, їхав із Путивля, – у Городці (тобто, на протилежному березі Десни)

[ПСРЛ, 1908, с. 214]. Саме через статтю 1142 р. П.П. Толочко навіть вважав Ольжичі, подібно до Городця, традиційним місцем князівських переговорів, що належало до доменіальних володінь київського князя [Толочко, 1980, с. 117]. Насправді ж, Святослав, Володимир та Ізяслав поїхали звичним, найкоротшим, шляхом, навіть незважаючи на потребу координації з союзником, Ігорем.

Функціонування вишгородської переправи не обмежувалось обслуговуванням безпосереднього сполучення між Києвом і Черніговом. Так, 1159 р. Ізяслав Давидович, Святослав Володимирович і Володимир Мстиславич тікали повз Вишгород до Гомія [ПСРЛ, 1908, с. 345]. В 1180 р., під час чергового конфлікту між Ростиславичами та Ольговичами, Ігор Святославич, головний герой «Слова о полку Ігоревім», привівши половців, навпроти Вишгорода чекав Святослава Всеволодовича з Рогачова: *«Игорьм же има с собою Половиць, Коньчака и Кобяка, и дождася Святослава противоу Вышегородоу»* [ПСРЛ, 1908, с. 426]. Є всі підстави вважати, що сухопутні шляхи через Вишгород і Чернігів вели не лише в сусідні центри Подесення та Середнього Подніпров'я (Сновськ, Гомій, Новгород-Сіверський, Стародуб, Трубчевськ, тощо), але і у великі міста Північної та Центральної Русі, такі як Новгород і Смоленськ [Толочко, 2008, с. 319]. Так, за Новгородським першим літописом, 1212 р. (в літописі помилково вказано 1214 р.) Мстислав Удатний, ідучи з Новгорода до Києва через Смоленськ, де на нього чекав союзник Мстислав Романович, по дорозі завоював Річицю та інші міста Чернігівської землі, після чого вступив до Вишгорода [Новгородская..., 1950, с. 251–252].

Переправа навпроти Городця також функціонувала, але зовсім не так активно і, скоріш за все, епізодично. Навіть після битви у верхів'ях Супою 1136 р., Всеволод Ольгович із військом віддав перевагу традиційному перевозу, перейшовши Десну і ставши навпроти Вишгорода: *«Всеволодь же перешедь Десну ста противоу Вышегорода с вои, Ярополкъ же нача съвькоупляти воѣ на нь; и постоя Всеволодь 7 дни, иде Черниговоу»* [ПСРЛ, 1908, с. 208]. Через Городець на Чернігів прямували лише половці в 1134 р., так як прибули туди з Переяславщини [ПСРЛ, 1908, с. 206]. Якщо ж Городець згадується в контексті

сухопутних шляхів, то мова йде про сполучення між Києвом і Переяславською або Володимиро-Суздальською землями.

Отже, літописні дані однозначно свідчать про розташування в районі Вишгорода у давньоруський час стаціонарної переправи, котра була частиною так званого «Шляху Мономаха» – основної дороги з Києва на Чернігів і далі. Більшість дослідників схильна саме тут розміщувати і перший міст через Дніпро, збудований Володимиром Мономахом у 1115 р., невдовзі після освячення вишгородської церкви-мавзолею Бориса і Гліба [Берлинский, 1820, с. 119]. Існувала дана переправа і в подальші часи: так, саме в районі Вишгорода в 1662 р. подолали Дніпро поляки з татарами [Похилевич, 1864, с. 3].

Як було сказано, в межах Чернігівської землі (від Чернігова до Виповзова) маршрут шляху локалізовано досить точно. Північно-східна межа Київської землі проходила південніше Лутави-Виповзова і Морівійська [Толочко, 1980, с. 116]. Зазвичай вони першими страждали під час міжусобиць. І саме там, як і в Городці, традиційно відбувались перемовини між київськими та чернігівськими князями.

Лівобережний відрізок шляху (в сучасних межах Київської області), найімовірніше, проходив по краю надзаплавної тераси Десни, де в районі сіл Сувид, Боденьки, Жукин, Нижня Дубечня, Новосілки та Хотянівка відомо низку давньоруських поселень [Шидловський, 2016, с. 225–240] (рис. 24, 24–35). Утім, слід визнати, що подорож суттєво ускладнювалась під час заводнення деснянської заплави. Як справедливо зазначають автори згаданої праці, присвяченої «Шляху Мономаха», якщо від Чернігова до Виповзова функціонував цілий ряд городищ-застав, розташованих на більш-менш однаковій відстані (вони могли виконувати і функцію поштових станцій, де змінювали стомлених коней), то нижче за течією Десни укріплені пункти відсутні. Дослідники пояснюють дану обставину природніми чинниками: в умовах сильної заболоченості пониззя Десни достатньо було контролювати гаті між болотами [Казаков, 2014, с. 70].

Останнім, стратегічним, пунктом шляху з Чернігова до Києва перед переправою вірогідно було поселення в ур. Чапколіївка біля с. Хотянівки на підвищенні деснянської заплави (можливо, саме це селище було відоме

літописцям як Ольжичі – ?) (рис. 24, 35). З території пам'ятки площею 300×200 м походить багато індивідуальних знахідок, серед яких – висла печать Ізяслава Ярославича [Брайчевський, 1988, с. 76–79]. Останній факт може вказувати на існування тут князівської застави. Маршрут в загальних рисах повторював нинішню трасу Київ – Десна (традиційна дорога на Чернігів позначена тут і на картах XVIII–XIX ст.). Таким чином, шлях мав виходити до Дніпра навпроти сучасного острова Вальківський (рис. 24, 21).

Восени 2015 р. на цьому острові (в давнину – частина о. Вершина), в районі Київської ГЕС, Д.В. Бібіковим було проведено візуальні розвідки. Колишній острів Вершина утворився внаслідок меандрування ріки і раніше розділяв основне русло Дніпра і протоку Коноплянку. Можливо, саме він під 1146 р. згадується в Іпатівському літописі як місце смерті Всеволода Ольговича («и ста подь Вышегородомъ въ Островѣ») [ПСРЛ, 1908, с. 223]; існує гіпотеза, що тут розташовувалась резиденція цього князя. Однак, за картографічними даними, у XIX – на початку XX ст. острів (як мінімум – періодично) був з'єднаний з берегом широким перешийком і лише потім русло Коноплянки заповнилося дніпровськими водами. Південно-центральна частина острова, а також уся його північна половина були знищені під час будівництва ГЕС на початку 1960-х рр. На збереженому фото чудово видно, що раніше о. Вершина, як і інші київські острови, затоплювався під час весняної повені (рис. 33, б), що практично унеможливлювало тут стаціонарну забудову.

Нині острів Вальківський являє собою косу, видовжену з півночі на південь на 2,37 км, завширшки 200–270 м. Його північну частину займає Київська ГЕС, рельєф острова суттєво змінено під час будівництва об'єкту. Вся досліджувана площа вкрита намивним річковим піском. Давньоруські знахідки розповсюджені в центральній частині досліджуваної території, по всій площі між західним і східним берегами (приблизно 250×200 м) (рис. 33, а). Вінця переважно репрезентовані манжетними формами, в одному випадку – у вигляді валика з закраїною. Вони можуть датуватись в межах кінця XI–XII ст. Один із фрагментів вінець може бути віднесений до «доманжетних» і ймовірно датуватись X ст.

Також виявлено фрагмент орнаментованого бронзового виробу (імовірно – браслета). Зачистка схилів на різних ділянках пам'ятки жодних культурних нашарувань не виявила. Наступного року на території пам'ятки закладено два шурфи; на глибині 1,25 м виявлено господарську яму XII ст.

З функціонуванням шляху на Чернігів, можливо, і пов'язані виявлені на острові старожитності. Дана місцевість була найбільш зручною для переправи: основне русло Дніпра навпроти неї було відносно вузьким, а відстань до Києва – найкоротшою (влаштувати переправу ще південніше завадила б заболочена і порізана окремими рукавами заплава Десни). За свідченнями вишгородських краєзнавців, на острові знаходили монети доби Великого князівства Литовського та Російської імперії.

Сільськогосподарська округа Вишгорода, очевидно, формується в XI ст. Нині відомо майже два десятки поселень, що розміщуються вздовж корінних терас правих берегів Дніпра та нижньої Десни, а також – в пониззі Ірпеня. Найбільш віддалені з них знаходились на відстані близько 20 км від міста, тобто – в межах одного дня пішого ходу. На території вишгородської округи знаходиться лише одне (крім самого Вишгорода) городище – біля с. Демидів. Не кращим чином вивчено поховальні пам'ятки вишгородської округи: відомо лише про один ґрунтовий (Козаровичі) та один курганний, нині зруйнований (Демидів), могильники. Нині більша частина окресленої території знаходиться в межах приватної забудови, що значно ускладнює подальші дослідження.

РОЗДІЛ 3

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК

3.1. Спеціалізовані ремесла

3.1.1. Гончарство

Гончарство було основним заняттям населення вишгородського посаду XI – першої половини XII ст. Вказана пам'ятка за масштабами свого виробництва не має аналогів на давньоруській території. В період розквіту тут одночасно могло функціонувати 250–300 гончарних горнів [Орлов, 1994, с. 167–168]. Крім того, на сьогоднішній посади Вишгорода – найкраще досліджений гончарний осередок давньоруського часу на території України, що дає можливість для певних узагальнень стосовно середньовічного гончарного ремесла в цілому.

Під час обстежень крутих схилів Вишгородського городища і сусідніх пагорбів на північний схід від території гончарного посаду, неодноразово були помічені виходи якісних глин. Вони мають високу пластичність, зовсім незначну кількість природних домішок, і після випалу дають міцний черепок. Наявність цих родовищ і зумовила виникнення такого масштабного гончарного осередку. Схили зазначених пагорбів і нині використовуються місцевими жителями для видобутку глини. Тут також знаходяться виходи менш пластичних піщанистих суглинків, з яких могли зводитись стіни гончарних горнів [Довганіч, 2004, с. 104–105]. Оскільки рельєф плато протягом останнього століття суттєво змінився внаслідок зсувів, у Вишгороді неможливо зафіксувати сліди давньоруських кар'єрів-глинищ, відомих, наприклад, з розкопок поселення Автуничі [Готун, 1995, с. 63]. В зламах кераміки XI ст. часто помітні сліди недбалого розмішування двох глин – світлої каолінової та червонуватої осадової [Оленич, 2015, с. 62]. Додаткової міцності виробам надавали різноманітні домішки – пісок, жорства.

Наступним після видобутку етапом підготовки сировини було поміщення до спеціального сховища (етногр. «глинник»), в якому гончарну глину певний час вистоювали і готували для використання – поливали водою і лопатили. Як правило, це звичайна яма або огорожений наземний майданчик. Подібний об'єкт

було виявлено 2015 р. у південно-західній частині розкопу 7 (об'єкт 3). Він являв собою незначне видовжене заглиблення, розмірами 3,5×0,85 м, на дні якого зафіксовано прошарок необпаленої глини [Івакін, 2016-б, с. 163]. Вірогідно, глинник мав дерев'яну огорожу, на що вказують доволі рівні краї об'єкту. Експериментальним шляхом доведено, що глина, залишена у сховищі на зиму, ставала більш пластичною та однорідною за складом [Готун, 2005, с. 73].

Характер поверхні вишгородських глиняних виробів свідчить про те, що тіло посудин формувалось спірально-джгутовим способом і лише потім підправлялося на гончарному крузі. Більшість дослідників припускає існування в Давній Русі як повільного – ручного – гончарного круга, так і швидкого – ножного. Оскільки деревина на більшості південно-руських територій практично не зберігається, про характер виробничих процесів можуть свідчити технічні відбитки на денцях посуду. Повільний круг, як показують етнографічні матеріали та археологічні знахідки з міст Північної Русі [Бобринский, 1962, с. 48], являв собою вмонтований на лавці або підставці нерухомий вертикальний стержень з круглою насадкою, що ручним способом оберталась навколо нього. Через поступове проточування стержнем та постійний контакт із вологою, насадка починала розтріскуватись. Сліди подібних дефектів у вигляді своєрідних випуклих смуг нерідко фіксуються на денцях вишгородського посуду XI ст. На початку XII ст. в процесі формування гончарних виробів, вірогідно, відбуваються якісні зміни. Так, у заповненні ями цього періоду з розкопок 1990 р. виявлено денце з відбитком у вигляді втисненого квадрата [Оленич, 2015, с. 63], характерним для кола швидкого обертання ножного типу [Бобринский, 1962, с. 45].

Під час формування тіла посудин та їх орнаментації могли використовуватись спеціальні інструменти. Можливо, для подібних цілей застосовувався кістяний ніж завдовжки 85 мм, знайдений 2005 р. в заповненні гончарного горна [Довганіч, 2006, с. 110]. Майстернею, в якій відбувалось формування гончарних виробів, служило саме житло майстра. В куті житлової споруди початку XI ст. – об'єкту 14 з розкопок 2014 р., за піччю виявлено масив

сирої вимішаної глиняної маси – запас гончарної сировини. Горн того ж періоду був розташований в 12 м східніше. Перед випалом готові вироби просушувались, скоріш за все – у закритому приміщенні. Чимала частина гончарної продукції тріскалась під час просушки та випалу. Ями, заповнені відходами виробництва, часто фіксуються поруч із горнами.

Найважливішим етапом виготовлення керамічного посуду був останній, найскладніший, – випал. Цей процес був пов'язаний зі створенням особливого типу виробничих споруд – гончарних горнів. Майже всі горни знаходяться в урочищі «Гончарі», що займає більшу частину посаду. Відкриття археологами цієї частини міста відбулося в 1936–1937 рр., коли на схилах одного з ярів, котрий з південного заходу огинає городище (біля сучасної греко-католицької церкви) Т.М. Мовчанівським було розкопано перші три гончарні горна (рис. 34, 35) та виявлено ще більше десятка плям випаленої глини [Довженок, 1950, с. 73–75]. Незначні дослідження проводилися під керівництвом В. Й. Довженка в 1947 (на схилі того ж яру виявлено зруйнований горн) та 1960-х рр. (досліджено один горн, помічено ще близько 15-и місць виходів печини відповідної форми та розміру; місця розташування не зазначено) [Довженок, 1952, с. 26–28; Толочко, 1989, с. 118]. Найбільш масштабні роботи на посаді відбулись у 1990 р.: охоронними розкопками кооперативу «Археолог» в південно-західній частині посаду на площі близько 2000 м² було розкопано частину вулиці з розташованими обабіч садибами гончарів, у тому числі – сім горнів [Чабай, 1990]. На прилеглій території Р. С. Орлов проводив дослідження в 1990 (один горн), 1992 (один цілий та два зруйнованих) та 1995 (один горн) рр. [Орлов, 2003, с. 60–63]. В подальшому на суміжних ділянках велись охоронні роботи під керівництвом Р.С. Орлова (2004 р.; горн, нині експонований у вишгородському Музеї давньоруського гончарства) [Орлов, Серов, 2004], І.А. Готуна (2005 р., дослідження того ж горна) [Готун, 2007], А.В. Петраускаса (2008 р., залишки кількох горнів східніше Музею гончарства) [Петраускас, 2010]. Протягом 2013–2016 рр. у центральній частині посаду виявлено рештки п'яти гончарних горнів: чотирьох – непогано збережених та одного зруйнованого [Івакін, 2014; він же, 2015-а; він же, 2016-б] (рис. 5, 36).

Загалом на території вишгородського посаду досліджено 20 добре збережених гончарних горнів. Ще більше було виявлено в зруйнованому стані, або, з тих чи інших причин, не розкопано.

Всі вишгородські гончарні горни слід віднести до найрозповсюдженого типу давньоруських горнів – з вертикальним рухом теплого повітря, тобто – двоярусної конструкції. Подібні споруди є достатньо ефективними для випалу великих партій посуду: принцип поширення газів дозволяв без застосування штучного піддуву досягати достатньо високої температури.

Першим етапом спорудження гончарного горна було риття котловану. В ряді випадків його розміри суттєво перевищували параметри самої майбутньої споруди; решту площі котловану після зведення тіла горна засипали утрамбованим материковим лесом. Такий спосіб спорудження дозволяв краще загладити, висушити, а також обпалити його стінки. В інших випадках глиною обмазувався безпосередньо край котловану. Поруч із котлованом викопувалась передгорнова яма тієї ж глибини. Іноді по кутах ями фіксуються невеликі стовпові ямки, що свідчить про дерев'яну обкладку її стін. З котлованом запуску передгорнова яма з'єднувалась вузькою перемичкою на місці майбутнього устя горна. На місці топкової камери заливалась основа (майбутній черінь) з рідкої глини. Стіни топкової камери споруджувались за допомогою вертикального каркасу з гілок, залишки якого у вигляді концентричних ямок під черенем, по його периметру, часто помічали під час розкопок на території посаду [Готун, 2005, с. 49; Орлов, 1994, с. 166–167]. Формувались стіни методом «клаптикового ліплення» з великих шматків заготовленої маси [Бобринский, 1978, с. 120]. Після виведення топкової камери приблизно на рівень денної поверхні здійснювалось зведення решітчастої перегородки – теплорозподільного блоку. Він споруджувався на опалубці з дошок, про що свідчать досить численні приклади фіксації відбитків волокон або горілих прошарків на глиняному розчині. У двох випадках зафіксовано вертикальні дерев'яні підпорки, що підтримували решітку на етапі її зведення – одну та чотири відповідно. Цей конструктивний елемент зазнавав найбільшого навантаження: саме його поломку найчастіше фіксують при

дослідженні вишгородських горнів. Схожий результат дало експериментальне відтворення одного з них [Оленич, 2017]. Найбільш вразливими були місця стику теплорозподільного блоку зі стінами горна та підпорною стінкою. В цих місцях перегородка часто потовщувалась, отримуючи куполоподібну або аркоподібну форму.

Якщо решта конструктивних елементів вишгородських горнів є, загалом, сталими, то саме за характером підпорки теплорозподільного блоку – козла – споруди найбільше різняться. Досить поширеними є горни з вільним простором під решіткою (за типологією, запропонованою О.А. Бобринським, – вид 1 [Бобринский, 1991, с. 190]). Частина горнів (як правило – з великою, до 2,0 м у перетині, випалювальною камерою) мала глиняну підпорну стінку, котра упиралася в тильну стінку топкової камери (за О.А. Бобринським – вид 3б – горни з глухою перегородкою та довгим топковим каналом), або трохи не доходила до неї (вид 4б – горни з кільцевим принципом руху гарячих газів та збереженням функцій розподілу тепла) [Бобринский, 1991, с. 190].

Після часткового висихання конструкції і втрати пластичності продовжувалось нарощування стінок, вже – камери випалу. Випалювальна камера за розмірами перевищувала топкову. Вона мала вмщати достатньо велику, рентабельну, кількість керамічних виробів. По закінченні спорудження пристрою відбувалось його висихання та прогрівання. Іноді, як було сказано вище, тіло горна обпалювалось і ззовні. Після прогрівання на максимальній температурі повністю чи частково перегорали дерев'яні елементи, однак, конструкція залишалася триматись за рахунок «керамізації».

Зі зрозумілих причин, верхня частина склепіння випалювальної камери, де знаходився завантажувальний отвір, в жодному з вишгородських горнів не збереглась. Після поміщення посуду до випалювальної камери отвір замазувався глиною або закривався. За етнографічними даними, для цього використовувались великі фрагменти бракованого посуду – так званий «причерепок» [Оленич, 2016, с. 169], що не давав потрапляти холодному повітрю всередину камери випалу, і, ймовірно, розсіював полум'я, що виходило з випалювальної камери [Чміль, 2013,

с. 167]. Водночас, невеликі отвори, забезпечували підтримання тяги.

Іноді біля горна вдається зафіксувати симетричні стовпові ями – залишки легкого навісу, що захищав споруду від потрапляння атмосферних опадів. Як було нами експериментально доведено, інтенсивний вихід гарячого повітря та вогню у верхній частині випалювальної камери робить недоцільним спорудження стаціонарного навісу [Оленич, 2017]. Імовірно, на час випалу навіс розбирався.

За етнографічними даними, гончарні горни активно експлуатувались протягом теплої пори року. Більшу ж частину часу вони не функціонували. На цей період (а можливо – на весь час поза експлуатацією) горн обладнували додатковими вологозахисними пристроями. У протилежному випадку, як показали експерименти, менш ніж за рік споруда зазнавала критичних пошкоджень, які навіть за умови ремонту практично унеможлилювали її подальше використання [Готун, 2005, с. 75].

Детальний розгляд вишгородських горнів пропонуємо вести за хронологічним принципом, що ґрунтується на аналізі керамічного матеріалу з їх заповнення (Додаток В–1). До першого хронологічного періоду відносяться чотири теплотехнічні споруди, до другого – шість, до третього – одна, до четвертого – 2. Датуючий матеріал із заповнення шести горнів, на жаль, не зберігся. Крім того, найбільш пізній – другої половини XII ст. – із вишгородських горнів був виявлений за межами гончарного посаду, на північний захід від дитинця [Ольговський, 2000, с. 4–6.]. Вірність запропонованих нами датувань підтверджується виявленими хронологічними змінами в конструкції горнів.

Так, для споруд першого етапу (рубіж – перша половина XI ст.) характерною є підовальна форма, відсутність козла і незначні розміри (1,2–1,6×1,1–1,25 м). Внутрішній діаметр камер випалу в горнах цього періоду становив усього 0,7–0,9 м (рис. 37). Їх невеликий корисний об'єм свідчить про дрібносерійне виробництво. Так, у випалювальній камері об'єкту 102, яка лишилась не розвантаженою, виявлено 13 горщиків (хоча частину серії, вірогідно, було втрачено, оскільки верх камери ще в давнину було зруйновано). Кількісно співставну партію (25 горщиків) було, наприклад, виявлено в заповненні горну з

міста Вщиж [Бобринский, 1978, с. 60]. Відповідно, невеликою (заввишки 0,35–0,4 м) була топкова камера.

В пізніший час більш характерними стають горни грушоподібної або видовжено-трапецієвидної форми (рис. 38, 39). Більшість горнів другого періоду (середина – друга половина XI ст.) має схожу конструкцію, хоча відрізняються більшими розмірами. Так, зовнішні параметри горнів становили 2,0–2,5×1,2–1,95 м, внутрішні розміри камери випалу – 0,9–1,1×0,8–1,1 м, висота топкової камери – 0,5–0,6 м; лише об'єкт 7 з розкопок 2014 р. – дещо менший.

Чіткою хронологічною відмінністю горнів третього (кінець XI – початок XII ст.) та четвертого (друга чверть XII ст.) періодів є наявність підпорної стінки (рис. 40). Імовірно, саме до цього часу відносяться всі горни, віднесені нами до недатованих, які також мали козел (і цим можна пояснити значну, здавалося б, кількісну перевагу ранніх горнів). Опосередковано це підтверджується і уривчастими даними про матеріал із цих комплексів: так, горн 1 з розкопок 1936 р. автори розкопок датували XII ст., горн, виявлений в 1960-х рр. – XII–XIII ст. [Толочко, 1989, с. 118], а в заповненні горна з розкопок 1995 р., крім зразків кухонної кераміки, траплялися фрагменти «глечиків з прямим вінцем» (кринок, поширених у XII ст.) [Орлов, 2003, с. 63]. Горни цих двох періодів – іще більші: зовнішні розміри – 2,65–3,85×1,8–2,38 м, висота топкової камери – 0,6–0,8 м. Внутрішні параметри випалювальної камери навіть найменшого із них – об'єкта 2-а з розкопок 2015–2016 рр. – становили 1,6×1,45 м.

Отже, вишгородські матеріали дозволяють простежити розвиток гончарного виробництва протягом XI–XII ст. В першу чергу, його суть полягає у переході від повільного гончарного круга до швидкого, а також – у еволюції гончарних горнів: збільшенні їх розмірів, варіативності форми та ускладненні внутрішньої конструкції. Цей розвиток свідчить про пошук давніми гончарями оптимального співвідношення міцності теплорозподільного блоку та корисного об'єму випалювальної камери, а також – більш ефективного способу керування вогнем в процесі випалу.

3.1.2. Металургія та металообробка

Загальновідомо, що залізодобувне та ковальське виробництво були одними з найважливіших галузей давньоруського ремесла, оскільки, забезпечуючи інструментарієм, вони багато в чому визначали рівень розвитку сільського господарства, військової справи, інших ремесел та промислів. Одним із основних і найважчих завдань при вивченні давньоруської металургії та металообробки є встановлення конкретного функціонального призначення пов'язаних із ними теплотехнічних пристроїв.

Довгий час поширеною була теза Б.О. Колчина про виключно сільський характер металодобувної справи, на відміну від міського характеру металообробних ремесел [Колчин, 1953, с. 200–201]. Це призвело до помилкової інтерпретації нововиявлених об'єктів і, як наслідок, – до хибного уявлення про характер організації давньоруського металургійного виробництва. Так, Л.А. Голубева всі виробничі комплекси, виявлені на так званому «Кварталі металургів» у східній частині Вишгородського дитинця трактувала виключно як ковальські горни [Голубева, 1968, с. 25–34]. Подібна ситуація була характерною і для вивчення київських старожитностей [Толочко, 1982, с. 70–77; Кириєвич, 1982, с. 120–122]. Однак, і на даний момент, серед провідних вітчизняних спеціалістів у даній галузі нема єдиної думки щодо визначення конкретного набору ознак, що дозволяли б упевнено інтерпретувати теплотехнічні пристрої та співвідносити їх з окремими етапами добування та обробки заліза. За С.В. Паньковим, сиродутні горни, у порівнянні з ковальськими, характеризуються меншим і більш «закритим» робочим об'ємом округлої форми, що, відповідно, мало сприяти якнайшвидшому досягненню високої (близько до 1250°C) температури всередині них [Паньков, 2008, с. 31]. Поблизу металургійних горнів, зазвичай, трапляється велика кількість важкого залізного шлаку, в той час як у заповненні кузень – «ковальський», силікатний шлак у вигляді тонких пластинок-окалини [Гурин, 1987, с. 17; Паньков, 2008, с. 41].

В даному контексті, еталонними для вивчення давньоруської металургії та металообробки можуть вважатися матеріали з Вишгорода. Абсолютна більшість

досліджених об'єктів концентрується в межах двох районів – в західній частині посаду (урочище Нижні Дорогожичі) та на східному краю городища (так званий «Квартал металургів»). Кожен із цих районів доцільно буде розглядати окремо. Крім двох вказаних спеціалізованих осередків поодинокі виробничі об'єкти, пов'язані з металургією та металообробкою, фіксувались і в інших частинах міста. Дві майстерні було розкопано В.М. Зоценком на дитинці, проте, конструкція споруд, як і їх призначення, залишаються не встановленими [Пекарская, 1985, с. 129; Толочко, 1979, с. 26]. Ще більш незрозумілою є ситуація зі спорудою, виявленою 1935 р. на схилі валу, поблизу сучасного проїзду, на південний захід від Борисоглібської церкви. Керівники експедиції інтерпретували об'єкт, як залишки кузні [Мовчановський, 1935-б, с. 4]. На жаль, результати його досліджень задокументовані вкрай фрагментарно. У своїй монографії «Ремесло Давньої Русі» Б.О. Рибаків, котрий керував даною ділянкою, взагалі пише, що було знайдено багато шлаків і уламків криць, проте горн виявлено так і не було [Рыбаков, 1948, с. 209]. 2015 р. в центральній частині посаду розчищено черинь наземного сиродутного горна правильної округлої форми, діаметром 0,8 м (яма 8, розкоп 7). Керамічний матеріал, представлений виключно складнопрофільованими манжетовидними вінцями, дозволяє датувати комплекс в межах першої половини XI ст. Очевидно, це – найдавніший із виявлених у Вишгороді металургійних горнів.

Пов'язаною з чорною металургією та металообробкою була ціла низка синхронних споруд, розчищених 1989 р. в урочищі Нижні Дорогожичі (рис. 42, а). Частину цих об'єктів автори розкопок слушно кваліфікували як виробничі, не уточнюючи конкретного призначення [Дорофеев, 1989]. Результати їх досліджень, як і решта матеріалів з розкопок 1989 р., досі залишаються не опублікованими. На відміну від споруд аналогічного призначення, розкопаних у попередні роки на Вишгородському городищі, опис зазначених об'єктів супроводжується ілюстраціями їх керамічного комплексу, що відкриває можливість для більш точного датування. Першочерговим завданням є введення даних матеріалів до наукового обігу, їх реінтерпретація та уточнення датування.

Давньоруські металурги добували руду-лімоніт відкритим способом, найчастіше – з дна боліт та неглибоких річок. Поблизу покладів сировини, як правило, і виникали спеціалізовані металургійні осередки. Важливо, що по берегах річки Монашка, трохи вище розглядуваної ділянки, досі помітно виходи залізної руди. Вочевидь, саме тут добували лімоніт мешканці розкопаного 1989 р. металургійного центру, що і зумовило його локалізацію. Для цього могла використовуватись провушна кірка довжиною 15,5 см, знайдена в одній із житлових споруд – ямі 69 [Дорофеев, 1989, с. 41] (рис. 42, а: 1).

Сиродутним способом рудне залізо відновлювали до металевого. Для цього використовували металургійні горни, до яких завантажувалась руда вперемішку з деревним вугіллям (шихта) та за допомогою міхів нагніталось ненагріте повітря. До числа таких горнів ми зараховуємо п'ять об'єктів з розкопок 1989 р., що детально розглядаються в додатку (Додаток В–2, 27–31). Вони мали діаметр 0,55–1,0 м і зводилися на дні заглиблень значно більшого розміру. Фіксувались у вигляді кільцеподібних скупчень вугілля, металургійних шлаків і печини. Іншу конструкцію мав горн («яма 27»), зведений в ямі діаметром 0,5 м, глибиною 0,4 м.

Для отримання шихти потрібна була значна кількість деревного вугілля. Вугілля як додатковий продукт могли отримувати і під час смолокуріння та вигонки дьогтю [Петраускас, 2006, с. 143]. Разом із тим, для випалу вугілля існували, на нашу думку, і спеціальні ями, котрих на ділянці знайдено три (Додаток В–3). Вони мали овальну форму і знаходились у безпосередній близькості від сиродутних горнів. Розміри вугільних ям – 1,25–1,75×0,75–1,25 м, глибина – 0,25–0,6 м. На території Середнього Подніпров'я подібні вугільні ями в межах самих населених пунктів практично не зустрічаються. Виключення становлять спеціалізовані центри видобутку та обробки заліза [Готун, 2000, с. 30]. Разом з тим, ми не виключаємо, що описані в додатку об'єкти могли маркувати не місце виготовлення вугілля, а просто місце його зберігання, так як інформації про ступінь пропеченості стінок ям не збереглося.

Ковальські горни, на відміну від металургійних, зазвичай мали простішу конструкцію, адже не потребували такої високої температури. За етнографічними

джерелами, найчастіше це – відкрите вогнище з невисокими бортиками або проста яма підпрямокутної форми, вимашена глиною чи обкладена цеглинами [Колчин, 1985, с. 248; Петраускас, 2006, с. 50; Паньков, 2008, с. 36]. Прикладом ковальського горна на розглядуваній ділянці є «яма 58» – підпрямокутна споруда форми розмірами 2,3×1,5 м, завглибшки 0,4 м (Додаток В–4, 39). Заповнення насичене деревним вугіллям, золою та фрагментами печини, знайдено силікатні шлаки та точильний брусок [Дорофеев, 1989, с. 29–31].

Певні виробничі процеси, пов'язані з ковальською обробкою металів, відбувалися і у звичайних хатніх печах. Так, житлом-майстернею могла служити «яма 91», у заповненні якої з-поміж численного матеріалу виявлено уламки керамічних сопел, шматки глиняної обмазки, перепаленої в скляну масу, та п'ять точильних каменів із сірого пісковика, у тому числі – два фрагменти механічних точильних кругів діаметром 260 мм, завтовшки 7 та 12 мм [Дорофеев, 1989, с. 61–62].

Уявлення про металообробну справу населення даного району доповнюють знахідки ковальських інструментів. Так, для холодної рубки металу та, можливо, – нанесення чеканного орнаменту, застосовувалися зубила. Крім уже згаданого фрагменту зубила з «ями 23», цілий зразок завдовжки 78 мм було знайдено в заповненні дороги («яма 81») [Дорофеев, 1989, с. 29–31] (рис. 42, а: 2, 3). В житлі XII ст. («яма 69») знайдено пробійник-бородок [Дорофеев, 1989, с. 41] (рис. 42, а: 4), яким у металевих виробках робились отвори та наносився орнамент у вигляді округлих заглиблень. Обточування виробів після проковування могли здійснювати за допомогою кам'яних оселків, яких в урочищі Нижні Дорогожичі знайдено чимало. Проте, набагато продуктивнішим було застосування точильних кругів на зразок виявлених у «ямі 91». Знахідок молотів, ковальських кліщів, наковалень, тощо, не траплялось.

Як і на багатьох давньоруських пам'ятках, населення західної частини вишгородського посаду поєднувало ковальське виробництво з ювелірною справою. Фрагмент перепаленої стінки тигелька для відливання металу у ювелірні форми було знайдено в «ямі 62» [Дорофеев, 1989, с. 34]. З заповненні «ями 70» –

житлової споруди першої половини XII ст. – походить штихель для нанесення орнаменту на вироби з кольорового металу [Дорофеев, 1989, с. 43] (рис. 42, а: 5). Для обробки кольорових металів могли використовувати і більшість ковальських інструментів, перерахованих вище. Широко представлені різноманітні мідні та бронзові заготовки: пластини, смуги, шматки дроту. Насамкінець, в ювелірній справі могли застосовуватись невеликі терези, фрагмент яких знайдено в «ямі 86» [Дорофеев, 1989, с. 57].

Перейдемо до розгляду так званого «Кварталу металургів» – унікальної системи виробничих споруд, досліджених у 1935–1937 рр. на східному краю Вишгородського городища. У зв'язку зі стратою керівників експедиції, результати її роботи також не були опубліковані. Узагальнюючі дані про дослідження цієї частини міста, видані В.Й. Довженком, а пізніше – безпосередньою учасницею розкопок, Л.А. Голубевою, є доволі побіжними і нині мають бути піддані суворій критиці. Як виявилось, багато виробничих майстерень було прийнято за житлові споруди, а всі теплотехнічні пристрої трактовано виключно як ковальські горни. В подальшому дослідники давньоруського ремісничого виробництва практично залишали зазначені комплекси поза увагою. Відомості про ці комплекси, як і про об'єкти в урочищі Нижні Дорогожичі, відсутні навіть в узагальнюючій монографії, присвяченій залізобробному та ковальському ремеслу давньоруського Києва та його околиць [Паньков, 2012]. Периферійні райони «Кварталу металургів» досліджувалися в 1947 (В.Й. Довженок), 1979–1981 (В.М. Зоценко) та 2012–2013 рр. (В.Г. Івакін, Д.В. Бібіков).

Зі збагаченням руди, на нашу думку, пов'язані дві майстерні–напівземлянки, виявлені В.Й. Довженком на ділянці, що з південного заходу примикала до розкопів 1935–1937 рр., одна з яких перерізала іншу (рис. 43, а: III, IV). До обох споруд з заходу примикало по одній ямі підовальної форми, розмірами 2,5×2,0 м та 2,35×1,2 м, глибиною – 0,9 та 0,7 м відповідно (рис. 43, а: V, VI). Ями перекривав потужний шар глини з прошарками гумусу, насиченого вугіллям та попелом, зі шматками шлаків та руди. Такі ж прошарки, з великою кількістю руди, залягали на дні обох ям. На думку В.Й. Довженка, ці об'єкти

являються залишками горнів для добування заліза з руди, а в самих напівземлянках могла відбуватись подальша проковка заліза [Довженок, 1952, с. 18]. Проте, розміри, конструкція та характер заповнення теплотехнічних споруд дозволяє зі значною долею вірогідності віднести їх до числа агломераційних печей, призначених для попереднього обпалу руди-лімоніту. Під час цього процесу видалялась порожня порода, вигорали органічні рештки та випаровувалась волога. Про те, що збагачення руди відбувалося тут же, на території «Кварталу металургів», можуть свідчити неодноразові згадки дослідників про знахідки її шматків.

Ціла низка яскравих комплексів пов'язана власне з процесом відновлення заліза (Додаток В-2, 32-36). Металургійні майстерні представляли собою напівземлянки розмірами 3,8-5,4×3,5-4,1 м, завглибшки 0,3-0,8 м, із легким перекриттям, від якого лишилися стовпові ямки (рис. 44, 1-3). Були оснащені великими (0,95-1,5×0,85-1,1 м) сиродутними печами та передпічними ямами розмірами 2,2-2,6×1,95-2,1 м, глибиною 0,4-0,85 м. Останні, за вишгородськими матеріалами, мали дерев'яну обкладку стін, а як правило – і окреме накриття. Землянка 3 з шурфа Д/1935 була оснащена каналами для випуску шлаків, що сполучали робочий майданчик зі спеціальними ямками для відходів виробництва (рис. 44, 1). На ділянці виявлено і залишки сиродутних горнів простішої конструкції (більш ранні – ?) – наземні черені зі шлаками, іноді – обкладені плінфою (шурф Д, діл. 4/1936).

Для пришвидшення сиродутного процесу та пониження температурного порогу ошлакування, до шихти додавався флюс, зазвичай – вапняк, подрібнений шлак або кальциновані кістки. Використовувати останні, отримані в якості харчових відходів, було економічно доцільніше [Готун, 2007-а, с. 169]. В цьому контексті цікавою є майстерня, знайдена 1947 р. поруч з вищезгаданими агломераційними печами. Являла собою напівземлянкове приміщення розмірами з півночі на південь – 3,2 м, з заходу на схід – 2,7 м, глибиною 0,5 м із великою (1,6×1,4 м) піччю виробничого призначення, розташованої поза її межами (рис. 43, б). Біля печі, з північної сторони, в межах напівземлянки знаходилась

передпічна яма зі шлаками, розмірами 1,0×0,85 м. У західній стінці простежено вхід шириною 0,8 м. На захід від входу виявлено майданчик неправильної форми (3,1×1,6 м), завалений кістками травин, які, за В.Й. Довженком, служили для вимощення підходу до споруди. За припущенням автора розкопок, споруда являла собою металообробну майстерню коваля або ювеліра, а піч – ливарницький горн [Довженок, 1947, с. 3–4]. Ми схильні трактувати споруду як металургійну майстерню: на розташованому поруч майданчику відбувалося подрібнення кісток, що у якості флюсу додавалися в шихту. Під час розкопок 1935–1937 рр. на різних ділянках також зустрічалися добре утрамбовані майданчики з великою кількістю кісток і кераміки, іноді – з попелом і печиною. Автори розкопок, як правило, називали їх підлогами наземних жител [Гончаров, 1935, карт. 2; Мовчанівський, 1935-а, с. 44]. Більше підстав вважати їх робочими майданчиками, на яких відбувалося подрібнення руди або флюсу. Подібні наземні об'єкти є частим атрибутом металургійно-ковальських комплексів.

Принаймні чотири об'єкти з розкопок «Кварталу металургів» можуть бути інтерпретовані як ковальські майстерні (Додаток В–4, 41–46). Вони також являли собою напівземлянки з легким перекриттям, розмірами 3,4–4,7×2,6–3,2 м, заглиблені в материк на 0,5–0,9 м (рис. 44, 4, 5). Ковальськими горнами слугували обмазані глиною черені підпрямокутної або овальної форми, розмірами 1,9–2,7×0,95–1,3 м. В одній кузні (яма 1 з ділянки 4/1935) знаходилось одразу два горни (рис. 44, 5). Перед теплотехнічними спорудами облаштовувались передгорнові ями розмірами 2,4–3,0×1,9–2,6 м, завглибшки 0,55–1,1 м. Конкретне призначення деяких виробничих споруд з тих, або інших причин встановити важко (Додаток В–4, 47–52).

В багатьох із описаних комплексів знайдено речі, котрі можна датувати першою половиною XIII ст. Це – свинцева матриця з напівземлянки, розкопаної в шурфі Д, полив'яний глечик з майстерні у розкопі 4/1937 та енкалпіони з напівземлянок у розкопі 4/1937 та шурфі Ж, тощо. В заповненні усіх чотирьох господарських споруд з розкопок 2012–2013 рр. виявлено аналогічний керамічний матеріал, серед якого зустрічаються фрагменти вінець XIII ст. з горизонтально

зрізаним верхом та закраїною, а також – характерним оздобленням у вигляді поєднання горизонтального заглибленого орнаменту та насічок по шийці та плечу. На синхронність усіх виявлених споруд вказують як їх взаємне розташування, так і стратиграфічні дані. Таким чином, період функціонування більшості споруд «кварталу металургів», на наш погляд, обмежується другою половиною (кінцем – ?) XII – першою половиною XIII ст.

Отримані матеріали дозволяють простежити еволюцію металургійного виробництва давньоруського Вишгорода. Горни XI–XII ст. мали досить просту конструкцію. Переважна їх більшість були наземними; ямну конструкцію мала лише «яма 27» (1989 р.). Горн першої половини XI ст. з розкопок 2015 р. споруджено на рівні давньої поверхні, а горни, виявлені в урочищі Нижні Дорогожичі (друга половина XI–XII ст.) зводилися в центрі спеціальних заглиблень досить значного розміру. Всі печі зазначеного періоду призначались для одноразового використання, хоча іноді, після того, як теплотехнічний пристрій розбирався, його відбудовували заново на тому ж місці («яма 26»). Крім того, вони мали відносно невисокі виробничі можливості, що було зумовлене невеликим робочим об'ємом (зовнішній діаметр становив 0,55–1,0 м).

Металургійні майстерні, розкопані в «Кварталі металургів» (кінець XII – перша половина XIII ст.), – це значно складніші пристрої. Особливо цікавою є група типологічно ідентичних споруд (землянки 1 і 3 з шурфа Д/1935, яма 6 з шурфа Ж/1935, безіменні об'єкти з діл. 4/1936 та діл. 4/1937) – «домниць», за термінологією Б.О. Колчина [Колчин, 1953, с. 26–28] (рис. 45, 3). Подібні майстерні представляли собою землянки з легким перекриттям, оснащені великими (0,95–1,5×0,85–1,1 м) сиродутними печами та передпічними ямами. Великий робочий об'єм горнів забезпечував високі виробничі можливості. Найбільш досконалою в технологічному плані була землянка 3 з шурфа Д/1935, оснащена каналами для випуску шлаків (рис. 44, 1, 45, 2). Залишками сиродутних горнів простішої конструкції є наземні черені зі шлаками, іноді – обкладені плінфою (шурф Д, діл. 4/1936).

Для отримання вугілля для шихти влаштовувалися спеціальні ями, як

правило – неподалік від сиродутних горнів. В «Кварталі металургів» вугільні ями нерідко знаходились прямо в металургійних або ковальських майстернях (землянка 1 з діл. 4/1935, землянки 2 і 3 з шурфа Д/1935). Утім, не виключено, що ці ями використовувалися лише для зберігання запасів вугілля.

Поруч відбувалась і ковальська обробка виробленого металу. Таким чином, в черговий раз спростовано гіпотезу про відокремленість металургійного та ковальського ремесел і виключно сільський характер першого. Якщо ковальські горни XI–XII ст. – це звичайні ями, навіть не обмазані глиною, то на фінальному етапі існування давньоруського Вишгорода вони являли собою складні виробничі комплекси з передпічними ямами та перекриттям.

Як і на багатьох синхронних пам'ятках, вишгородські майстри поєднували металургійно-ковальське виробництво з ливарною та ювелірною справою: в заповненні сиродутних та ковальських майстерень виявлено чимало ювелірних інструментів і напівфабрикатів (рис. 46).

3.1.3. Будівельна справа

Розкопки останніх років розповідають багато нового і про розвиток у Вишгороді будівельної справи, зокрема – виробництва будівельних матеріалів.

Керамічні полив'яні плитки, котрі прикрашали підлогу храму, виготовлялись на території вишгородського посаду. Так, під час розкопок 1990 р. по вул. Першотравневій (сучасна вул. Межигірського Спасу) 9, 9-а, 11 в заповненні гончарного горну початку XII ст. (об'єкт 130) виявлено 35 уламків плиток. 20 із них мали скошену торцеву сторону, 9 – пряму [Чабай, 1990, с. 163]. Р.С. Орлов вважав дані зразки ідентичними знайденим під час розкопок Борисоглібської церкви [Орлов, 2003, с. 57]. На жаль, були відсутні цілі екземпляри, чи принаймні, фрагменти з повністю збереженою стороною.

Виготовлялися вишгородські полив'яні плитки з високоякісної глиняної маси з домішками жорстви і піску [Ольговський, 2000, с. 8–9]. Нами опрацьована колекція з шести десятків плиток та їх фрагментів із розкопок 1930-х рр., що зберігається в фондах Національного музею історії України. Більшість уламків

мала прямий кут, іноді – скошену торцеву сторону. Цілі екземпляри мали розміри 11,4–12×11,3–11,8 см, товщина – 1,3–2,3 см. Виділяється зразок трикутної форми за скошеним торцем, розмірами 9×9,5×8,5 см. Полива нанесена з однієї, двох або усіх сторін. В рівній кількості представлено поливу жовтого, зеленого та коричнево-фіолетового кольорів. Кілька відтінків утворені внаслідок змішування цих основних кольорів. Один зразок вкритий блакитною поливою.

Під час розкопок Борисоглібської церкви 1989 та 1990 рр. було помітно різницю між міцною світло-сірою цем'янкою, що скріплювала бутове каміння апсиди та частини північної стіни нефу, і доволі крихкою, рожевою, у західній частині розкопу. О.К. Сиромятников пов'язав дану різницю з окремими будівельними періодами [Сиромятников, 1989, с.10–11]. На думку Р.С. Орлова, у розпорядженні майстрів одночасно були плінфа і розчин різних техніко-технологічних характеристик [Орлов, 1991, с. 12]. Розвал печі для випалу плінфи дослідник виявив у 1990-х рр. на церковній садибі. На жаль, даних про об'єкт збереглося обмаль. Бракованою цеглою було вимощене церковне подвір'я [Дегтяр, 2005, с. 93].

В ході робіт 2012–2013 рр. під керівництвом В.Г. Івакіна та Д.В. Бібікова на східному краю городища (розкопи №№ 1, 3, 4) було зібрано значну колекцію плінфи з Борисоглібського храму, що дозволило А.М. Оленичу, з урахуванням матеріалів попередніх розкопок, класифікувати та охарактеризувати її [Івакін, 2013, с. 181–183]. Більша частина зібраних зразків походить з верхніх, перевідкладених, шарів.

До I типу зараховано фрагменти, що мають колір від світло-сірого до кремово-жовтого. Вони виготовлені з каолінової глини, жирність котрої погашена за рахунок домішок піску і великих шматків шпату. На деяких зразках шпат під дією температури вигорів. Профіль рівний, прямий, скоріше за все цегла сформована за допомогою ящика без дна. Присутні сліди дощу і знаків, подібних до технічного маркування. Даний тип розділено на два підтипи. Колір тіста цегли підтипу I-а зазвичай світлий, близький до сірого. Тісто відрізняється відносною чистотою, з домішок помічено тільки пісок. Підтип I-б кремового чи жовтого

кольору, деякі зразки мають плями більш темного відтінку. Тісто має значні домішки піску і крупнозернистого шпату.

Плінфа II типу вирізняється характерним кольором – це зазвичай відтінки, що варіюються від світло-рожевого до блідо-червоного кольорів, на поверхні деяких зразків помітні темні плями. Для виготовлення плінфи цього типу використовувались алевритові глини. Тісто зазвичай чистіше, ніж для попереднього типу, з домішок візуально зафіксовано крупнозернистий пісок. На деяких фрагментах він помітний у вигляді грудок жовтого кольору, іноді фіксується дуже подрібнений шпат. Поверхня зазвичай рівна, на багатьох зразках присутній вдавлений бортик, що ймовірно свідчить про використання ящика з дном для виготовлення цегли. Можна виділити підтип II-а, що має колір, близький до червоного. З домішок помітний тільки пісок, іноді – крупнозернистий. Більш масовий підтип II-б відрізняється від попереднього світлішим кольором і більшою кількістю домішок, зокрема – піску і шпату.

Цегла типу III має буро-червоний чи фіолетово-червоний колір. На зламі деяких зразків колір насичено-сірий. Поверхня даного типу рівна. Верхня частина добре заглажена, протилежна на багатьох зразках має сліди налипання піску, іноді – до цілковитої скоринки, що свідчить про використання піщаної підсипки для висихання. Плінфа підтипу III-а має фіолетово-червоний колір. В тісті помітні включення крупнозернистого піску і шпату. Колір обпалу в зламі однорідний. Підтип III-б має плямисту поверхню від фіолетово-червоного до насичено-сірого кольору, злам, як правило, має сірий колір. Домішки зазвичай з дрібнозернистого піску.

Важлива роль у середньовічному господарстві належить виробництву вапна. Воно використовувалось для найрізноманітніших побутових потреб: як флюс при виплавці заліза, домішок до гончарної сировини, матеріал для натирання шкіри під час її вичинки, а також – основа для будівельних розчинів. Процес виготовлення вапна можна розділити на три основні стадії: а) видобуток вапняку; б) випалювання вапняку в спеціальних печах (етногр. «вапнярки») або ямах; в) подрібнення та гашення [Войнаровський 2014, с. 97–128]. Як і у випадку

з гончарним виробництвом, археологічно фіксується, передусім, друга стадія, а власне – самі теплотехнічні пристрої.

Комплекс із шести печей для випалювання вапна, складених із плінфи на вапняковому розчині, було відкрито П.П. Толочком на вул. Ірининській в Києві [Новое..., 1981, с. 343]. Схожу за конструкцією споруду досліджено О.Д. Варгановим у Суздалі [Раппопорт, 1994, с. 43–44]. Глинобитні печі для випалювання вапна відомі за розкопками І.Д. Старчука у Пліснеську. Останніми роками проблемою виготовлення вапна на Галицько-Волинських землях займався В.М. Войнаровський. Дослідник інтерпретує як вапнярки, глинобитні печі, розкопані В.Д. Гупало у Звенигороді та В.К. Гончаровим у Галичі (с. Крилос), а також – ямну піч, досліджену в тому-таки Галичі Я.І. Пастернаком, а згодом – Ю.В. Лукомським, при чому останню впевнено пов'язує з будівництвом місцевого Успенського собору [Войнаровський, 2011, с. 115–117]. Роль вапна у будівельній справі також розглядав П.О. Раппопорт [Раппопорт, 1994, с. 39–46]. На відміну від попередніх історичних періодів, вапнярки практично не відомі на сільських пам'ятках. До подібних об'єктів автори розкопок відносили печі, виявлені на поселенні Ліскове та біля с. Бучак [Шекун, 1993, с. 136; Петрашенко, 2005, с. 25]. Цим колом джерел, власне, і обмежуються наявні дані про вапнярство на території Південної Русі. Нову інформацію щодо нього, а також – стосовно організації давньоруського ремесла загалом, дозволили отримати останні розкопки на посаді Вишгорода, а також перегляд результатів довоєнних досліджень пам'ятки.

Глинобитна виробнича споруда (об'єкт 6 2014 р.) початково мала двоярусну конструкцію і функціонувала як гончарний горн. Після зміни призначення об'єкта теплорозподільний блок було навмисно зруйновано, а стінки з внутрішньої сторони додатково підмазано потужним шаром глини. Основна частина заповнення являла собою чергування шарів подрібненого вапняку та вугілля, що дало підстави для інтерпретації об'єкту на останньому етапі його функціонування як печі для випалювання вапняку (рис. 47, 1).

У 2015 р. у прирізці до північно-західного кута того ж розкопу виявлено

чудово збережену піч – об'єкт 2-а. Вона мала грушоподібну форму, довгою віссю була орієнтована з півночі на південь. Північна частина теплотехнічного пристрою виходила за межі досліджуваної ділянки, під Старосільський провулок. Вирахувати загальну довжину горна – приблизно 2,55–2,65 м – дозволила вибірка топкової камери підбоєм. Максимальна ширина становила 1,8 м; в південній частині, до устя, об'єкт звужувався до 1,25 м. На першому етапі об'єкт був однокамерним. Нижня частина заповнення теплотехнічної споруди являла собою потужний – до 0,45 м – шар вапна. Беручи до уваги й саму конструкцію об'єкту 2-а, можемо з упевненістю інтерпретувати його на першому етапі функціонування як піч для випалювання вапна. По центру споруди, по її довгій вісі, в черені фіксується широка виїмка завглибшки до 0,4 м, також заповнена вапном. Остання має плавно-похилі стінки і виходить до передпічної ями. Швидше за все, заглиблення використовувалось власне для підпалу сировини, а потім – як канал для вивантажування вапна. На другому етапі експлуатації об'єкту 2-а він був перетворений на двоярусний гончарний горн (рис. 47, 2).

Доповнити перелік подібних об'єктів вдалося, аналізуючи матеріали розкопок 1936 р. експедиції ІМК під керівництвом Т.М. Мовчанівського. Кілька цікавих фактів, як виявилось, досі залишалися поза увагою дослідників. Частину топкової камери гончарного горна 2 було виявлено на південному схилі великого яру поблизу сучасного собору Вишгородської Богородиці. Споруда була видовжена за віссю північ–південь на 3,86 м. Ширина в округлій тильній частині – 2,38 м, в районі устя – 1,5 м. Поздовжня підпорна стінка-козел, що підтримувала теплорозподільний блок («решітку») і розділяла топкову камери навпіл, зберіглась на висоту 0,18–0,22 м. Під черенем топкової камери горна, що являв собою «скупчення шлаків, кераміки та печини», виявлено суцільний масив обпаленої глини. Нижче нього ще приблизно на 0,5 м продовжувалось заповнення. Т.М. Мовчанівський в цілому вірно трактував цей масив як завал більш раннього горна. Після цього відбувся ремонт: стіни топкової камери залишено, а козел, що мав підтримувати «решітку», було поставлено прямо на заповнення. Однак, варто звернути увагу на потужні шари «вапнякуватої маси з

білими вкрапленнями», виявлені як над завалом, так і під ним [Мовчанівський, 1936, с. 86–89]. Зрозуміти дану обставину, на яку пізніші дослідники не звернули увагу, допомагають результати новітніх розкопок вишгородського посаду, особливо – об'єкту 2-а. Як і останній, горн 2 з розкопок 1936 р. спочатку мав однокамерну конструкцію і служив піччю для випалювання вапна (рис. 47, 3).

Дослідження наступного року на південному схилі того ж яру, в садибі Йосипа Підлісного, виявили ще одну глинобитну споруду грушовидної форми. Не зовсім зрозумілим є опис знайденого біля горна завалу тонких плиток з пісковіку, котрими, на думку Т.М. Мовчанівського, закладалась випалювальна камера: «плитки очевидно були використані у побудові тильної частини горна, де робилася закладка і виборка керамічної продукції» [Мовчанівський, 1937, с. 2–3]. Р.С. Орлов, підтримуючи гіпотезу автора розкопок, вважав ці плитки найцікавішим елементом конструкції горна [Орлов, 2003, с. 39]. Очевидно, що використовувати для подібних цілей пісковик було б недоцільно: це створювало б сильне навантаження на тіло горна, а сам пісковик під дією відкритого вогню швидко б тріскався. Цілком можливо, що дослідники прийняли за пісковик, знову ж таки, плитки випаленого вапна, призначеного для подрібнення. Проте, стверджувально говорити про це, звісна річ, ми не можемо.

Аналіз керамічного матеріалу дозволяє говорити про синхронне функціонування об'єктів 2-а та б у якості печей для випалювання вапна (кінець XI – початок XII ст.). У випадку з об'єктом б для цього було використано більш ранній гончарний горн. При цьому, він припинив своє існування раніше об'єкту 2-а і на момент активного використання для випалу кераміки останнього (друга чверть XII ст.) вже запливав гумусованим ґрунтом. Керамічний матеріал із заповнення горна 2 з розкопок 1936 р. не зберігся. Про датування об'єкту можемо судити за сукупністю опосередкованих давних. Так, плінфа, використана для забутування череня споруди («бут битої цегли»), явно походить з Борисоглібської церкви, а отже спорудження печі розпочалось не раніше останньої чверті XI ст. (а скоріше, навіть, після 1090-х рр. – часу першої руйнації храму). До того ж, стратиграфічно споруда повністю нагадує виявлений нами об'єкт 2-а.

Як вже зазначалось, вапно у давньоруський час використовувалось досить широко. Але в міських умовах у найбільшій кількості воно було потрібне при кам'яному монументальному будівництві. На основі вапна робились розчини, якими скріплялися будівельні матеріали, та облицьовувались стіни. У давньому Вишгороді відомо лише одну муровану споруду – церкву-мавзолей свв. Бориса і Гліба. Саме завершальним етапом будівництва церкви, початком XII ст., датуються виявлені на вишгородському посаді виробничі об'єкти. Завал із плиток осадових порід (за Т.М. Мовчанівським – пісковіку), виявлений біля одного з горнів у 1937 р., може бути обережно інтерпретований як робоча площадка для подрібнення вапна після його випалювання. Імовірно, тут же, на посаді, відбувалось і гашення вапна в спеціальних ямах, але подібні об'єкти прослідкувати археологічно досить важко.

Є.І. Архіпова проаналізувала знайдені під час розкопок храму-мавзолею деталі архітектурного декору з овруцького пірофіліту. Карнизні плити профільовані своєрідними поличками та скошеним краєм, іноді поличкою виділено верхню площадку. Профілюванням та прийомами обробки дані зразки близькі до київських шиферних карнизів XI ст., що вказує на роботу київських майстрів різьби. Характерний для Києва стиль мають і рельєфні плити з плетеним орнаментом. Одна з них, виконана особливо ретельно, на думку дослідниці, могла бути вирізана майстром візантійського походження. Інший фрагмент, котрий характеризується грубою обробкою поверхні та недбалим малюнком рельєфу, був виконаний місцевим недосвідченим майстром. Уламок пірофілітової плити, виявлений в 1991 р., зі складним переплетінням вузького випуклого джгута нагадує білокам'яні деталі архітектурної пластики Чернігова кінця XI – середини XII ст. Саме представники чернігівської школи, запрошені Олегом Святославичем, завершували будівництво церкви [Архіпова, 2005, с. 123].

Тож, завдяки дослідженням останніх десятиліть маємо унікальний випадок, коли археологічно прослідковано процес виробництва основних будівельних матеріалів для будівництва конкретного храму: плінфи, вапна, полив'яних плиток. В основному, виробничі об'єкти датуються початком XII ст., завершальним

етапом будівництва церкви, чудово ілюструючи дані «Сказання про святих Бориса і Гліба» («дав им вдоволь всего, что необходимо»). В більш ранній будівельний період більшість матеріалів могли в готовому вигляді привозити з Києва.

3.1.4. Організація ремісничого виробництва

За довгі роки досліджень на території Києва виявлено велику кількість виробничих комплексів X–XIII ст.: деревообробних, склоробних, косторізних, з виготовлення вапна, з обробки бурштину та пірофіліту, з виготовлення та обробки металів тощо [Кілієвич, 1976, с. 211–213; Тараненко, 2014, с. 9–10]. Утім, як не дивно, практично не зафіксовано слідів одного з найбільш затребуваних видів ремесла – гончарного. Виключенням можна вважати лише невелику гончарну піч, виявлену в 1967 р. С.Р. Кілієвич і П.П. Толочком на північно-східних схилах Старокиївської гори і датовану дослідниками X–XI ст. [Кілієвич, 1976, с. 199]. Для порівняння, цілий величезний квартал середньовічного Новгороду носив назву «Гончарний кінець» [Рыбаков, 1948, с. 342]. Довгий час в історіографії вважалося, що спеціалізований гончарний район давньоруського Києва знаходився в районі урочища Гончарі. Однак, розкопки урочища протягом останніх сорока років виявили лише гончарні печі XVIII ст. [Івакін, 1976, с. 214–215], в той час як у давньоруський період тут розташовувалися переважно житлові садиби, сади, городи, а сама місцевість була заболоченою [Козубовський, 1991, с. 47–48; Чекановський, 1991, с. 95]. Очевидно, вказана історіографічна традиція базувалася виключно на ретроспекції назви урочища та його спеціалізації (саме з XVIII ст. топонім «Гончарі» фіксується в писемних джерелах) [Козубовський, 1991, с. 47]. Гончарні горни пізньосередньовічного часу відомі також на Подолі, Аскольдовій могили та інших районах Києва [Івакін, 1976, с. 215; Мовчан, 1998, с. 34–35]. Питання локалізації виробничих осередків, які б забезпечували колосальні потреби населення столиці в керамічній продукції у більш ранній час, залишається відкритим. Найкраще на роль такого осередку підходить вишгородський гончарний посад, розташований у 13 км на північ від

Києво-Подолу.

Науковці давно звернули увагу на величезні об'єми гончарного виробництва на посаді Вишгорода, про які було сказано вище. На думку деяких дослідників, вишгородське керамічне виробництво забезпечувало потреби не лише жителів самого міста, але й інших населених пунктів [Довженок, 1975, с. 234; Толочко, 1980, с. 134]. На противагу їй, існує точка зору Р.С. Орлова, згідно з якою це виробництво пов'язане з необхідністю виготовлення посуду, що відповідав би державній системі мір, у зв'язку з накопиченням натурального податку [Орлов, 1994].

Масовий ввіз до Києва керамічних виробів вишгородського походження пояснюється як наявністю у Вишгороді високоякісних каолінових глин, так і легкістю транспортування виробів по воді. Перевезенням кераміки, на нашу думку, займалися самі ремісники, що опосередковано підтверджується етнографічними даними та доволі значним розвитком на посаді смолокуріння (велика кількість смоли, в першу чергу, вірогідно, була потрібна для ремонту човнів) [Бибииков, 2017]. Великий склад схожої на вишгородську керамічної продукції, серед якої траплялися горщики зі знаками Рюриковичів, досліджено у портовій частині Києво-Подолу [Калюк, 1988].

Цікаві результати дає спостереження за динамікою розвитку посаду. Зазвичай урбанізаційні процеси на Південній Русі характеризуються поступовим зростанням чисельності населення і, відповідно, території міст (за виключенням південних форпостів). Натомість, вишгородський посад заселяється практично одномоментно (кінець X – рубіж XI ст.) по всій площі і вже невдовзі (початок XI ст.) досягає максимальної щільності забудови. Безумовно, такий великий і вузькоспеціалізований ремісничий осередок не міг виникнути стихійно, а був цілеспрямовано створений князівською владою. На переміщення населення вказують поодинокі знахідки кераміки райковецької та роменської культур. Даний процес є цілком характерним для діяльності Володимира Святославича. Згадується переселення «ліпших мужів» на південне порубіжжя чи заселення Білгорода людьми «з інших городів». Останніми роками на Овруцькому кряжі, в

районі сс. Хлупляни–Нагоряни, виявлено концентрацію великих поселень, жителі яких спеціалізувалися на видобутку та обробці пірофілітового сланцю. А.П. Томашевський та С.В. Павленко впевнені, що своїм виникненням ці поселення також зобов'язані адміністрації київського князя [Томашевський, 2014, с. 432, 434].

Розкопки 1990 та 2013–2015 рр., що велися великими площами, дозволили встановити, що садибна забудова сформувалася на території посаду лише в другій половині XI ст. На попередніх будівельних етапах окремі житлово-господарські комплекси не відмежовувалися парканами (рис. 6, 1, 2). На нашу думку, дана незвичайна обставина вказує на належність вишгородських гончарів до числа вотчинних майстрів.

Більш яскравим свідченням вотчинного характеру ремесла, за Б.О. Рыбаковим та іншими дослідниками, є гончарські клейма у вигляді князівських знаків [Рыбаков, 1948, с. 367]. У 1947 р. у завалі печини, утвореному внаслідок руйнування гончарного горна, виявлено денце з клеймом, майже ідентичним знаку на монетах Володимира Святославича [Довженок, 1952, с. 72–73]. Деякі клейма з розкопок 1990 р. (в тому числі, і з заповнення горнів), опрацьовані Л.В. Строковою, також являли собою тамгоподібні знаки у вигляді тризубів. Дослідниця визнала належність майстрів, що їх виготовили, до князівського господарства. Їх зв'язок із адміністрацією київського князя, на її думку, був більш міцним на ранніх етапах функціонування посаду [Строкова, 2000, с. 164].

Не менш красномовними є знахідки свинцевих князівських печатей Ізяслава Ярославича та Володимира Мономаха [Давній Вишгород, 1998, с. 108; Янин, 1998, с. 125]. У 2014 р. було знайдено і свинцеву пломбу дрогичинського типу (рис. 52, а: 5).

На привілейоване положення жителів посаду вказує велика кількість предметів імпорту, виявлених під час розкопок. Таким чином, повністю підтверджується думка В.М. Зоценка про те, що такими предметами, окрім дружинної верстви, користувались і представники ремісничого середовища

[Зоценко, 2009, с. 52].

Отже, виробництво вишгородських гончарів було вотчинним і забезпечувало продукцією не тільки населення цього міста, але й киян. Сам Вишгород, як відомо, належав до доменіальних володінь київських князів. Майстри, вірогідно, працювали як на князівське чи боярське замовлення, так і на широкий ринок [Рыбаков, 1948, с. 464]. У першому випадку на посуд наносилося клеймо зі знаком Рюриковичів. Розраховувалися з гончарами сріблом (про що свідчать знахідки на посаді вагових гирьок та терезів), хутрами (на що вказує знахідка пломби дрогичинського типу з тамгоподібним знаком), або, можливо, ювелірними виробами. Та навіть у випадку роботи на ринок виробничий процес контролювався княжими «отроками», хоча Б.О. Рыбаков убачає принципову різницю між ремісниками князівського двору і міського посаду [Рыбаков, 1948, с. 499]. Про більш масовий вихід ремісників на ринок у кінці XI ст. може свідчити формування на території посаду садибної системи забудови.

На початку XII ст. вишгородські ремісники отримують нове завдання: підготувати будівельні матеріали для спорудження Борисоглібської церкви. На території посаду в гончарних горнах починають випалювати полив'яні плитки для підлоги храму (об'єкт 130, дослідження 1990 р.). Споруджуються печі для випалювання вапна, іноді для цього також використовують колишні гончарні горни (об'єкт 6, 2014 р.). Після завершення будівництва храму, на останньому етапі існування посаду, вишгородські гончарі повертаються до звичної справи, а вапнярські печі, знову ж таки, перероблюються на гончарні горни (об'єкт 2-а, 2016 р.; горн 2, 1936 р.).

Приблизно в середині XI ст. виникає ковальсько-металургійний осередок в урочищі Нижні Дорогожичі. До цього в різних районах міста функціонували невеликі та поодинокі сиродутні горни, скоріш за все, орієнтовані на власні потреби їх власників (горн на розкопі 1 1981 р., «яма 6» 2015 р.). Всі розкопані 1989 р. житлові споруди були щільно сконцентровані в центральній частині досліджуваної ділянки, в той час як виробничі комплекси винесено на її периферію. Крім особливостей взаємного розташування різних категорій об'єктів,

варто відзначити, що окремі житлово-господарські комплекси не були розділені між собою і лише з боку дороги відокремлювалися частоколом (рис. 42, а).

Для планувальної системи «Кварталу металургів» також була характерною відсутність парканів, що в даному випадку не можна «списати» на якість дослідження. Цікаво, що цей район виникає після загибелі ремісничого осередку в урочищі Нижні Дорогожичі. Вірогідно, близько середини XII ст. металурги були переселені за міські стіни в умовах постійної військової небезпеки з боку половців і претендентів на великокнязівський стіл.

Таким чином, кожні нові розкопки все яскравіше представляють Вишгород у ролі надзвичайно потужного ремісничого центру, що напряду підпорядковувався київському князю.

3.2. Домашні та допоміжні ремесла

Під поняттям «домашні ремесла» ми розуміємо такі, що забезпечували потреби власної сім'ї та, можливо, – обмеженого кола членів міської громади.

Значний розвиток деревообробки був зумовлений практично невичерпним запасом сировини та легкістю доступу до неї: бір під Вишгородом двічі (1169 і 1171 рр.) згадується в Іпатівському літописі [ПСРЛ, 1908, с. 367, 376]. З дерева виготовлялась переважна більшість столового та тарного посуду, побутових предметів, елементів інтер'єру та будівельних матеріалів, а також – транспортні засоби, деталі ремісничих, сільськогосподарських, мисливських і рибальських знарядь. Саме дерево серед вишгородських матеріалів практично не зберігається. Натомість, доволі репрезентативною є колекція деревообробних інструментів.

Для обтісування основних об'ємів деревини застосовували сокири або тесла (перші – також і для рубання). Уламки двох універсальних сокир, наприклад, походили з розкопок 2014 і 2015 рр. у центральній частині посаду, по пров. Старосільському. В урочищі Нижні Дорогожичі, в господарській ямі XII ст., виявлено теслярську сокиру з опущеним лезом [Дорофеев, 1989, с. 57] (рис. 49, 2). Тесла – втульчаті або провушні – походять з культурного шару східного схилу городища [Інвентарна книжка..., 1936, с. 29; Інвентар..., 1937, с. 3] та західної

частини посаду [Дорофеев, 1989, рис. 54, II, 1] (рис. 49, 1).

Після цього дерево обробляли за допомогою скобелів і стругів з двома перпендикулярними ручками. Чудово збережений зразок такого інструменту було знайдено в шарі будівельного сміття навколо Борисоглібської церкви [Інвентарна книжка..., 1936, с. 8] (рис. 49, 3). Фрагмент скобеля з лезом, перпендикулярно розташованим до черінця, походить з житла XII ст. («яма 71», 1989 р.) [Дорофеев, 1989, с. 44]. Решту подібних знахідок за браком інформації важко з упевненістю пов'язати з деревообробкою (скобелі також використовувались для вичинки шкіри) [Путь, 1935, карт. 5; Інвентарна книжка..., 1936, с. 31; Гончаров, 1937, с. 20].

Долота, за допомогою яких видовбували пази та отвори, походять, в основному, зі східної частини городища – «Кварталу металургів» [Голубєва, 1935, карт. 13, 27; Гончаров, 1937, с. 7] (рис. 49, 4). В одному випадку, під час робіт 1935 р., виявлено цілий набір інструментів – дві стамески і долото [Голубєва, 1935, карт. 27].

Знаряддя праці, пов'язані з різьбленням по дереву, окрім згаданих стамесок, поодинокі. Фрагмент деревообробного ножа довжиною 95 мм знайдено в заповненні металургійної майстерні («яма 23») в урочищі Нижні Дорогожичі [Дорофеев, 1989, с. 12]. Під час розкопок на посаді 1990 р. в об'єкті 23 – господарській споруді початку XI ст. – виявлено різець-ложкар [Чабай, 1990, с. 50].

Всіма перерахованими знаряддями міг управлятися практично кожен дорослий чоловік [Войнаровський, 2014, с. 241]. Набагато більше трудовитрат і навичок потребувало використання дерева у будівельній справі. Унікальними є дві згадки «Читання про Бориса і Гліба», в яких вишгородські теслі постають як спеціалізована артіль, що безпосередньо підпорядковувалась князівській адміністрації: «...повель (Ярослав – авт.) дрѣводѣлямъ приготовить древо на согражение церкви» [Жития..., 1916, с. 18]. У схожій ситуації Ізяслав Ярославич «... призвавъ старѣйшину дрѣводѣлямъ...» [Жития..., 1916, с. 21]. Виділення теслярства в самостійну ремісничу галузь стимулювалось владою, адже його

рівень визначав темпи розвитку фортифікації та містобудування. Житлові споруди вишгородського посаду є абсолютно однотипними на кожному окремому етапі його забудови, численними є знахідки цвяхів та скоб. В іншому творі Борисоглібського циклу – «Сказанні про Бориса і Гліба» – згадується старійшина городників, які, очевидно, спеціалізувалися на зведенні та ремонті міських укріплень. Таким чином, до останньої чверті XI ст. навіть в теслярській справі виокремлюються ще більш вузькі спеціальності. В окрему галузь, очевидно, виділяється і бондарство. В заповненні об'єктів практично всіх хронологічних періодів зустрічається чимало залізних деталей відер: дужок, вушок, обручів. Даних про виокремлення столярної справи наразі недостатньо [Сергєєва, 2015, с. 25]: хоча з розкопок Вишгорода походять, зокрема, знахідки накладок і петель від скринь [Дорофєєв, 1989, с. 44; Чабай, 1990, с. 130–131], принаймні частина з них мала імпордне походження [Зоценко, 2009, с. 51; він же, 2009, с. 56–57]. Використання вишгородськими майстрами токарного верстату засвідчене наявністю виробів з інших матеріалів (кістка, камінь).

Інструменти для обробки кістки в цілому не відрізнялись від використовуваних у деревообробній справі. Серед спеціальних знарядь, виявлених під час розкопок 1989 р., можна згадати напилок по кістці з «ями 131» [Дорофєєв, 1989, с. 83]. В одній із господарських ям (яма 43) знайдено залізне свердло довжиною 100 мм для лучкового приводу [Дорофєєв, 1989, с. 21] (рис. 49, б). Такі знаряддя застосовувалися для виготовлення отворів невеликого діаметру. З заповнення господарської споруди XII ст. («яма 88») походить виріб, котрий, на думку авторів робіт, є заготовкою для циркульного свердла для орнаментациї [Дорофєєв, 1989, с. 59] (рис. 49, 7). Використання місцевими вишгородськими майстрами-косторізами різців засвідчене наявністю орнаменту на заготовках колодок (рис. 49, 11).

Асортимент кістяних виробів в цілому характерний для давньоруського міста. В першу чергу, це – знаряддя праці: проколки, «ковзани»-лощила, скребки, спиці для плетіння, голки, ручки ножів, деталі веретен і ткацьких верстатів, стеки для нанесення орнаменту та ін. [Путь, 1935, карт. 1–4; Мовчанівський, 1935-а,

с. 120; Тараканова, 1937, с. 27; Інвентарні..., 1937, с. 34, Дорофеев, 1989, с. 81; Чабай, 1990, с. 23]. Зустрічаються елементи одягу (гудзики, пряжки, кілечка, накладки) [Інвентарна..., 1936, с. 12, 24, 28], предмети озброєння та зброї (наконечники стріл, накладки луків, псалії) [Чабай, 1990, с. 100], побутові предмети (гребінці, вухочистки) [Мовчанівський, 1936, с. 19; Інвентар..., 1937, с. 9], а також – гральні кістки, іконки, тощо. Серед унікальних речей можна згадати різьблену ладанку з отвором у формі хреста і орнаментом у вигляді кружечків і рамки [Голубєва, 1935, карт. 26], пасхальне яйце [Путь, 1935, карт.], свірель (?) [Гончаров, 1936, с. 38].

Немає сумнівів, що більша частина цих предметів виготовлялась місцевими майстрами. Окремі зразки обробленої сировини трапляються на всій території міста. Сліди спилювання, зрізання або свердління зафіксовано на трубчастих кістках, рогах і навіть зубах домашньої худоби [Гончаров, 1934-а, карт. 6; Голубєва, 1935, карт. 11, 13; Гончаров, 1936, с. 11; Маневський, 1937, с. 34; Дорофеев, 1989, с. 56, 46, 43, 77], рогах оленя [Гончаров, 1936, с. 49, 51; він же, 1937, с. 15], лося [Мовчанівський, 1936, с. 34, 37; Дорофеев, 1989, с. 62], косулі [Гончаров, 1936, с. 18, 38] та тура [Дорофеев, 1989, с. 62], іклах кабана [Чабай, 1990, рис. 330, 2; Івакін, 2014–2015], тощо. Дуже часто вид сировини не зазначається.

Найчастіше косторізне ремесло мало характер домашнього виробництва, орієнтованого на власні потреби. Це заняття не потребувало спеціальних знарядь та навичок. Так, наймасовіші категорії кістяних виробів – проколки, голки або «ковзани» – можна було виготовити шляхом зрізання звичайним ножом чи обтісування сокирою [Петраускас, 2006, с. 99]. Прикладом домашнього косторізного ремесла можуть бути вісім рогів із пропилами по колу, знайдені в ямі 54 – заглибленій частині наземного житла з розкопок 1989 р. [Дорофеев, 1989, с. 27].

В той же час, матеріали низки комплексів однозначно свідчать про серійне виробництво. 1936 р. на території «Кварталу металургів» було досліджено двокамерну споруду, в заповненні якої знайдено «кілька кістяних виробів», череп

лося з відпиляними рогами, рiг лося з чотирикутним отвором та плетеним орнаментом (напiвфабрикат колодки), багато вiдпиляних оленячих рогiв та костей зi слiдами вiдпилювання [Мовчанiвський, 1936, с. 34, 37], а також – «потрошенi твариннi кiстки» (вiдходи виробництва?) [Гончаров, 1936, с. 42]. Л.А. Голубева слушно iнтерпретувала споруду як косторiзну майстерню [Голубева, 1968, с. 32]. Подiбнi комплекси вiдомi з розкопок в урочищi Нижнi Дорогожичi. В «яма 91» – житлi XI–XII ст. – було виявлено 63 цiлих i фрагментованих рогiв тура, три з яких мали слiди пиляння, два оленячих роги та рiг лося зi слiдами зрiзання [Дорофеев, 1989, с. 62]. В господарськiй спорудi XII ст. («ямi 92») – заготовка кiстяноi колодки з фiгурним краєм (рис. 49, 10) i 12 фрагментiв рогiв, у тому числi – один з пропилом [Дорофеев, 1989, с. 63]. В «Ямi 132» – ще однiй синхроннiй господарськiй спорудi – колодку з рогу оленю довжиною 95 мм, котра не перебувала у використаннi, а також – 49 цiлих та фрагментованих рогiв, п'ять iз яких мали слiди обпилювання по колу, один – слiди обтiсування [Дорофеев, 1989, с. 84–85].

Всi вищеперерахованi об'єкти знаходились на територiї металургiйних осередкiв. Їх важко пов'язати зi спецiалiзованим ремеслом: археологiчно зафiксовано лише виготовлення кiстяних деталей складних виробiв (передусiм – колодок залiзних ножiв), а робочим мiсцем служила господарська споруда або саме житло майстра. Знахiдки косторiзного i деревообробного реманенту також концентруються в основному на територiї металургiйних осередкiв, поруч з iншим ремiсничим та побутовим iнвентарем. До того ж, робити висновок про рiвень спецiалiзацiї вишгородськoї косторiзноi справи заважає мiзерний (у порiвняннi з iншими давньоруськими мiстами) вiдсоток речей, виготовлених за допомогою токарного верстату, а також – орнаментованих предметiв, серед численного асортименту виробiв з кiстки та рогу.

Характеризуючи рiвень розвитку обробки каменю, ми стикаємося з проблемою визначення мiсця виробництва тих чи iнших артефактiв. Бiльшiсть невеликих кам'яних виробiв, знайдених у Вишгородi, скорiш за все, виготовлялись неподалiк вiд мiсця видобутку сировини i потрапляли до мiста в

готовому вигляді, а то й узагалі є предметами імпорту. Це – пірофілітові пряслиця, згадані вище жорна з пірофіліту та інших порід каменю, дрібна пластика з бурштину, сердолікові намистини, мармуровий хрест-«курсунчик». Практично всі ці предмети виготовлялись професійними ремісниками. Є.І. Архіпова, проаналізувши знайдені під час розкопок храму-мавзолею Бориса і Гліба деталі архітектурного декору з овруцького пірофіліту, за стилістичними особливостями визначила серед них фрагмент із грубою обробкою поверхні та недбалим малюнком рельєфу, котрий міг бути виконаний недосвідченим місцевим майстром [Архіпова, 2005, с. 123].

Великі пірофілітові плити, призначені для будівельних та оздоблювальних робіт, транспортувались до міста в необробленому вигляді [Петраускас, 2006, с. 82–83], що допускає місцеве походження каменотесів, котрі працювали з ними. Те саме можна сказати і про пірофілітові саркофаги, один із яких було випадково знайдено 1853 р. на городі священника, поблизу храму [Антонович, 1895, с. 18]. В кам'яний саркофаг 1072 р. було перекладено мощі св. Гліба [Життя..., 1916, с. 120].

Вишгородськими майстрами виготовлялись і пряслиця. 2014 р. на посаді знайдено пірофілітову заготовку розміром 58×45 мм. З метою надання їй підквадратної форми, придатної для подальшої обробки, по краю було зроблено два незавершених перпендикулярних надпили. Ще один подібний напівфабрикат виявлено 1989 р. в «ямі 130». Він являв собою ромбічну плитку розміром 53×42 мм, товщиною 14 мм, з добре зашліфованою поверхнею [Дорофеев, 1989, с. 85, рис. 45, II, 1] (рис. 49, 5). У якості сировини в подібних випадках могли використовувати браковані архітектурні деталі чи відходи [Петраускас, 2006, с. 84]. Місцеве виробництво, вочевидь, мало пряслице з мармуроподібного вапняку, знайдене в тому ж році в житлі XI–XII ст. («яма 66, 68») [Дорофеев, 1989, с. 39].

Бурштинові предмети представлені, насамперед, хрестиками з території «Кварталу металургів» [Путь, 1935, карт. 3; Гончаров, 1937, с. 6]. Уламки виробів знаходили в різних частинах городища [Мовчановський, 1935-б, с. 5, 11]. Значний

інтерес становить знахідка 1935 р. неподалік від церкви. Поряд з житловою спорудою, датованою дослідниками XI–XII ст., було виявлено фрагменти горщиків з прикипілими шматками бурштину [Мовчановський, 1935-б, с. 3]. Вірогідно, ми маємо справу з рідкісним свідченням процесу закалювання бурштину, під час якого він разом з річковим піском поміщався до керамічної посудини і під дією високих температур набував червоного кольору [Колчин, 1985, с. 271]. Закалювання, на думку Р.Л. Розенфельда, застосовувалося для імітації бурштину під сердолік [Розенфельд, 1978, с. 198].

Наряду з якісним прибалтійським, в XII–XIII ст. починають активно використовувати і місцевий бурштин з родовищ Київського Подніпров'я [Зоценко, 1985, с. 139–142]. Цікаво, що одні з найбільших родовищ цього мінералу на Київщині нині розташовані в околицях с. Нові Петрівці, під Вишгородом. Донедавна тут траплялись шматки вагою 0,7 кг [Вишневецький, Кушнір, 2007, с. 129]. В Нових Петрівцях було знайдено опубліковану В.М. Зоценком бурштинову фігурку човна [Зоценко, 1985, с. 140]. Прояви (геологічний термін) дніпровського бурштину відомі й у самому Вишгороді. Імовірність добування мінералу в цьому регіоні за давньоруської доби має стати окремою темою для подальших досліджень.

Початковим етапом обробки шкіри було видалення мездри – залишків клітчатки та м'яса з її внутрішнього боку. Здійснювалося воно як звичайними побутовими знаряддями, так і спеціальними одноручними скобелями [Шекун, 1999, с. 12; Петраускас, 2006, с. 102–103]. В урочищі Нижні Дорогожичі знайдено два подібних предмети: з лезом завдовжки 35 мм (господарська споруда, «яма 130») (рис. 50, 2) та завдовжки близько 60 мм із крючкоподібно зігнутих краєм (житло, «яма 91») (рис. 50, 1) [Дорофеев, 1989, с. 61, 80]. Кілька фрагментів скобелів було знайдено під час розкопок «Кварталу металургів», однак відсутність рисунків або детальних описів не дозволяє встановити їх призначення [Путь, 1935, карт. 5; Інвентарна книжка..., 1936, с. 31; Гончаров, 1937, с. 20]. Не дивно, що спеціальних об'єктів, призначених для обробки шкіри (передусім – ям-зольників, у які шкіра з вапном та попелом закладались для очистки від вовни), у

Вишгороді не виявлено: найчастіше вони виносилися за межі поселень.

З культурного шару посаду походять поодинокі знахідки так званих кістяних «ковзанів» [Дорофеев, 1989, с. 61; Чабай, 1990, с. 23] (рис. 50, 4), які низка дослідників вважає «гладилками» для лощення та вирівнювання шкіри [Войнаровський, 2014, с. 212, Шрамко 1984, с. 150]. Проте, єдиної думки щодо призначення подібних предметів на сьогодні нема: їх також трактують як засоби пересування (тобто, власне, ковзани), або як поліфункціональні знаряддя [Сергеева, 2015, с. 63–65].

Для виготовлення шкіряних виробів використовували круглі або квадратні в перерізі залізні шила [Голубева, 1935, карт. 27; Дорофеев, 1989, с. 31]. Для цього ж міг застосовуватися ніж із загнутим вістрям, знайдений 1935 р. на «Кварталі металургів» [Голубева, 1935, карт. 34]. Найбільш масовою категорією знарядь шкірообробки є кістяні проколки, виявлені в усіх частинах міста. Їх могли використовувати у якості фіксаторів розстеленої на робочій поверхні шкіри [Войнаровський, 2014, с. 210–212].

За В.М. Войнаровським, в кінці I тис. н. е. обробка шкіри мала переважно домашній характер, лише на рубежі X–XI ст. поступово набуваючи рис спеціалізованого товарного виробництва [Войнаровський, 2014, с. 225–228]. Даний висновок знаходить повне підтвердження на вишгородських матеріалах. Так, під час розкопок на посаді 1990 р. кістяні проколки траплялися в заповненні більшості житлових та господарських споруд кінця X – початку XI ст. (об'єкти 11, 98, 115, 199), а також – у комплексах із невизначеним датуванням (об'єкти 107, 118) та в культурному шарі [Чабай, 1990, с. 29, 38, 40, 45, 191, 227] (рис. 50, 5). При цьому, в більш пізніх спорудах не виявлено жодного подібного предмета. Схожу статистику отримано за підсумками робіт 2014–2016 рр.: проколки походили переважно з ранніх – початку XI ст. – об'єктів (об'єкт 5, об'єкт 8, яма 20).

Ще одна знахідка, на яку ми хотіли б звернути увагу, походить з розкопок 1947 р. у північній частині городища і атрибутована В.Й. Довженком, автором робіт, як фігурний ключ від трубчастого замка [Довженок, 1952, с. 25, табл. II, 19].

З огляду на характерну для всього I тис. н. е., «Т»-подібну, форму виробу, ми схильні трактувати його як «ключ» для розминання шкіри (рис. 50, 3). Немає сумнівів, що більшість подібних знарядь виготовлялися з дерева [Петраускас, 2006, с. 108].

Виключно жіночою справою було прядіння. У якості сировини, за етнографічними даними, найчастіше використовували овечу шерсть, льон і коноплю. Про виготовлення ниток із шерсті свідчать численні знахідки залізних пружинних ножиць для стрижки овець [Жадан, 1935, карт. 6; Маневський, 1937, с. 6; Пекарская, 1985, с. 132; Чабай, 1990, рис. 225, 4]. Особливо багато таких артефактів – понад три десятки – виявлено під час розкопок 1989 р. в урочищі Нижні Дорогожичі у західній частині посаду (рис. 51, 1–6). 19 із них походили з заповнення «ям 130, 131» – двокамерної господарської споруди XII ст. (14 екземплярів у одній камері, 5 – в іншій) [Дорофеев, 1989, с. 80, 83]. За висновком авторів розкопок, власник споруди спеціалізувався на виготовленні пружинних ножиць.

Подальші (після стрижки овець) етапи обробки ткацької сировини – промивання, обмолот, розминання, вичісування, власне прядіння та ін. – здійснювались переважно за допомогою дерев'яних інструментів, котрі, як і самі продукти прядіння та ткацтва, серед археологічних матеріалів давньоруського Вишгорода не зберігаються. В урочищі Нижні Дорогожичі, в заповненні дороги, була знайдена кістяна п'ята від веретена [Дорофеев, 1989, рис. 48, 2]. Подібним чином В.Й. Довженок свого часу інтерпретував кістяний виріб, виявлений на городищі в 1930-х рр. [Довженок, 1950, табл. VII, 4], проте той виявився шаховою фігуркою.

Найбільш численними знахідками, пов'язаними з прядінням, є пряслиця, що кріпили на веретені для надання йому більшої енергійної сили. Пряслиця походять з заповнення жител, господарських об'єктів, культурного шару; топографія їх знахідок свідчить про те, що прядінням займались чи не в кожній сім'ї. Майже всі вишгородські екземпляри виготовлені з овруцького пірофілітового сланцю, зрідка – інших порід каменю. На території посаду

виявлене і глиняне пряслице [Чабай, 1990, с. 39]. Господарська споруда, з якої походить знахідка (об'єкт 117), датується початком XI ст. – часом, коли розробка овруцьких пірофілітових сланців ще не набула масового характеру [Рыбаков, 1948, с. 155–156].

Знахідок, безпосередньо пов'язаних із ткацтвом, значно менше. З господарської ями 62 з розкопок 1989 р. походить кістяний юрок циліндричної форми, довжиною 55 мм, діаметр – 16–19 мм (рис. 51, 11). Останній мав три аркоподібні отвори висотою 4 мм, шириною 6, 7, і 9 мм [Дорофеев, 1989, с. 35, рис. 19]. Подібні предмети використовували під час снування ниток основи для їх рівномірного розподілу та більш щільного натягування на горизонтальному ткацькому верстаті [Сергеева, 2015, с. 51], хоча могли застосовуватись і для ссучування ниток [Петраускас, 2006, с. 118, 121].

Деталлями вертикального ткацького верстату, за допомогою яких відтягувались нитки основи, могли служити два згаданих вище глиняних грузила, виявлені в 1930-х рр. у східній частині Вишгородського городища (рис. 51, 12, 13). За В.М. Войнаровським, ткацькі важки, у порівнянні з глиняними грузилами для рибацьких сіток, – як правило, важчі, мають слабший і нерівномірний випал [Войнаровський, 2014, с. 255]. На жаль, детальних описів вишгородських зразків не зберіглось.

Мізерна кількість грузил від верстатів та інших археологічних ознак ткацтва, зафіксованих серед вишгородських матеріалів, вірогідно, свідчить про значно вищий рівень його спеціалізації у порівнянні з прядінням та повне відділення від останнього [Колчин, 1985, с. 269]. Майстерні ткачів (як прийнято вважати – чоловіків), відомі за розкопками інших міст, у Вишгороді наразі просто не досліджено. Крім того, приблизно в кінці XII ст. давньоруські майстри починають використовувати більш досконалий, горизонтальний верстат [Колчин, 1985, с. 268–269], для якого грузила не застосовувались.

Характер допоміжних ремесел змінювався під впливом економічних процесів, що розгортались у Давньоруській державі. На жаль, більшість знахідок, пов'язаних із ними, позбавлена надійного датування, а численні вироби та

знаряддя з органічних матеріалів у Вишгороді не зберігаються. Тому наші реконструкції, значною мірою, несуть лише попередній характер. На ранніх етапах допоміжні ремесла мають ознаки виключно домашніх занять. Починаючи з XI ст., в умовах феодального міста деякі види господарської діяльності (обробка шкіри, теслярство, бондарство, ткацтво) виділяються в окремі галузі ремесла. Певні галузі, хоча несуть виразні риси серійного виробництва або роботи на замовлення, окремими спеціальностями навряд чи стають (обробка кістки, каміння), а деякі так і лишаються в рамках домашнього господарства (прядіння).

3.3. Сільське господарство та промисли

Спеціалізованим ремеслам та торгівлі вишгородського населення X– XIII ст. присвячено чималий обсяг наукової літератури. Натомість, проблеми сільського господарства і промислів, а також – їх ролі в економіці міста, за великим рахунком, залишалися поза увагою дослідників. Ми спробуємо узагальнити пов'язані з указаними заняттями археологічні дані, накопичені протягом останніх дев'яноста років дослідження Вишгорода.

Знахідки, пов'язані з землеробством, яке прийнято вважати панівною галуззю середньовічного господарства, у самому Вишгороді (на відміну від інших давньоруських міст) практично не зустрічаються, на що свого часу звернув увагу ще В.Й. Довженок [Довженок, 1950, с. 75]. Два уламки залізних серпів було знайдено в 1989 та 1990 рр. на території посаду [Дорофеев, 1989, с. 68; Чабай, 1990, рис. 323, 8] (рис. 48, 1). З певною натяжкою, до даного переліку можна зарахувати фрагмент коси зі східного схилу городища [Інвентарна..., 1936, с. 35]: хоча подібні знаряддя могли використовувати для збору деяких видів зернових, менш чутливих до струсу (ячмінь, овес), в першу чергу вони призначались для укусу сіна [Довженок, 1961, с. 151; Прищепа, 2011, с. 153].

Логічно було б припустити, що більшість вишгородського населення, займаючись вузькоспеціалізованими ремеслами (гончарство, металургія, металообробка), не приймала участі в обробітку землі та зборі врожаю, а основна маса зерна завозилась до міста з сільськогосподарської округи. Знахідки двох

наральників та двох серпів відомі на поселенні біля с. Козаровичі в гирлі Ірпеня [Степаненко, 1976, с. 153–155] – єдиному на Вишгородщині, розкопаному великою площею. Сліди від оранки давньоруського часу зафіксовано на нещодавно відкритому поселенні Хвощ на північній околиці сучасного Вишгорода.

Про розвиток тваринництва насамперед можуть свідчити остеологічні матеріали. Кістки домашніх тварин у порівнянні з дикими значно переважають. Найбільше, як і на решті давньоруських пам'яток, виявлено кісток великої рогатої худоби, розповсюдженими є також рештки свині, кози та вівці. Часто фіксуються кістки коня та собаки [Довженок, 1950, с. 75, Довженок, 1952, с. 27], яких у їжу не вживалися (так, два кінських поховання було виявлено 2015 р. на житловій садибі XI ст.). До знарядь праці, пов'язаних із тваринництвом, можна зарахувати згаданий фрагмент коси-горбуші.

З землеробством були тісно зв'язані сільськогосподарські промисли. Просушка снопів здійснювалась у сушарках різної конструкції. Можливо, залишками більш примітивного пристрою для просушування (етногр. «озород») є розташовані в одну лінію, на відстані 1,55–1,9 м, чотири стовпових ямки, виявлені 2014 р. в центральній частині посаду. Подібна конструкція була розкопана на поселенні Автуничі, хоча дослідниками не виключається і інше її призначення [Готун, 1993, с. 67]. Споруда (об'єкт 4), розташована поруч із попередньою, мала овальну форму і була видовжена з заходу на схід на 2,4 м; завширшки становила 1,05 м. Горизонтальне дно – на глибині 0,95 м. Нижня частина заповнення являла собою темно-сірий, сильно гумусований супісок зі шматками печини та вугликами. На підлозі виявлено великі фрагменти обпаленої глини. За керамічним матеріалом споруда датується в межах першої половини – середини XI ст. Подібні сушарки (етногр. «шиш») являли собою конструкцію з жердин, всередині якої влаштовувалось вогнище, а ззовні вкладалися снопи [Веремейчик, 1986, с. 31; Готун, 2013, с. 27–28]. Схожу функцію могли виконувати ще два об'єкти подібної форми, виявлені на тій же ділянці, проте залишків опалювальних пристроїв у їх заповненні не виявлено.

Зберігалось зерно здебільшого у спеціальних ямах (нерідко – обмазаних шаром глини), котрі відомі практично в усіх досліджених частинах міста. Іноді в ямах фіксувались решки зерна. Крім того, зрідка простежувались залишки навісів у вигляді розташованих поруч із зерновиками стовпових ямок [Маневський, 1937, с. 42–43]. В центральній частині городища 1936 р. було досліджено комплекс із чотирьох великих надвірних печей (для випічки хліба – ?) та пов'язаних з ними зернових ям різного розміру, здебільшого – зі слідами глиняної обмазки [Натансон, 1936, с. 46–48; Уривок щоденника..., 1936, с. 4].

Наступним етапом обробки зерна була його переробка на дрібну крупу та борошно. Фрагменти кам'яних зернотерок (без зазначення породи каменю) принаймні тричі знаходили на східному краю городища [Гончаров, 1936, с. 41, 50; Інвентар..., 1937, с. 8]. По одному фрагменту ротаційних жорен з пірофілітового сланцю походить з розкопок 1936 р. на тій же ділянці та на посаді [Гончаров, 1936, с. 8, 80]. Ще один уламок кам'яного ручного жорна був виявлений 1937 р. у давньоруській житловій споруді неподалік від Борисоглібської церкви, однак останню прорізало житло литовської доби [Маневська, 1937, с. 16].

Існування поруч із Вишгородом великих лісових масивів зумовило значний розвиток полювання. Вже за часів княгині Ольги околиці міста стали частиною князівських мисливських угідь: «...и по Днѣпру перевѣсища и по Деснѣ, и есть село ея Ольжичи и до сего дни» [ПСРЛ, 1908, с. 36]. Літописи фіксують ці ліси у якості місць полювання князівсько-боярської верхівки – Всеволода Ярославича, вірогідно – Люта Свенальдича та Святополка ізяславича [ПСРЛ, 1908, с. 143, 191], про що йшлося в розділі 2. Археологічними свідченнями княжого чи дружинно полювання являються його побічні продукти – великі запаси призначених для обробки рогів, про які мова піде нижче. Зрозуміло, що таке полювання здійснювалося загінним способом і потребувало участі значного колективу людей. Попри низку обмежень, полюванням у тій чи іншій мірі займались практично всі верстви давньоруського населення [Петраускас, 2003, с. 121].

Найбільш поширеними мисливськими знаряддями були лук і стріли. Більшість знайдених у Вишгороді наконечників стріл відноситься до звичайних

типів і могла використовуватись у якості як мисливської зброї, так і бойової. Те саме можна сказати і про поодинокі знахідки списів та дротиків [Гончаров, 1936, с. 17; Інвентарна книжка..., 1936, с. 3; Маневський, 1937, с. 19]. До спеціалізованих мисливських знарядь відносяться кістяні кулеподібні наконечники із втулками, виявлені 1936 р. поблизу огорожі церкви свв. Бориса і Гліба (напівфабрикат довжиною 5,5 см) [Натансон, 1936, с. 16–17] та на східному схилі городища [Гончаров, 1936, с. 24] (рис. 48, 4). Вони були зручними для полювання на невеликих хутрових тварин: не застрягали в стовбурах дерев та не пошкоджували хутра [Войнаровський, 2014, с. 41]. При полюванні на водоплавних птахів використовувались невеликі дворогі зрізні, знайдені на тому ж схилі в 1935 та 1937 рр. [Голубєва, 1935, карт. 21; Маневський, 1937, с. 57].

Остеологічні матеріали свідчать про те, що полювали мешканці Вишгорода передусім на лося та благородного оленя. У меншій кількості зустрічаються кістки дикої свині, бобрів, косулі, лисиці, зайця-русака. Відомі також нечисленні рештки тура, зубра європейського, кулана, тхора, хом'яка. Серед птахів, на котрих полювали заради м'яса, можемо назвати качку, гусака (перші два види серед вишгородських матеріалів домінують), тетерева, глухаря, лебедя, журавля, орлана білохвостого [Довженок, 1950, с. 75; він же, 1952, с. 27]. Кістки домашніх тварин у порівнянні з дикими значно переважають.

Про роль рибальства у господарстві вишгородців свідчать численні знахідки пов'язаних з ним металевих знарядь. Так, залізні рибальські гачки виявлено в північно-східній та північно-західній частинах городища [Зацепіна, 1936-а, с. 27; Довженок, 1952, с. 25], на його східному краю [Голубєва, 1935, карт. 40; Жадан, 1935, карт. 4; Інвентарна книжка..., 1936, с. 20; Гончаров, 1937, с. 7, 12] та біля західного валу [Інвентарні описи..., 1937, с. 6] (рис. 48, 13–16). 2014 р. гачок знайдено на території посаду. Як правило, вони округлої форми, деякі мають зуб-борідку та петлю для волосіні. Більшість відомих зразків – досить значних розмірів (від 50 мм у довжину), а довжина останнього екземпляру становила 10,5 см. Його могли використовувати для вилову великої риби за допомогою переметів [Петраускас, 2006, с. 154]. Невеликі гачки пов'язані із ловом вудкою.

Для вилову хижої риби використовувались блешні. Одну з них, виготовлену з міді, було виявлено на східному краю городища в 1937 р. [Гончаров, 1937, с. 11] (рис. 48, 17). Блешні такого типу – з впаяним гачком – призначались, мабуть, для підльодного лову [Войнаровський, 2014, с. 46]. Іншу знайдено на тій же ділянці двома роками раніше (матеріал не зазначено) [Жадан, 1935, карт. 9].

Знахідки залізних двозубих остей, за допомогою яких також виловлювали велику рибу, відомі з досліджень у східній частині городища 1937 та 1947 рр. [Гончаров, 1937, с. 12, 30; Довженок, 1952, с. 12] (рис. 48, 7). Ще два зразки походять з розкопок західного краю посаду: тризубу ость виявлено в ямі XII ст., а в житлі того ж часу («яма 69») знайдено обломаний зубець [Дорофеев, 1989, с. 41, 75, рис. 20, 40, VI, 3] (рис. 48, 5, 6).

Рибалили як з берега, так і з човнів: саме за таким заняттям, як свідчить літописна стаття 1180 р., Святослав Всеволодович застав, прибувши до Вишгорода, Давида Ростиславича («*В то же время ходяшетъ Давыдъ Ростиславичъ по Днѣпру в лодьяхъ ловы дѣя...*») [ПСРЛ, 1908, с. 421]), хоча не виключено, що мова йде про полювання на водоплавних птахів.

Широко використовувались і рибацькі сіті. Для їх плетіння, на нашу думку, могло застосовуватись загострене кістяне знаряддя завдовжки 75 мм з отвором біля тупого кінця, виявлене в північній частині городища [Пекарская, 1985, с. 134, рис. 7] (рис. 48, 10). Таким же чином В.Й. Довженок інтерпретував два схожих вироби, знайдені в 1930-х рр. [Довженок, 1950, Табл. VI, 4, 5] (рис. 48, 8, 9). Однак, єдиної думки щодо їх трактування в сучасній літературі нема [Сергеєва, 2015, с. 45]. Грузила для сіток, виявлені на різних ділянках Вишгородського городища, було виконано з найрізноманітніших матеріалів: глини [Путь. 1935, карт. 5, 6; Інвентарна книжка..., 1936, с. 36], олова [Інвентарна..., 1936, с. 36], свинцю [Тараканова, 1937, с. 13]. З заповнення житла початку XII ст., розкопаного 1990 р. на посаді, походить пірофілітове грузило [Чабай, 1990, с. 157] (рис. 48, 11).

Наведені дані доповнюються численними знахідками риб'ячих кісток. Кількісно переважають великі хижі породи. Відомо про кістки щуки, осетра,

судаку, карпових та сома [Довженок, 1950, с. 75]. Численні скупчення риб'ячої луски в господарських спорудах і ямах, фіксовані під час розкопок 1930-х рр., вочевидь, маркують місця зберігання запасів риби.

1972 р. в північно-східній частині городища виявлено добре збережену піч XIII ст., діаметром 1,2 м. Основу було викладено на фундаменті з плінфи та каміння, устя також викладено плінфою. На стінах печі зафіксовано 48 маленьких отворів, причому в деяких отворах збереглися залишки обвуглених паличок. За слушним припущенням автора розкопок, В.В. Чумаченка, дана піч використовувалась для копчення риби, котра і підвішувалась на паличках [Чумаченко, 1973, с. 359–360]. Подвійний гак завдовжки 60 мм з кільцем для підвішування було знайдено на посаді в тому ж житлі, з заповнення якого походив вищезгаданий зубець від ості [Дорофеев, 1989, с. 41, рис. 20] (рис. 48, 12). Такі гаки могли використовуватися для копчення риби, хоча єдиною думки щодо їх призначення в науковій літературі нема.

Як і полювання, збір меду – однієї з основних статей давньоруського експорту – також контролювався князівською адміністрацією [Петраускас, 2006, с. 159, 167–168]. Оскільки бджоли люблять селитися високо над землею, аби дістатись борти або дупла, бортники використовували спеціальні залізні пластини з шипами, що кріпились до взуття [Петраускас, 2006, с. 165]. Подібний предмет було знайдено 1936 р. в центральній частині городища [Опис..., 1936, карт. 41], хоча В.Й. Довженок визначив його як «підкова для ходіння по льоду» [Довженок, 1950, Табл. II, 16] (рис. 48, 3). Мед виймали з бортей за допомогою ножів-медорізок. Для даних цілей, за припущенням дослідників, могла застосовуватись напівкругла лопатка завширшки 65 мм, виявлена на тому ж розкопі [Інвентарна..., 1936, с. 9] (рис. 48, 2).

Важливу роль в раціоні вишгородців відігравали продукти збиральництва, проте археологічно, без застосування спеціальних методів – промивання та флотації, – зафіксувати їх залишки досить важко. У східній частині городища в горілому шарі першої половини XIII ст. зустрічались плоди дикої груші, а останніми роками на території посаду фіксувалась шкарлупа ліщини.

Результати робіт останніх десятиліть свідчать про значний розвиток у Вишгороді, зокрема – на посаді, лісохімічного промислу. Смола та дьоготь, в першу чергу – завдяки своїй водовідпірності, були потрібні для змащування та ремонту човнів і коліс, пропитки шкіри, рибацьких сітей та мотузок, замазування щілин дерев'яних споруд, потреб медицини, тощо. 2014 р. в центральній частині посади виявлено яму 29, що мала лійкоподібну форму. Верхня частина ями, завглибшки 0,25 м, мала діаметр 0,55 м, стіни похилі. Діаметр нижньої частини (під'ямник) – 0,18 м, глибина – 0,2 м. Стіни – вертикальні, дно – горизонтальне. Заповнення ями являло собою суцільне скупчення деревного вугілля. З огляду на це, а також на характерну форму ями, її варто інтерпретувати як залишки смолокурні. У вузьку частину подібних ям поміщався горщик-приймач, у верхню – горщик з отворами в денці (фільтр), камера фільтру при цьому заповнювалася осмолем. Нижній горщик-приймач ізолюється від верхнього, після чого фільтр нагрівається відкритим полум'ям. В результаті утворюється густа смолиста речовина, що через отвір надходить в ізольований горщик-збірник [Петраускас, 2006, с. 141]. За стратиграфічними даними, функціонування смолокурні відносимо до XI ст.

Поруч з об'єктом в культурному шарі виявлено два фрагменти нижніх частин горщиків з просвердленими наскрізними отворами діаметром 8–10 мм. На стінках збереглися залишки смоли. Уламки сильно обгорілих посудин з отворами такого ж діаметру траплялись на території Вишгорода і раніше, зокрема – при розкопках 1930-х та 1990 рр. [Довженок 1950, табл. III, 7; Чабай, 1990, с. 87, 197], а найбільше – п'ять – їх знайдено в ур. Нижні Дорогожичі під час робіт 1989 р. (в тому числі – цілого денця з чотирма отворами) [Дорофеев, 1989, с. 53, 59, 66, 84]. Немає сумніву, що дані предмети використовувались у якості фільтрів для смолокуріння [Оленич, 2015-а].

До числа ям для виготовлення деревного вугілля ми відносимо принаймні три об'єкти (ями 6, 28, 132) з розкопок в ур. Нижні Дорогожичі [Дорофеев, 1989, с. 66, 67, 84]. Однак, з огляду на розташування кожної з них у безпосередній близькості до споруд, інтерпретованих нами як сиродутні горни, ями можна з

упевненістю пов'язати зі спеціалізованим металургійним виробництвом (виготовленням шихти) [Бібіков, 2017].

Наявні археологічні матеріали свідчать про те, що більша частина жителів міста на різних етапах його існування займалась спеціалізованими видами ремесла (гончарством, металургією, обробкою металів). Останні передбачали зведення теплотехнічних споруд, потребували багато часу, трудовитрат і навичок. За таких умов, не дивно, що вишгородці практично не займались землеробством, отримуючи зерно з округи. Натомість, важливу роль в їх господарстві відіграло тваринництво та ціла низка інших напрямів діяльності. Значну частину харчового раціону становили продукти промислів. Великих масштабів набуло і виготовлення допоміжних матеріалів – смоли, дьогтю, вугілля, вапна, тощо.

3.4. Торгівля та обмін

Розміщення Вишгорода на перехресті важливих річкових та сухопутних шляхів, а також – значні обсяги міського ремісничого виробництва, зумовили бурхливий розвиток торгівлі та обміну. Про участь населення міста у міжнародних торгових операціях писав іще Константин Багрянородний. Проблеми, пов'язані з імпортними виробами, досліджував В.М. Зоценко [Зоценко, 1986, с. 481; він же, 2007; він же, 2009, с. 48–52; Андрощук, 2012, с. 83–86], а останніми роками – В.Г. Івакін та автор [Бібіков, 2016-е; Івакін, 2016-а; він же, 2016-б]. Знахідки торговельного інвентаря з території міста проаналізовані А.М. Оленичем та автором [Оленич, 2015-б].

До категорій речей, пов'язаних із торгівлею, можна віднести предмети, призначені для виміру ваги. На території Давньоруської держави останні походять з понад 20 пунктів [Пушкіна, 1991, с. 226]. З рухомих пам'яток вишгородського посаду для подібних цілей слугували фрагмент коромисла бронзових терезів та важки, представлені одразу трьома екземплярами: двома залізними з бронзовою обтяжкою та одним свинцевим.

Перший важок походить зі споруди початку XII ст. (об'єкт 164), дослідженої в ході польового сезону 1990-го року [Чабай, 1990, с.165–167]. Має

бочкоподібну форму. Максимальний діаметр в середній частині становив 29 мм, діаметр усічених площин – 18 мм. Висота складала 20 мм. На поверхні усічених частин відсутні будь які сліди та знаки (рис. 52, *a*: 1). Даний тип важків в IX–X ст. є доволі поширеним на теренах Східної Європи та Скандинавії від Хедебю до Старої Ладogi та Тімерьово [Jankuhn, 1943, p. 192]. Зустрічаються подібні предмети і в Києві, зокрема на Юрковицькому могильнику [Максимов, 1982, с. 67]. Один із найбільш пізніх зразків також походить з комплексу ювелірної майстерні Троїцького розкопу в Новгороді і датується в межах XII ст. [Колчин, 1981, с. 98].

До того ж типу відноситься інший важок, виявлений в культурному шарі в ході консервації гончарного горну на території Музею давньоруського гончарства в 2005 р. [Довганіч, 2006, с. 107; Готун, 2007, с.32]. Предмет має бочкоподібну форму, частково пошкоджений, діаметр – 23–24 мм у середній частині та 11–13,5 мм – на зрізаних площинах; висота становила 17 мм. На одній із площин фіксувалися три вдавнених крапки діаметром близько 1 мм. Останні, на думку авторів розкопок, враховуючи пошкоджені ділянки поверхні, могли утворювати квадрат з крапкою в середині [Готун, 2007, с. 32] (рис. 52, *a*: 2).

Ще один зразок важка, виконаного зі свинцевого сплаву, знаходиться в експозиції Історичного музею Вишгорода. На жаль, коло відомостей про нього обмежене. Серед музейної документації вдалося з'ясувати, що предмет походить із розкопок Правобережної дніпровської експедиції за 1991 р. [Акт №2..., 1999], наукового звіту про котрі нема. Важок відноситься до типу 14-гранних, однак, через значний ступінь спрацьованості, він отримав майже округлу форму з діаметром 11,5–13,5 мм. Поверхня однієї зі сторін зазнала значних технічних пошкоджень (рис. 52, *a*: 3).

Найбільш цікавим зразком з колекції є фрагмент терезів, що походить із заповнення ями початку XII ст. з розкопок 1989 р. на посаді [Дорофеев, 1989, с. 57]. Терези являють собою трисегментний механізм, цілком виконаний з бронзи. Одна половинка коромисла, ймовірно, була втрачена ще в процесі експлуатації, інша частина зберегла рухомий механізм, рух котрого здійснювався

за допомогою фіксації на «м'яку» заклепку. Кінець цієї частини закінчується декоративно-намотаним, в три оберти, дротом та невеличкою петлею, в котру продіто кільце (рис. 52, а: 4). Даний зразок також має широкі аналогії, зокрема в Хедебю та Листвинському городищі на Волині [Чайка, 2009, с. 170; Jankuhn, 1943, р. 188].

Інтерпретація знярядь зважування природно наближує їх до кола старожитностей, пов'язаних з великими торговими поселеннями Середньовіччя, так званими «віками». Попри те, що деякі з вишгородських зразків походять з об'єктів кінця XI – початку XII ст., слід зауважити, що майже всі предмети знайдені у фрагментованому або значно спрацьованому стані, що вказує на досить тривалий період їх побутування.

Знахідка, пов'язана з внутрішньою торгівлею населення гончарного центру, була зроблена в 2014 р. В культурному шарі XI – початку XII ст. виявлено свинцевий предмет, котрий найвірогідніше атрибутувати як пломбу дрогичинського типу (рис. 52, а: 5). Очевидно, саме такими пломбами (як свідчить арабський мандрівник XII ст. Абу Хамід Ал-Гарнати) таврувались зв'язані хутра білок, які на Русі використовувались замість грошей [Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати..., 1971]. Вишгородський зразок на лицьовій стороні має зображення дзвоноподібної тамги із подвійним хрестом, на зворотній зображено літеру «М». Різноманітні кириличні літери досить часто зустрічаються на пломбах дрогичинського типу. А аналогічна тамга міститься на реверсних сторонах пломб, опублікованих В.О. Анохіним, котрі останній приписує Юрію Довгорукому та його синові Глібу Юрійовичу [Анохин, 2012. – с. 39, 41, табл. XII: 179, 180, 182]. Проте, дане джерело ніяк не може вважатись достовірним, оскільки ґрунтується на речах з приватних колекцій, знайдених під час грабіжницьких розкопок і позбавлених археологічного контексту.

Результатам активної внутрішньої торгівлі або обміну є, перш за все, широкий асортимент виробів із пірофілітового сланцю.

Про зовнішню торгівлю вишгородського населення свідчать численні предмети імпорту. Так, вироби візантійського походження представлені тарним і

столовим посудом, монетами, позолоченим декоративним виробом та предметами зі скла.

Як і в будь-якому давньоруському місті, найбільш чисельною категорією імпортованих виробів у Вишгороді була амфорна тара. Так, в житлі 4 з розкопок 1979 р. знайдено 285 фрагментів амфор, що становило 24% від загальної кількості кераміки [Пекарская, 1985, с. 131]. Амфори слугували для транспортування на територію Русі та подальшого зберігання дорогих та престижних товарів – вина та олії. Цілу амфору, як говорилося вище, було знайдено в похованні 2 могильника в садибі Дорошенка. Розкопки 1990-х та 2013–2015 рр. на території вишгородського посаду дозволили отримати досить показову колекцію середньовізантійської амфорної тари, проаналізовану В.І. Барановим [Бібіков, 2016-е, с. 38–39]. Амфори переважно відносяться до двох добре відомих типів. До цих же двох типів В.М. Зоценко відніс усі зразки, виявлені його експедицією протягом 1979–1981 рр. [Пекарская, 1985, с. 131].

Амфори з подовженим борознистим корпусом та високо піднятими над горловиною ручками виготовлялися з темно-червоної майже бузкової грудкуватої пористої глини з домішками органічних речовин (гною) (клас 48 за Херсонеською класифікацією 1995 р., тип III за класифікацією Н. Гюнсенін). Місце виробництва цього типу амфор майже всіма науковцями відноситься до узбережжя Мармурового моря [Günseinin, 1993, р. 193–201; Волков, 2001, с. 203–205; Коваль, 2003, с. 349]. Автори херсонеської класифікації виділяють два типи подібних амфор – з потовщеним або округлим відігнутих вінцем (тип 1) та з валикоподібним вінцем (тип 2) та датують перший тип XII – кінцем XIII ст., другий – кінцем XIII–XIV ст. [Романчук, 1995, с. 79]. Цей тип амфор є найбільш представленим на території давньоруського посаду Вишгорода. На превеликій жаль, більшість знахідок походить з розкопок 90-х рр. XX ст. і зараз депаспортизована [Бібіков, 2016-е, с. 39].

Амфори з грушоподібним тулубом та дугоподібними ручками виготовлялися з світло-червоної та рожевої глини з домішками природної слюди. Верхня частина амфор вкривалася неглибоким хвилеподібним рифленням. Такі

амфори (клас 45 за Херсонеською класифікацією 1995 р., тип IV за Н. Гюнсенін, тип 62 за Дж. Хейсом) добре відомі на пізньосередньовічних пам'ятках Східної Європи. На думку Н. Гюнсенін, підтриману окремими вітчизняними та російськими дослідниками, подібні амфори виготовлялись на західному узбережжі Мармурового моря в Ганосі [Günsenin, 1993, р. 193–197]. І.В. Волков запропонував вважати місцем виробництва подібних амфор Трапезунд, що також було підтримано окремими, насамперед – російськими, дослідниками [Волков, 1989, с. 91]. Печі, в яких виготовлялися подібні амфори (як і амфори попереднього типу) й досі не відомі, а отже дискусія про місце їх виготовлення носить скоріше гіпотетичний характер. Традиційно цей тип датується XII–XIV ст. В цілому фрагментів цього типу амфор значно менше ніж попереднього, але й вони переважно походять з розкопок 90-х рр. XX ст. і нині депаспортизовані [Бібіков, 2016-е, с. 39].

Один крупний фрагмент амфори відноситься до типу «з вінцем у вигляді відкладного комірця», грушоподібним корпусом з невеликим перехватом та приплюснутими ручками. Він знайдений 2015 р. в об'єкті 18 другої половиною XI ст. Виготовлялися подібні амфори з сірої, жовто-брунатної, брунатної, червоної, іноді – помаранчевої щільної глини з домішками органічних речовин, слюди та вапняку. Цей тип амфор відноситься до одного із найпоширеніших на території Візантійської імперії. В цілому виробництво подібних амфор розпочинається не раніше середини X ст. і триває до кінця XI ст., після чого вони трансформуються в амфори з подовженим борознистим корпусом та високо піднятими над горловиною ручками [Бібіков, 2016-е, с. 39].

Також на розкопках посаду нерідко трапляються уламки візантійського поліхромного столового посуду.

В об'єкті 4 – споруді першої половини XI ст. – виявлено кінську налобну бляху-решму [Чабай, 1990, с. 104–109]. Прикраса відлита з бронзи у глиняній формі та позолочена. Зображено рослинний орнамент, що за стилістикою має візантійське походження [Давній Вишгород, 1998, с. 15] (рис. 52, б: 1).

Посилаючись на рукопис С.В. Коршенка, В.М. Зоценко говорить про

знахідки візантійських монет – фолісів Константина X (1057–1067 рр.) і Романа IV Діогена (1067–1071 рр.) [Зоценко, 2009, с. 50]. Предмети поступили до Центрального Історичного музею УРСР в 1930–х р. і, вірогідно належать до числа випадкових знахідок.

Нерідко на території посаду зустрічаються скляні вироби східного походження. Зокрема, два браслети, що за морфологічними ознаками відносяться до візантійського імпорту, було знайдено в 2014 р. в ямі 17, котра датується початком XII ст. Перший – гладкий, круглий у перетині, з яскраво-синього прозорого скла. Помітна іризація, зберігся слід від замка. Діаметр джгуту – 5,5 см; діаметр у перетині – 5,5–7,0 мм. Другий браслет – кручений із яскравого світло-синього прозорого скла, з бульбашками повітря всередині скляної маси; також зберігся слід від замка. Діаметр джгуту – 7 см; діаметр у перетині – 6 мм). Браслети мають широке датування: XI–XIII ст. [Щапова, 1972, с. 110–112; Полубояринова, 1963, с. 171–172]. Візантійське або близькосхідне скло з розкопок В.М. Зоценка представлене фрагментами вінця кубку фіолетового кольору та стінками посудини з блакитного скла з білим лінійним орнаментом. Скло – прозоре, без патини, в скляній масі – бульбашки повітря. Ще одна візантійська посудина – з блакитного скла з ледь помітною патиною, має золотий хрещатий розпис [Пекарская, Зоценко, 1985, с. 132]. Відносно незначний відсоток скляних виробів імпортного походження дослідники пояснюють забезпеченням попиту на подібні вироби за рахунок місцевого виробництва [Журухина, 2008, с. 46–55; Зоценко, 2009, с. 47].

Із Північного Причорномор'я на Русь привозили мармурові хрести-«корсунчики», один із яких знайдено В.М. Зоценком в північній частині городища [Пекарская, 1985, с. 133].

Речам скандинавського походження, знайденим під час розкопок Вишгорода, В.М. Зоценко присвятив окрему працю [Зоценко, 2007]. 1990 р. в ямі XI ст. (об'єкті 112) знайдено фрагмент оббивки – бронзової, відлитої з воскової моделі з подальшою ручною проробкою елементів декору та позолотою рельєфних частин [Чабай, 1990, с. 130–131]. Артефакт має розміри 26×20 мм,

завтовшки 3,5 мм. Рельєфне зображення у вигляді «S»-видного сплетіння можна трактувати як фантастичну тварину, імовірно – птахоподібне чудовисько (рис. 52, б: 2). За висновками В.М. Зоценка, предмет без сумніву має північно-європейське походження. Проробка вузлів плетива виконана у стилі «Jelling», розповсюдженому в Скандинавії в кінці X – першій половині XI ст. [Зоценко, 2007, с. 56–57]. На думку дослідника, оббивка могла належати скринці-релікварію і не одразу потрапила на вишгородський посад, [Зоценко, 2009, с. 51].

З розкопок східного краю городища 1930-х рр. походить знахідка стулки ливарної формочки з сірого пісковика, на чотирьох сторонах якої відбито негативи відразу сімох прикрас. Вочевидь, початково форма використовувалась для відлиття однієї лише ажурної підвіски на одній з великих площин. Зовнішня сторона широкого вушка підвіски виконана у вигляді зооморфної личини з виразними заглибленнями очниць. Корпус утворений лентою в три широких канелюри, сплетених простим вузлом з розлогим вічком [Лесман, 2006, с. 86-89; Зоценко, 2007, с. 64]. В.М. Зоценко розцінює підвіску як місцеву репліку ажурних прикрас «urnessrännpen», що були поширені від Норвегії до Ісландії, але головним чином – на півдні Скандинавського півострова. Дослідник датує первинне використання формочки першою половиною XII ст. [Зоценко, 2009, с. 49].

Вище вже йшлося про скандинавські фібули, виявлені у вишгородських похованнях 1936 та 1985 рр. До речей скандинавського походження може відноситися і зооморфна фібула з розкопок 2014 р. Вона знайдена в заповненні об'єкту 18 – споруди другої половини XI ст., з якого також походили фрагменти двох бронзових натільних хрестиків, залізна накладка на скриню з замковою щілиною та ключ від цієї скрині, залізне калачевидне кресало, фрагменти амфор з графіті, тощо. Два фрагменти з головою звіра на кожному (ведмідь, вовк?) утворюють півколо. Частина з іще двома симетричними головами відсутня. Тильна сторона пласка. Діаметр виробу – 54 мм. В перетині завтовшки 4 мм. Лиття. Матеріал – мідно-бронзовий сплав (рис. 53, б). Композиційно та стилістично схожі предмети, що являють собою ремінні розподілювачі, виявлено під час археологічних досліджень Новгородської землі (Південне Приладожжя), а

також на поховальних пам'ятках південно-східної Прибалтики [Бранденбург, 1895, с. 35, рис. 2.]. Найближчою ж аналогією є фібула з нещодавніх розкопок у Вітебську.

З розкопок 1930-х рр. загалом походить одразу до 10 ланцетоподібних вістер стріл. Загальноновизнано, що більшість типів таких наконечників походить з Північної Європи. За типологією О.Ф. Медведєва, вишгородські зразки відносяться до типів 62:2, 63:2 та 85:2 [Медведєв, 1966, с. 74, 79], що відповідає типам A_1 , AJ_1 та D_1 Birka.

Типово скандинавською категорією речей є різьблені кухонні казани зі стеатиту. Основні копальні цього матеріалу та майстерні з його обробки знаходилися на півдні Норвегії та Швеції. Вишгородський зразок – середня частина стінки казана – був знайдений 1981 р. на дні вище описаної виробничої споруди X ст. Реконструйований діаметр становив 180 мм, товщина – 23 мм, висота – 73 мм [Зоценко, 2007, с. 48].

З того ж об'єкту 18 (розкопки 2015 р.) походить срібна монета – денарій з титулом та іменем німецького імператора Оттона та Адельгейди (Otto-Adelheid-Pfennig). На аверсі середньовічного пфенінгу зазвичай було зображено хрест, в його кутах ім'я «O-T-T-O» чи «O-D-D-O» з круговою легендою «DIGRA+REX» (лат. скор. «DEI GRATIA REX» – «Божею милістю король»); на реверсі – стилізована церква (дерев'яна) та ім'я «ATHALHEID». На вишгородській монеті на аверсі літери у кутах хреста замінені колами, а кругова легенда взагалі відсутня. На реверсі зображено церкву з хрестом, напис імені знову-таки відсутній (рис. 53, 8). Можливо, ми маємо справу з наслідуванням срібному денарію Оттона і Адельгейди, яке було досить розповсюджене на теренах Центральної Європи у кінці X – на початку XI ст. Цей монетний тип карбувався довгий час, у великій кількості та у різних штемпельних варіантах («ATHALHET», «ATEALHT») у Гальберштадті, Кведлінбурзі, Хільдесгеймі, графами Ейльхартом, Зігфрідом і польським королем Болеславом Хоробрим [Фенглер, 1982, с.74]. Діаметр вишгородської монети – 20 мм. З монети зроблено підвіску з заклепанним вушком, яка через зображення хреста могла нести релігійне

значення. На монеті знаходиться ще один отвір, який теж використовували для підвішування [Івакін, 2016-а, с. 259–260]. Аналогічну монету-підвіску (наслідування денарію Оттона і Адельгейди), знайдено на горі Щекавиця під час дослідження давньокиївського могильника [Мовчан, 2000, с.104–105.].

Інший денарій – англійського короля Етельреда II – відноситься до типу «довгий хрест», що чеканився в Ютландії протягом 997–1003 рр. Знайдений на розкопі 1 1979 р. в споруді XII ст. Діаметр монети – 19,5 мм. У верхній частині також має два отвори для підвішування [Пекарская, 1985, с. 133]. Роком пізніше на тому ж розкопі в заповненні великого п'ятистінного будинку другої половини XI – першої половини XII ст. виявлено срібну монетовидну пластину без легенди. Діаметр монети – 13 мм. Подібні пластини перебували в обігу на території Північної Європи насамперед у кінці X – першій чверті XI ст. [Зоценко, 2009, с. 51].

В.М. Зоценко наголошує, що у Вишгороді було знайдено ще по одному денарію як Етельреда II, так і Оттона та Адельгейди; останній мав вендську чеканку. Про час і обставини знахідок, проте, не повідомляє [Зоценко, 2009, с. 51].

Варто зазначити, що всі знайдені у Вишгороді монети центрально- та північноєвропейського походження датуються досить вузьким часовим проміжком (кінець X – початок XI ст.). Не виключаємо, що дана обставина пов'язана з кризою арабського монетного срібла, котра спостерігається в Східній Європі в зазначений період.

Про зв'язки вишгородського населення з фіно-уграми свідчать дві знахідки з тих же розкопок В.М. Зоценка. Застібка-сюльгама з розплющеними та розширеними кінцями, характерна для жіночого костюму північно-східних фіно-угрів, датується, X–XI ст. Позолочена накладка на шкарлупоподібну фібулу, можливо, є місцевою реплікою прикрас, котрі з XI ст., під впливом скандинавських, з'являються в середовищі лівів, а в наступному столітті фіксуються в Карелії [Пекарская, Зоценко, 1985, с. 133].

Контакти з Південно-Східною Прибалтикою засвідчені знахідкою двох срібних браслетів з гвоздичними закінченнями, що походять з с. Жукин

Вишгородського району. Артефакти мають аналогії на скальво-прусьському порубіжжі [Зоценко, 1986, с. 481].

Бронзовий литий розподілювач для ланцюжка аркоподібної форми, знайдений на Ольжиній горі, має близькі аналогії на Верхній Камі, Середньому Поволжі, Заураллі [Пекарская, 1985, с. 133].

Під час розкопок 2014–2015 рр. на території посаду виявлено цілу низку деталей ремінної гарнітури з кольорового металу. Більшість предметів походить з культурного шару ділянки. Перша накладка – бронзова, закріплювалась трьома штифтами; за класифікацією В.В. Мурашової відноситься до класу II (відігнутий бортик, гладкий ободок, неорнаментовані), групи 1 (верхня сторона пласка), типу 1Г-2 (широкі серцевидні виступи) [Мурашева, 2000, с. 28–29]. Розміри предмету – 21×18 мм [Івакін, 2016-а, с. 256–257] (рис. 53, 1). Аналогічні знахідки тяжіють до територій Волзької Болгарії. Ідентичні предмети знайдено на пам'ятках, що датуються X ст.: в похованнях Каранайвських курганів (Південний Урал) [Мажитов, 1981, с. 128, рис. 60, 4, 22] і Дубівського могильника (марійці) [Архипов, 1984, рис. 21, 1]. Типологічно схожа накладка знайдена в Суздальському Опіллі (Шекшово 2). Її лицьова поверхня, розмірами 18×25 мм, вкрита сріблом. Опуклий малюнок, що зображує трипелюсткову квітку з каплеподібними виступами, зроблений з великою майстерністю [Зайцева, 2014, с. 363–377, рис. 4, 5]. Болгарські дослідники В. Плетньов и В. Павлова відносять цей тип накладок до X ст. [Плетньов, 2000, с. 85].

Накладки другого типу, котрих на розкопі знайдено два екземпляри, – зроблені з бронзи, спосіб кріплення – чотири штифти. Мають прокреслений геометричний орнамент (чотири однакові кола з невеликим трикутним виступом з однієї сторони). Розміри в обох артефактів однакові – 14×14 мм [Івакін, 2016-а, с. 256] (рис. 53, 2). Аналогічні накладки знайдено на ремісничому центрі в с. Новосел (Болгарія). Відрізняються останні тільки особливістю кріплення – чотири штифти, на відміну від двох у вишгородських накладок. Датуються X ст. [Бонев, 2011, с. 290, табло XLVIII, 538, 539].

Останній тип представлено однією цілою накладкою і двома фрагментами,

також бронзовими [Івакін, 2016-а, с. 257]. За В.В. Мурашовою, відноситься він до класу XVIII (серцеподібної форми, 3–5-ти пелюсткова квітка, пелюстки розділені стеблами, фон заглиблений), групи 1, виду 1А (бокові пелюстки в вигляді широких стрічок загнуті вгору, розділюючі стеблі гладкі) [Мурашева, 2000, с. 41–42]. Цілий екземпляр має розміри 17×15 мм (рис. 53, 3–5). Ідентичні знахідки зафіксовані на поселенні Болгар 1 і Семенівському селищі, датуються вони другою половиною X–XI ст. [Казаков, 1991, рис. 44: 59]; а також – у середньовічному Херсонесі, в об'єктах IX–X ст. [Якобсон, 1959, с. 227, рис. 141: 17].

Від прорізної пряжки залишився щиток розмірами 18×15 мм. Останній має прямокутну форму з трикутним завершенням, оздоблений рослинним орнаментом, по центру невелика прорізь. Збереглася одна з шарнірних петель, за допомогою яких щиток сполучався з рамкою. Закріплювався на поясі за допомогою трьох дужок (рис. 53, 7). Близьких аналогій даному предмету наразі знайти не вдалось, але стилістично пряжка тяжіє до угорських старожитностей [Бібіков, 2016-е, с. 36–37].

Отже, розглянуті археологічні матеріали дозволяються розглядати Вишгород у якості значного центру як внутрішньої, так і зовнішньої торгівлі. Протягом X–XII ст. засвідчено наявність торговельних контактів та культурних зав'язків жителів міста з територією Візантії, Скандинавського півострова, Балкан, Західної та Центральної Європи, Східної та Південно-Східної Прибалтики, Поволжя. Поза сумнівом, пріоритетна роль належала торгівлі по дніпровському «шляху з варяг у греки».

3.5. Війська справа

Зазвичай, характеризуючи стан військової справи давньоруського Вишгорода, дослідники часто цитують літописну статтю 1171 р. про безуспішну 9-місячну облогу міста військом Андрія Боголюбського [Довженок, 1950, с. 80]. Одним із найважливіших аспектів дослідження військово-політичної історії середньовічних міст є аналіз виявлених при археологічних розкопках на його

території предметів озброєння.

Найбільш повне уявлення про озброєння вишгородських вершників дають згадані вище поховання найманців-кочовиків кінця XI–XII ст., серед інвентаря яких знайдено шаблю, ножі, набори наконечників стріл і спорядження верхового коня [Серов, 1989, с. 45–47]. Воїнські поховання знаходили на території Вишгорода і раніше. Руків'я меча або шаблі («ефес») було знайдено під час любительських розкопок 1819 р. кургану західніше городища [Свиньин, 1927, с. 7–8], сокира та спис були випадково знайдені під час господарських робіт на території могильника в садибі Дорошенка на початку 1930-х рр. [Мовчановський, 1936, с. 65].

Розглянемо зброю ближнього бою більш детально. Шабля з поховання 1989 р. мала слабо вигнутий клинок довжиною 90 см, завширшки 0,3 см. Прямокутне в перерізі перехрестя довжиною 11 см з обох сторін мало серединні виступи. Отвір під клинок – овальний [Серов, 1989, с. 47]. Подібне перехрестя шаблі було знайдене 1936 р. на ділянці 1 [Натансон, 1936, с. 11–12] (рис. 54, 4).

Під час роботи на тій же ділянці поруч із розкопом було випадково знайдено втульчастий наконечник спису [Натансон, 1936, с. 5]. Як видно з рисунку, довжина предмета разом із втулкою становила близько 29 см, розміри пера – приблизно 19×2 см, діаметр втулки – до 2 см. Перо має вигляд вузького чотиригранного стержня, на зразок піки [Довженок, 1950, табл. V, 5] (рис. 54, 5). Наконечник може бути віднесений до типу V за А.М. Кірпічниковим, що був поширеним у XII–XIII ст. як зброя, у першу чергу, кінних воїнів [Кірпічников, 1966, с. 15–16]. Згадується про знахідку того ж року на ділянці 4 залізного дротику [Інвентарна книга, 1936, с. 6; Гончаров, 1936, с. 18].

В культурному шарі розкопу 6 2014 р. виявлено ніж, з огляду на довжину леза (20,5 см) віднесений до категорії бойових. Схожий бойовий ніж, довжиною 21,5 см, було знайдено на території металургійного осередку в урочищі Нижні Дорогожичі в «ямі 70» – житлі XII ст. [Дорофеев, 1989, с. 43]. Їх фрагменти також виявлено в «ямах» 74, 76, 88 [Дорофеев, 1989, с. 46, 48, 59]. Скоріш за все, знахідки маркують місце виробництва даних предметів. «Залізний кинджал» було

виявлено під час розкопок 1935 р. [Голубева, 1935, карт. 34].

З «ями 91» (житло XII ст.) розкопу в урочищі Нижні Дорогожичі кістень яйцеподібної форми з мармуроподібного вапняку [Дорофеев, 1989, с. 61]. Предмет, гіпотетично визначений авторами розкопок як мідний кістень, знайдено 1936 р. на території «Кварталу металургів» [Інвентарна книга, 1936, с. 27].

Як і на більшості давньоруських пам'яток, найбільш розповсюдженими серед вишгородських матеріалів є елементи зброї дальнього бою. Їх вивчення дозволяє прослідкувати історію побутування даного типу зброї у Вишгороді, проаналізувати взаємовпливи з іншими давньоруськими регіонами та генезу розвитку військової справи X–XIII ст. загалом. Предмети озброєння дальнього бою із середньовічного Вишгорода представлені в основному наконечниками стріл. З розкопаного 1989 р. поховання кочовиків також походить бронзова скоба від колчана з двома шайбами, завдовжки 18 мм, та два залізних, прямокутних у перерізі, колчанних кільця, діаметром 25 мм [Серов, 1989, с. 49].

Наразі колекція вістер стріл з Вишгорода, опрацьована В.А. Калініченком за участі автора, нараховує 42 екземпляри [Калініченко, 2017, с. 113–115] (рис. 54, 6–12, 55, 58, 2–14). Ще 13 наконечників відомі за даними, поданими в каталозі предметів озброєння дальнього бою О.Ф. Медведєвим. Варто визнати, що загальна кількість вістер, знайдених у Вишгороді за всі роки розкопок, цим не вичерпується. Важко сказати, скільки їх походить з розкопок 1930-х рр. Вістря знаходили поблизу Борисоглібської церкви [Інвентарна книга, 1936, с. 35; Зацепіна, 1936-а, с. 111–112], а також у східній частині городища – на ділянці 4 [Мовчановський, 1935-б, с. 7; Інвентарна книга, 1935, с. 4, 6, 8, 10; Гончаров, 1936, с. 13, 16, 18, 24, 49; Маневський, 1937, с. 5, 19, 32, 57, 58, 59], в шурфі Д [Голубева, 1935, карт. 12, 16, 21, 27, 34], шурфі Ж [Путь, 1935, карт. 10]. Серед архівних матеріалів удалося відшукати рисунки вісьмох вістер; сім із них подає і В.Й. Довженок [Довженок, 1950, с. табл. V, 6–12]. Знаходили стріли під час розкопок 1972 р. [Чумаченко, 1972, с. 5], проте ілюстрацій В.В. Чумаченко не подає. З розкопок 1979–1981 р. загалом відомо 10 вістер [Пекарская, 1985, с. 132]. Більшість із них походять з розкопу 1 у північній частині городища, один – з

розкопу 2 на його східному краю. Сім вістер стріл було знайдено 1989 р. в урочищі Нижні Дорогожичі [Дорофеев, 1989, рис. 52]. Того ж року розчищено поховання кочовиків, в одному з яких виявлено залишки набору з чотирьох стріл, в іншому – з шести (чотири з них – із залишками древка) [Серов, 1989, с. 47–48]. Два екземпляри походять з розкопок посаду 1990 р. [Чабай, 1990, с. 108]. Нарешті, чотири вістря було знайдено протягом 2012–2016 рр.: по два на городищі на та посаді.

Відзначимо, що асортимент вістер із Вишгорода багатий, різноманітний та виступає одним з найбільш рідкісних за видовими типами кореляції серед усіх знахідок стріл Х–ХІІІ ст. на території Русі, оскільки дозволяє прослідкувати еволюцію перехідних типів наконечників стріл в ХІ–ХІІ ст. Усі наявні на сьогодні вістря стріл з території Вишгорода можна поділити на залізні та кістяні. У кількісному співвідношенні абсолютно переважають залізні, тоді як серед кістяних – лише два екземпляри (рис. 48, 4). Залізні вістря з середньовічного Вишгорода можна поділити на дві групи: втульчасті та черешкові. До числа перших відноситься лише один екземпляр з широкою втулкою та короткими масивними шипами (тип 2 за О.Ф. Медведєвим), який датується широким хронологічним періодом – VIII–ХІІІ ст. Відзначимо, що в Середньому Подніпров'ї втульчасті двошипні вістря стріл зустрічаються дуже рідко, оскільки подібного типу знахідки тяжіють до заходу Русі та військових контактів із Західною Європою.

Вище вже йшлося про знахідки ланцетоподібних вістер. В.М. Зоценко наголошує, що за їх кількістю Вишгород різко виділяється серед синхронних пам'яток Київського Подніпров'я. За підрахунками вченого, середній відсоток ланцетоподібних стріл в складі сагайдака за матеріалами дружинних поховань Південної Русі становив трохи більше 2% [Зоценко, 2007, с. 44, 46–47].

Наступні дві групи вістер стріл є найбільш багаточисленними в асортименті виробів з Вишгорода та найбільш повноцінно дозволяють проаналізувати військову справу місцевого середньовічного населення в ХІ–ХІІІ ст. Це – плоскі черешкові різних видових модифікацій та гранчасті бронебійні стріли.

Асортимент плоских черешкових вістер представлений екземплярами ромбоподібної, листоподібної, кілеподібної форми з різними видовими модифікаціями пера, які є визначальними при датуванні зразків та характеристиці перехідних типів. За типологією О.Ф. Медведєва, це – типи 15, 31, 32, 38, 40, 41 (підтип 2), 42, 43, 52 (підтипи 1–3), 60 (підтип 3), 61, 63 та 74. Більшість з них широко датуються X–XIII ст.

Звертає на себе увагу переважання вістер типу 52 – ромбоподібних з прямими сторонами і плечиками та найбільшим розширенням у верхній половині довжини пера з різними видовими модифікаціями. Саме вони виступають одними з найбільш показових у характеристиці військової справи середньовічного Вишгорода, оскільки характерні для другої половини XI–XII ст. Крім того, вони дозволяють прослідкувати еволюцію та побутування подібних типів вістер на інших територіях Русі, де їх знайдено менше, порівняно з центральними регіонами. Звертають на себе увагу також знахідки зрізнів та фактична відсутність трилопатевих стріл.

Інша група вістер представлена гранчастими бронебійними екземплярами, серед яких виділяються вістря з масивною бойовою головкою, шилоподібні, ромбоподібні, а також – пірамідальні квадратного, ромбічного або круглого перетину. За типологією О.Ф. Медведєва це – типи 83, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97 (підтип 2). Більшість із них датуються XI – XIII ст. Звертає увагу на себе знахідка вістря, яке відноситься до типу 83 – бронебійні з масивною ромбічною бойовою головкою, що має ромбічний перетин пера з шийкою. Подібного типу вістря характерні лише для XI ст., як і більшість типів шилоподібних бронебійних стріл, знайдених у Вишгороді. Відзначимо, що аналогічні екземпляри, як плоским черешковим, так і гранчастим бронебійним вістрям, часто трапляються на археологічних пам'ятках X–XIII ст. на теренах Русі, але нерівномірно. Не виключено, що Вишгород міг бути і місцем виготовлення стріл, свідченням чого, ймовірно, є кілька заготовок. Загалом, асортимент вістер стріл з Вишгорода дає важливу інформацію для реконструкції військової історії Русі в X–XIII ст. та дозволяє прослідкувати не лише еволюцію модифікацій різних типів вістер, а й

простежити генезу захисного озброєння, а також тактики та стратегії.

Аналіз предметів метальної зброї дозволяє реконструювати і окремі події середньовічної історії міста. Цілий набір вістер, котрий, очевидно, знаходився в сагайдаку, походить із поховання воїнів, дослідженого 1989 р. Попри виразно кочівницькі риси поховального обряду, стріли можна охарактеризувати як типово давньоруські. На думку авторів розкопок, небіжчики могли належати до Чорноклобуцького союзу, перебуваючи при цьому на службі когось із вишгородських князів, і загинути під час князівських усобиць другої половини XII ст. Не суперечить такій інтерпретації датування наконечників стріл, декотрі з яких (типи 32, 38) з'являються на Русі в середині XII ст.

Один із типів вістер, знайдених у північно-східній частині городища (тип 31), прийнято вважати елементом озброєння монголів. Виникає спокуса пов'язати знахідку з поширеною гіпотезою про знищення міста в 1240 р., однак варто зазначити, що поодинокі знахідки таких стріл відомі з розкопок і тих давньоруських міст, які від монгольського нашествия не постраждали [Калініченко, 2017, с. 113–115].

З кочівницьких поховань 1 і 2 1989 р. походять єдині відомі на сьогодні знахідки елементу захисного обладунку – сильно окиснені фрагменти кольчуг. Діаметр кільця становив 10 мм, переріз – 3 мм (рис. 58, 1, 2). На деяких фрагментах залишилися відбитки тканини та шкіри. В районі тазу кістяка з поховання 1 зафіксовано два бронзових поясних кільця [Серов, 1989, с. 47].

До воїнського спорядження можна віднести елементи поясного набору – ремінні пряжки, наконечники, розподільні кільця та накладні бляшки. Найкраще склад ремінної гарнітури простежуються за матеріалами розкопок на посаді в 2014–2015 рр. (розкоп 6) [Івакін, 2016-а, с. 258]. Вище вже описувались поясні накладки, більшість із яких має імпордне походження.

У похованні 1 у районі тазу небіжчика знайдено бронзову ліроподібну пряжку. Остання складається з овальної рамки з лілієподібним завершенням і трапецієвидним приймачем для пояса. Розміри 25×25 мм. Ліроподібна частина орнаментована насічками [Івакін, 2016-а, с. 258]. У 1990 р. таку саму пряжку було

знайдено у культурному шарі неподалік від досліджуваної ділянки (сучасна вул. Шолуденка, 6-а) [Чабай, 1990, рис. 325: 8]. Подібні предмети в X–XII ст. побутували на всій території Давньоруської держави. Так, у Новгороді вони походять з шарів першої чверті XI – останньої чверті XII ст. Знахідка, аналогічна вишгородській, відома з Бутиківського поселення на вододілі Оки і Дону [Григорьев, 1990, с. 78–79, рис. 31, 2]. Схожий артефакт виявлено у ремісничій майстерні X ст. в районі с. Новосел (Болгарія) [Бонев, Дончева, 2011, с. 274, табло XXXII, 210]. Фрагмент ще однієї пряжки цього типу має значно менші розміри (2,2×2,2 см) і характеризується відсутністю перемички між фігурною рамкою і приймачем для ремня. Знайдено і ремінний наконечник з бронзи. Довжина виробу – 31 мм, ширина – 10 мм, дещо звужується до кінця та має заокруглені кути. Лицьова сторона прикрашена рослинним орнаментом і ободком по периметру. Закріплювався за допомогою трьох штифтів, один з яких – на кінці. Поясне кільце має діаметр 25 мм, у перетині завширшки 3 мм. Подібні кільця служили для скріплення окремих частин ремня та підвішування дрібних предметів. В деяких випадках вони могли виконувати і роль пряжки.

Спорядження верхового коня найповніше представлене за матеріалами тих же поховань 1989 р. В похованні 1 воно представлене стременами з дугоподібною підніжкою (діаметр – 11 см, ширина дуги – 1 см, ширина основи – 4 см, ширина ремінної прорізі – 3 см) та двома підпружними пряжками (рис. 57). В похованні 2 – вудилами (довжина – 24 см, на кінцях – кільця діаметром 4 см), стременем з дугоподібною підніжкою (діаметр – 11,5 см, ширина основи – 4,5 см, ширина ремінної прорізі – 2,5 см), стременем з пласкою підніжкою (ширина дуги – 2,5 см, ширина основи – 4 см, ширина ремінної прорізі – 3 см) та фрагментами шкіряного орнаментованого поводу (рис. 56). Стремена з пласкою підніжкою (на відміну від дугоподібної) зазвичай використовувалося важкоозброєними вершниками і розраховані на взуття з твердою подошвою [Кирпичников, 1973, с. 51–53]. У відвалі водопровідної траншеї виявлено дві бронзові нашивні бляшки з отворами по краях і по центру, очевидно – прикраси зброї [Серов, 1989, с. 45–48].

Також вудила знаходили під час розкопок «Кварталу металургів»

[Інвентарна книга, 1936, с. 31]. Шпори траплялись під час розкопок на ділянці 1/1936 [Інвентарна книга, 1936, с. 40], на ділянці 4/1937 [Інвентар..., 1937, с. 4, 6], на посаді [Чабай, 1990, с. 15–16]. Три зразки виявлено в урочищі Нижні Дорогожичі один із яких – «з острогою», інший – зі вкороченим пірамідальним шипом [Дорофеев, 1989, с. 54, 80, 83] (рис. 55). Всі вони мають плавний вигин дуг, шип нахилений під тупим кутом, петлі мають по два отвори. Датуються в межах XII – першої половини XIII ст. [Кирпичников, 1973, с. 66–67]. До цих же двох типів відносяться шпори з розкопок 1930-х [Довженок, 1950, табл. V, 2, 3] (рис. 54, 2, 3). З господарської споруди XI ст. на посаді походить фрагмент кістяного псалія [Чабай, 1990, с. 100]. Нарешті, ще одне стремено відоме з розкопок 1930-х рр. [Довженок, 1950, табл. V, 1] (рис. 54, 1).

Знахідки предметів озброєння та спорядження вершника походять із поховальних комплексів, культурного шару та заповнення археологічних об'єктів. Ці артефакти свідчать про належність частини вишгородського населення до дружиної верстви. Вишгородські кінні воїни згадуються в літописній статті 1173 р. [ПСРЛ, 1908, с. 395].

3.6. Духовна культура

Про духовну культуру вишгородського населення в X–XIII ст. свідчать наведені у відповідному розділі дані поховального обряду, свідчення писемних джерел, а також – знахідки язичницьких амулетів і християнських предметів особистого благочестя, церковного начиння, тощо.

До числа язичницьких можна віднести амулет з ікла вепра, розколотого уздовж, який було знайдено 2014 р. в розкопі 6 по Старосільському провулку. Довжина – 100 мм, ширина – 27 мм, з одного краю просвердлено невеликий отвір діаметром 3 мм. Поряд із ним з зовнішнього боку невеличке заглиблення — сліди ще одного, незакінченого, отвору. Бронзову підвіску у вигляді сокирки було знайдено В.Й. Довженком в культурному шарі посаду [Довженок, 1952, с. 27, табл. II, 2] (рис. 59, 3). На території Музею гончарства Вишгородського історико-культурного заповідника 2016 р. виявлено свинцеву підвіску, що за формою

нагадує «молот Тора». В отворі для підвішування зберігся бронзовий окис від вушка (рис. 59, 1).

Культові предмети християнської доби значно численніші. В похованні 1 2014 р. було знайдено заготовку іконки, зі слідами обробки ножем. Прямокутної форми, розмірами 85–88×70–80 мм, товщиною до 2 мм. Поверхня зберігає шерехату фактуру рогу. На одному торці сліди пили, інший – нерівно обламаний. «Олов'яний образок» знаходили 1937 р. [Гончаров, 1937, с. 38]

Чудовим витвором давньоруського мистецтва являється кістяна ладанка з прорізами у вигляді хрестів з розкопок 1935 р. [Голубєва, 1935, карт. 26].

В результаті археологічних досліджень у центральній частині посаду 2015–2016 рр. було знайдено низку артефактів, які відносяться до категорії предметів *особистого* благочестя, а саме – натільних хрестиків. [Івакін, 2016; він же, 2016-а]. Предмети аналізувалися В.Г. Івакіним. На жаль, більшість із них походить з культурних нашарувань, практично зруйнованих кореневою системою рослин та багаторічною оранкою, що ускладнює їх датування.

Хрест олов'яно-свинцевий, чотирираменний (частина верхнього рамена втрачена) виготовлено способом лиття. Розміри – 25(?)×20 мм. Має рівновеликі бокові рамена, чотиригранні у перетині [Івакін, 2016-а, с. 260] (рис. 59, 9). Хрестик відливали у формі, що була виготовлена за відтиском первинної моделі – кам'яного хреста (за С.М. Кутасовим – тип XIX, варіант 2) [Кутасов, 2010 с. 194, №400]. Подібної форми хрести зустрічаються у Болгарії [Дончева-Петкова, 2011, с. 429, 430, 672, 673; таб. CXLVI, 679, CXLVII, 705, 706, тип 1.4.2.1.1.], а також – на території Єпископського двору в Новгороді [Родионова, 2011, с. 44–57].

Два екземпляри свинцево-олов'яних хрестиків збереглися фрагментарно, що значно ускладнює їхню атрибуцію. На відміну від попередніх зразків, вони походять з заповнення закритого комплексу – споруди другої половини XI ст. (об'єкту 18). Фрагмент двобічного натільного хреста (збереглося середохрестя з незначними частинами бокових рамен) виготовлено литтям зі свинцево-олов'янистого сплаву. Ширина – 21 мм. Сердохрестя квадратної форми прикрашено п'ятьма кульками псевдозерні (рис. 59, 10). Даний екземпляр,

скоріше за все, репрезентує тип двобічних хрестів із квадратним середохрестям, що був оздоблений п'ятьма кульками псевдозерні [Івакін, 2016-а, с. 260]. Аналогічні предмети мали рамена із завершенням у вигляді трьох кульок, центральні частини лопатей прикрашалися рубчастим орнаментом, а наверхшя мало вигляд сплющеної з боків намистини. Хрестики такого типу знайдені під час археологічних досліджень поселення XII ст. біля с. Кошіївка [Лысенко, 2012, с. 329, 218]. За С.М. Кутасовим, вони класифікуються як трикулькокінцеві (тип XX), з середохрестям із п'яти кульок (варіант 2). Подібний тип мав широке розповсюдження на території Давньоруської держави [Седова, 1981, с. 52; Гнутова, 2000, 1г; Кайль, 2006, №618, 629; Кутасов, 2010, №405].

Інший фрагмент натільного хрестика також виготовлено зі свинцево-олов'янистого сплаву способом лиття. Збереженість незадовільна. В середохресті збереженої частини вертикальної лопаті хреста міститься рельєфне антропоморфне зображення, очевидно – розп'яття (рис. 59, 11). Символ над головою Ісуса може трактуватися як вузол (печатка) Соломона [Івакін, 2016-а, с. 260].

Чотириконечний, однобічний, хрестик «скандинавського типу» мав розміри – 34(?)×34 мм. Кінець верхньої гілки втрачений. Рівноконечний хрестик з фігурними лопатями, які розширюються від середохрестя і завершуються на лицьовому боці трьома опуклинами на кінцях трьох збережених гілок (бокові і нижня (долішня?). У середохресті – рельєфний хрест з розширеними кінцями, обрис якого співпадає за формою з самого предмета. Зворотній бік плаский [Івакін, 2016-а, с. 260] (рис. 59, 7). Фрагмент подібного хреста знайдено на тій же ділянці 2016 р. (рис. 59, 6). Два хрестики «скандинавського типу» походять з розкопок 1930-х рр. [Довженок, 1950, табл. VII, 16, 17] (рис. 60, 5, 6).

В археологічних матеріалах Східної та Північної Європи так звані хрести або хрестоподібні підвіски «скандинавського» типу – металеві хрестики з рельєфним орнаментом, обов'язковим елементом якого є три диска на кінцях рамен, які розширюються – добре відомі. Термін вперше було введено в науковий обіг О.А. Спіциним в його відомій праці, присвяченій Володимирським курганам

[Спицын, 1905, с. 117]. Накопичення та систематизація матеріалів давньоруських пам'яток ніяк не вплинули на побутування назви, навпаки – вона міцно вкоренилася в історіографії, хоча і створює хибне уявлення про походження цієї групи хрестів, що насправді мають візантійські витоки [Мусин, 2013, с. 210]. Цей тип давньоруських хрестів найбільш повно досліджений. Детальний огляд східноєвропейських хрестів або хрестоподібних підвісок «скандинавського» типу належить М.В. Фехнер, яка виділила існуючі варіанти розміру і декору хрестоподібних підвісок і пов'язала центр їхнього виготовлення з територіями радимичів у верхів'ях Дніпра [Фехнер, 1968, с. 114]. Й. Штекер проаналізував знахідки хрестоподібних підвісок на території Скандинавії та Русі і об'єднав хрестики «скандинавського типу» у тип 1.4.3, датуючи їх XI–XII ст. [Staecker, 1999, с. 110–115]. В останні роки число знахідок подібних хрестів і присвячених їм публікацій значно зросло. Хрести зустрічаються: в елітних похованнях [Боровський, 1993; Ивакин, 2005; Ливох, 2010], скарбах [Корзухина, 1954, Табл. XVI, 1; Путь из варяг в греки и из греки, 1996, с. 49, №171] і в культурних нашаруваннях давньоруських міст [Тарабардина, 2006; Салмина, 2008]. Аналіз археологічного контексту дозволяє датувати ці предмети другою половиною X–XII ст. Більшість дослідників схиляється до думки, що початкова стадія виготовлення і побутування хрестиків «скандинавського» типу, пов'язана з варяго-слов'янським дружинним середовищем Русі середини – другої половини X ст., тому місце виготовлення слід шукати в межах території давньоруської держави, (причому, скоріше за все, – одночасно в декількох центрах) [Фехнер, 1968, с. 214; Мугуревич, 1965, с. 65; Staecker, 1999, с. 114]. Єдина відома на сьогоднішній день бронзова форма для їх виготовлення виявлена в Києві і датується другою половиною XI ст. [Зоценко, 2010, с. 371]. Необхідно відзначити, що знахідки таких хрестиків у Новгороді зосереджені на Троїцькому розкопі, садиби якого пов'язують з князівською владою, Києвом.

Округлокінцевий хрест зі злитими дугами в середохресті (тип XII, варіант 2 за С.М. Кутасовим), на відміну від решти, походить зі східної частини посаду. Двосторонній з округлими кінцями, має слабо виражені дуги в середохресті, які

з'єднуються та утворюють чотири хрестоподібно розташованих овальні отвори різних розмірів. На лицьовому боці кінці рамен прикрашені слабо вираженими колами. Навершя має вигляд плаского вушка. Хрест виготовлено з міді. Розміри – 29×21 мм (рис. 59, 8). Схожий хрестик знайдено під час досліджень Псковського кремля, він походить з культурних шарів XI–XIII ст. [Колпакова, 2006, с. 104, рис. 7]. Аналогічні форми зустрічаються у каталогах В.О. Кайля та В.В. Нечитайла [Кайль, 2006, с. 97, №№863–865], а також – С.М. Кутасова та А.Б. Селезньова [Кутасов, 2010, с. 131–132, №225]. В анотації до хрестика з останнього каталогу зазначається, що схожі артефакти були знайдені в Києві, проте контекст і місця знахідок невідомі. Можливо, ми маємо справу зі спробою місцевого наслідування візантійським зразкам: схожі хрестики відомі в Дунайській Болгарії. Так, срібний з позолотою хрестик цього типу знайдений у похованні у с. Одерці, і датується другою половиною XI ст. [Дончева-Петкова, 2011, Таб. CLXXXV, 1154]. З поховання XII ст. (с. Воден) походить схожа форма хрестика, щоправда, виробленого зі стеатиту [Дончева-Петкова, 2011, Таб. CCVIII, 1348].

Литий мідний натільний хрестик виявлено в «ямі 131» – двокамерній споруді початку XII ст. з розкопок 1989 р. Він має розміри 26×22 мм. Має квадратне середохрестя та округлі виступи на лопатях [Дорофеев, 1989, с. 81].

Мідні литі хрестики або їх фрагменти знаходили в 1930-х рр. на ділянці 1 [Інвентарна книга, 1936, с. 11; Мовчановський, 1936, с. 19], на ділянці 3 [Інвентарні описи, 1937, с. 8], в «Кварталі металургів» (два екземпляри, один із них – з перегородчатою емаллю [Гончаров, 1937, с. 15, 20]. Залізний хрестик знайдено на ділянці 5 [Інвентарні описи, 1937, с. 15].

Двічі знаходили бурштинові хрестики (шурф Ж/1935, ділянка 4/1937) [Путь, 1935, карт. 3; Гончаров, 1937, с. 6]. З культурного шару розкопу 1 1979 р. у північній частині городища походить хрест-корсунчик з мармуру розмірами 12×8 мм [Пекарская, 1985, с. 133].

Таким чином, натільні хрестики, знайдені на території вишгородського гончарного посаду, належать до різних типів. Характерні особливості оздоблення

більшої частини хрестів вказують на їх місцеве (Київ чи Вишгород) походження. Хоча свідчень виробництва предметів особистого благочестя у Вишгороді наразі не знайдено, статус княжої резиденції (пізніше – центру удільного князівства) і, тим паче, сакрального міста, а також – загальний рівень розвитку ремесла – вказують на можливість існування тут подібного виробництва.

Бронзовий хрест-енколпійон було знайдено 1990 р. в житлі початку XII ст. – об'єкті 36. На лицьовій стороні – рельєфне зображення розп'яття; на зворотній – хрест, інкрустований сріблом. Розміри предмету – 45×26 мм [Чабай, 1990, с. 158] (рис. 60, 2).

В шурфі Ж/1935 поруч з виробничою спорудою виявлено дві стулки двох різних енкалпійонів [Путь, 1935, карт. 6, 12]. Обидва належать до типу рельєфно-чернених. Л.А. Голубєва, посилаючись на аналогії з київських ливарних майстерень, датувала знахідки першою половиною XIII ст. [Голубєва, 1968, с. 30]. На ділянці 4/1937 виявлено бронзовий хрестик з виїмчастою емаллю та чернений енкалпійон, що за київськими аналогіями також датується першою половиною XIII ст. [Голубєва, 1968, с. 32]. З розкопок Ф.А. Козубовського та Т.М. Мовчанівського походить стулка енкалпійону з зображення св. Бориса, наведена В.Й. Довженком [Довженко, 1950, табл. VII, 15] (рис. 60, 1).

Ще два енкалпійони було випадково знайдено в 1930-х рр. біля садиби Дорошенка. Невеликий енкалпійон з кольорового металу, придбаний співробітниками музею у місцевих жителів, на лицьовій стороні містив гравійоване зображення розп'яття поганої збереженості. Над розп'яттям поміщено рівнобічний хрест із випуклою крапкою на середохресті. На зворотній стороні – чернений хрест. Розміри предмету – 44×24 мм, загальна товщина обох ступок – до 6,5 мм [Мовчановський, 1936, с. 70] (рис. 60, 3). Другий енкалпійон – мідний, з грубим гравійованим зображенням розп'яття з лицьового боку та слабо помітним зображенням хреста з іншого [Мовчановський, 1936, с. 71] (рис. 60, 4).

Тоді ж, у 1930-х рр., біля церкви свв. Бориса і Гліба неодноразово знаходили фрагменти церковних хоросів і інших деталей церковного інтер'єру [Мовчанівський, 1935-а с. 124; Голуб'єва, 1937, с. 5]. Частину панікадила та гачок

від нього було виявлено 1936 р. біля західної стіни храму («розвідка W») [Інвентарна книга, 1936, с. 21, 34, 36; Зацепіна, 1936-а, с. 106] (рис. 60, 9). На ділянці 4/1935 знайшли кільце з двома залізними привісками у вигляді квітки [Голуб'єва, 1935, карт. 26]. З тієї ж ділянки походить фрагмент мідного підсвічника (роботи 1936 р.) [Інвентарна книга, 1936, с. 25]. Церковне панікадило, вочевидь, прикрашала бронзова фігурка голуба, знайдена 1947 р. В.Й. Довженком в північно-західній частині городища [Довженок, 1952, с. 25, табл. II, 5] (рис. 60, 10).

З прийняттям християнства тісно пов'язане поширення писемності, свідченнями котрого є знахідки залізних писал, книжних застібок та графіті на різноманітних побутових предметах.

Цікаво, що всі вишгородські писала виявлені на території металургійних центрів. Нам відомо про знахідки трьох стилосів із розкопок «Кварталу металургів», шість зразків знайдено 1989 р. в урочищі Нижні Дорогожичі. Всі вони мають стрижень для письма та лопатку для затирання написів. Відносяться вишгородські писала до добре відомих загальноруських типів. Чотири стилоси з розкопок 1989 р. (два – з культурного шару, по одному – з заповнення дороги та ями 89, що її перерізає) та один з розкопок 1930-х рр. характеризуються заокругленою лопаткою та валиком між лопаткою та стрижнем [Дорофеев, 1989, рис. 33, III, 3, 29, 12, 4. I, 2, 55, 20; Голубева, 1968, с. 30, рис. 2, 6]. Вони відносяться до типу 2 за О. Ф. Медведєвим [Медведев, 1960, с. 73, 76] і за новгородськими матеріалами датуються серединою XI – серединою XII ст. [Овчинникова, 1994, с. 73, 76]. По одному писалу з обох вказаних пунктів належить до типу 7 – з лопаткою у формі бокальчика [Дорофеев, 1989, рис. 45, 11; Голубева, 1968, с. 30, рис. 2, 7]. Подібні артефакти були поширені на Русі в XII – першій половині XIII ст. [Медведев, 1960, с. 76]. Ще один стилос з розкопок 1930-х рр., опублікований В.Й. Довженком, має трикутну лопатку з трьома виступами (тип 4 за О.Ф. Медведєвим) [Довженок, 1950, табл. VII, 20].

Яскравою категорією матеріалу, в різні роки виявленого як на городищі, так і на посаді, є пряслиця з написами, більшість із яких є широко відомими. Як

правило, це – жіночі антропоніми: «НЕВЕСТОЧЬ», «ИУЛИАНА», «ЛИДИА», «БЛЯТЫ» [Голубева, 1935, карт. 36; Зоценко, 1991; Рыбаков, 1948, с. 199–200; Орлов, 2008, с. 39] (рис. 51, 7, 8, 10). Загальновизнано, що ці написи відображають належність конкретній майстрині [Рыбаков, 1948, с. 201]. Найдовшим серед подібних епіграфічних пам'яток Давньої Русі є графіті з 58 знаків на пряслиці з розкопок 1996 р. північніше Борисоглібської церкви, в якому, вірогідно, фігурують імена «ЧЕПОУРА» і «ПЫПЪНА» [Орлов, 2008] (рис. 51, 9).

Нерідко графіті знаходять на амфорах. Так, протягом 2014–2015 рр. на розкопі 6 в центрі посаду було частково досліджено об'єкт 18 – велику споруду другої половини XI ст. З-поміж численних фрагментів амфорної тари траплялися зразки з тамгами та окремими літерами: «КП», «К», «АС».

2015 р. у східній частині посаду (розкоп 8) в мішаному шарі було виявлено книжну застібку з міді. Аналогічну застібку знаходили біля західної стіни Борисоглібської церкви («розвідка W») [Зацепіна, 1936-а, с. 105–106].

Як свідчать дані поховального обряду, християнство починає поширюватися серед вишгородського населення вже у другій половині X ст. Починаючи з рубежа XI ст., християнська релігія стає панівною, чому не могло не сприяти близьке розташування до столярного Києва. Будується перша в місті церква – св. Василя. За слушним припущенням В.Г. Івакіна, культове значення через зображення хреста могли нести знайдені у Вишгороді західноєвропейські срібні денарії кінця X – початку XI ст., перетворені на підвіски. Разом із тим, в шарах та об'єктах цього періоду ще трапляються знахідки язичницьких амулетів. Протягом XI ст., разом із затвердженням культу свв. Бориса і Гліба, Вишгород перетворюється на провідний релігійний центр Давньої Русі. Нині колекція предметів особистого благочестя та церковного призначення нараховує кілька десятків знахідок. З огляду на значну кількість епіграфічних пам'яток, передусім – написів на пряслицях, можна говорити про існування у Вишгороді шкіл.

ВИСНОВКИ

Дослідження середньовічних міст вимагає комплексного залучення всіх наявних категорій джерел. Писемні відомості про Вишгород містяться в давньоруських літописах, житіях святих, а також – в історико-географічному творі Константина Багрянородного «Про управління імперією».

На сторінках літописів місто згадується 47 разів. Відомості, відсутні в Іпатівському, збереглися в текстах інших літописів, таких як Новгородський перший, Лаврентіївський, Воскресенський. На ранніх етапах своєї історії (середина X – середина XI ст.) Вишгород фігурує в джерелах у якості резиденції київських князів. Протягом XI ст., після перенесення до міста мощів свв. Бориса та Гліба, стрімко зростає його значення як релігійного центру. В період загострення боротьби за Київ (XII ст.) Вишгород, будучи стратегічно важливою та міцною фортецею, щоразу опинявся в епіцентрі князівських міжусобиць. В цей час місто стає центром удільного князівства. В першій половині XIII ст. його адміністративна та політична роль поступово згасає.

Літописні дані суттєво доповнюються згадками Вишгорода в агіографічній літературі, а саме – творах Борисоглібського циклу. Вони містять інформацію про історичну топографію міста, його адміністративний устрій, церковну організацію. Надзвичайно цінними є дані про організацію ремесла: об'єднання теслярів і городників стали темою запеклих наукових суперечок. Цікавою є згадка про перебування в місті за часів Ярослава Мудрого варязької дружини. Побіжно характеризуються побут вишгородців: як знаті, так і залежних верст населення.

Довгий час писемні дані залишалися основним джерелом знання про давньоруський Вишгород. Аматорські розкопки XIX ст. мали на меті переважно пошук реліквій і стосувалися виключно курганних старожитностей і решток Борисоглібської церкви. Величезний масив археологічних даних було накопичено завдяки роботам 1934–1937 рр. (Ф.А. Козубовський, Т.М. Мовчанівський). Відкрито вишгородський посад, вперше досліджувалася масова забудова, виробничі споруди, міські укріплення та рядові поховання. У 1950-х рр.

продовжено дослідження оборонних споруд та Борисоглібської церкви (П.О. Рапопорт, М.К. Каргер). Велика увага в повоєнний період приділялась вивченню північної частини городища, що дало змогу прослідкувати динаміку розвитку цього міського району (В.Й. Довженок, В.В. Чумаченко, П.П. Толочко, В.М. Зоценко). З кінця 1980-х рр. археологічні роботи мали переважно охоронно-рятувальний характер; особливо масштабні дослідження проводилися на посаді (В.В. Дорофєєв, В.П. Чабай, Р.С. Орлов). Починаючи з 2012 р. комплексне вивчення археологічних пам'яток Вишгорода та його округи проводить Вишгородська археологічна експедиція ІА НАНУ (В.Г. Івакін, Д.В. Бібіков).

Поступове накопичення археологічних джерел знайшло відображення в історіографії досліджуваної проблеми. Так, дослідники XVIII – початку XX ст. зазвичай обмежувалися переліком літописних згадок про Вишгород, а відчуваючи брак фактів, доповнювали їх власними домислами. Якісно іншу методику, що ґрунтувалася на ретельній верифікації джерел та системному підході до вивчення минулого міста, застосовано в роботах М.В. Закревського, а згодом – М.С. Грушевського. Після розкопок 1930-х рр. дослідники почали активно залучати вишгородські матеріали при розгляді питань, пов'язаних із феодалними відносинами (С.В. Юшков, В.В. Мавродін, А.М. Насонов), середньовічним ремеслом (Б.О. Рибakov, Б.О. Колчин) та його організацією (Д.І. Бліфельд, М.М. Тихомиров). У другій половині XX – на початку XXI ст. комплексним вивченням давньоруського Вишгорода та його околиць займались В.Й. Довженок, П.П. Толочко, В.М. Зоценко та Р.С. Орлов, у наш час – В.Г. Івакін і Д.В. Бібіков.

Наявні матеріали роблять можливою реконструкцію історичної топографії Вишгорода X–XIII ст. Територія міста складалася з укріплених дитинця та окольного граду, а також – відкритого посада на південь від них. За останніми підрахунками, їх загальна площа становила не менше 31 га, однак мало ймовірно, щоб окольний град і посад були заселені одночасно. Розвідки останніх років дозволяють зробити припущення щодо існування й інших районів міста, зокрема – північного посада.

Дитинець займав площу близько 8 га. Він являв собою практично

непрístupну фортецю: ще на момент досліджень 1930-х рр. перепад висот від дна рову до верхівки валу на деяких ділянках становив близько 10 м. Здійснені в різні роки розрізи валів показали використання для їх зведення конструкцій з дубу та, в одному випадку, – берези. Відкритим залишається питання про час зведення перших укріплень, тісно пов'язане з проблемою походження міста. Виводити давньоруський Вишгород з племінного центру полян (М.С. Грушевський, Б.О. Рибаків та інші) наразі жодних підстав нема. Не вдалося пов'язати з передісторією міста й нечисленні фрагменти райковецької та роменської кераміки, виявлені на дитинці та посаді (В.Й. Довженко, Р.С. Орлов). В закритих комплексах вони зустрічаються разом із давньоруськими манжетовидними вінцями та відображають процес переселення до міста груп слов'янського населення наприкінці X – на початку XI ст. Археологічних матеріалів, давніших за середину X ст., на дитинці наразі взагалі не виявлено. Очевидно, на ранніх етапах існування міста заселеною була лише верхня тераса дитинця, на якій пізніше було збудовано церкву-усипальницю Бориса і Гліба: культурні нашарування X ст. фіксувалися лише тут. На жаль, реальних даних стосовно планувальної структури городища дуже мало. Вочевидь, в XI–XIII ст. навколо церкви розміщувалась міська площа, від якої радіально розходились вулиці. На початку XIX ст. біля церкви знаходився колодязь, котрий міг функціонувати на цьому місці і в давньоруський час. У центральній частині городища були частково розчищені залишки великих феодальних дворів. Весь східний край дитинця у другій половині XII – першій половині XIII ст. займав унікальний ремісничий осередок – так званий «Квартал металургів».

Окремі укріплення, що збереглися донині, мав і окольний град, площа якого становила майже 4 га. Вірогідно, оборонні споруди саме цієї частини міста згадується в літописній статті 1170 р. під назвою «острог». На жаль, територія окольного граду, наразі повністю зайнята приватною забудовою, археологами жодного разу не досліджувалася.

На рубежі XI ст. на південь і захід від городища виникає гончарний посад. Всю його площу (19 га) займали однотипні житлово-господарські комплекси, що

включали в себе житло, господарські споруди та гончарний горн. У південно-західній частині посаду (ур. Нижні Дорогожичі) в середині XI ст. формується осібний ремісничий осередок, що спеціалізувався на металургії та металообробці. Наприкінці XI ст. на посаді склалася садибна система. Зафіксовано кілька відрізків вулиць, один із них – довжиною майже 50 м. У другій чверті XII ст. посад остаточно гине в пожежі, що пов'язуємо з подіями 1136 р., коли, за літописними даними, Ольговичі разом з половцями спустошили київські околиці «до Вишгорода».

На основі аналізу керамічного матеріалу виділено чотири хронологічних етапи функціонування посада, що відповідають окремим будівельним горизонтам. Середній період існування будівельних горизонтів, таким чином, в цілому збігається з зафіксованим завдяки дендрохронологічному датуванню синхронних пам'яток (Берестя, Звенигород та ін.) – 20–40 років. Для масової забудови Вишгорода в XI ст. найбільш характерними були заглиблені в материк на 0,9–2,0 м зрубні житла, а починаючи з XII ст. поширюються напівземлянки каркасно-стовпової конструкції та наземні житлові споруди з підклітами.

Головною архітектурною домінантою Вишгорода та його знаменитою на всю Русь святинею була церква-усипальниця Бориса і Гліба. Спорудженню кам'яного храму, згідно писемних джерел, передувало функціонування низки дерев'яних церков, археологічні залишки яких не фіксуються. Церква, освячена 1115 р. до сторіччя смерті святих братів, являла собою найбільший серед давньоруських тринефних храмів (48×24 м).

Уявлення про історичну топографію Вишгорода доповнюють матеріали поховальних пам'яток. До давньоруської доби відносимо принаймні чотири курганних могильника та низку поодиноких захоронень. Нині майже всі кургани знівельовано; вірогідні місця розташування насипів, відомі з описів XIX – першої половини XX ст., абсолютно збігаються з округлими підвищеннями, поміченими нами на військовій карті 1848 р. Серед поховань X ст. значну частину становлять захоронення зі зброєю, скандинавськими прикрасами, тощо. Більшість із них здійснено за обрядом кремації. Гіпотетично найдавніший вишгородський

некрополь знаходився в безпосередній близькості від дитинця, на місці сучасного кладовища. В середині X ст. в 0,5 км північніше виникає особня курганна група з камерними гробницями, що можемо пов'язати з раннім етапом поширенням християнства. Також поодаль від міста (імовірно – на давніх шляхах) споруджуються великі поодинокі кургани, що містять дружинні поховання. Протягом XI–XIII ст. у поховальному обряді вишгородського населення поступово посилюється вплив християнських канонів, що проявляється у зменшенні кількості поховального інвентаря та переході до інгумації у підкурганних ямах, а згодом – і до ґрунтових могил. В 1–1,5 км від міста виникають два великих курганних некрополя, що оточують місто ніби півколом. Поодинокі поховання могли здійснюватися прямо на житлових садибах. Залишків церковних цвинтарів, котрі можна було б упевнено датувати давньоруською добою, наразі не виявлено.

В XI ст. навколо Вишгорода формується сільськогосподарська округа. На сьогодні до неї можна віднести близько двох десятків поселень (в тому числі – й завдяки новітнім дослідженням), одне городище та два могильники. На північ та захід від міста розташовувались мисливські угіддя київських князів. Сільські поселення розміщені переважно по краю дніпровської тераси (ур. Вовчі гори та ур. Хвоц у Вишгороді, Межигір'я, Старі Петрівці, Валки, Лютіж). В гирлі р. Ірпінь розташовувалося розгалужене гніздо поселень, центром яких було городище біля с. Демидів, розташоване в 20 км (тобто, в межах одного дня пішого ходу) від Вишгорода. Останнє мало контролювати нижню течію Ірпеня, котрий у давнину був суднохідним. Поруч знаходиться відоме поселення Козаровичі – єдине на Вишгородщині, розкопане великою площею. Гіпотетично, Вишгороду адміністративно підпорядковувалася територія в пониззі Десни, де відоме літописне село Ольжичі. Разом вони становили єдиний організм, що здійснював контроль над переправою через Дніпро – стратегічно важливою ділянкою шляху з Києва в Чернігів (відомий у літературі як «Шлях Мономаха») і далі на північ. Лівобережний відрізок шляху (в межах Київської землі), мав проходити по краю надзапавної тераси Десни, де відомо низку давньоруських поселень (Сувид,

Боденьки, Жукин, Нижня Дубечня, Новосілки, Хотянівка). Імовірно місце переправи було відкрито завдяки розвідковим роботам останніх років.

Накопичений протягом багатьох років розкопок Вишгорода археологічний матеріал дозволяє робити певні узагальнення стосовно соціально-економічного розвитку міста. Значна частина (а можливо – навіть більшість) вишгородського населення займалась спеціалізованими ремеслами: гончарством, металургією, ковальством, ювелірною справою.

Археологічно простежено майже всі основні етапи гончарного виробництва, за масштабами якого вишгородський посад не має рівних на території Давньої Русі. Загалом тут досліджено два десятки гончарних горнів, ще більше виявлено повністю зруйнованими або, з тих чи інших причин, не було досліджено. Всього, за підрахунками науковців, тут одночасно могло функціонувати 250–300 горнів. Горни першої половини XI ст. мали невеликий робочий об'єм (внутрішній діаметр випалювальної камери не перевищував 0,9 м) та досить просту конструкцію, без застосування козла. Поступово вишгородські гончарі починають будувати дедалі більші теплотехнічні споруди (так, розміри одного з горнів XII ст. становили 3,85×2,38 м). Крім того, чіткою хронологічною ознакою горнів XII ст. є наявність козла у вигляді підпорної стінки. Тоді ж відбувся перехід від повільного (ручного) до швидкого гончарного круга, який дозволяють простежити технічні відбутки на вишгородському посуді.

Не менш важливими є дані про розвиток у Вишгороді металургії та металообробки. У X – першій половині XI ст. в різних частинах міста функціонували невеликі поодинокі сиродутні горни наземної конструкції. Цілком очевидно, що призначені вони були для власних потреб. В середині XI ст. в урочищі Нижні Дорогожичі виникає спеціалізоване поселення металургів-ковалів. Виявлені тут металургійні горни все ще відзначались досить невисокими виробничими можливостями (їх діаметр становив 0,55–1,0 м), а ковальський горн мав вигляд звичайної підпрямокутної ями. За висновком авторів розкопок, власник однієї зі споруд спеціалізувався на виготовленні пружинних ножиць, про свідчили знахідки 19 подібних предметів. Після загибелі цього ремісничого

осередку починає функціонувати «Квартал металургів» у східній частині дитинця (друга половина XII – перша половина XIII ст.). Тут зводяться значно досконаліші металургійні майстерні, прийняти першовідкривачами за житла, – напівземлянки з легким перекриттям, великими сиродутними горнами (найбільший мав розміри 1,5×1,1 м), передгорновими ямами, а інколи – з каналами для виводу шлаків, вугільними ямами та ямами для відходів виробництва. Схожим чином були оснащені і розташовані поруч ковальські майстерні. Як і на інших давньоруських пам'ятках, вишгородські майстри поєднували обробку чорного металу з ливарництвом і ювелірною справою.

Новітні дослідження значною мірою проливають світло на проблему організації ремесла у Вишгороді. Давно звернувши увагу на величезні об'єми гончарного виробництва на місцевому посаді, науковці неодноразово висловлювали припущення, що, вишгородське керамічне виробництво забезпечувало потреби не лише жителів самого міста, але й інших населених пунктів. За останніми висновками, воно у першу чергу було спрямовано на потреби населення Києва, де слідів власного гончарного виробництва практично не зафіксовано. Наявність у портовій частині Подолу Києва складів гончарної продукції свідчить про виконання майстрами великих замовлень. На ймовірність князівського замовлення можуть вказувати знахідки на території посаду свинцевих печатей і пломб, а також донець горщиків із клеймами у вигляді знаку Рюриковичів у заповненні гончарних горнів. На початку XII ст. населення посаду отримує нове замовлення, пов'язане з потребами будівництва Борисоглібської церкви. В гончарних горнах починають випалюватися керамічні плитки підлоги та плінфа, а деякі з них перетворено на печі для випалювання вапна.

Подібний характер мали металургійно-ковальські осередки в урочищі Нижні Дорогожичі та у східній частині дитинця («Квартал металургів»). Характерними є особливості забудови усіх трьох районів: окремі господарсько-побутові комплекси не розгороджувалися між собою парканами. Така планувальна структура може свідчити про приналежність їх власників до числа вотчинних ремісників.

Широко розповсюдженими були додаткові ремесла, котрі на ранніх етапах мають ознаки виключно домашніх занять. Починаючи з XI ст., в умовах феодального міста деякі види господарської діяльності виділяються в окремі галузі ремесла (обробка шкіри, теслярство, бондарство, ткацтво). Ознаки серійного виробництва або роботи на замовлення несуть такі галузі, як обробка кістки та каміння. В той же час, наприклад, прядіння так і залишається в рамках домашнього господарства. Нами зафіксовано рідкісне археологічне свідчення процесу закалювання бурштину. Вважаємо за доцільне поставити питання про можливість видобутку цього мінералу за давньоруської доби в околицях Вишгорода (нині одні з найбільших родовищ бурштину на Київщині розташовані в районі с. Нові Петрівці; тут же було знайдено опубліковану В.М. Зоценком середньовічну бурштинову фігурку човна).

Практично повна відсутність на території міста знахідок сільськогосподарських знарядь виділяє його серед синхронних і може вказувати на те, що основна частина населення Вишгорода не приймала участі в обробітку землі, отримуючи зерно в готовому вигляді з округи. Археологічні та остеологічні матеріали свідчать про високий рівень розвитку тваринництва. Важливу роль у раціоні вишгородців відігравали продукти промислів – полювання, рибальства, збиральництва, бортництва. Цінними археологічними свідченнями княжого чи дружинного полювання являються його побічні продукти – великі запаси призначених для обробки рогів. Лише в заповненні одного з жител початку XII ст. виявлено 63 цілих та фрагментованих рогів тура. Значних масштабів набуло виготовлення допоміжних матеріалів, смоли, дьогтю, вугілля, вапна, тощо.

Уже в середині X ст. Вишгород став значним центром зовнішньої торгівлі. З розкопок останніх десятиліть походить досить показова колекція торговельного інвентаря: важки, фрагмент терезів, товарна плomba. Географія більшості предметів імпорту (Візантія, Скандинавія, Балкани, Східна та Південно-Східна Прибалтика) свідчить про те, що пріоритетною була торгівля по дніпровському «шляху з варяг в греки»; також трапляються вироби з Західної та Центральної Європи, Поволжя.

У добу феодальної роздробленості посилюється роль Вишгорода як потужної фортеці на підступах до Києва. Частина населення міста належала до дружинної верстви. З поховальних комплексів, заповнення археологічних об'єктів і культурного шару походять знахідки предметів озброєння та спорядження вершника. Найповніше уявлення про озброєння вишгородських вершників XII ст. дають могили найманців-кочовиків, похованих разом із шаблею, ножами, наборами вістер стріл і спорядженням верхових коней.

Вже у другій половині X ст., як свідчать дані поховального обряду, серед населення Вишгорода починає поширюватися християнська релігія. Протягом XI ст. у світогляді вишгородців нове віровчення та пережитки язичництва тісно переплітались. На посаді в культурному шарі цього періоду зустрічаються язичницькі амулети-підвіски: срібна лунниця, бронзова підвіска-сокирка, просвердлене ікло вепра та свинцева підвіска у формі «молоту Тора». Християнські реліквії з Вишгорода представлені предметами церковного інтер'єру, численною колекцією натільних хрестів, іконками, кістяною ладанкою. З християнством тісно пов'язане поширення писемності, свідченням якого є знахідки залізних писал, книжкових застібок, різноманітних предметів з графіті. Значна кількість епіграфічних пам'яток нашоєхує на думку про існування у Вишгороді шкіл, що не дивно, враховуючи значення Борисоглібської церкви. Найбільш яскравою категорією цих артефактів є пряслиця з графіті (як правило – жіночими антропонімами), за кількістю знахідок яких Вишгород виділяється серед синхронних пам'яток.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андріяшев О. Нарис історії колонізації Київської землі до кінця XV віку / О. Андріяшев // Записки Українського наукового товариства в Києві. – Т. XXII. Київ та його околиця в історії і пам'ятках. – К.: Державне видавництво України, 1926. – С. 33–79.
2. Андрощук Ф. Скандинавские древности Южной Руси. Каталог / Ф. Андрощук, В. Зоценко. – Paris: Ukrainian National Committee for Byzantine Studies, 2012. – 368 с.
3. Анохин В.А. Свинцовые пломбы великого княжества Киевского (X–XIII вв.) / В. А. Анохин. – К.: Стилос, 2012. – 64 с.
4. Архипов Г.А. Дубовский могильник / Г.А. Архипов // Новые памятники археологии Волго-Камья. – Йошкор-Ола: Марийский НИИ, 1984. – С. 44–51.
5. Архипова Е.И. Резной декор и саркофаги церкви святых Бориса и Глеба в Вышгороде / Е.И. Архипова // Старожитності Вишгородщини. Зб. тез доповідей і повідомлень 14-ої науково-практичної конференції. – Вишгород: Вишгородський іст.-культ. заповідник, 2008. – С. 17–27.
6. Архипова Е.И. Резной камень в архитектуре древнего Киева (конец X – первая половина XIII вв.) / Е.И. Архипова. – К.: Стилос, 2005. – 286 с.
7. Асеев Ю.С. Архитектура древнего Киева / Ю.С. Асеев. – К.: Будівельник, 1980. – 160 с.
8. Берлинский М. Краткая история Киева / М. Берлинский. – СПб.: Типография Министерства Народного Просвещения, 1820. – 216 с.
9. Бібіков Д.В. Вишгород та вишгородці у творах Борисоглібського циклу / Д.В. Бібіков // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – Вип. 9. – Київ-Глухів: ЦП НАНУ і УТОПК, 2016. – С. 149–153.
10. Бібіков Д. Вишгород у політичній історії Давньоруської держави (за літописними даними) / Д. Бібіков // Археологічні зошити з Пересопниці. – IV. –

Пересопниця: Видавець О. Зень, 2016-а. – С. 5–8.

11. Бібіков Д.В. Вишгородська церква-мавзолей свв. Бориса і Гліба: підсумки досліджень і нові дані / Д.В. Бібіков // Археологія. – 2016-б. – №4. – С. 77–91.

12. Бібіков Д.В. Вишгородський «Квартал металургів» XII–XIII ст. у світлі нових досліджень / Д.В. Бібіков // Сіверщина в історії України. – Випуск 7. – К.–Глухів: ЦП НАНУ і УТОПК, 2014. – С. 68–74.

13. Бібіков Д.В. Давньоруські оборонні споруди Вишгорода / Д.В. Бібіков // Сіверщина в історії України. – Випуск 8. – К.–Глухів: ЦП НАНУ і УТОПК, 2015. – С. 78–82.

14. Бібіков Д. Дослідження церкви святих Бориса і Гліба / Д. Бібіков // Пам'ятки України. – №10–12 (218–220). – 2015-а. – С. 30–35.

15. Бібіков Д.В. Дружинні поховання Вишгорода: культурно-хронологічний аспект / Д.В. Бібіков // Церква – наука – суспільство: питання взаємодії: Матеріали Дванадцятої Міжнародної наукової конференції (28 – 30 травня 2014 р.). – К.: НКПКЗ, 2014-а. – С. 41–44.

16. Бібіков Д. Житлова забудова вишгородського посаду в XI – початку XII ст. (за матеріалами досліджень 2014 р.) / Д. Бібіков // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Матеріали XIV Міжнародної студентської наукової конференції (Чернігів, 17 – 19 квітня 2015 р.). – Чернігів: ЧНПУ імені Т.Г. Шевченка, 2015-б. – С. 11–13.

17. Бібіков Д. «Квартал металургів» в історичній топографії Вишгорода XII–XIII ст. (за підсумками досліджень 1935–2013 рр.) / Д. Бібіков // Forum wschodnie. Rocznik interdyscyplarny. – Warszawa: IOTA UNUM, 2014-б. – №2. – С. 119–129.

18. Бібіков Д.В. Конструктивні особливості гончарного горну кінця X–XI ст. з розкопок 2013 р. у Вишгороді / Д.В. Бібіков // Болховітіновський щорічник 2013/2014 – К.: НКПКЗ, 2015-в. – С. 153–157.

19. Бібіков Д. Масова забудова Вишгородського городища в X–XIII ст. (за матеріалами досліджень 1934–1937 рр.) / Д. Бібіков // Ніжинська старовина. – 2015-г. – Випуск 20 (23). Пам'яткознавство Північного регіону України. – К.: ЦП НАНУ і УТОПК. – С. 73–81.

20. Бібіков Д. Металургійні та металообробні осередки давньоруського Вишгорода: проблеми інтерпретації виробничих споруд / Д. Бібіков // Інтерпретація археологічних джерел: здобутки та виклики. Матеріали наукової конференції молодих вчених. – К.: Стародавній світ, 2016-в. – С. 106–108.
21. Бібіков Д. Металургійний осередок XI–XII ст. на території Вишгородського історико-культурного заповідника (за матеріалами розкопок 1989 р.) / Д. Бібіков // Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій [Електронне видання]. – №1 (3). – Київ, 2017. – С. 9–18. Режим доступу: <http://mics.org.ua/wp-content/uploads/2017/08/Бібіков.pdf>.
22. Бібіков Д.В. Нові дослідження Вишгородського городища / Д.В. Бібіков, В.Г. Івакін // Сіверщина в історії України. – Випуск 6. – К.–Глухів: ЦП НАНУ і УТОПК, 2013. – С. 124–129.
23. Бібіков Д. Нові дослідження гончарного центру давньоруського Вишгорода / Д. Бібіков // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Матеріали XIII Міжнародної студентської наукової конференції (Чернігів, 11 – 14 квітня 2014 р). – Чернігів: ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка, 2014-в. – С. 12–14.
24. Бібіков Д.В. Нові дослідження округи давньоруського Вишгорода / Д.В. Бібіков, В.Г. Івакін, А.М. Оленич // Церква – наука – суспільство: питання взаємодії: Матеріали Чотирнадцятої Міжнародної наукової конференції (25 травня – 3 червня 2016 р.). – К.: НКПКЗ, 2016-г. – С. 11–14.
25. Бібіков Д.В. Оборонні споруди давньоруського Вишгорода / Д.В. Бібіков // Могилянські читання 2014. – К. : НКПКЗ, Видавець Олег Філюк, 2015-д. – С. 150–255.
26. Бібіков Д.В. Поховальні пам'ятки Вишгорода X–XIII ст.: топографія і хронологія / Д.В. Бібіков // Міста Давньої Русі. Зб. наук. праць пам'яті А.В. Кузи. – К.: Стародавній Світ, 2014-г. – с. 374–383.
27. Бібіков Д. Роль князівської адміністрації в організації гончарного виробництва давньоруського Вишгорода / Д. Бібіков // Середньовічні та ранньомодерні старожитності Центрально-Східної Європи: Матеріали XV Міжнародної студентської наукової конференції (Чернігів, 22 – 24 квітня 2016 р). – Чернігів:

ЧНПУ імені Т.Г. Шевченка, 2016-д. – С. 12–15.

28. Бібіков Д. Садиба XI–XIII ст. на східному краю Вишгородського городища (за матеріалами розкопок 2012 р.) / Д. Бібіков // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Матеріали XII Міжнародної студентської наукової конференції (Чернігів, 12 – 14 квітня 2013 р). – Чернігів: ЧНПУ імені Т.Г. Шевченка, 2013-а. – С. 19–21.

29. Бібіков Д. Середньовічні християнські могильники та церковна топографія Вишгороду / Д. Бібіков // II Бахчисарайские научные чтения памяти Е.В. Веймарна: Тезисы докладов и сообщений Международной научной конференции (Бахчисарай, 3 – 7 сентября 2013 г.). – Симферополь: Антиква, 2013-б. – С. 12–13.

30. Бібіков Д. Сільське господарство та промисли населення давньоруського Вишгорода / Д. Бібіков // Середньовічні та ранньомодерні старожитності Центрально-Східної Європи. Матеріали XVI Міжнародної студентської наукової археологічної конференції (Чернігів, 7 – 9 квітня 2017 р.). – Чернігів.: ЧНПУ імені Т.Г. Шевченка, 2017-а. – С. 11–18.

31. Бібіков Д. Давньоруські пам'ятки в околицях с. Демидів Вишгородського району (за матеріалами розвідки 2013 р.) / Д. Бібіков, І. Зоценко // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Матеріали XIII Міжнародної студентської наукової конференції (Чернігів, 11 – 14 квітня 2014 р). – Чернігів: ЧНПУ імені Т.Г. Шевченка, 2014-д. – С. 15–16.

32. Бибииков Д.В. Новые данные о ремесле и торговле древнерусского Вышгорода (по предварительным результатам исследований 2014 г.) / Д.В. Бибииков, В.Г. Ивакин, А.Н. Оленич // Матерьялы па археалогіі Беларусі. – Вып. 28. Вынікі даследаванняу першабытных і сяредневяковых старажытнасцей Беларусі. – Мінск: «Беларуская навука», 2017-б. – С. 261–266.

33. Бібіков Д.В. Печі для випалювання вапна з посаду давньоруського Вишгорода / Д.В. Бібіков, В.Г. Івакін, А.М. Оленич // Археологія. – 2017-в. – №1. – С. 110–119.

34. Бібіков Д.В. Торгівля та обмін населення давньоруського Вишгорода /

- Д.В. Бібіков, В.Г. Івакін, А.М. Оленич, В.І. Баранов // АДІУ. – Випуск 4 (21). Південноруське місто у системі міжцивілізаційних контактів. – К.: Ін-ут археології НАНУ, 2016-е. – С. 34–42.
35. Бібіков Д.В. Гончарні горни давньоруського Вишгорода та їх еволюція / Д.В. Бібіков, А.М. Оленич // Науковий вісник Національного музею історії України. – Випуск 2. – К.: Левада, 2017-г. – С. 304–328.
36. Бліфельд Д.І. До питання про ремесло та ремісників у Київській Русі IX–X ст. / Д.І. Бліфельд // Археологія. – 1954. – Т.9. – С. 30–41.
37. Бліфельд Д.И. К исторической оценке дружинных погребений в срубных гробницах Среднего Поднепровья IX–X вв. / Д.И. Бліфельд // СА. – 1954-а. – Т.20. – С. 148–164.
38. Бобринский А.А. Древнерусский гончарный круг / А.А. Бобринский // СА. – 1962. – Випуск 3. – С. 33–52.
39. Бобринский А.А. Гончарные мастерские и горны Восточной Европы (по материалам II—V вв. н. э.) / А.А. Бобринский. — М.: Наука, 1991. – 218 с.
40. Бобринский А.А. Гончарство Восточной Европы. Источники и методы изучения / А.А. Бобринский. – М.: Наука. 1978. – 275 с.
41. Болховітінов Є., Вибрані праці з історії Києва. / Є. Болховітінов. – К.: Либідь, 1995. – 490 с.
42. Антонович В.Б. Археологическая карта Киевской губернии / В.Б. Антонович. – М.: Изданіе Императорского Московскаго Археологического Общества, 1895. – 139 с.
43. Бонев С. Старобългарски производствен център за художествен метал при с. Новосел, Шуменско / С. Бонев, С. Дончева. – Велико Търново: Фабер, 2011. – 332 с.
44. Боровський Я.Є. Дослідження київського дитинця / Я.Є. Боровський, О.П. Калюк // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984–1989 рр. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 3–42.
45. Брайчевський М.Ю. Нова знахідка вислої печатки на околицях Києва / М.Ю. Брайчевський, В.В. Шумаков // Археологія. – 1988. – № 61. – С. 76–80.

46. Бранденбург Н.Е. Курганы Южного Приладожья / Н.Е. Бранденбург // МАР. – № 18. – СПб: Императорская Археологическая комиссия, 1895. – 156 с.
47. Бряк О. Храмы Вишгорода / О. Бряк // Пам'ятки України. – 2015. – № 10–12. – С. 36–51.
48. Бугославський С. Україно-руські пам'ятки XI–XVIII в.в. про князів Бориса і Гліба / С. Бугославський. – К.: Всеукраїнська Академія наук, 1928. – XXXIII+20+II с.
49. Веремейчик Е.М. Древнерусские хозяйственные постройки для просушки зерна / Е.М. Веремейчик // Черниговская областная научно методическая конференция, посвященная 800 летию «Слова о полку Игореве». Тезисы докладов. – Чернигов: Черниг. обл. отд. науч. образования 1986. – С. 31–33.
50. Вишневський Л.А. Бурштин України / Л.А. Вишневський, С.В. Кушнір // Записки Українського мінералогічного товариства. – 2007. – Т.4. – С. 128–130.
51. Войнаровський В.М. Вапнярство на галицьких землях XIV–XV ст. / В.М. Войнаровський // МДАПВ. – 2011. – Вип. 15. – С. 210–225.
52. Войнаровський В.М. Промисли та допоміжні ремесла населення півдня Східної Європи в I–XIII ст. (археологічне відображення та інтерпретація) / В.М. Войнаровський. – Львів, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2014. – 438 с.
53. Волков И.В. Импортная амфорная тара золотоордынского города Азака / И.В. Волков // Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада. – Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского ун-та, 1989. – С. 85–100.
54. Волков И.В. Трапезундские керамические клейма из Азова / И.В. Волков // Морська торгівля в північному Причорномор'ї. – К.: Стилос, 2001. – С. 202–215.
55. Гнутова С.В. Кресты, иконы, складни. Медное художественное литье XI – начала XX века из собрания центрального музея древнерусской культуры и искусства имени Андрея Рублева / С.В. Гнутова, Е.Я. Зотова. – М.: Интебрук-бизнес, 2000. – 127 с.
56. Голубева Л.А. «Квартал металлургов» в Вышгороде / Л.А. Голубева // Славяне и Русь. – М.: Наука, 1968. – С. 25–33.

57. Голубовский П.В. Критико-библиографический обзор трудов по древнейшему периоду русской истории / П.В. Голубовский. – К.: Тип. Имп. ун-та святого Владимира, 1907. – 38 с.
58. Готун І. Гончарні осередки Вишгород та Автуничі: загальне і особливе / І. Готун // Старожитності Вишгородщини. Зб. тез і повідомл. 12 наук.-практ. конф. – Вишгород: Вишгородський іст.-культ. зап-ик, 2005. – С. 49.
59. Готун І. Лісохімічний промисел на давньоруських селищах Середнього Подніпров'я / І. Готун // Наукові записки з української історії. Збірник статей. – Переяслав-Хмельницький: Золоті літаври, 2000. – Вип. 10. – С. 24–33.
60. Готун І.А. Реконструкція ремісничих та господарських будівель давньоруського поселення Автуничі / І.А. Готун // Археологія. – 1993. – №4. – С. 59–71.
61. Готун І.А. Споруди поселення Автуничі / І.А. Готун // Матеріальна культура південноруського села IX–XIII ст. – К.: Стародавній Світ, 2013. – С. 24–49.
62. Готун І. Дослідження ремісничого осередку на посаді давньоруського Вишгорода / І. Готун, М. Квітницький, О. Коваль, А. Петраускас // Старожитності Вишгородщини: Зб. тез доповідей і повідомлень 13-ої наук.-практ. конференції, присвяч. «Дню пам'яті Ярослава Мудрого». – Вишгород: Вишгородський іст.-культ. зап-ик, 2007. – С. 31–42.
63. Готун І. Відтворення давньоруського металургійного процесу в Північній експедиції Вишгорода / І. Готун, О. Коваль, А. Петраускас // Археологічні дослідження Львівського університету. – 2007-а. – Вип.10. – С. 165–177.
64. Готун І. Автуничі – селище гончарів X-XIII ст. / І. Готун, Л. Шевцова // Українське гончарство. – 1994. – №2. – Опішне: Українське народознавство, 1995. – С. 61–76.
65. Греков Б.Д. Киевская Русь / Б.Д. Греков. – М.: Гос. уч.-пед., изд-во Мин. просвещения РСФСР, 1949. – 507 с.
66. Григорьев А.В. Некоторые замечания по поводу украшений роменской культуры / А.В. Григорьев // Проблемы археологии Южной Руси. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 50–56.

67. Грушевский М. Киевская Русь / М. Грушевский. – СПб, Тип. Училища глухонемых (М. Аленовой), 1911. – Т.1. – 490 с.
68. Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. – Т. I. До початку XI віка. – К.: Наукова думка, 1991. – 736 с.
69. Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. – Том II. XI–XIII вік. – К.: Наукова думка, 1992. – 647 с.
70. Грушевский М. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия / М. Грушевский. – К.: Тип. Императорского Университета Св. Владимира, 1891. – 538 с.
71. Гурин М.Ф. Кузнечное ремесло Полоцкой земли IX–XIII вв. / М.Ф. Гурин. – Минск, Наука и техника, 1987. – 151 с.
72. Давній Вишгород. Виставка нових археологічних матеріалів до 1050-річчя першої згадки Вишгорода у літописі і 25-річчя району і райцентру: Проспект / Укладачі: Р. Орлов, Р. Терпиловський. – Вишгород: Вишгородський іст.-культ. зап-ик, 1998. – 24 с.
73. Дегтяр Т. Вишгород. Минуле і сучасне / Т. Дегтяр, Р. Орлов. – К.: Рада, 2005. – 296 с.
74. Добровольский Л. Межигорье (из актовой речи в Киевском Реальном Училище 23 ноября 1903 года) / Л. Добровольский. – К.: Тип. Т-ва И.Н. Кушнерев и К, 1903. – 39 с.
75. Довганіч О.О. Охоронні реставраційно-відновлювальні роботи на Вишгородському давньоруському гончарному осередку / О.О. Довганіч, І.А. Готун, А.В. Петраускас // Причорноморье, Крым, Русь в истории и культуре. Материалы III Судакской международной конференции. – Т.II. – Судак: Академперіодика, 2006. – с. 104–105.
76. Древности Русскія. Кресты и образки / Собрание Б.И. і В.Н. Ханенко. – К.: КІЕВЪ, 1899–1900. – Вып. I–II. – 31 с.
77. Довженок В.Й. Вишгород / В.Й. Довженок // Археологія Української РСР. – К.: Наукова думка, 1975. – Т.3. – С. 229–236.
78. Довженок В.Й. Землеробство Древньої Русі до середини XIII ст. /

- В.Й. Довженок. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 270 с.
79. Довженок В.Й. Огляд археологічного вивчення Древнього Вишгорода за 1934–1937 рр. / В.Й. Довженок // Археологія. – 1950. – Т. III. – С. 64–92.
80. Довженок В.Й. Розкопки древнього Вишгорода / В.Й. Довженок // АП УРСР. – 1952. – Т. III. – С. 14–28.
81. Довженок В.Й. Древньоруське місто Воїнь / В.Й. Довженок, В.К. Гончаров, Р.О. Юра. – К.: Вид-во АН УРСР, 1966. – 146 с.
82. Довженок В.Й. Вышгород / В.Й. Довженок, В.Н. Зоценко // Археология Украинской ССР. – Т. 3. – К.: Наукова думка, 1986. – с. 303–310.
83. Дончева-Петкова Л. Средновековни кръстове-енколпиони от България (IX–XIV в.) / Л. Дончева-Петкова. – София: Акад. изд. "Проф. Марин Дринов", 2011. – 752 с.
84. Екатерина II. Записки касательно Российской истории / Екатерина II. – СПб.: Имп. тип., 1787.
85. Ершова Т.Е. Подвеска с двузубцем Рюриковичей из камеры 6 Старовознесенского некрополя Пскова, и христианская символика времен княгини Ольги / Т.Е. Ершова, А.В. Яковлев // II Бахчисарайские научные чтения памяти Е.В. Веймарна: Тезисы докладов и сообщений Международной научной конференции (Бахчисарай, 3–7 сентября 2013 г.). – Симферополь: Антиква, 2013. – с. 22–23.
86. Жития святых мучеников Бориса и Глеба и службы им / подготовка к печати Д.И. Абрамович. – Птг.: Отделение рус. яз. и словесности Акад. наук, 1916. — 239 с.
87. Журухіна О.Ю. Намистини давнього Вишгороду / О.Ю. Журухіна // Старожитності Вишгородщини: Зб. тез, доповідей і повідомлень 14-ої наук.-практ. конференції 27–28 березня 2008 р., м. Вишгород. – Вишгород: Вишгородський іст.-культ. зап-ик, 2008. – С. 46–55.
88. Зайцева И.Е. Детали поясной и уздечной гарнитуры из материалов обследований сельских поселений Суздальского Ополя / И.Е. Зайцева // Русь в IX–XII веках: общество, государство, культура. – Москва–Вологда: Древности

Севера, 2014. – С. 363–377.

89. Закревский Н. Описание Киева. Вновь обработ. и знач. умнож. изд. напеч. иждивением Моск. археолог. о-ва / Н. Закревский. – М.: Моск. археол. о-во, 1868. – Т.1. – 455 с.

90. Звіздецький Б.А. Городища IX–XIII ст. на території літописних древлян / Б.А. Звіздецький. – К.: Інститут археології НАН України, 2008. – 176 с.

91. Зоценко В. Древнерусский Вышгород. Историко-археологический обзор / В. Зоценко // Борисо-Глебский сборник / *Collectanea Borisoglebica*. – Paris: АСНСВуз, 2009. – Вып. 1. – С. 15–56.

92. Зоценко В. Киеворуські печатки з давнього Вишгорода XI–XII століть / В. Зоценко // Записки наукового товариства імені Шевченка. – 1996. – Т. ССXXXI. – с. 234–241.

93. Зоценко В.Н. О происхождении и использовании янтаря в Киеве (X – первая половина XIII в.) / В.Н. Зоценко // Археологические исследования Киева 1978–1983 гг. – К.: Наукова Думка, 1985. – С. 139–142.

94. Зоценко В.М. Про один давньоруський жіночий антропонім / В.М. Зоценко // Археологія. – 1991. – №3. – С. 108–110.

95. Зоценко В.М. Скандинавські старожитності Вишгороду / В.М. Зоценко // Старожитності Вишгородщини: Зб. тез, доповідей і повідомлень 13-ої наук.-практ. конференції, присвяч. «Дню пам'яті Ярослава Мудрого». – Вишгород: Вишгородський іст.-культ. зап-ик, 2007. – С. 43–70.

96. Зоценко В. Н. Торговля в южнорусских землях (VIII – первая половина XIII вв.) / В.М. Зоценко // Археология Украинской ССР. – Т. 3. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 470–484.

97. Зоценко В.Н. Бронзовая литейная форма XI в. из Киева / В.Н. Зоценко, М.М. Иевлев // Славяно-русское ювелирное дело и его истоки. – Спб.: Нестор-История, 2010. – С. 371–374.

98. Івакін В.Г. Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Києва / В.Г. Івакін. – К.: КИТ, 2008. – 272 с.

99. Івакін В.Г. Дослідження на території м. Вишгород та Вишгородського р-ну /

- В.Г. Івакін, Д.В. Бібіков // АДУ 2013 р. – К: Ін-т археології, 2014. – С. 298–299.
100. Івакін В.Г. Нові знахідки натільних хрестиків з території вишгородського посаду / В.Г. Івакін, Д.В. Бібіков // Могилянські читання 2015 р. Зб. наук. пр.: Новітні дослідження культурної спадщини України. – К., НКПКЗ, Видавець Олег Філюк, 2016. – С. 137–141.
101. Івакін В. Археологія давньоруського Вишгорода / В. Івакін, Д. Бібіков // Пам'ятки України. – №10–12 (218–220). – 2015. – С. 12–19.
102. Ивакин В.Г. Охрана памятников истории и культуры древнерусского Вышгорода. Современное состояние проблемы / В.Г. Ивакин, Д.В. Бибилов // Шестая Международная Кубанская конференция: Материалы конференции. – Краснодар: Экоинвест, 2013. – С. 147–149.
103. Івакін В.Г. Результати досліджень середньовічного Вишгорода у 2012 р. / В.Г. Івакін, Д.В. Бібіков // Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. Матеріали Одинадцятої Міжнародної наукової конференції (29 – 31 травня 2013 р.). – К.: НКПКЗ, 2013-а. – С. 17–19.
104. Івакін В.Г. Розкопки на території м. Вишгород / В.Г. Івакін, Д.В. Бібіков // АДУ 2014 р. – К: Ін-т археології, 2015-а. – С. 84–85.
105. Івакін В.Г. Колекція металевих виробів з розкопок вишгородського гончарного посаду 2013–2015 рр. / В.Г. Івакін, Д.В. Бібіков, І.В. Зоценко // Науковий вісник Національного музею історії України. Матеріали щорічної міжнародної науково-практичної конференції Національного музею історії України: статті, публікації, повідомлення. – 2016-а. – Вип. 1. – Част. 1. – К.: НМІУ, 2016. – С. 256–264.
106. Івакін В.Г. Нові дані до соціально-економічної характеристики посаду давньоруського Вишгорода / В.Г. Івакін, Д.В. Бібіков, А.М. Оленич // Культурний шар. Статті на пошану Гліба Юрійовича Івакіна. – К.: Лаурис, 2017. – С. 150–163.
107. Івакін В.Г. Нові дані про ремесло і торгівлю давньоруського Вишгорода (за матеріалами досліджень 2013–2015 рр.) В.Г. Івакін, Д.В. Бібіков, А.М. Оленич // АДІУ. – Випуск 3 (20). Дослідження Київського Полісся. – К.: НКПКЗ, 2016-б. – С. 160–167.

108. Івакін В.Г. Гончарний посад давньоруського Вишгорода за матеріалами археологічних досліджень 2013–2015 рр. / В.Г. Івакін, Д.В. Бібіков, А.М. Оленич, І.В. Зоценко // Русский сборник. – Выпуск 8. – Том 1. – Брянск: РИО БГУ, 2016-в. – С. 74–88.
109. Івакін В. Попередні результати розкопок вишгородського посаду / В. Івакін, Д. Бібіков, А. Оленич, І. Зоценко // Археологічні зошити з Пересопниці. – III. – Пересопниця: Видавець О. Зень, 2015-б. – С. 4–11.
110. Івакін Г.Ю. До історичної топографії пізньосередньовічного Києва / Г.Ю. Івакін // Археологічні дослідження Стародавнього Києва. – К.: Наукова думка, 1976. – С. 214–221.
111. Івакін Г.Ю. Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. / Г.Ю. Івакін. – К.: Ін-ут археології НАН України, 1996. – 272 с.
112. Ивакин Г.Ю. Погребения X – первой половины XI в. из раскопок Михайловского Златоверхого монастыря (1997–1999 гг.) / Г.Ю. Ивакин // Русь в IX–XIV веках: Взаимодействие Севера и Юга. – М.: Наука, 2005. – С. 287–304.
113. Івакін Г.Ю. Розкопки 2009 р. на Старокиївській горі поблизу Десятинної церкви / Г.Ю. Івакін, В.К. Козюба, О.В. Комар, О.В. Манігда // АДУ 2009 р. – К.: Ін-т археології НАНУ, 2010. – С. 169–172.
114. Иоаннисян О. Деревянные храмы домонгольской Руси / О. Иоаннисян // Успенская церковь в Кондопоге. – Кондопога-СПб.: Герменевт, 1996. – с. 4–47.
115. Казаков А.Л. Літописний «шлях Мономаха»: археологічні реалії / А.Л. Казаков, В.П. Коваленко, О.П. Моця, Петраускас, Ю.М. Ситий, В.М. Скороход // Археологія. – 2014. – №1. – С. 65–73.
116. Казаков Е.П. Булгарское село X–XIII вв. низовий Камы / Е.П. Казаков. – Казань: Татарское книжное издательство, 1991. – 176 с.
117. Кайль В.А. Каталог нательных христианских крестов, подвесок и накладок с изображением креста периода Киевской Руси X–XIII ст. / В.А. Кайль, В.В. Нечитайло. – Луганск: ПЦ «Максим», 2006. – 187 с.
118. Калініченко В. Вістря стріл з території давньоруського Вишгорода: до реконструкції окремих подій історії міста / В. Калініченко, Д. Бібіков //

- Інтерпретація археологічних джерел: здобутки та виклики. Матеріали наукової конференції молодих вчених. – К.: Стародавній світ, 2017. – С. 113–115.
119. Калюк О.П. Склад керамічної продукції XII ст. з Київського Подолу / О.П. Калюк, М.А. Сагайдак // Археологія. – 1988. – Вип. 61. – С. 36–46.
120. Карамзин Н.М. История Государства Российского / Н.М. Карамзин. – Т.І. – СПб.: Книга, 1988. – 691 с.
121. Карамзин Н.М. История Государства Российского / Н.М. Карамзин. – Т.ІІ. – СПб.: Книга, 1988-а. – 616 с.
122. Каргер М.К. Древний Киев / М.К. Каргер. – Т.І. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1958. – 579 с.
123. Каргер М.К. Древний Киев / М.К. Каргер. – Т.ІІ. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1961. – 661 с.
124. Каргер М.К. К истории киевского зодчества XI века. Храм-мавзолей Бориса и Глеба в Вышгороде / М.К. Каргер // СА. – 1952. – Т.ХVI. – С. 77–99.
125. Каргер М.К. Розкопки на садибі Київського історичного музею / М.К. Каргер // АП УРСР. – Т. ІІІ. – 1952-а. – С. 5–13.
126. Киевские губернские ведомости. – 1847. – №1. – Отдел второй. Часть официальная. – С. 1–2.
127. Кілієвич С.Р. Археологічна карта Київського дитинця / С.Р. Килиевич // Археологічні дослідження Стародавнього Києва. – К.: Наукова думка, 1976. – С. 179–213.
128. Килиевич С.Р. Детинец Киева IX – первой половины XIII в. / С.Р. Килиевич. – К.: Наукова думка, 1982. – 170 с.
129. Кирпичников А.Н. Древнее оружие. Вып. 2. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX–XIII вв. / А.Н. Кирпичников // САИ. – Вып. ЕІ-36. – М.–Л.: Наука, 1966. – 148 с.
130. Кирпичников А.Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX–XIII вв. / А.Н. Кирпичников // САИ. – Л.: Наука, 1973. – Вып. ЕІ-36. – 112 с.
131. Кирпичников А.Н. Старая Ладога. Древняя столица Руси / А.Н. Кирпичников, В.Д. Сарабьянов. – СПб: Славия, 2010. – 183 с.

132. Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли / П.Г. Клепатский. – Т. I. Литовский период. – Одесса: Техникъ, 1916. – 599 с.
133. Коваль В.Ю. Амфоры византийского круга в Средневековой Руси / В.Ю. Коваль // Русь в XIII в. Древности темного времени. – М.: Наука, 2003. – С. 340–352.
134. Козубовський Г.А. Розкопки урочищ Гончарі та Кожум'яки в 1987–1990 рр. / Г.А. Козубовський, Г.Ю. Івакін, А.А. Чекановський // Проблеми вивчення та охорони пам'яток археології Київщини. – К.: УТОПК, 1991. – С. 47–48.
135. Козубовський Ф.А. Розкопки на території давнього Вишгорода / Ф.А. Козубовський // Наукові записки Інституту історії матеріальної культури УАН. – Кн. 3–4. – К.: Вид-во: УАН, 1935. – С. 103.
136. Козюба В.К. Вишгородська експедиція 1934 р. / В.К. Козюба // Старожитності Вишгородщини. Зб. тез і повідомл. 16 наук.-практ. конф. – Вишгород: Вишгородський іст.-культ. зап-ик, 2011. – С.61–107.
137. Козюба В.К. До проблеми датування «київської» кераміки середини X – середини XIII ст. / В.К. Козюба // Датування – хронологія – періодизація. Різні аспекти часу в археології / Datowanie – chronologia – periodyzacja. Różne aspekty czasu w archeologii. Тези міжнародної наукової конференції. – Львів-Віники: Априорі, 2015. – С. 292–318.
138. Козюба В.К. Садиба X–XIII ст. (за матеріалами південноруських земель). Автореф. дис. на здоб. наук. ступ. к. і. н. / В.К. Козюба. – К.: Ін-ут археології НАН України, 2016. – 16 с.
139. Козюба В. К. Старожитності Вишгорода та його околиць за архівними матеріалами XIX ст. // Старожитності Вишгородщини: Зб. тез, доповідей і повідомлень 14-ої наук.-практ. конференції, м. Вишгород. – Вишгород: Вишгородський іст.-культ. зап-ик, 2009. – С. 81–88.
140. Колибенко О.В. Вали дитинця Переяславля Руського у світлі археологічних досліджень / О.В. Колибенко, Д.А. Тетеря // Слов'яни і Русь: археологія та історія. Збірка праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 75-річчя. – К.: Стародавній Світ, 2013. – С. 122–

133.

141. Колпакова Ю.В. Христианские древности населения Пскова и Псковской земли конца X–XVIII вв. (предметы личного благочестия). Диссертация на соиск. ученой степени к.и.н. / Ю.В. Колпакова. – Псков, 2006. – 229 с.

142. Колчин Б.А. Ремесло / Б.А. Колчин // Древняя Русь. Город. Замок. Село. – М.: Наука, 1985. – С. 243–274.

143. Колчин Б.А. Техника обработки металла в Древней Руси / Б.А. Колчин. – М.: ГНТИ машиностроительной и судостроительной литературы, 1953. – 161 с.

144. Колчин Б.А. Усадьба новгородского художника XII в. / Б.А. Колчин, А.С. Хорошев, В.Л. Янин. – М.: Наука, 1981. – 167 с.

145. Константин Багрянородный. Об управлении империей / Под ред. Г.Г. Литаврина, А.П. Новосельцева. – М.: Наука, 1991. – 496 с.

146. Корзухина Г.Ф. Русские клады IX–XIII вв. / Г.Ф. Корзухина. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – 226 с.

147. Костомаров Н.И. Автобиография. Бунт Стеньки Разина / Н.И. Костомаров. – К.: Наукова думка, 1992. – 512 с.

148. Кутасов С.Н. Нательные кресты, крестовключенные и крестовидные подвески / С.Н. Кутасов, А.Б. Селезнев. – М.: Искатели, 2010. – 320 с.

149. Кучера М.П. Кераміка / М.П. Кучера // Археологія Української РСР. – Т. 3. Ранньослов'янський і давньоруський періоди – К.: Наукова думка, 1975. – С. 346–352.

150. Лесман Ю.М. Восточноевропейские реплики скандинавских подвесок с зооморфными изображениями / Ю.М. Лесман // Славяно-русское ювелирное дело и его истоки. – СПб: Нестор-История, 2006. – С. 86–89.

151. Летопись по Ипатскому списку / Изд. Археографической комиссии. – СПб: Печатня В. Головина, 1871. – IX, 616, 33, 28, 12 с.

152. Літопис руський / Пер. з давньорус. Л.Є. Махновеця. – К.: Дніпро, 1989. – 591 с.

153. Ливох Р. Большие курганы летописного Плеснеска / Р. Ливох // Славяно-русское ювелирное дело и его истоки. – СПб.: Нестор-История, 2010. – С. 486–492.

154. Лысенко С.Д. Многослойное поселение Кощевка-8 / С.Д. Лысенко, Е.И. Шкляревский, М.В. Квитницкий, Д.К. Черновол. – Киев–Фастов: Институт археологии НАН Украины, 2012. – 332 с.
155. Ляскоронский Г.В. Киевский Вышгород в удельно-вечевое время / Г.В. Ляскоронский. – СПб.: Сенатск. тип., 1913. – 363 с.
156. Мавродин В.В. Образование древнерусского государства / В.В. Мавродин. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1945. – 429 с.
157. Мажитов Н.А. Курганы Южного Урала VIII–XII вв. / Н.А. Мажитов. – М.: Наука, 1981. – 240 с.
158. Макарий (Булгаков). История Русской церкви / Макарий (Булгаков). – Кн. 2. – М.: Изд-во Спасо-Преображенского монастыря, 1995. – 702 с.
159. Максимов Є.В. Могильник X ст. на горі Юрковиці у Києві / Є.В. Максимов, Р.С. Орлов // Археологія – 1982. – № 41. – С. 63–72.
160. Маниковский Ф. Вышгород и его святыня. Изд. 2-е, исправленное и дополненное / Ф. Маниковский. – К.: Типография С.В. Кульженко, 1890. – 90 с.
161. Медведев А.Ф. Древнерусские писала X–XV вв. / А.Ф. Медведев // СА. – 1960. – №2. – с. 63–88.
162. Мовчан І.І. Щекавицький могильник у Києві / І.І. Мовчан, Я.Є. Боровський, С.І. Климовський, В.М. Гончар // АБУ 1994–1996. – К.: Інститут археології НАН України, 2000. – С. 104–105.
163. Мовчан І.І. Відкриття гончарного комплексу XVII ст. на Аскольдовій могилі у Києві / І.І. Мовчан, С.Л. Климовський // АБУ 1997–1998. – К.: Інститут археології НАН України, 1998. – С. 34–35.
164. Молчановский Ф.Н. Обработка металла на Украине в XII–XIII вв. по материалам Райковецкого городища / Ф.Н. Молчановский // ПИДО. – 1934. – Вып. 5. – С. 83–92.
165. Моця А.П. Курганный могильник X в. у с. Клонов / А.П. Моця // Чернигов и его округа в IX–XIII вв. – К.: Наукова думка, 1988. – с. 110–118.
166. Моця А.П. Население Среднего Поднепровья IX–XIII вв. (по данным погребальных памятников) / А.П. Моця. – К.: Наукова думка, 1987. – 168 с.

167. Моця О.П. Могильники давньоруського Вишгорода / О.П. Моця // Старожитності Вишгородщини: Зб. тез, доповідей і повідомлень 11-ої наук.-практ. конференції, присвяч. «Дню пам'яті Ярослава Мудрого», 3 березня 2004 р., м. Вишгород. – Вишгород: Вишгородський іст.-культ. зап-ик, 2004. – с. 47–51.
168. Моця О.П. Населення південно-руських земель IX–XIII ст. (за матеріалами некрополів) / О.П. Моця. – К.: Наукова думка, 1990. – 160 с.
169. Мугуревич Э.С. Восточная Латвия и соседние земли в X–XIII вв. / Э.С. Мугуревич. – Рига: Зинатне, 1965. – 432 с.
170. Мурашева В.В. Древнерусские ременные наборные украшения (X–XIII вв.) / В.В. Мурашева. – М.: Эдиториал УРСС, 2000. – 136 с.
171. Мусин А.Е. Металлические кресты / А.Е. Мусин // Археологический альманах. – №30. Древности Семидворья I. – Донецк: Донбас, 2013. – 400 с.
172. Мусин А.Е. Христианизация Новгородской земли в IX–XIV веках. Погребальный обряд и христианские древности / А.Е. Мусин. – СПб.: Петербургское Востоковедение, 2002. – 272 с.
173. Насонов А.Н. «Русская земля» и образование территории древнерусского государства / А.Н. Насонов. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1951. – 282 с.
174. Непомящих В.Ю. Нові дані про оборонні споруди Білгорода Київського / В.Ю. Непомящих // Міста Давньої Русі. Збірка наукових праць пам'яті А.В. Кузи. – К.: Стародавній Світ, 2014. – С.424–437.
175. Николаева Т.В. Предметы христианского культа / Т.В. Николаева, Н.Г. Недошивина // Древняя Русь. Быт и культура. – М.: Наука, 1997. – С. 166–179.
176. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / отв. ред. М.Н. Тихомиров. — М.– Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – 571 с.
177. Новое в археологии Киева / отв. ред П.П. Толочко. – К.: Наукова думка, 1981.
178. Овчинникова Б.Б. Писала средневекового Новгорода / Б.Б. Овчинникова // Новгородские археологические чтения. Материалы научной конференции, посвящённой 60-летию археологического изучения Новгорода и 90-летию со дня рождения основателя Новгородской археологической экспедиции

А.В. Арциховского. – Новгород: Новгородский гос. объединенный музей-заповедник, 1994. – С. 83–86.

179. Оленич А. Вишгородський гончарний квартал / А. Оленич // Пам'ятки України. – 2015. – № 10–12. – С. 58–63.

180. Оленич А. Горщики-фільтри серед асортименту посуду давньоруського Вишгорода / А. Оленич // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Матеріали XIV Міжнародної студентської наукової конференції (Чернігів, 17–19 квітня 2015 р). – Чернігів: ЧНПУ імені Т.Г. Шевченка, 2015-а. – С. 63–66.

181. Оленич А.М. Експериментальна реконструкція давньоруського гончарного горну (за матеріалами ремісничого посаду Вишгорода) / А.М. Оленич, Д.В. Бібіков, В.Г. Івакін, І.В. Зоценко // АДІУ. – Випуск 1 (22). Археологія: дослідження, експерименти, реконструкції. – К.: Ін-ут археології НАНУ, 2017. – С. 225–229.

182. Оленич А. Торговий інвентар з посаду давньоруського Вишгорода: до характеристики пам'ятки / А. Оленич, Д. Бібіков // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Матеріали XIV Міжнародної студентської наукової конференції (Чернігів, 17–19 квітня 2015 р). – Чернігів: Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, 2015-б. – С. 63–66.

183. Оленич А.М. Процес випалу в давньоруському горні на прикладі горнів вишгородського посаду / А.М. Оленич // АДІУ. – Випуск 3 (20). Дослідження Київського Полісся. – К.: Ін-ут археології НАНУ, 2016. – С. 168–171.

184. Оленич А., Керамічний комплекс гончарного горна з посаду давньоруського Вишгорода (за матеріалами 2013 р.) / А. Оленич, Д. Бібіков // Науковий вісник Національного музею історії України. Матеріали щорічної міжнародної науково-практичної конференції Національного музею історії України: статті, публікації, повідомлення. – 2016. – Вип. 1. – Част. 1. – К.: НМІУ, 2016-а. – С. 250–255.

185. Орлов Р. Вишгород / Р. Орлов // Київська старовина. – 1995. – №2. – С. 94–102.

186. Орлов Р.С. Дослідження вишгородського гончарного центру XI–XII ст. /

- Р.С. Орлов // Старожитності Вишгородщини. Збірник тез і повідомлень 10 наук.-практ. конференції. – Вишгород: Вишгородський іст.-культ. зап-ик, 2003. – С. 34–65.
187. Орлов Р.С. Історичний ландшафт Вишгорода / Р.С. Орлов // Старожитності Вишгородщини: Зб. тез, доповідей і повідомлень 16-ої наук.-практ. конференції 27 – 28 травня 2010 р., м. Вишгород. – Вишгород: Вишгородський іст.-культ. зап-ик, 2011. – с. 5–22.
188. Орлов Р.С. Правда Руська і керамічне виробництво XI–XII ст. / Р.С. Орлов // Старожитності Русі-України. – К.: Київська Академія євробізнесу, 1994. – С. 165–173.
189. Орлов Р.С. Роботи Правобережної давньоруської експедиції / Р.С. Орлов, В.О. Булкін // АДУ 1990 р. – К., 1991. – С. 4.
190. Орлов Р.С. Нова знахідка пряслиця з графіті з Вишгорода / Р.С. Орлов, В.К. Козюба // Археологія. – 2008. – №3. – С. 35–39.
191. Паньков С.В. Залізвидобувне і ковальське виробництво давньоруського Києва та його околиць. Досвід історико-технічної реконструкції і порівняльної характеристики / С.В. Паньков. – К.: Ін-ут археології НАН України, 2012. – 239 с.
192. Пекарская Л.В. Археологические исследования древнерусского Вышгорода в 1979–1981 гг. / Л.В. Пекарская, В.Н. Зоценко // Археологические исследования Киева 1978–1983 гг. – К., 1985. – С. 125–136.
193. Первічко Л.О. Вишгород на середньовічних мапах / Л.О. Первічко // Вивчення та збереження картографічної спадщини у музеях України. – Біла Церква: Білоцерк. краєзн. музей, 2010. – с. 66–68.
194. Петраускас А.В. До питання про дружинне та княже полювання у давньоруський час / А.В. Петраускас // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII–XI ст. – Чернігів, Сіверянська думка, 2003. – С. 121–124.
195. Петраускас А.В. Ремесла та промисли сільського населення Середнього Подніпров'я в IX–XIII ст. / А.В. Петраускас. – К.: КНТ, 2006. – 200 с.
196. Петраускас А.В. Дослідження житлового комплексу із залишками ремісничого виробництва на посаді давньоруського Вишгорода в сезоні 2008 р. /

А.В. Петраускас, І.А. Готун, О.А. Коваль // Старожитності Вишгородщини: Зб. тез, доповідей і повідомлень 15-ої наук.-практ. конференції, присвяч. «Дню пам'яті Ярослава Мудрого». – Вишгород: Вишгородський іст.-культ. зап-ик, 2010. – С. 77–79.

197. Петрашенко В. Давньоруський комплекс пам'яток поблизу с. Бучак (до проблеми соціально-економічної типології давньоруських поселень) / В. Петрашенко // Наукові записки української історії. – Вип. 16. – Переяслав-Хмельницький: Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-ет ім. Григорія Сковороди, 2005. – С. 23–31.

198. Петрашенко В.А. Древнерусское село (по материалам поселений у с. Грогоровка) / В.А. Петрашенко. – К.: Ін-ут археології НАН України, 2005-а. – 264 с.

199. Петрашенко В.А. Керамика IX–XII вв. Среднего Поднепровья / В.А. Петрашенко // Древнерусская керамика. – М.: Ин-ут археологии РАН, 1992. – С. 7–20.

200. Петров Н.И. Историко топографические очерки древнего Киева / Н.И. Петров. – К.: Тип. Имп. Ун-та св. Владимира, 1897. — [2], IV, 268 с.

201. Південноруське село IX–XIII ст. (Нові пам'ятки матеріальної культури) / Керів. ред. кол. О.П. Моця. – К.: ІЗМН, 1997. – 180 с.

202. Піддубна В.В. Давньоруський Вишгород X–XII ст. в літописах (за матеріалами «Літописа руського») / В.В. Піддубна // Старожитності Вишгородщини. Зб. тез доповідей і повідомлень 8-ої наук.-практ. конф., присвяченої «Дню пам'яті Ярослава Мудрого». 24 – 25 лютого 2001 р., м. Вишгород. – Вишгород: Вишгородський іст.-культ. зап-ик, 2002. – С. 18–31.

203. Полубояринова М.Д. Стекланные браслеты древнего Новгорода / М.Д. Полубояринова // МИА. – 1963. – № 117. – С. 164–181.

204. Похилевич Л.И. Сказания о населённых местностях Киевской губернии / Л.И. Похилевич. – К.: Тип. Киевопечерской лавры, 1864. – 763 с.

205. Прищепа Б. Дорогобуж на Горині у X–XIII ст. / Б. Прищепа – Рівне: ПП Дятлик М., 2011. – 250 с.

206. ПСРЛ / Изд. Ист.-археогр. комиссии. – Т. 1. Лаврентьевская летопись. – Л.: Изд-во АН СССР, 1926–1928. – VIII с., 579 стлб.
207. ПСРЛ / под ред. А.А. Шахматова. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – СПб.: Тип. М.А. Александрова, 1908. – XVI с., 938 стлб., 87 с.
208. ПСРЛ / с предисл. Б.М. Клосса. – Т.2. Ипатьевская летопись. – М.: ЯРК, 1998. – 648 с.
209. ПСРЛ / Изд. Археографической комиссии. – Т. VII. Летопись по Воскресенскому списку. – СПб: Тип. Э. Праца, 1856. – 358 с.
210. Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131–1153 гг.) / Пер. О.Г. Большакова. – М.: Наука, 1971. – 137 с.
211. Путь из варяг в греки и из греки. Каталог выставки / отв. ред. В.Л. Егоров. – М.: Гос. ист. музей, 1996. – 104 с.
212. Пушкина Т.А. Торговый инвентарь в курганах Смоленского Поднепровья // Смоленск и Гнёздово (К истории древнерусского города) / Т.А. Пушкина. – М.: Изд-во. Московского ун-та, 1991. – С. 226–243.
213. Раппопорт П.А. Очерки по истории русского военного зодчества X–XIII вв. / П.А. Раппопорт // МИА. – №52 – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1956. – 184 с.
214. Раппопорт П.А. Строительное производство Древней Руси (X–XIII вв.) / П.А. Раппопорт. – СПб.: Наука, 1994. – 160 с.
215. Родионова М.А. Итоги археологических исследований на Владычном дворе в Новгородском Кремле / М.А. Родионова // Новгород и Новгородская земля. История и археология (Материалы науч. конф., Новгород, 25 – 27 янв. 2011 г.). – Вып. 25. – Великий Новгород: Новгородский музей, 2011. – С. 44–57.
216. Розенфельд Р.Л. Янтарь на Руси X–XIII ст. / Р.Л. Розенфельд // Проблемы советской археологии. – М.: Наука, 1978. – С. 192–208. – 240 с.
217. Романчук А.И. Амфоры из комплексов Византийского Херсона. / А.И. Романчук, А.В. Сазанов, Л.В. Седикова. – Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та, 1995. – 173 с.
218. Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. / Б.А. Рыбаков. – М.: Наука, 1982. – 590 с.

219. Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси / Б.А. Рыбаков. – М.: Изд-во АН СССР, 1948. – 802 с.
220. Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси / Б.А. Рыбаков. – М.: Наука, 1987. – 784 с.
221. Сагайдак М.А. Городец на Радосині / М.А. Сагайдак // Історія Русі-України (історико-археологічний збірник). – К.: Ін-ут археології НАН України, 1998. – С. 229–236.
222. Салмина Е.В. Ольгинские I–III раскопы 2006 года на Завеличье средневекового Пскова / Е.В. Салмина, Е.В. Салмин // Археология и история Пскова и Псковской земли. – Псков, 2008. – С. 29–51.
223. Сарачев И. Типология венчиков древнерусских горшков Днепроовского Левобережья / И. Сарачев // Григорьев А. Северская земля в VIII – начале XI вв. по археологическим данным. – Тула: Гриф и Ко, 2000. – 263 с.
224. Свињин П. Вышгород (Из живописного путешествия по России) / П. Свињин // Отечественные записки. – 1827. – №11. – С. 3–22.
225. Седова М.В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X–XV вв.) / М.В. Седова. – М.: Наука, 1981. – 196 с.
226. Сементовский Н. Киев, его святыни, древности, достопримечательности и сведения, необходимые для его почитателей и путешественников / Н. Сементовский. – СПб.: Тип. С.В. Кульженко, 1900. – 317 с.
227. Сергеева М.С. Майстри з обробки дерева та кістки давньоруського міста Воїня / М.С. Сергеева. – К.–Харків: Майдан, 2015. – 231 с.
228. Серов О.В. Давньоруські селища X – середини XIII ст. Київського Подніпров'я / О.В. Серов // Південноруське село IX–XIII ст. – К.: ІЗМН, 1997. – С. 99–114.
229. Сикачинский М. Сказание о Вышгороде и его древней святыне / М. Сикачинский. – Изд. 2. – К., 1863.
230. Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) [Электронный ресурс] / Главный редактор Р.И. Аванесов. – М., 1988. Режим доступа: <http://enc-dic.com/oldrussian/Vor-1921.html>.

231. Соловьев С.М. История России с древнейших времен / С.М. Соловьев. – М.: Товарищ. «Общественная польза», 1851. – Книга 1. – 1726 стлб.
232. Спицын А.А. Владимирские курганы / А.А. Спицын // Известия ИАК. – 1905. – Вып. 15. – С. 84–172.
233. Станюкович А.К. Тысячелетие креста. Произведения русской христианской металлопластики X–XX веков из частных собраний / А.К. Станюкович, И.Н. Осипов, Н.М. Соловьев. – М.: Регион. обществ. организация "Историко-изыскательское о-во "Клуб РАРИТЕТ", 2003. – 62 с.
234. Степаненко Л.Я. Поселення XI–XIII ст. поблизу с. Козаровичі на Дніпрі / Л.Я. Степаненко, Н.В. Блажевич // Дослідження з слов'яно-руської археології. – К.: Наукова думка, 1976. – С. 151–163.
235. Строкова Л.В. Гончарські клейма з Вишгорода / Л.В. Строкова // АДУ 1994–1996 рр. – К.: Ін-ут археології НАН України, 2000. – С. 148–164.
236. Тарабардина О.А. Кресты «скандинавского» типа из раскопок в Новгороде / О.А. Тарабардина // Славяне и иные языци... – Труды ГИМ. – Вып. 198. – М.: Гос. ист. музей, 2014. – С. 234–241.
237. Тараненко С.П. Масова забудова давньоруського Подолу Києва: планувальна структура. Автореферат дисертації на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. / С.П. Тараненко. – К.: Ін-ут археології НАН України, 2014. – 16 с.
238. Татищев В.Н. История Российская / В.Н. Татищев. – Т. 1. – М.–Л.: Наука, 1962. – 500 с.
239. Татищев В.Н. История Российская / В.Н. Татищев. – Т. 2. – М.–Л.: Наука, 1963. – 352 с.
240. Тихомиров М.Н. Древнерусские города / М.Н. Тихомиров. – М.: Госполитиздат, 1956. – 475 с.
241. Тихомиров М.Н. Исследование о Русской правде / М.Н. Тихомиров. – М.: Изд-во АН СССР, 1941. – 263 с.
242. Толочко А. "История российская" Василия Татищева: источники и известия / А. Толочко. – М.: Новое литературное обозрение – К.: Критика, 2005. – 544 с.
243. Толочко П.П. Древнерусский феодальный город / П.П. Толочко. – К.:

Наукова думка, 1989. – 254 с.

244. Толочко П.П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII веков / П.П. Толочко. – К.: Наукова думка, 1980. – 224 с.

245. Толочко П.П. Київ і Русь. Вибрані твори 1990–2008 рр. / П.П. Толочко. – К.: Академперіодика, 2008. – 348 с.

246. Толочко П.П. Київська Русь / П.П. Толочко. – К.: Абрис, 1996. – 360 с.

247. Толочко П. Кузнечное ремесло / П. Толочко, Г. Вознесенская // Новое в археологии Киева. – К.: Наукова думка, 1981. – С.267–284.

248. Томашевский А.П. Городища и укрепления средневековой Овручской волости / А.П. Томашевский, С.В. Павленко // Міста Давньої Русі. Збірка наукових праць пам'яті А.В. Кузи. – К.: Стародавній Світ, 2014. – С. 470–513.

249. Труды III Археологического съезда в Киеве / Ред. А.С. Уваров. – К.: Тип. Имп. Ун-та св. Владимира, 1878. – Протоколы. – С. LXXIII–LXXX.

250. Указатель святынь и священных достопримечательностей Киева / Изд. 2-е. – К.: Тип. Киево-Печер. лавры, 1850. – 200 с.

251. Фенглер Х. Словарь нумизмата / Х Фенглер, Г. Гироу, В. Унгер. — М.: Радио и связь, 1982. – 328 с.

252. Фехнер М.В. Крестовидные подвески «скандинавского» типа / М.В. Фехнер // Славяне и Русь. – М.: Наука, 1968. – С. 210–214.

253. Фундуклей И. Обзорение могил, валов и городищ Киевской губернии, изданное киевским гражданским губернатором И. Фундуклеем / И. Фундуклей. – К. Тип. Ф. Гликсберга, 1848. – 128 с.

254. Чабай В.П. Исследование Вышгородского посада / В.П. Чабай, А.И. Евтушенко, В.Н. Степанчук // АДУ 1990 р. – К.: Ін-ут археології НАН України, 1991. – с. 27–28.

255. Чайка Р.М. Давньоруське городище Листвин та його околиці у X–XI ст. / Р.М. Чайка. – Львів: Ліга-Прес, 2009. – 214 с.

256. Чміль Л.В. Традиційна технологія виробництва керамічного посуду на Київському Поліссі / Л.В. Чміль, А.А. Чекановський // АДІУ. – Випуск 10. Експериментальна археологія: досвід моделювання об'єктів та виробництва. – К.:

- Ин-т археології НАН України, 2013. – С. 165–177.
257. Чекановський А.А. Історична топографія урочища Гончарі–Кожумяки в Києві / А.А. Чекановський // Проблеми вивчення та охорони пам'яток археології Київщини. – К.: УТОПК, 1991. – С. 95–97.
258. Чудновец А.А. Каталог средневековой мелкой пластики / А.А. Чудновец. – М.: Минувшее, 2008. – 138 с.
259. Чумаченко В.В. Раскопки в древнем Вышгороде / В.В. Чумаченко // АО 1973 г. – М.: Наука, 1974. – С. 359–360.
260. Шахматов А.А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах / А.А. Шахматов // Летопись занятий археологической комиссии за 1907 г. – СПб.: Тип. М.А. Александрова, 1908. – №20. – 686 с.
261. Шекун О.В. П'ятнадцятий сезон робіт в давньоруському поселенні “Ліскове” / О.В. Шекун // АДУ 1991 р. – Луцьк: Надстир'я, 1993. – С. 136.
262. Шидловський П.С. Первісна археологія нижнього Подесення / П.С. Шидловський, С.Д. Лисенко, О.С. Кириленко, А.А. Сорокун, Є.В. Пічкур. – К.: ТОВ «НВП Інтерсервіс», 2016. – 344 с.
263. Щапова Ю.Л. Стекло Киевской Руси / Ю.Л. Щапова. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1972. – 217 с.
264. Эмин Ф. Российская история жизни всех древних от самого начала России / Ф. Эмин. – Т.1. – СПб.: Имп. Акад. наук, 1767. – XXII+460 с.
265. Эрнст Ф. Вишгород / Ф. Эрнст // Київ. Провідник. За редакцією Ф. Ернста. – К.: ВУАН, 1930. – С. 721–723.
266. Юшков С.В. Очерки по истории феодализма в Киевской Руси / С.В. Юшков. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1939. – 254 с.
267. Якобсон А.Л. Раннесредневековый Херсонес / А.Л. Якобсон // МИА. – 1959. – № 63. – С. 294–307.
268. Яковлева Е.А. Псковский археологический центр в 2007 году / Е.А. Яковлева // Археология и история Пскова и Псковской земли. Семинар имени академика В.В. Седова: Материалы 54 заседания. – Псков: Ин-ут археологии РАН, 2009. – с. 5–33.

269. Янін В.Л. Дві давньоруські висячі печатки початку XI ст. / В.Л. Янін // Історія Русі–України (історико-археологічний збірник). – К.: Ін-ут археології НАН України, 1998. – С. 251–262.
270. Янин В.Л. Актовые печати Древней Руси X–XV. / В.Л. Янин, П.Г. Гайдуков. – Т. III. – М.: Интрада, 1998. – 496 с.
271. Günsenin N. Ganos, centre de production d'amphores a l'epoque Byzantine / N. Günsenin // *Anatolia antiqua. Eski Anadolu*. – Vol. II. – Paris, 1993. – P. 193–201.
272. Gunsenin N. Les amphroes Byzantines (X-XIII siecles): typologie, production, circulations d'apres les collections torques / N. Gunsenin. – Paris: Université Paris, 1990. – 319 p.
273. Jankuhn H. Die Ausgrabungen in Haithabu, 1937–1939. Vorläufiger Grabungsbericht / H. Jankuhn. – Berlin, 1943.
274. Staecker J. Rex regum et dominus dominorum: die wikingerzeitlichen Kreuz- und Kruzifixanhänger als Ausdruck der Mission in Altdanemark und Schweden / J. Staecker. – Stockholm, 1999. – 631 s.

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ

275. Акт №2 приема предметов на временное хранение 16-го июня 1999 г. – Вишгородський іст.-культ. зап-ик. – №1327.
276. Бібіков Д.В. Звіт про археологічні розвідки на о. Вальківський у м. Вишгород в 2016 р. – НА ІА НАНУ. – Ф. експедицій (польові матеріали в роботі).
277. Бібіков Д.В. Звіт про археологічні розвідки на о. Вальківський у м. Вишгород в 2016 р. – НА ІА НАНУ. – Ф. експедицій (польові матеріали в роботі).
278. Бібіков Д.В., Івакін В.Г., Оленич А.М. Звіт про археологічні дослідження на території м. Вишгорода у 2017 р. – НА ІА НАНУ. – Ф. експедицій (польові матеріали в роботі).
279. Бібіков Д.В., Івакін В.Г., Оленич А.М. Звіт про науково-охоронні роботи в м. Вишгород у 2018 р. – НА ІА НАНУ. – Ф. експедицій (польові матеріали в роботі).

280. Голубєва Л.А. Картковий щоденник (15.07 – 28.07.1935 р.). – НА ІА НАНУ. – Ф.20. – 1935. – №15. – 38 карт.
281. Голубєва Л.А. Щоденник розкопів (13.08 – 10.09.1937 р.). – НА ІА НАНУ. – Ф.20. – 1937. – №63. – 30 карт.
282. Гончаров В.К. Картковий щоденник (15.07 – 31.07.1935 р.). – НА ІА НАНУ. – Ф.20. – 1935. – №19. – 16 карт.
283. Гончаров В.К. Картковий щоденник (17.07 – 24.07.1934 р.). – НА ІА НАНУ. – Ф.20. – 1934. – №9. – 6 карт.
284. Гончаров В.К. Картковий щоденник розкопів (24.07 – 29.07.1934 р.). – НА ІА НАНУ. – Ф.20. – 1934-а. – №10. – 5 карт.
285. Гончаров В.К. Щоденник розкопів (09.09 – 09.10.1936 р.). – НА ІА НАНУ. – Ф.20. – 1936. – №44. – 53 с.
286. Гончаров В.К. Щоденник розкопів на діл. 4/37, кв. 3-4-5 (19.08 – 16.09.1937 р.). – НА ІА НАНУ. – Ф. 20. – 1937. – №61. – 77 с.
287. Добровольский А.В. Разведка местности от Вышгорода до с. Бирок. – НА ІА НАНУ. – Ф. експедицій. – 1947/27. – 8 с.
288. Довженок В.Й. Раскопки древнего Вышгорода в 1947 г. – НА ІА НАНУ. – Ф. експедицій. – 1947/18. – 18 с.
289. Дорофеев В., Евтушенко А., Калюк А., Чабай В. Отчет об охранных археологических исследованиях в г. Вышгород. – Ф. експедицій. – 1989/194. – 98 с.
290. Жадан П.І. Картковий щоденник діл. IV, кв. I (12.07 – 02.08.1935 р.). – НА ІА НАНУ. – Ф. 20. – 1935. – №21. – 18 карт.
291. Зацепіна Г.Н. Остатки монументального сооружения в Вишгороде. Резюме. – НА ІА НАНУ. – Ф.20. – 1936. – №37. – 3 с.
292. Зацепіна Г. Н. Щоденник розкопів (09.09 – 17.10.1936 р.). – НА ІА НАНУ. – Ф. 20. – 1936-а. – №46. – 196 с.
293. Зоценко В.Н. Отчет о раскопках Вышгородского отряда Киевской археологической эксп. в 1980 г. – НА ІА НАНУ. – Ф. експедицій. – 1980/17а. – 26 с.

294. Зоценко В.Н., Пекарская Л.В. «Отчет о раскопках Вышгородского городища в 1981 г.» – НА ІА НАНУ. – Ф. експедицій. – 1981/15 в. – 13 с.
295. Івакін В.Г., Бібіков Д.В., Оленич А.М., Зоценко І.В. Звіт про археологічні дослідження на території Вишгородського історико-культурного заповідника та у Вишгородському районі у 2013 р. НА ІА НАНУ. – Ф. експедицій (польові матеріали в роботі).
296. Івакін В.Г., Бібіков Д.В., Оленич А.М., Зоценко І.В. Звіт про археологічні дослідження на території Вишгородського історико-архітектурного заповідника у 2014–2015 рр. – НА ІА НАНУ. – Ф. експедицій (польові матеріали в роботі).
297. Інвентар знахідок у Вишгородському городищі, діл. 4/37. – НА ІА НАНУ. – Ф.20. – 1937. – №66. – 17 с.
298. Інвентарна книжка 1 – с. Вишгород, 1936 р. – НА ІА НАНУ. – Ф.20. – 1936. – №33. – 42 с.
299. Інвентарні описи уч. III 1937 р. – НА ІА НАНУ. – Ф.20. – 1937. – №69. – 11 с.
300. Інвентарний опис археологічних матеріалів розвідзагону по обстеженню городищ Київщини 1972 р. – НА ІА НАНУ. – Ф. експедицій. – 1972/24.
301. Козубовський Ф.А. Вишгородське городище X–XIII ст. Резюме. – НА ІА НАНУ. – Ф.20. – 1934. – №41. – 2 с.
302. Козубовський Ф.А. Блокнот заміток і зарисовок (12.07 – 11.08.1934). – НА ІА НАНУ. – Ф.20. – 1934-а. – №1. – 32 с.
303. Козубовський Ф.А. Щоденник розкопів (10.07 – 9.07.1934р.). – НА ІА НАНУ. – Ф.20. – 1934-б. – №4. – 93 с.
304. Козубовський Ф.А. Щоденник розкопів, накази, розпорядження, літературні відомості про Вишгород, протоколи (30.06 – 04.08.1935 р.). – НА ІА НАНУ. – Ф.20. – 1935-а. – №23. – 52 с.
305. Кресленники польові. – НА ІА НАНУ. – Ф.20. – 1937. – №71. – 28 кресл.
306. Кучера М.П. Щоденник начальника загону по обстеженню давньоруських городищ Київщини 1972 р. – НА ІА НАНУ. – Ф. експедицій. – 1972/24.
307. Макаревич М.П. Щоденник розкопів (24.07 – 26.07.1934 р.). – НА ІА НАНУ. – Ф.20. – 1934. – №8. – 2 карт.

308. Маневська З.А. Щоденник розкопів (15.08 – 09.09.1937 р.). – НА ІА НАНУ. – Ф.20. – 1937. – №57. – 23 с.
309. Маневський А. Щоденник розкопів (15.08–09.09.1937 р.). – НА ІА НАНУ. – Ф.20. – 1937. – №60. – 72 с.
310. Маневський А.Д. Картковий щоденник розкопів “Вост. скат валов возвыш. между школой и церковной оградой”. – НА ІА НАНУ. – Ф.20. – 1935. – №13. – 11 карт.
311. Мовчанівський Т.М. Ділянка №6/37 (гончарний горн). – НА ІА НАНУ. – Ф.20. – 1937. – №64. – 3 с.
312. Мовчановський Т.М. Картковий щоденник (24 – 27.07.1934 р.). – НА ІА НАНУ. – Ф.20 – 1934-а. – №6. – 3 карт.
313. Мовчановський Ф.М. Записна книжка з окремими нотатками про розкопки. – НА ІА НАНУ. – Ф.20. – 1935. – №27. – 11 с.
314. Мовчанівський Ф.М. Щоденник керівника Вишгородської експедиції ІМК (05.09 – 26.09.1936 р.). – НА ІА НАНУ. – Ф.20. – 1936. – №42. – 99 с.
315. Мовчанівський Ф.М. Щоденник розкопів (03.07–04.08.1935 р.). – НА ІА НАНУ. – Ф.20. – 1935-а. – №24. – 176 с.
316. Мовчановський Ф.М. Вишгородська археологічна експедиція. Рукопис. Звіт. – НА ІА НАНУ. – Ф.20. – 1935-б. – №3. – 12 с.
317. Мовчанівський Т.М. Щоденник розкопів (13.08 – 07.09.1937 р.). – НА ІА НАНУ. – Ф.20. – 1937-а. – №62. – 6 с.
318. Мовчанівський Т.М. Щоденник розкопів (17.07 – 29.07.1937 р.). – НА ІА НАНУ. – Ф.20. – 1937-б. – №65. – 75 с.
319. Натансон Д.П. Щоденник (09.09 – 01.10.1936 р.). – НА ІА НАНУ. – Ф.20. – 1936. – №43.
320. Ольговський С.Я., Філюк О.В., Анжияк С.М., Михайленко С.П. Охоронно-рятувальні роботи у м. Вишгород Київської області. – НА ІА НАНУ. – Ф. експедицій. – 2000/116. – 14 с.
321. Опис знахідок з розкопок у Вишгороді в 1936 р. – НА ІА НАНУ. – Ф. 20. – 1936. – №35.

322. Орлов Р.С., Булкин В.А. Исследования церкви Бориса и Глеба в Вышгороде в 1990–1991 гг. – НА ІА НАНУ. – Ф. експедицій. – 1990–1991/189. – 22 с.
323. Путь А.Л. Картковий щоденник (9.07 – 29.07.1935 р.). – НА ІА НАНУ. – Ф. 20. – 1935. – №20.
324. Серов О.В. Отчет об охранных археологических исследованиях Археологической экспедиции Киевского областного Управления культуры в Киевской области в 1989 г. – НА ІА НАНУ. – Ф. експедицій. – 1989/207. – 49 с.
325. Сыромятников А.К. Отчет об архитектурно-археологических исследованиях Борисоглебской церкви в г. Вышгород Киевской обл. – НА ІА НАНУ. – Ф. експедицій. – 1989/62. – 29 с.
326. Тараканова С.А. Щоденник розкопів (18.08–10.09.1937 р.). – НА ІА НАНУ. – Ф. 20. – 1937. – №59. – 41 с.
327. Ткач М.П. Картковий щоденник (17.07–28.07.1934 р.). – НА ІА НАНУ. – Ф. 20. – 1934. – №7. – 11 карт.
328. Ткач М.П. Картковий щоденник шурфа Б (15.07 – 31.07.1935 р.). – НА ІА НАНУ. – Ф. 20. – 1935. – №22. – 14 карт.
329. Ткач М.П. Картковий щоденник. – НА ІА НАНУ. – Ф. 20. – 1935-а. – №34. – 32 с.
330. Толочко П.П., Зоценко В.Н. Отчет о раскопках Вышгородского отряда Киевской археологической экспедиции в 1979 г. – НА ІА НАНУ. – Ф. експедицій. – 1979/16. – 28 с.
331. Уривок щоденника про розборку завалів каміння та ям – окремі сторінки. – НА ІА НАНУ. – Ф. 20. – 1936. – №49. – 6 с.
332. Чабай В., Евтушенко А., Степанчук В. Отчет о раскопках Дорогожицкого отряда Вышгородской экспедиции НПК «Археолог» в урочище «Гончары» в г. Вышгороде в 1990 г. – НА ІА НАНУ. – Ф. експедицій. – 1990/67. – 231 с.
333. Чумаченко В.В. Отчет Вышгородского отряда Среднеднепровской экспедиции за 1972 г. – НА ІА НАНУ. – Ф. експедицій. – 1972/126. – 7 с.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АВУ – Археологічні відкриття в Україні
АДІУ – Археологія та давня історія України
АДУ – Археологічні дослідження в Україні
АН СРСР – Академія наук СРСР
АН УРСР – Академія наук УРСР
АО – Археологические открытия
АП УРСР – Археологічні пам'ятки УРСР
ВУАН – Всеукраїнська академія наук
ГИМ – Государственный исторический музей
ИАК – Императорская археологическая комиссия
МАР – Материалы по археологии России
МИА – Материалы и исследования по археологии СССР
МДАПВ – Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології НАНУ
НКПШЗ – Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник
НМІУ – Національний музей Історії України
ПСРЛ – Полное собрание русских летописей
СА – Советская археология
САИ – Свод археологических источников
СПб – Санкт-Петербург
УТОПК – Українське товариство охорони пам'яток історії та культури
ЦП НАНУ – Центр пам'яткознавства НАНУ
ЧНПУ – Чернігівський національний педагогічний університет

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

БІБІКОВ Дмитро Валентинович

УДК 902.2 (477.41) «11/12»

ВИШГОРОД ТА ЙОГО ОКРУГА В X – XIII ст.

ДОДАТКИ

07.00.04 – археологія
Історичні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ (Д.В. Бібіков)

Науковий керівник – Петраускас Андрій Вальдасович, кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник Інституту археології НАН України

Київ – 2018

Додаток А.

Літописні згадки про Вишгород

946 р. – Після розповіді про спалення Ольгою Іскоростеня і накладення на деревлян данини, літописець зазначає, що дві третини її йшли на Київ, «...а третья Вышегороду къ Ользѣ; бѣ бо Вышегородъ Ольжинъ городъ» [ПСРЛ, 1908, с. 35]. Вислів «Ольжин город» звичайно трактують у значенні доменіального володіння княгині [Дегтяр, 2005, с. 71].

980 р. – Вишгород був однією із замських резиденцій Володимира Святославича, в якій він тримав наложниць: «И наложьницы оу него 300 въ Вышегородѣ, 300 в Бѣлѣгородѣ, а 200 на Берестовѣмъ в сельци, еже зову и нынѣ Берестовое» [ПСРЛ, 1908, с. 49].

1015 р. – Святополк Володимирович намовив вишгородських бояр на чолі з Путшею вбити свого брата Бориса. На думку М.С. Грушевського, Володимир Святославич, перед своєю смертю випустив Святополка з поруба, посадивши біля себе, на вишгородський стіл [Грушевський, 1992, с. 5]. Виконавши наказ, бояри поховали Бориса у Вишгороді: «И положиша тѣло его принесоша и отаи Вышегороду въ церкви святого Василия» [ПСРЛ, 1908, с. 83–84]. Вказівка на місце поховання є помилкою літописця: як свідчать подальші події, викладені в житіях Бориса і Гліба, захоронення було здійснено в ґрунтовій могилі, біля церкви [Жития..., 1916]. Пізніше поруч було поховано і князя Гліба [ПСРЛ, 1908, с. 87].

1054 р. – У Вишгороді захворів і невдовзі помер Ярослав Мудрий: «...и пришедию ему к Вышегороду, разболѣся велми» [ПСРЛ, 1908, с. 105]. Вочевидь, до середини XI ст. місто залишалось князівською резиденцією.

1072 р. – Ізяслав, Святослав і Всеволод Ярославичі у присутності церковних ієрархів урочисто перенесли мощі Бориса і Гліба в нову церкву. Дана подія, зібравши братів після кількох років розбрату, мала загальноноруське значення [Толочко, 1996, с. 84]. Багато дослідників, слідом за В.М. Голубовським, вважали, що тоді було затверджено державний кодекс законів – «Правду Ярославичів». У тій же літописній статті згадується вишгородський намісник Чудин («Бѣ бо тогда держа Вышегородъ Чудинъ...» [ПСРЛ, 1908, с. 120]), якого прийнято ототожнювати з Чудином Микулою Правди Ярославичів [Голубовский, 1907, с. 60]. Називається й ім'я настоятеля церкви – Лазар [ПСРЛ, 1908, с. 120].

1078 р. – Ізяслав Ярославич, вдруге зайнявши великокнязівський стіл, посадив у Вишгороді сина Ярополка («...Ярополку сѣдяцю Вышегородѣ» [ПСРЛ, 1908, с. 133]). Таким чином, було започатковано традицію довіряти вишгородське княжіння синам або близьким родичам київського князя. В тому ж році Ізяслав помер, а про долю вишгородського столу за князювання Всеволода Ярославича нічого не відомо.

1091 р. – у вишгородських лісах полював Всеволод Ярославич («...Всеволоду ловы дѣюща звѣриныя за Вышегородомъ...» [ПСРЛ, 1908, с. 143]).

1093 р. – південні околиці Вишгорода постраждали під час набігу половців: «...а дружиши поидоша Киеву и пустиша на воропѣ межи Киевѣ и Вышегородѣ...» [ПСРЛ, 1908, с. 148].

1113 р. – За Вишгородом помер Святополк Ізяславич: «...а преставися благовѣрныи князь Михаилъ, зовемыи Святополкъ, мѣсяца априля въ 16 день, за Вышегородомъ...» [ПСРЛ, 1908, с. 191].

1115 р. – Чергове перенесення мощів Бориса і Гліба у новозбудовану церкву, на цей раз – кам'яну, збудовану Олегом Святославичем, відбулось за участі Володимира Мономаха та Олега з братом Давидом. Намагаючись «не відставати» від двоюрідного брата, Володимир оздобив раки святих золотом і сріблом [ПСРЛ, 1908, с. 195].

1136 р. – Після перемоги Ольговичів над Мономаховичами у верхів'ях Супою в 1136 р., восени того ж року Всеволод Ольгович, перейшовши Десну, став навпроти Вишгорода. Однак, під тиском Ярополка, вже за тиждень він змушений був повернутися до Чернігова: «Всеволодъ же перешедъ Десну ста противоу Вышегорода с вои, Ярополкъ же нача съвѣкоупляти воѣ на нь; и постоя Всеволодъ за 7 дни, иде Черниговоу» [ПСРЛ, 1908, с. 208].

1136 р. – Знову не знайшовши з київським князем спільної мови, наприкінці року Ольговичі з половцями почали пустошили Київську землю. Постраждала і вишгородська околиця: «...почаша воевати отъ Трьполя, около Красна и Васильева и до Бѣлогорода олиже до

Киева и по Желанѣ и до Вышегорода и до Деревъ, и чресъ Лыбѣдѣ стрѣляхуся» [Летопись..., 1871, с. 215] (у виданні ПЗРЛ 1908 р. Київ, Желань та Вишгород в цьому переліку відсутні). Лише після цього Ярополк Володимирович пішов на поступки.

1138 р. – До Ярополка звернувся його племінник, Всеволод Мстиславич, якого вигнали новгородці, «...и вдасть емоу стрѣи Вышегородѣ» [ПСРЛ, 1908, с. 209]. Але в тому ж році Всеволод займає псковський стіл, де незабаром помирає.

1139 р. – Тим часом, помирає і Ярополк Володимирович, а київський стіл займає його брат В'ячеслав. Дізнавшись про це, Всеволод Ольгович «...сѣбравъ мало дружини, сѣ братомъ своимъ Святославомъ и с Володимеромъ Давидцемъ придоша Вышегородоу, и сташе то, увѣшедше в городѣ» [ПСРЛ, 1908, с. 210].

1140 р. – На початку наступного року Всеволод рушає з Вишгорода на Київ, «изрядивъ полкы» [ПСРЛ, 1908, с. 210]. За Лаврентіївським літописом, у поході брали участь і вишгородці («И приде Олговичъ с Вышегородци...» [ПСРЛ, 1926–1928, с. 211]). Але В'ячеслав Володимирович уникає збройного конфлікту, поступившись великокнязівським столом. Всеволод відступає до Вишгорода, даючи змогу В'ячеславу залишити Київ, і в березні входить до столиці. [ПСРЛ, 1908, с. 210–211].

1146 р. – Всеволод сильно захворів: «Всеволодъ же, пришедъ в Киевъ, разболися и посла по брата своего по Игоря и по Святослава, и бы велми боленъ, и ста подъ Вышегородомъ въ Островѣ» [ПСРЛ, 1908, с. 223]. На думку багатьох дослідників, на цьому острові під Вишгородом (у ХІХ ст. – о. Вершина, нині – о. Вальківський) знаходився княжий двір Всеволода [Орлов, 2011, с. 17]. Поховали його у вишгородській церкві Бориса і Гліба: «...и спрятавшие тѣло его и положиша оу церкви святою мученику» [ПСРЛ, 1908, с. 223].

1146 р. – Перед смертю Всеволод закликав киян прийняти на великокнязівський стіл свого брата Ігоря. Наступного дня після того, як кияни склали Ігореві присягу, князь з аналогічною метою поїхав до Вишгорода: «...заутрии же день ѣха Игорь Вышегородоу и ѣловаше к нему хрестъ Вышегородѣѣ» [ПСРЛ, 1908, с. 223].

1146 р. – Між тим, у Києві виникають заворушення, викликані невдоволенням діяльністю київського тивуна Ратші та вишгородського – Тудора: «...рекоуче: «Ратша ны погоуби Киевъ, а Тудоръ Вышегородѣ» [ПСРЛ, 1908, с. 224]. Як видно з літописної статті, вишгородці приймали активну участь в суспільно-політичному житті Давньої Русі, наприклад, могли на київському вічі висловлювати своє обурення політикою князівських посадовців.

1146 р. – Невдовзі кияни починають виступати і проти самого Ігоря Ольговича, правління якого тривало лише тринадцять днів, тож, зрештою, запрошують до князювання Ізяслава Мстиславича з роду Мономаховичів. Переважаючі сили супротивника змусили Ольговичів тікати зі столиці. Війська Ізяслава переслідували їх «...до Вышегорода, и до Нѣпра, до оустья Десны и до перевоза до Киевского сѣкоуще я, а другия во водѣ избивахоу...» [ПСРЛ, 1908, с. 227].

1149 р. – У боротьбу за Київ втрутився Юрій Володимирович. За підтримки Святослава Ольговича та половців, він розбив Ізяслава Мстиславича, змусивши того залишити Київ. Прагнучи укріпити власні позиції, Юрій посадив синів у найважливіших містах Київської землі: «Гюрги же старѣишаго сына своего Ростислава посади оу Переяславли, Андрѣя Вышегородѣ, а Бориса в Бѣлѣгородѣ, а Глѣба в Кановѣ, а Василка в Соуждали» [ПСРЛ, 1908, с. 266].

1150 р. – Однак, у Вишгороді Андрій князував недовго. Наступного року Юрій Володимирович віддає місто братові В'ячеславу: «...выведъ из Вышегорода сына своего Андрѣя и да Вышегородѣ Вячеславоу» [ПСРЛ, 1908, с. 273].

1150 р. – Щойно Юрій поїхав у Городець Остерський, Вячеслав зайняв Київ. Невдовзі туди прибув з полками Ізяслав Мстиславич. Не зважаючи на вмовляння дружини вбити В'ячеслава, він запропонував дядьку повернутись у Вишгород: «...а поѣди же въ свои Вышегородѣ, отолѣ же ся хочю с тобою рядити» [ПСРЛ, 1908, с. 275]. В результаті, «Вячеславъ поиде сѣ сѣни и поѣха въ свои Вышегоро, а Изяславъ сѣде Киевѣ» [ПСРЛ, 1908, с. 275]. Відтоді обидва стали добрими союзниками: «А Изяславъ же нача слати к Вячеславу Вышегородоу, а Вячеславъ къ Изяславу начаста ладитися» [ПСРЛ, 1908, с. 276].

1150 р. – Юрій Володимирович, тим часом, зібравши нові сили та залучившись підтримкою галицького князя Володимира Володаревича, знову пішов на столицю. Зрозумівши, що великокнязівський стіл втримати буде важко, Ізяслав йде до Вишгорода і пропонує Київ В'ячеславі. Князі скріпили домовленість у Борисоглібській церкві: *«Тако цѣловаста хрестъ оу святою мученику на гробѣ; на томѣ Ізяславу имѣти отцомѣ Вячеслава, а Вячеславу имѣти сыномѣ Ізяслава»* [ПСРЛ, 1908, с. 276]. Однак, перед обличчям небезпеки обидва покидають Київ: *«...рекса поѣхаста Вячеславъ поѣха Вышегороду, а Ізяславъ въ свои Володимерь»* [ПСРЛ, 1908, с. 278].

1150 р. – Таким чином, Юрій Довгорукий вдруге оволодів містом. Його союзник Володимир Володаревич йде в Борисоглібську церкву вклонитися святим мощам: *«...и ѣхаш Володимерь Вышегороду къ святыма мученикома поклонитъ»* [ПСРЛ, 1908, с. 279].

1150 р. – Втретє оволодівши Києвом за допомогою угрів, Ізяслав йде до Вишгорода і запрошує В'ячеслава на спільне княжіння [ПСРЛ, 1908, с. 289]. Останній був явно невдоволений попереднім статусом вишгородського князя, як видно з його послання Юрієві: *«Ты же Киевъ собѣ и ѣще надѣ тѣмѣ Пересопницю и Дорогобужь еси оу мене отнялъ а ты мя тако переобидилъ а мнѣ еси Вышегородъ»* [ПСРЛ, 1908, с. 297].

1151 р. – Ізяслав Мстиславич, негайно посилаючи Ізяслава та Ростислава Давидовичів у Чернігів, наказує їм до вечора бути в Вишгороді [ПСРЛ, 1908, с. 303].

1154 р. – Ростислав Мстиславич, щойно ставши новим київським князем, перед походом на Ізяслава Давидовича до Чернігова переправляє війська через Дніпро під Вишгородом [ПСРЛ, 1908, с. 325].

1154 р. – Напередодні цієї події, у листопаді 1154 р. помирає Ізяслав Мстиславич, а вже за місяць – В'ячеслав Володимирович. На історичній арені незабаром з'явився Юрій Довгорукий, на користь якого поступилися княжінням і Ростислав Мстиславич, і Ізяслав Давидович. Зайнявши в 1155 р. Київ, Юрій знов оточив себе синами: *«...тогда же съдѣ раздая волости дѣтемъ: Андрѣя посади Вышегородѣ, а Бориса Туровѣ, Глѣба в Переяслави, а Василкови да Поросье»* [ПСРЛ, 1908, с. 329–330].

1154 р. – В тому ж році Андрій без батьківської волі покидає Вишгород заради Суздаля, забравши з собою знамениту Вишгородську (пізніше – Володимирську) ікону Божої матері [ПСРЛ, 1908, с. 332].

1159 р. – Святослав Володимирович і Володимир Мстиславич тікали повз Вишгород до Гомія [ПСРЛ, 1908, с. 345].

1159 р. – Мстислав Ізяславич у Вишгороді зустрів Романа Ростиславича для обговорення кандидатури нового митрополита [ПСРЛ, 1908, с. 346].

1161 р. – повз Вишгород проходять війська Ізяслава [ПСРЛ, 1908, с. 354].

1169 р. – Чергове загострення протистоянь сталося після смерті Ростислава Мстиславича, третє князювання якого характеризувалось тимчасовою перемогою консолідаційних тенденцій. Київська боярська верхівка запросила на великокнязівський стіл союзника і, фактично, співправителя померлого – волинського князя Мстислава Ізяславича [Толочко, 1996, с. 119]. Дізнавшись про територіальні забаганки низки інших князів, Мстислав та союзники з великим військом рушили на столицю. Один із очевидних претендентів на Київ, Володимир Мстиславич, був змушений разом із сім'єю тікати з Треполя до Вишгорода: *«...и в то чинѣ Володимерь Мьстиславичъ поиде съ Треполя Вышегороду и съ женою и съ дѣтми. Въ тѣ же день Мьстиславля я мати его иде Вышегороду»* [ПСРЛ, 1908, с. 366]. Як видно з наступних подій, там же зачинились Рюрик та Давид Ростиславичі. Мстислав Ізяславич збирається у похід на Вишгород, котрий, таким чином, став оплотом його супротивників, тільки-но зайшовши до Києва: *«...възма рядѣ съ братьею и съ дружиною и с Кияны въ тѣ день и поиде къ Вышегороду. А Берендичи пустив на воропѣ и на болоньи отъ Днѣпра зажгоша дворѣ тысячкого Давыда Радилевъ, а инѣхъ дворовъ 7 сгорѣ»* [ПСРЛ, 1908, с. 367]. Бачимо, що по дорозі берендичі (берендеї) спалили на Оболоні вісім дворів (в основному, очевидно, вишгородських бояр), в тому числі – двір Радила, тисяцького Давида Ростиславича. Отже, Давид, вірогідно, сів у Вишгороді ще напередодні, після нетривалого князювання у Вітебську.

Підійшовши до Вишгорода, Мстислав розмістив табір південніше міста, попід бором («ста по горѣ отъ бору»), а також оточив місто по периметру («а пѣици постави по валови»). Нападники пускалися в набіги «отъ бору», а вишгородський гарнізон відповідав їм, виходячи з міста. Втрати з обох сторін змусили вдатися до перемовин та укласти мир: «...Рюрикъ и Давидъ и Володимиръ съ Мьстиславомъ, и оуладившеся о волость, цѣловаша хрестъ» [ПСРЛ, 1908, с. 367].

1169 р. – В результаті цих перемовин, Вишгород, очевидно, залишено Давиду Ростиславичу. Так, в тому ж році від свого «мужа» Василя Настасича він дізнається про спробу заколоту Володимира Мстиславича проти київського Мстислава, про що повідомляє останньому. У якості «арбітра» сторони посилають до Давида у Вишгород: «И послаша къ Давыдови Вышегороду; и присла Давыдъ Василя на тяжю, и пристави к нему Радила тысячьскаго и Василья Волковича» [ПСРЛ, 1908, с. 368]. Вдруге згадується тисяцький Радило, а також ще один Давидів «муж», Василь Волкович.

1170 р. – Давид Ростиславич під проводом Мстислава Ізяславича приймає участь у поході на половців, а також у зустрічі купців, де вже напругу згадується у якості вишгородського князя: «И пото помалѣ посла Мьстиславъ по братью свою ... и Володимиръ Андѣевичъ из Дорогобужа, Рюрикъ изъ Вроучего, Давыдъ из Вышегорода, а Гюргевиць Иванъ ис Турова» [ПСРЛ, 1908, с. 371]. Під час цієї зустрічі, Давид ведеться на намовляння двох бояр, буцімто Мстислав хоче вбити його та брата Рюрика на обіді. Конфлікт князі владнали, але саме з нього між ними знову почалися чвари.

1170 р. – Вже взимку того ж року проти Мстислава Ізяславича сформувалась коаліція на чолі з Андрієм Боголюбським, до якої приєднався і Давид: «...Глѣбъ ис Переяславля, Дюргевиць Романъ и Смоленска, Володимиръ Андѣевичъ из Дорогобужа, Рюрикъ изъ Вроучего, Давыдъ из Вышегорода...» [ПСРЛ, 1908, с. 373].

1171 р. – Як відправну точку для походу на Київ Ростиславичі з союзниками обрали Вишгород: «Сняшася братья Вышегородѣ, и пришедше стаха на Дорогожичи подъ святымъ Куриломъ, Феодоровы недели, и второѣ недели оступиша вьсь градъ Киевъ» [ПСРЛ, 1908, с. 373]. Після успішного взяття столиці і втечі Мстислава Ізяславича в місті розпочались сумнозвісні грабунки та насильство, а великим князем київським стає Гліб Юрійович.

1171 р. – Наприкінці року помирає союзник та родич Давида Ростиславича, Володимир Андрійович. Тіло перевозять до Вишгорода (з наступних слів літописця дізнаємось, що туди його доправила дружина Марія): «Того же лѣта исходяча преставися князь Володимиръ Андѣевичъ мѣсяца генваря въ 28, и привезоша Вышегороду...» [ПСРЛ, 1908, с. 374–375]. Кілька днів небіжчик лежав непохованим, після чого Гліб Юрійович відрядив у Вишгород ігумена Печерського монастиря, Полікарпа, та ігумена монастиря св. Андрія, Симеона. Наступного дня ігумени забрали тіло. На їх прохання надати для супроводу власних дружинників, Давид Ростиславич відповів відмовою, натомість відрядивши для цієї місії попів з Борисоглібської церкви: «...но ре ото ти попове Мученцькыи» [ПСРЛ, 1908, с. 376]. Марію Давид Ростиславич до Києва також не пустив, боючись повернення Мстислава Ізяславича.

1172 р. – Ці побоювання виявились небезпідставними: вже наступного року Мстислав займає Київ і разом з численними союзниками знову рушає на Вишгород: «...и вшедъ в Киевъ вземъ ряды съ братьею, съ Ярославомъ, и Володимиромъ Мьстиславичемъ, съ Галичанъ, и съ Всеволодковичемъ, и Святополкомъ Гюргевицемъ, и с Кианъ. Торци же и Берендичи льстяху имъ. И поиде къ Вышегороду...» [ПСРЛ, 1908, с. 377]. Вишгородський гарнізон, окрім Давидової дружини, становили дружинники його братів, тисяцький Гліба Юрійовича Григорій з підмогою, хан Кончак з половцями та «свої погани» – берендеї. Перед приходом супротивників Давид повелів підпалити острог – укріплення окольного граду. Подібний тактичний прийом його батько, Ростислав Володимирович, раніше застосував під час оборони Білгорода [ПСРЛ, 1908, с. 355]. Як і трьома роками раніше, воїни Мстислава стали під бором, звідти набігами атакуючи місто, а супротивники відповідали їм з міських стін. Невдовзі союзники Мстислава почали розходитись: «Княтинъ же съ Ярославичи бѣше воевода съ Галичанъ, и ре приславъ къ Мьстиславу; «Велѣно ми своимъ княземъ Ярославомъ пять дновъ стояти оу Вышегорода, ити

домови» [ПСРЛ, 1908, с. 376–377]. Змушені відступити ближче до київських укріплень, його війська зазнавали нападів з боку половців і берендеїв, що виїздили з Вишгорода. А після остаточної втечі Мстислава Ізяславича з Києва, воєвода Володислав з половцями, за наказом Давида Ростиславича, переслідували його до Болохова [ПСРЛ, 1908, с. 377].

1173 р. – Коли починається конфлікт Ростиславичів із Андрієм Боголюбським, Давид все ще займає вишгородський стіл: *«И ре Андрѣи Романови: «...а поиди с Киева, а Давыдъ исъ Вышегорода, а Мъстиславъ из Бѣлагорода, а то вы Смоленескъ, а темь ся подѣлите»* [ПСРЛ, 1908, с. 391].

1174 р. – Під час південного походу Андрія, брати залишають Київ, не маючи змоги обороняти місто, і укріплюються в Білгороді і Вишгороді. Останній займає Мстислав Ростиславич, маючи у розпорядженні Давидове військо (сам Давид поїхав просити підмоги у галицького князя Ярослава Володимировича). І знову театром вирішальних бойових дій стає Вишгород: саме сюди підійшла коаліція супротивників, котра складалася з понад двадцяти князів на чолі зі Святославом Всеволодовичем. Безпосередньо керували військом Всеволод Юрійович та Ігор Святославич: *«Святослав же съ братьею и Михалко съ братомъ съ Всеволодомъ, и со сыновци, и Кыяны совокупивше, и Берендѣичѣ и Поросье, и вьсю Рускую землю полкы поидоша отъ Києва к Вышегороду...»* [ПСРЛ, 1908, с. 394–395]. Літописець так характеризує чисельність війська нападників: *«...совокупилъ бо бѣшетъ всѣ землѣ, и множеству воине бѣше числа»* [ПСРЛ, 1908, с. 396]. Битва відбувалась на Оболоні, південніше міста: *«И приѣхавшимъ имъ подѣ Вышегородъ, видивъ же Мъстиславъ Ростиславичъ пришедшую рать, изрядивъ полкы своѣ и выѣха на болоньи противу имъ, обои бо еще жадахуть боя, и свадшася стрѣльци ихъ, и почаша ся стрѣляти межси собою гонячеся»* [ПСРЛ, 1908, с. 395]. Мстиславу, котрий особисто очолив атакуючий загін, вдалося розбити середній полк ворога. Спроба Всеволода Юрійовича та Ігоря Святославича оточити цей загін завершилась великим сум'яттям, після чого сторони розійшлись [ПСРЛ, 1908, с. 395]. Після цієї першої битви вишгородське військо відмовилось від тактики відкритого бою: *«И поѣмъ придоша всѣ силы и тако оступиша всъ градъ, и приступаху по вся дни и вырищюще изъ града да бѣхуться крѣпко; и много бы Мъстиславль дружинѣ раненыхъ и смертныхъ, добрыхъ; и стояша около города 9 недѣль»* [ПСРЛ, 1908, с. 395]. Лише після прибуття підмоги від Ярослава Ізяславича, нападники залишили Вишгород і прийнялись тікати через Дніпро. Мстислав, вийшовши з дружиною з міста, наздогнав утікачів і багатьох узяв у полон [ПСРЛ, 1908, с. 396].

1175 р. – в літописному повідомленні про смерть Андрія Боголюбського сказано, що він заснував княже село Боголюбово на такій же відстані від Володимира, як Вишгород від Києва: *«...создалъ же бѣшетъ собѣ городъ камень именемъ Боголюбьи; толь далече яко же Вышегородъ от Києва, тако же и Боголюбьи от Володимѣря»* [ПСРЛ, 1908, с. 398].

1180 р. – Після невдалого походу на половців у 1176 р. Ростиславичі змушені були поступитись київським столом на користь Святослава Всеволодовича. Того, в свою чергу, не вдовольняло, що Київська земля залишилась у розпорядженні Ростиславичів. В 1180 р. стався досить цікавий випадок: Святослав Всеволодович побачив Давида Ростиславича, котрий рибалив на Дніпрі (*«В то же время ходяшетъ Давыдъ Ростиславичъ по Днѣпроу в лодьяхъ ловы дѣя, а Святославъ ходяшетъ по Черниговьскои сторонѣ...»*) [ПСРЛ, 1908, с. 421]) і задумав схопити його, щоб згодом вигнати разом із братами з Київської землі. Давиду вдалось втекти і Святослав вирішив підстерігати його біля Вишгорода, але не знайшовши – поїхав за Дніпро: *«...и тоу перележавъ ночь подѣ Вышегородомъ; наоутрѣи же день поѣхаше к нему, искавши Давыда и не обрѣтоша его ни на котромъ же поути. Он же вѣставъ ѣха за Днѣпръ...»* [ПСРЛ, 1908, с. 422]. Отже, Давид Ростиславич, вірогідно, залишався вишгородським князем до 1180 р. А невдовзі після описаних подій він займає смоленський стіл замість померлого брата Романа [ПСРЛ, 1908, с. 422–423].

1180 р. – Ігор з половцями чекав Святослава навпроти Вишгорода [ПСРЛ, 1908, с. 426].

1187 р. – На думку Н. І. Петрова, Давид Ростиславич навіть після уходу до Смоленська продовжував володіти Вишгородом; аж до смерті в 1197 р [Петров, 1897, с. 238]. Навряд-чи

даний висновок справедливий, адже під 1187 р. вишгородським князем названо сина Давида, Мстислава. Про його діяльність у Вишгороді, на жаль, нічого не відомо, адже дана стаття повідомляє про смерть князя: *«Того же лѣта преставися князь Вѣшегородьскѣи Мѣстиславѣ Давыдовичѣ»* [ПСРЛ, 1908, с. 448–449].

1194 р. – Святослав Всеволодович незадовго до смерті їздив вклонитися мощам святих мучеників: *«Святослав же пришеде в Къевъ и еха к Вѣшегородоу в пятницю поклонитися святѣмъ и влезъ во же цѣрковь со слезами облобѣза святоую ракоу»* [ПСРЛ, 1908, с. 465].

1212 р. – Як повідомляє Новгородський перший літопис, 1212 р. (в літописі помилково вказано 1214 р.) смоленський князь Мстислав Романович разом з князем новгородським Мстиславом Удатним рушили на Київ. Під Вишгородом об'єднані війська здолали і взяли в полон молодших Ольговичів – Ростислава Ярославича, котрий, вірогідно, був тоді вишгородським князем, та його брата Ярополка. Після цього вишгородці пустили переможців до міста, а невдовзі Мстислав Романович зайняв великокнязівський стіл [Новгородский..., 1950, с. 251–252]. За версією Воскресеньського літопису, перед цим він певний час сидів у Вишгороді [ПСРЛ, 1856, с. 112].

Додаток Б. Каталог житлових споруд

Б–1. Городище:

1. Ділянка I 1934 р. знаходилась біля південно-східного кута тогочасної огорожі церкви свв. Бориса і Гліба та складалася з двох квадратів розмірами 10×10 м, розташованих за лінією захід – схід (керівник – Т.М. Мовчанівський) [Козубовський, 1934-б, с. 21]. В квадраті 1 під потужним шаром будівельного сміття виявлені залишки землянки з піччю. Черинь печі, розташований на висоті 0,26 м над підлогою, мав розміри 1,19×1,17 м; склепіння збереглося на 0,31 м. Перед піччю виявлено чотирикутну яму розмірами 1,27×0,91 м, завглибшки 0,15 м [Ткач, 1934, карт. 10]. Розміри самого житла не вказуються. Ще одна піч була виявлена в квадраті 2 [Козубовський, 1934-б, с. 40].

2. Ділянка I/1935 безпосередньо примикала до розкопу 1934 р. з півдня. Тут закладено три квадрати розміром 10×10 м [Мовчановський, 1935-б, с. 1]. В центральній частині квадрату 2 виявлено велике овальне заглиблення із залишками череня печі. Піч входила до інтер'єру напівземлянки, зруйнованої пізнім перекопом [Козубовський, 1935-а, с. 40]. За матеріалом об'єкт слід датувати XI–XII ст. Також біля печі було знайдено свинцеву печатку [Мовчановський, 1935-б, с. 3]. Крім того, на ділянці зафіксовано частину глиняної підлоги зі слідами вугликів та попелу [Маневський, 1935, карт. 4, 5].

3. На схід від церковної огорожі, безпосередньо за нею, розташовувалась ділянка I 1937 р. (керівник – Т.М. Мовчанівський). Вона складалася з двох квадратів розмірами 10×10 м, розташованих за віссю захід – схід. В центрі квадрату 1 виявлено залишки печі розмірами 1,4×1,05 м. Челюсті, завширшки 0,4 м, були орієнтовані на південний схід. Частково збереглося склепіння печі, а верхня його частина обвалилась на черинь [Мовчанівський, 1937-б, с. 33–35]. З південного сходу до печі примикала передпічна яма розмірами 1,25×0,8 м. Невдовзі тут було розчищено напівземлянку глибиною – близько 0,35–0,7 м від рівня виявлення. Довжина споруди з півночі на південь – 4,5–4,75 м, з заходу на схід – 3,5 м. Вздовж стін збереглися фрагменти глиняної обмазки, а північній частині – зотлілий опорний стовп діаметром 0,2–0,25 м. Зі сходу до неї примикала друга напівземлянка, очевидно – більш рання, про що свідчив виявлений тут пічний розвал [Мовчанівський, 1937-б, с. 43, 49]. Залишки ще однієї, розташованої в кількох десятках сантиметрів на південний захід, споруди не досліджувались за браком часу. Т.М. Мовчанівський не виключав наявності на ділянці і інших, не зафіксованих, землянок [Мовчанівський, 1937-б, с. 54, 58].

4. Біля церковної садиби знаходилась і ділянка II. На північний захід від церкви свв. Бориса та Гліба, в 2 м південніше кута церковної огорожі, у 1934 р. закладено траншею 3 (керівник – Б.О. Рибаків). Остання проходила по внутрішньому схилу валу за віссю захід – схід. Першопочатково розміри траншеї становили 8×2 м, але згодом її довжину збільшено до 24 м, а східну частину розширено до розмірів 15×5 м. В західній частині, прилеглій до валу, виявлено піч №1; на схід від неї – ще дві печі: №2 і №3. Навколо останньої простежено глиняну підлогу зі слідами попелу завширшки 2,8 м [Гончаров, 1934-а, карт. 2–4]. За спостереженням В.К. Козюби, оснований на стратиграфічних даних, піч №1, імовірно, слід датувати часом не пізніше XII ст., в той час як дві інші відносяться до XII–XIII ст. Заповнення жител з печами було насичене різноманітними артефактами, серед яких – вироби з кольорових металів, що вкупі із чотирма знахідками наконечників стріл (у тому числі один – ромбовидної форми, характерний для монгольського часу), грудками обгорілого зерна та слідами попелу може свідчити про загибель житла під час монголо-татарської навали, або іншого військового нападу [Козюба, 2011, с. 84–85].

5. В 1936 р. закладено розкоп під шифром «розвідка W», що знаходився в 10 м на захід від північно-західного кута церкви свв. Бориса і Гліба, безпосередньо за церковною огорожею (керівник – Г.Н. Зацепіна). Впритул примикав до так званого «західного валу». Розміри розкопу становили 6,5 м з півночі на південь та 8 м – з заходу на схід [Зацепіна, 1936-а, с. 145]. На площі розкопу зафіксовано рештки обвалу західної стіни церкви. Біля великого фрагменту кладки (простінку), на глибині 1,41–1,47 м від рівня денної поверхні на час

розкопок, виявлено черінь зруйнованої печі. Останній частково перекривався обвалом. Навколо череня, на цьому ж рівні, зафіксовано гумусований шар, що переходив у прошарок глеїстого ґрунту. Г.Н. Зацепіна, керівник розкопу, цілком справедливо вважала об'єкт залишками землянки, загиблої перед руйнацією Борисоглібської церкви [Зацепіна, 1936-а, с. 86]. Однак, з огляду на усталену на той час точку зору про повний розгром і запустіння Києва та околиць після монгольської навали 1240 р. [Івакін, 1996, с. 36–37], дослідниця пов'язала обвал західної стіни церкви з цими подіями. На наш погляд, виявлений нижче череня і глеїстого прошарку (вірогідної підлоги житла) другий шар будівельного сміття з фрагментами фресок і злитками олова [Зацепіна, 1936-а, с. 89–90, 164–165] дозволяє відносити функціонування житла до післямонгольської доби. Подібні житла XIII–XIV ст. були знайдені на сусідній ділянці під час розкопок 1990–1996 рр., в той час як свідчень руйнування храму в зазначений період виявлено не було [Голубева, 1968, с. 133]. А окремі шари будівельного сміття, зафіксовані під час розкопок 1936 р., свідчать про те, що споруда руйнувалась в кілька етапів [Зацепіна, 1936, с. 3]. Залишки ще одного череня було зафіксовано в південно-західній частині розкопу, але об'єкт виявився практично повністю зруйнованим [Зацепіна, 1936-а, с. 130–131].

6. Траншею 3 1937 р., розмірами 24×2 м, закладено від північно-західного кута церковної огорожі на захід, до самого гребня валу (керівник – Т.М. Мовчанівський). У підсумку центральну частину траншеї було розширено до розмірів 15×5 м [Мовчанівський 1937-б, с. 33]. У стінці траншеї в нашаруваннях були помітні заглиблення, що нагадували котловани землянок. У західній частині траншеї, на самому схилі валу, виявлено цікавий комплекс печей, котрі, за Т.М. Мовчанівським, входили до інтер'єру жител-напівземлянок. Над залишками склепінь іноді фіксувались залишки глиняної обмазки, вірогідно – стін землянок. Всі печі своєю поздовжньою віссю були орієнтовані за лінією захід – схід, челюсті орієнтовані на схід – південний схід. Найбільш незвичайним було їх розміщення (а отже, на думку автора розкопок, – і житлових приміщень загалом) на окремих терасах на схилі валу. Так, західна піч (№1), розмірами 1,34×1,03 м, була врізана у поверхню валу. В 1 м на схід від неї і на 1,3 м нижче була розташована піч №2 розмірами 1,15×0,95 м. Піч №3 розташовувалась приблизно на одному рівні з останньою, в 1,65 м на південь від неї, і мала розміри 1,17×0,3 м. Навколо печі №3 розчищено підлогу житлової споруди, довжиною з півночі на південь 2,5 м, з заходу на схід – 3,6 м. [Мовчанівський 1937-б, с. 64–70].

7. В 20 м на південь від траншеї 3 було закладено траншею (шурф) 4, розміром 2×2 м. На цій ділянці також було зафіксовано розвал печі. На жаль, повною мірою дослідити об'єкт не вистачило часу, а картковий щоденник, котрий вів М.П. Макаревич, було втрачено [Мовчанівський 1937-б, с. 32, 34, 72].

8. Найкраще збереглось житло на ділянці III/1937. Розкоп було закладено в кількох десятках метрів на південь від церковної садиби (керівник – З.А. Маневська). Він складався з двох квадратів розмірами 10×5 м, розташованими за лінією північ – південь. В північно-східній частині розкопу виявлено частину споруди зрубної конструкції, після чого зроблено прирізку розмірами 7,5×2 м. Споруда мала підпрямокутну форму і була стінами орієнтована за сторонами світу з незначним відхиленням на схід. Стіни було складено з масивних колод, котрі збереглись в чотири ряди. Довжина споруди з півночі на південь становила близько 4,5 м. В південно-західній частині зафіксовано залишки череня печі; південно-західний кут споруди перекривала більш пізня піч, складена з «литовської цегли» [Маневська, 1937, с. 15–16]. Східний контур житла за браком часу виявлено не було. Споруда загинула від пожежі, про що свідчить шар вугілля та попелу, зафіксований над її підлогою.

9. Ділянка V 1937 р. була розташована в 12,5 м на схід від колишньої школи (керівник – С.А. Тараканова). Спершу розміри розкопу, орієнтованого за віссю північ – південь, становили 20×5 м (поділено на вісім квадратів 5×5, позначених циферною нумерацією з півдня на північ), але після здійснення прирізок його площа зросла з 100 до 140 м² [Тараканова, 1937, с. 39]. Розкоп виявився густо насичений давньоруськими об'єктами, переважно – господарськими ямами. В квадраті II та східній прирізці виявлено частину заглибленої споруди господарського призначення (яма 5-6) [Тараканова, 1937, с. 14]. Котлован споруди мав аморфну

форму [Кресленники польові, 1937, кресл. № 32]. У східній частині котловану зафіксовано чотирикутне заглиблення, стінами орієнтоване за сторонами світу. Довжина західної стіни – 2,6 м, східна частина уходила в стіну розкопу, глибина становила 0,65–1,2 м. В західній частині зафіксовано стовпову яму [Тараканова, 1937, с. 36–37]. Неподалік від споруди – зернову яму (яма 4) діаметром 0,75 м, глибиною 1,9 м. Впритул до ями було розташоване прямокутне заглиблення розмірами 2,0×1,6 м, завглибшки 0,2–0,3 м. Автори розкопок трактують його як приступок [Тараканова, 1937, с. 13, 34].

10. В північно-західному куті розкопу (квадрат IV, західна прирізка 3) виявлено заглиблене житло з вогнищем. Стінами орієнтоване за сторонами світу. Довжина споруди з півночі на південь – 4,15 м, з заходу на схід довжину простежено на 1,85 м, західна частина уходить за межі розкопу. Підлогу зафіксовано на глибині 0,9 м від рівня виявлення. Споруда мала зрубну конструкцію, зотлілі залишки колод збереглись у кілька рядів. З півдня до житла примикало приміщення менших розмірів (яма 11). С.А. Тараканова за характером матеріалу датувала обидві споруди X–XI ст. [Тараканова, 1937, с. 34]. Однак, перераховані нею знахідки – керамічний світильник, «слов'янський» замок, «слов'янські» ножі, рибальський гачок «раннього типу» та велика кількість скляних браслетів – навряд чи можна розглядати у в якості переконливого аргументу, а останній пункт, з огляду на київські аналогії, взагалі радше свідчить про дату XII – перша половина XIII ст.

11. На південний захід від ділянки V, між нею та розкопом 1 1934 р., закладено траншею. Траншея тягнулась з заходу на схід, в 12,5 м південніше будинку колишньої школи. Першопочатково розміри траншеї становили 12×2 м, пізніше з півночі та північного сходу було зроблено дві прирізки розмірами 5×2 м та 8×4,5 м відповідно [Тараканова, 1937, с. 39]. У східній частині траншеї виявлено частину споруди з вогнищем, розмірами 2,4×3 м [Тараканова, 1937, с. 32]. Північна та східна частини споруди уходять за межі розкопу. Стіни котловану дуже розмиті [Кресленники польові, 1937, кресл. №6]. Також у траншеї зафіксовано кілька відкритих вогнищ [Тараканова, 1937, с. 34].

12. Найбільш раннім об'єктом на розкопі 1 у північній частині городища В.М. Зоценко вважав житло 1 з розкопок 1980 р. Житло було стінами орієнтоване за сторонами світу. Увійшла в розкоп північна частина котловану довжиною 2,2 м; довжина з заходу на схід – 5,7 м. В заповненні споруди фіксувалось два окремих культурно-хронологічних горизонти, розділених шаром злистого супіску 0,45 м, що гіпотетично відображають два послідовні етапи функціонування житла. Нижній горизонт знаходився на глибині близько 0,6 м від материка. В північно-західному куті розчищено піч підковоподібної форми, влаштовану на глиняній «подушці» висотою 0,4 м. Зовнішній діаметр печі – 1,0 м, внутрішній – 0,82 м. Стіни зберіглися на висоту 0,24–0,48 м. Черинь споруджено з випаленої глини завтовшки 0,1 м, без використання керамічного бою. Після того, як житло загинуло в пожежі, підлогу було піднято практично до рівня денної поверхні. Верхньому горизонту, вірогідно, відповідав аморфний розвал пічки розмірами 1,24×1,04 м, виявлений попід північною стінкою. Повторна загибель житла 1 також пов'язана з пожежею. Стіни житла на обох етапах були складені з плах [Пекарська, 1985, с. 126] (рис. 4).

В.М. Зоценко датував нижній горизонт житла XI ст., верхній – XI–XII ст. Розглянемо керамічний комплекс детальніше. Матеріал із заповнення печі представлений виключно складнопрофільованими манжетами першої половини XI ст. В заповненні споруди, окрім простих манжетів (XI ст.) трапляються вінця «із зубчиком» (кінець XI – перша половина XII ст.), із циліндричним профілем (кінець XI – початок XII ст.) та вираженим валиком (середина – друга половина XII ст.). Тож, в цілому, датування, запропоновані автором розкопок, вірні [Зоценко 1980, табл. I–III].

13. Низку об'єктів на садибі «А» виявлено 1979 р. Заглиблена частина виявленого в південно-західній частині розкопу «житла 1» мала неправильну, майже трикутну форму. Розміри котловану з заходу на схід становили 4,7 м, з півночі на південь – 3,25 м. Дно споруди – нерівне, глибиною від 0,15 до 0,9 м. По центру фіксувався язиковидний материковий останець, що ніби поділяв споруду на дві камери. Контур західної частини – досить розпливчатий.

Очевидно, тут розташовувався вхід до споруди, на що вказують і знахідки двох залізних ключів. По трьох кутах виявлено ями діаметром 0,68 – 0,77 м від масивних стовпів. Четверта яма схожих параметрів, на наш погляд також пов'язана з «житлом 1», знаходилась за межами котловану, на південний схід від нього. Разом вони становили основу конструкції споруди і в плані утворюють чотирикутник розмірами приблизно 4,0×3,6 м. Крім того, котлован, на відстані 0,42–2,28 м від його країв, був з усіх сторін оточений цілою низкою стовпових ям меншого діаметру. Більшість із них розташовані в лінійних системах, разом також утворюючи чотирикутник розмірами приблизно 5,6×4,6 м, орієнтований довгою віссю з північного заходу на південний схід. В.М.Зоценко вважав зовнішні стовпові ями слідами стін споруди, а її саму трактував як наземне житло-п'ятистінок з підклітом. В південній частині простежене невелике заглиблення зі шматками печини, що своєю конфігурацією нагадували півколо (рис. 4). «Житло 1» загинуло під час пожежі, про що красномовно свідчать шар горілого дерева потужністю до 0,2 м, а також – сліди вогню на більшості предметів [Толочко, 1979, с 3–6].

14. «Житло 2» знаходилося в 1,5 м на південь від попереднього. Форма об'єкту близька до прямокутної, довгою віссю орієнтований з північного заходу на південний схід. Розміри – 3,44×1,1–1,34 м. Північно-західна частина зрізана ямою кінця XIII – початку XIV ст. Основна частина споруди мала глибину 0,46 м від рівня материка. В центральній частині споруди зафіксовано заглиблену на 0,8 м від рівня дна яму (передпичну – ?) діаметром 0,74 м. Східна камера ромбічної форми, відділена невеликим материковим останцем, мала розміри 1,5×1,14×1,34×1,08 м і була заглиблена в материк на 1,04 м. Тут виявлено розвал глинобитної печі у вигляді прошарку обпаленої глини товщиною 0,2 м, такої ж ширини. Челюсті завширшки 0,74 м були розвернуті на північний захід. При його спорудженні використано дрібне каміння та уламки керамічного посуду. Заповнення споруди являло собою золистий супісок з вкрапленнями обпаленої глини, на дні зафіксовано прошарок горілого дерева потужністю 0,1 м. [Толочко, 1979, с. 11–12]. Дослідник прийшов до висновку щодо приналежності обох «жител» і комплексу стовпових ям одному житлово-конструктивному комплексу – наземному будинку-п'ятистінку площею 7,7×7,0 м з двома підклітами [Пекарская, 1984, с. 126–127] (рис. 4). Керамічна колекція з «житла 2» дуже строката. Переважають класичні валиковидні профілі, також зустрічаються вінця у вигляді обточеного манжету. Об'єкт слід датувати в межах XII ст. На нашу думку, «житла» 2 і 3 радше являють собою залишки печей із передпичними ямами.

15. В 1,75 м на схід від «житла 2» вивлене «житло 3» – споруда, як попередня, орієнтована за віссю північний захід – південний схід. Складалося з майже квадратної східної камери розмірами 1,6×1,54 м та підпрямокутної західної, розмірами 1,08×0,64 м. Східна камера заглиблена в материк на 0,5 м, західна – на 0,4 м, між собою вони розділені поріжком. Вздовж східної стіни простежено три стовпові ями: одну – по центру стіни, дві – по кутах. Траплялися фрагменти глиняної обмазки (стіл – ?) товщиною до 3 см. Західна камера зайнята пляма обпаленої глини, що має розміри 0,6×0,2 м, товщину 0,2 м. За припущенням В.М. Зоценка, виявлена ним споруда також могла бути частиною наземного житла. До «житла 3» з південного сходу примикало незначне (до 0,1 м) заглиблення, що займало весь відповідний кут розкопу, зі стовповою ямою, розташованою по одній осі з центральною ямкою всередині споруди [Толочко, 1979, с. 14–15]. На нашу думку, «житла» 2 і 3 радше являють собою залишки печей із передпичними ямами.

16. Від «житла 4» лишився розпливчатий котлован, довгою віссю орієнтований з заходу на схід. В плані має форму, наближену до прямокутника, розміри – 5,46×5,24 м. Вздовж західної стіни та по кутах фіксувалися приступки, в центрі підлога заглиблювалась до 0,7 м. В південно-західному куті виявлено пічний розвал трапецієвидної форми, що мав розміри 1,15×0,7–1,04 м. В північній стінці наявний овальний виступ розмірами 1,16×1,04 м, заглиблений від рівня підлоги на 0,14 м, де також зафіксовано пічний розвал. До цього виступу примикала господарська (вигрібна – ?) яма розмірами 2,64×1,6 м, заглиблена в материк на 1,15 м. Остання була заповнена зolistим супіском з кістками домашньої худоби. З півдня до споруди примикає ще одне заглиблення аналогічної з житлом орієнтації, розмірами 2,1×1,6 м. Глибина підкліту від рівня материка – до 1,0 м. Заповнення характеризується високим вмістом

органічних решток (кісток). Залишками наземної частини споруди могли бути зотліла колода завдовжки 5,0 м та вуглисте заповнення біля неї, виявлені в західній частині розкопу [Толочко, 1979, с. 17–24; Зоценко, 1980, с. 5] (рис. 4.).

Хоча В.М. Зоценко відносив житло 3 до XI ст., а житло 4 – до XII – першої половини XIII ст., керамічний матеріал, що походить із обох об'єктів, є досить спорідненим. Найпізнішими з обох комплексів є вінця, оформлені у вигляді сплюсненого валика та «обточеного» валика, що дозволяє також датувати їх у межах XII ст. [Толочко, 1979, іл. XLI].

17. Об'єкти, виявлені 1981 р. у північній частині досліджуваної ділянки, виявилися менш виразними. Сліди деревного тліну на садибі «В» також були трактовані як наземний п'ятистінок (житло 1 1981 р.), від якого на рівні материка залишилися нижні вінця зрубу. Північно-західну стіну простежено на 5,0 м, південно-східну – на 5,8 м, перемичку між ними – п'яту, внутрішню, стіну, що розділяла споруду на дві камери, – на 4,1 м. Паралельно стінам фіксувались окремі лаги, а в куті північно-східної камери – пічний розвал розмірами 0,8×0,55 м [Зоценко, 1981, с. 2–3] (рис. 4). Інтерпретація споруди в якості житлової, на нашу думку, є доволі сумнівною.

18. На садибі «Б» виявлено невелику (1,4×1,0 м) споруду трапецієвидної форми, орієнтовану за віссю північний схід – південний захід («житло 2»). Заглиблена в материк на 0,25 м. В північному куті, а також – біля південного кута, за межами котловану, фіксувалося по стовповій ямці. До південно-західної стіни примикала заглиблена на 0,13 м камера розмірами 0,9×0,65 м. З півночі до споруди примикало незначне (до 0,1 м) заглиблення, що виходило за межі розкопу. Як і у випадку з «житлом 3» з розкопок 1979 р., дослідники трактували комплекс як залишки наземного житла з заглибленою господарською прибудовою [Зоценко, 1981, с. 4–5] (рис. 4). Інтерпретація споруди в якості житлової є доволі сумнівною.

19. «Житло 3» увійшло в межі розкопу лише південним краєм завдовжки 3,2 м, заглибленим в материк на 0,27–0,57 м. Залишками стін споруди могли бути зафіксовані біля країв заглиблення залишки дерев'яних плах [Зоценко, 1981, с. 5–6] (рис. 4). На нашу думку, про призначення споруди судити важко.

Б-2. Посад:

20. Найбільш ранньою житловою спорудою на ділянці розкопу 1990 р. дослідники вважали об'єкт 98 і датували його X ст. На нашу думку, більше підстав відносити його до першої половини XI ст. Споруда підпрямокутної форми була кутами орієнтована за сторонами світу. Заглиблений на 0,9–0,95 м у материк котлован мав розміри 3,9×3,8 м. Житло, вочевидь, мало зрубну конструкцію. Виявлено низку стовпових ям діаметром 0,2–0,4 м, глибиною 0,3–0,4 м: одна – по центру північно-західної стіни, по дві – по центру північно-східної та південно-східної стін, ще дві – в південно-східному куті. В центрі житла виявлено ямку завглибшки 0,3 м, у якій знайдено нижні частини чотирьох посудин, поставлених одна в іншу [Чабай, 1990, с. 27–28]. Піч знаходилась у північному куті і була орієнтована челюстями на південний схід. Її розміри – 1,2×1,2 м, зберіглась на висоту 0,6 м. Верхня частина склепіння була зруйнована впускною ямою XIX–XX ст. Черінь мав товщину близько 5 см. Під ним зафіксовано 15 ямок від каркасу печі діаметром 5–7 см, глибиною до 0,1 м (рис. 8, 1).

21. Об'єкт 21 являв собою прямокутне житло видовжене за віссю північ – південь. Розміри – 4,5×4,2 м, заглиблене в материк на 1,4 м. У південно-східній частині виявлено заглиблення довжиною 1,0 м, шириною до 0,4 м, прийняте дослідниками за залишки входу. Вздовж стін вдалося простежити піщану забутовку потужністю до 0,2 м. Зафіксовано контур бруса, що лежав уздовж західної стіни. Тут же, а також – у північно-західному куті, виявлено стовпові ямки. У північно-східній частині виявлено розвал глинобитної печі розмірами 3,0×2,0 м, в північно-західному куті – напівовальний черінь розмірами 1,25×0,75 м з залишками глинобитних стін. Челюстями піч, вірогідно, була орієнтована на південь чи південний захід (рис. 8, 2). Житло загинуло в пожежі, про що свідчать вуглисті залишки в його придонній частині [Чабай, 1990, с. 30–31].

До одного житло-господарського комплексу з об'єктом 21 відносяться гончарний горн

(об'єкт 102), господарські ями (об'єкти 115, 117, 119), а також – споруда, яку найвірогідніше трактувати як сушарку для стогів сіна (об'єкт 111).

22. Вочевидь, синхронним житлом був об'єкт 56-а. Прямокутний котлован мав розміри 4,3×4,15 м і довгою віссю був дещо витягнутий з півночі на південь. Підлога споруди зафіксоване на глибині 1,4 м від рівня материка. В котловані фіксувалися залишки дерев'яного зрубу розмірами 3,5×3,3 м, довгою віссю орієнтованої з заходу на схід. Збереглися нижні вінця зрубу, складені з колод діаметром 0,15–0,2 м. Між зрубом і стінами котловану простежено забутовку з глини і піску потужністю 0,15–0,5 м. При цьому, верхню частину забутовки становив щільний шар глини потужністю 0,8–0,12 м, що автори розкопок пояснювали потребою гідроізоляції. В південній стіні споруди, навпроти устя печі, врізано «вікно чи вхід» - заглиблення, витягнуте з півночі на південь на 1,75 м, завширшки 0,65 м. Поступово заглиблювалось від рівня материка на 0,55 м. В центральній частині житла зафіксовано залишки дошки завширшки 0,15 м, завтовшки 4 см – вірогідно, залишки дерев'яної підлоги. На підлозі фіксувалося багато слідів від кілочків, а у західній частині – шість стовпових ям діаметром 0,15–0,6 м, котрі утворювали якусь чотирикутну конструкцію розмірами приблизно 1,5×1,5 м. В північно-західному куті споруди виявлено яму розмірами 1,85×1,0 м, завглибшки 0,15–0,2 м, заповнену сірувато-синьою гончарною глиною – запасами сировини. Крім того, в центрі житла знайдено нижні частини двох горщиків, поміщені одна в іншу в невеликій ямці. Залишки зруйнованої, овальної в плані, печі знайдено в північно-східному куті житла. Вона мала розміри 1,25×1,0 м і довгою віссю була орієнтована з півночі на південь, челюстями на південь. Глинобитні стінки завтовшки 0,1–0,15 м на 0,3–0,35 м здіймалися над рівнем череня. Черінь мав потужність 5 см; під ним фіксувалися ямки від дерев'яного каркасу [Чабай, 1990, с. 53–55].

Поруч розташовувались горн зі слідами перебудови (об'єкти 133, 134, 139), невелика господарська споруда (об'єкт 31), сушарка (об'єкт 68) та ями з відходами гончарного виробництва (об'єкти 39, 56, 63).

23. Котлован об'єкту 158 мав розміри 3,8×3,55 м, стінами був орієнтований за сторонами світу, заглиблений у материк на 1,0 м. Уздовж стін зафіксовано залишки нижніх вінця зрубу – рівчаки, заповнені деревним тліном. У південну частину західної стіни (навпроти устя печі) врізано перпендикулярне стінці плавне заглиблення розмірами 0,75×0,2–0,35 м, Перетинає стінку котловану на висоті 0,45 м від підлоги житла. По центру східної стінки, на висоті 0,55 м від підлоги, - підбій шириною 0,75 м, висотою 0,25 м, глибиною 0,2 м. У північній частині тієї ж стінки, на висоті 0,8 м від підлоги – сліди якоїсь конструкції, закріпленої в стіні – два отвори діаметром 0,2 м, глибиною 0,4 м і невелика ніша завширшки 0,25, заввишки 0,2 м. Під золистим шаром підлоги зафіксовано багато ямок від кілочків. В центрі споруди – ямка діаметром 0,25 м, до якої поміщено нижні частини двох горщиків, поставлених один в інший. Піч, розташована в південно-східному куті житла, збереглася майже повністю, включаючи напівсферичне склепіння з отвором димаря діаметром 0,1 м. Челюстями піч обернено на захід. Одношаровий черінь завтовшки 5 см мав розміри 1,0×0,9 м. Товщина стін печі – 0,12–0,2 м; склепіння – 0,1–0,12 м [Чабай, 1990, с. 80–82] (рис. 9, 1). Поруч знаходилась синхронна господарська споруда – об'єкт 157.

24. До першого будівельного періоду відносимо і об'єкт 14 з розкопу 6 2014 р. Споруда орієнтована стінами за сторонами світу з певним відхиленням на захід і мала розміри 3,5×3,5 м. Стіни споруди – вертикальні; горизонтальне дно виявлено на рівні 1,1–1,2 м від материка, північно-західна частина була на 0,4 м заглиблена нижче рівня підлоги. У північній частині споруди виявлено підовальну глинобитну піч розмірами 1,3×1,2 м, висотою 0,7 м. Челюсті печі, завширшки 0,35 м, були орієнтовані на південь. Її стіни було споруджено на каркасі з дерев'яних прутів, концентричні ямки від яких зафіксовано під черенем. Товщина пічних стін становила 0,15–0,3 м, принаймні тричі вони ремонтувались. На підлозі житла, особливо в районі пічки, зафіксовано цілу низку ямок від дерев'яних кілочків. Іноді ямки розташовуються рядами (рис. 9, 2). Подібна особливість і раніше простежувалась при дослідженні ранніх жител посаду [Чабай, 1990, с. 54, 82]. Очевидно, кілочками фіксувалися дерев'яні дошки підлоги.

Цікавою знахідкою виявилась вкопана у підлогу в центрі споруди нижня частина глиняного горщика. Дана деталь не є випадковою: в усіх житлах кінця X – початку XI ст., розкопаних в 1990 р., у спеціальних ямках містились розвали однієї – чотирьох посудин. Вінця їх було навмисно відбито, на деяких горщиках злами заглажено [Чабай, 1990, с. 28, 54–55, 82, 229]. Вірогідно, фрагменти посудин було вкопано нижче рівня дерев'яного настилу підлоги, що дає певні підстави віднести їх до категорії закладних речей. Утім, доводиться констатувати, що питання про призначення таких горщиків залишається відкритим. В цілому, житло датується в межах першої чверті XI ст.

25. Синхронною була споруда у східній частині ділянки (об'єкт 8), стінами орієнтована за сторонами світу з певним відхиленням на захід. Вдалося дослідити західну частину житла розмірами 3,5×0,95 м, глибина становила 1,15 м. В заповненні простежено два хронологічно близьких між собою горизонти. Нижній культурно-хронологічний горизонт представлений пічним розвалом в північно-західній частині споруди та прошарком вугілля на підлозі. На другому етапі існування житла, репрезентованому ще одним горілим прошарком, піч було перенесено в південно-західну частину. На жаль, східну частину житла поки не вдалося дослідити з міркувань техніки безпеки, а саме – через близьке розташування до новобудови.

26. До цього ж будівельного періоду слід віднести датовані XI ст. залишки житла (об'єкт 1), виявлені 2008 р. по вул. Межигірського Спасу, в 100 м від Музею гончарства Вишгородського історико-культурного заповідника (А.В. Петраускас, І.А. Готун). Верхню частину культурних нашарувань на ділянці знято на 1,5 м будівельною технікою. Разом зі збереженою частиною заповнення (0,45–0,55 м) житло могло мати глибину до 2,0 м від сучасної денної поверхні, що дозволяє інтерпретувати його як землянку. Котлован мав підквадратну форму (5,0–5,4×5,0–5,35 м) і був стінами орієнтований за сторонами світу. Вздовж стін зберіглися залишки дерев'яних колод діаметром близько 0,2 м. В центрі житла в двох розташованих поруч ямках виявлено нижню половину гончарного горщика та, можливо, сліди згорілої дерев'яної посудини. Піч, зруйнована пізнім похованням, знаходилася в південно-західному куті житла і виходила челюстями на північ. Поруч із житлом знаходилася синхронна господарська споруда [Петраускас, 2009, с. 78–79].

27. Кілька об'єктів з розкопок 1990 р. відносяться до другого хронологічного етапу. Об'єкт 70 увійшов у межі розкопу лише частково. Повністю простежено лише південну стіну завдовжки 3,9 м; західну вдалося зафіксувати на довжину 3,5 м. В цілому ж споруда мала прямокутну форму, стінами була орієнтована за сторонами світу. Котлован заглиблений у материк на 0,4–0,45 м. деревний тлін від лаг простежено вздовж південної стіни та у центральній частині західної стіни. У південно-східному куті – стовпова яма діаметром 0,35 м, глибиною 0,45 м та залишки пов'язаних із нею лаг. Уздовж східної стіни – залишки горілих дошок від підлоги чи покрівлі. Вочевидь, споруда загинула в пожежі. У південно-західному куті виявлено піч розмірами 1,55×1,5 м, збудовану на материковому останці. Челюстями піч обернена на схід. Зафіксовано два рівні підмазки череня, розташовані на висоті 0,25 і 0,3 м над підлогою житла відповідно. Стінки склепіння завтовшки 0,2–0,35 м зберіглися на висоту 0,25–0,3 м. Навколо печі виявлено чотири стовпові ями діаметром 0,2–0,6 м, глибиною 0,4–0,5 м, що утворювали чотирикутну конструкцію [Чабай, 1990, с. 89–90] (рис. 10, 1).

Крім житла, до одного побутово-виробничого комплексу відносяться два гончарних горна (об'єкти 81–83), яма з відходами гончарного виробництва (об'єкт 74), господарська споруда (об'єкт 100) та дві господарські ями (об'єкти 72, 96).

28. Вище описаний об'єкт 8 з розкопок 2014–2015 р. перекривався об'єктом 18 – великою спорудою другої половини XI ст., призначення котрої наразі нез'ясоване. Частково врізана у верхню частину котловану об'єкту 8, по причині чого на перших стадіях дослідження матеріал з обох об'єктів брався разом. Загальні розміри та форму споруди визначити також не вдалося. Зафіксовано північно-західну частину об'єкту розмірами з півночі на південь – 6,2 м, з заходу на схід – 1,6–2 м. Глибина – до 0,6 м. Стіни – майже вертикальні, підлога – горизонтальне. Заповнення – світлий жовтувато-сірий супісок із грудками материкового суглинку. До північно-західного кута котловану примикала виносна піч (?), споруджена в

округлій ямі діаметром 1,0 м. Зберігся глинобитний черинь печі, що знаходився на одному рівні з підлогою споруди, а челюсті, завширшки 0,5 м, виходили на південний схід, з'єднуючись з котлованом споруди.

29. В центральній частині того ж розкопу виявлено підпрямокутну житлову зрубну споруда (об'єкт 5), розмірами 3,4×2,6 м, довгими стінами орієнтовану за віссю північний захід – південний схід. Глибина споруди від материка становила 0,35–0,4 м, північна частина була заглиблена на 0,25 м від рівня підлоги. Вздовж північно-західної та південно-західної стін котловану зафіксовано відбиток нижнього вінця зрубу. В південному куті споруди виявлено відкрите вогнище округлої форми діаметром 0,5 м зі стінками товщиною до 0,1 м, вирізаними в материка (Рис. 10, 3). З огляду на незначну глибину та, в першу чергу, наявність відкритого вогнища, а не стаціонарної пічки, житло мало тимчасовий або сезонний характер.

30. До початку XII ст. (третій будівельний період) на розкопі 1990 р. відносилися лише одне житло – об'єкт 36 – та гончарний горн - об'єкт 130 Котлован житла прямокутної форми був стінами орієнтований за сторонами світу і мав розміри 4,7×4,25 м. Заглиблений в материк на 1,0–1,1 м. Вздовж південної та східної стін зафіксовано залишки дерев'яних лаг діаметром 0,2 м. Фрагментарно такі ж лаги простежено і вздовж інших стін. В кожному з кутів споруди виявлено по одній стовповій ямі діаметром 0,35–0,5 м, глибиною 0,3–0,4 м. Разом з лагами, опорні стовпи становили основу конструкції споруди. У південній частині споруди – чотири ямки діаметром 0,1–0,15, розташовані по дузі. В північній частині на підлозі помічено рештки дерев'яного накату. В заповненні споруди траплялась велика кількість вуглинок і золи. Нижній шар заповнення перекривався прошарком деревного тліну – залишками підлоги житлового поверху. Ще вище, у північній частині підкліту, зафіксовано пічний розвал – масив печини розмірами 1,4×0,8 м, потужністю до 0,5–0,6 м. Під розвалом печі виявлено дві стовпові ямки діаметром 0,25 м, конструктивно з нею пов'язані [Чабай, 1990, с. 140–141] (рис. 10, 2).

31. Найбільш раннім серед жител, розкопаних в урочищі Нижні Дорогожичі, була «яма 49», котра датується в межах XI ст. (вірогідно, його першою половиною – серединою). Її залишки являли собою котлован розмірами 2,6×2,4 м, заглибленого в материк на 0,8 м. Кутами орієнтований за сторонами світу. Біля північно-західної та південно-східної стін, на відстані 0,5 м від північного та східного кутів відповідно, виявлено дві пари невеликих стовпових ямок. Ще п'ять ямок, розташованих двома рядами, зафіксовано попід північно-східною стіною. В західному куті житла знаходилась округла глинобитна піч діаметром 0,8 м, що зберіглась на висоту 0,28 м. Тильною частиною піч на 0,25 м врізана в північно-західну стінку котловану. Черинь діаметром 0,4 м, потужністю 5 см, мав незначний нахил у бік челюстей. Ширина останніх – 0,3 м. В конструкції череня і склепіння використано каміння [Дорофеев, 1989, с. 84–85]. Поруч знаходилась синхронна господарська яма 121.

32. Більшість житлових споруд, виявлених 1989 р., відноситься до другого будівельного періоду (друга половина XI ст.). Шифр «Яма 66, 68» отримала споруда у східній частині розкопу. Підпрямокутної форми, стінами орієнтована за сторонами світу. З півночі на південь була видовжена на 5,4; загальна довжина з заходу на схід становила 3,8 м. Оскільки споруду було врізано в схил, її глибина варіюється від 0,9–1,5 м. Попід північною та східною стінами фіксувалися залишки лавок – приступки висотою 0,5 м, завширшки 0,2–0,3 м; вздовж південної стіни – такий же приступок шириною 1,5 м. Лавки оконтурюють підлогу споруди площею 3,6×3,25 м. В заповненні об'єкту виявлено велику кількість печини та глиняної обмазки, на підставі чого його атрибутовано як підкліт житла. На підлозі споруди зафіксовано два потужні (по 5–8 см) вуглисті прошарки, розділені шаром супіску товщиною 0,1–0,2 м [Дорофеев, 1989, с. 36–37]. Поруч з житлом розташовані три господарські ями (ями 60–62).

33. Як і «яма 66, 68», осібно від основної зони забудови була розташована «яма 19», що знаходилась в 30 м на захід від неї. Зберігся підкліт каркасно-стовпового житла розмірами 4,1×3,4 м, завглибшки до 0,8 м. Стінами орієнтований за сторонами світу. Зафіксовано чотири стовпові ямки: три – вздовж північної стіни, четверту – посередині північної. В північній частині споруди в її підлогу було впущено дві невеликі ями, очевидно – господарського призначення. В південно-західному куті знаходилась глинобитна піч розмірами 1,1×1,1 м,

челюстями обернена на північ. Стіни печі, дещо нахилені до центру, зберіглись на висоту до 0,65 м. Розміри прямокутного череня – 0,65×0,5 м. Склепіння печі сформоване на дерев'яному каркасі, в його конструкції використано уламки гончарних посудин [Дорофеев, 1989, с. 9–10]. Біля житла зафіксовано цілу низку синхронних стовпових ям (ями 2, 3, 10–13, 104).

34. Решта житлових споруд були сконцентровані в західній частині ділянки. Поруч з «ямою 49» виявлено «яму 59». Підпрямокутна, з заокругленими кутами, мала розміри 3,2×2,8 м і була стінами орієнтована за сторонами світу. Висота стін становили до 0,7 м. Північну частину об'єкту перерізала яма 59-а. В заповнення траплялась зола. В північно-східному куті, на рівні материкової підлоги, зафіксовано пічний розвал потужністю 0,1 м, 1,2 м в поперечнику [Дорофеев, 1989, с. 32].

35. Залишками підкліту наземної споруди була «яма 54», розташована в 2 м на схід від попередньої. Мала форму неправильної трапеції з радіусами 3,2×2,6 м. Глибина – 0,6 м; на середині глибини попід східною стінкою зафіксовано приступок завширшки 0,3 м. В північно-східному куті фіксувався масив перевідкладеної печини та глиняної обмазки, ймовірно – від печі, що завалилася згори [Дорофеев, 1989, с. 27].

36. «Яма 69», за висновком авторів розкопок, також являла собою заглиблену частину наземного житла. Орієнтована довгими стінами за віссю північний схід – південний захід. Виявлено котлован правильної прямокутної форми зі стовповими ямами в кожному з кутів. Розміри котловану – 3,6×2,8 м. Судячи з креслень, глибина становила близько 1,0 м, хоча точну цифру дослідники не подають. Вздовж трьох стін фіксувався приступок завширшки 0,1–0,3 м від рівня материка. Округла піч була розташована в північно-західному куті і челюстями обернена на схід. Споруджено її було опічку, на висоті 0,6 м від рівня підлоги: частково – на материковому останці, частково – на супіщаній підсищі. При зведенні опічка було використано дерев'яні лаги. Замикалася вся конструкція на вертикальних стовпах: навколо печі зафіксовано чотири симетричні стовпових ямки. Піч мала діаметр 1,1 м товщина стін сягала 0,2 м. Черінь – овальний в плані, розмірами 0,9×0,7 м. Також тут розміщувалась невелика яма господарського призначення [Дорофеев, 1989, с. 40–41].

37. «Яма 71» – споруда, орієнтована за віссю північний захід – південний схід. Зі сходу перерізається ямою 70. Основна частина об'єкту мала прямокутну форму, за виключенням виступу в західній частині, заповненого уламками плінфи. Прямокутна частина споруди мала розміри 2,5×2,5 м і була заглиблена в материк на 0,64 м; глибина згаданого виступу – 0,4 м. В північно-західному куті споруди виявлено численні шматки печини, уламки граніту, скуплення деревного вугілля. Разом вони утворюють чітко локалізовану пляму потужністю 0,2 м – вочевидь, пічний розвал [Дорофеев, 1989, с. 44].

38. Прямокутна споруда розмірами 3,8×3,1 м («яма 92») була довгими стінами орієнтована за віссю північний схід – південний захід. Оскільки споруда знаходиться на схилі, її глибина міняється в межах 1,2–1,5 м. По кутах виявлено стовпові ями. Під південно-західною стіною, на рівні підлоги споруди, зроблено підбій глибиною 0,25 м, заввишки 0,3 м, вздовж північно-західної знаходився приступок завширшки 0,1–0,5 м, на 0,5 м заглиблений у материк. В північно-східну стіну було врізано вхід у вигляді чотирьох сходинок, частково зрізаний ямою 87 (за припущенням дослідників, загалом сходинок могло бути п'ять). Довжина сходинок – 1,2–1,5 м, ширина – 0,25–0,5 м. Їх розміри поступово збільшуються знизу догори, висота варіюється від 0,15 до 0,6 м. Піч, повернута челюстями на північний захід, знаходилась у східному куті споруди. Округла в плані, до 1,4 м у діаметрі. Стіни, що зберіглися на висоту до 0,4 м, з обох боків були підмазані шаром глини товщиною 5–20 см [Дорофеев, 1989, с. 63].

39. «Яма 129» – підпрямокутна споруда розмірами 4,45×3,5 м, стінами орієнтована за сторонами світу. Заглиблена в материк на 1,3 м. В кожному з кутів виявлено по стовповій ямі. В північно-західному куті виявлено серповидний в плані розвал печини [Дорофеев, 1989, с. 78–79].

Останній, третій етап забудови урочища Нижні Дорогожичі представлений трьома житлами – «ямами» 70, 76 та 130.

40. «Яма 70», за припущенням дослідників, могла бути підклітом наземної житлової

споруди. Довгою віссю орієнтована за лінією захід – схід. Прямокутний котлован розмірами 2,5×1,8 м був на 0,83 м заглиблений у материк. Заповнення насичено різноманітним археологічним матеріалом і печиною [Дорофеев, 1989, с. 42–43].

41. Житло неправильної чотирикутної форми («яма 76») було орієнтоване стінами за сторонами світу. Розміри котловану – 3,5×3,1 м, заглиблений у материк на 0,4–0,5 м. Ближче до центру споруди, а також – в її північно-східному куті, виявлено по стовповій ямі. В тому ж північно-східному було зведено піч округлої форми, діаметром 1,0–1,1 м, куті челюстями орієнтовану на південь. Піч була частково зруйнована ще в давнину. За підрахунками авторів розкопок, її загальна висота становила не більше 0,55 м, а висота корисної площі від череня до склепіння не перевищувала 0,25 м. При спорудженні череня було використано каміння. Лінзи з деревним вугілля в заповненні споруди свідчать про те, що вона загинула під час пожежі [Дорофеев, 1989, с. 47–48].

42. Житлове призначення могла мати двокамерна споруда у західній частині ділянки. «Яма 130» – підпрямокутна в плані споруда було орієнтоване стінами за сторонами світу. Розміри – 4,05×3,9 м. Південно-західну частину споруди займало прямокутне заглиблення розмірами 3,1×2,4 м, на 0,2 м опущене нижче рівня підлоги. В південній частині заглиблення виявлено п'ять стовпових ям. Ще три пари стовпових ям розташовані по кутах споруди. Вздовж північної стіни ями 130 на довжину 1,3 м простежено заглиблення шириною 0,15 м, такої ж глибини – вірогідно, сліди від лаги фундаменту споруди. Залишків печі не виявлено. З півночі до об'єкту безпосередньо примикала яма 131, що мала аналогічну орієнтацію. Фактично, вона являла собою три сходинки, що поступово опускалися в бік ями 130. За висновком авторів розкопок, вона являла собою господарську прибудову [Дорофеев, 1989, с. 79–80].

Додаток В

Каталог виробничих споруд:

В–1. Гончарні горни

1. До числа найбільш ранніх (перший хронологічний етап) відносяться чотири горни. Об'єкт 3 з розкопок 2013 р. являв собою горн овальної форми, який було споруджено у котловані розміром приблизно 2,1×2,0 м. В північно-західній та північно-східній частинах котловану виявлено по одній стовповій ямі – залишки легкого навісу. Розміри самого об'єкту – 1,2×1,1 м (рис. 36, 1).

На висоті 0,15 м над рівнем материка було виявлено випалювальну камеру горна. В плані вона мала овальну форму і була орієнтована за віссю північ–південь. Простежена на висоту 0,4 м, фрагменти склепіння завалились всередину камери. Товщина стінок склепіння становила до 0,1 м. Верхня частина камери випалу ще в давнину була закидана землею, фрагментами кераміки та великими кістками тварин.

Теплорозподільний блок (рис. 37, 1: б) було поставлено на опалубку із дошок, залишки яких зафіксовано у розрізі горну. Нижня його частина мала куполоподібну форму: від центру до стінок вона потовщувалася до 0,2 м, спираючись на останні. Виявлено два продухи діаметром близько 0,1 м, ще два збереглись частково. Центральна частина ще у давнину провалилась.

Максимальна висота (по центру) топкової камери становила 0,4 м. Під завалом глини, утвореним після руйнування теплорозподільного блоку (рис. 37, 1: ж), виявлено потужний шар вугілля та попелу (рис. 37, 1: з). Функції козла виконувала діагональна підпорна стінка завтовшки 0,1 м, котра також спиралась на стіни топкової камери по всьому їх периметру (рис. 37, 1: з). Ця стінка, очевидно, так само була споруджена на дощатій опалубці; простір між нею та стінами топкової камери було заповнено утрамбованим материковим лесом (рис. 37, 1: д). На глибині 1,0 м від рівня виявлення об'єкту зафіксовано черинь завтовшки 5–10 см. Устя теплотехнічний пристрій орієнтовано на південь. Воно мало аркоподібну форму, всередині також зафіксовано потужний шар вугілля та попелу (рис. 37, 1: е).

До устя примикала трапецієвидна передгорнова яма, яку повністю простежити не вдалось. По центру ями зафіксовано глинобитну вимостку [Бібіков, 2015-в].

За типом профілювання вінця із заповнення горна можна охарактеризувати як «манжетовидні». З-поміж решти типів кераміки, характерних для XI ст., варто відмітити два фрагменти, що мають закінчення у вигляді вертикально зрізаних площин, із напливами на верхній та нижній гранях. Шийка має незначний вигин назовні. Горщики аналогічного профілювання характерні для об'єктів X ст., наприклад – поховання 80 зі Старокиївської гори [Івакін, 2010, с. 169–172]. В цілому горн може бути датований початком XI ст. [Оленич, 2016-а, с. 250–255].

2. Знайдений у 1990 р горн (об'єкт 102) овальної форми був орієнтований за віссю північ – південь і мав розміри 1,5×1,25 м.

Камера випалу зберіглась на висоту 0,35–0,4 м, дещо вище материка. Сліди дерев'яного каркасу завтовшки 0,15–0,17 м, за допомогою якого було сформовано її стінки, було видно в розрізі останніх, Внутрішній діаметр випалювальної камери становив 0,8 м. Дослідники помилково прийняли виявлений у ній, трохи вище материка, горизонтальний завал глини потужністю 0,1 м, утворений а результаті руйнації склепіння горна, за саме склепіння [Чабай, 1990, рис. 70].

Теплорозподільний блок – решітчаста перегородка – мав товщину 0,15 м і був розташований на 0,3–0,35 м нижче материка. Він був зведений на вертикальній дерев'яній підпорці, від якої по центру топкової камери залишилась стовпова ямка діаметром 0,1 м, такої ж глибини. По периметру перегородки зберіглось п'ять продухів діаметром 0,1 м.

Черинь топкової камери було на 0,8 м заглиблено у материк. Його товщина, як можна судити з креслення, становила близько 0,1 м. Стіни зведено на каркасі, від якого по периметру залишились ямки діаметром 7–10 см, завглибшки 0,1–0,15 м. Оскільки підпорка-«козел» була відсутня, задля більшої стійкості «решітки» тильна стінка топкової камери була діагонально нахилена (знову ж-таки, як видно з креслення). Висота топкової камери дещо зменшувалась до

устя. Останнє було обернене на південь, мало ширину 0,45 м і висоту 0,3 м.

Передгорнова яма також була видовжена за віссю північ – південь і примикала до устя горна. Вона мала трапецієвидну форму, розміри становили 1,8–1,9×1,5–1,6 м. Горизонтальне дно виявлене на глибині 0,65 м. В центральній частині передгоронової ями фіксувалось незначне підвальне заглиблення розмірами 1,6×0,75 м – безпосередньо робоча частина. Вздовж південної стінки ями виявлено три стовпові ями: дві, діаметром 0,1 м, – по кутах, одна, діаметром 5 см, – по центру [Чабай, 1990, с. 34–35] (рис. 37, 2).

Окрім фрагментів керамічних посудин, із заповнення горна походить також п'ять цілих горщиків із вираженим манжетовидним профілюванням. В цілому, більшість вінець мають виражені складнопрофільовані манжети та краї, оформлені у вигляді клиновидного загострення або плавного загладжування з невеликим потовщенням. Кілька вінець закінчуються косим зрізом [Чабай, 1990, с. 71–81]. Подібна кераміка, за матеріалами нововиявлених закритих комплексів Києва, з'являється в першій чверті XI ст., однак лишається у використанні протягом всього століття [Козюба, 2015, с. 11]. Загалом, аналіз керамічного комплексу дозволяє датувати горн в межах першої половини XI ст. З заповнення топки походить також п'ять денець з клеймами у вигляді тризубу.

3. Три горна – №133, 134 і 139 – частково перекривали один одного. Всі вони споруджені у великому (4,3×3,25 м) котловані аморфної форми, очевидно – більш ранньої споруди [Чабай, 1990, рис. 112].

Найбільш раннім був об'єкт 134. Він мав грушовидну форму, звужуючись на північний схід, в бік устя. Довжина горна становила 1,6 м, максимальна ширина – 1,25 м. Північна частина, в районі устя, виявилась зруйнованою пізнім перекопом. Залишки стінок топкової камери, завтовшки 0,1 м, на 0,35–0,4 м здіймались над рівнем череня. Внутрішня частина камери мала підквадратну форму, її розміри – 0,7×0,7 м. Черінь було на 1,0 м заглиблено в материк. Його товщина становила 7 см. По кутах череня виявлено по одній стовповій ямці від каркасу, діаметром 7–8 см, завглибшки 0,1 м [Чабай, 1990, с. 67–86]. Передгорнова яма, на нашу думку, повністю перекривалась ямою об'єкту 133 (рис. 38).

Керамічна колекція представлена вираженими манжетними формами з потовщенням, плавно заглаженим, краєм. Профілі мають характерну «клиновидну» форму. В одному випадку вінець має манжет із косим зрізом по краю. В цілому, набір кераміки дуже характерний для першої половини XI ст. [Чабай, 1990, рис. 136, 137]. Серед численного керамічного матеріалу з заповнення горна виявлено денце зі стилізованим зображенням тризуба.

4. Зверху об'єкт 134 перекривався ще одним горном – об'єктом 133. Від споруди залишилися залишки череню, виявленого на глибині 0,7 м від материка, та двох стінок, розташованих під прямим кутом (очевидно, горн мав прямокутну в плані форму). Решту площі споруди було зруйновано тим же перекопом, котрий пошкодив устя об'єкту 133. Західну стінку простежено частково, на довжину 0,65 м. Північна – мала довжину 1,0 м і різко, також під прямим кутом, повертала до устя. Останнє було орієнтоване на схід і мало довжину 0,2 м. Товщина стінок становила 0,1 м, вони збереглись на висоту 0,2–0,25 м від рівня череня. Товщина череня – 0,03–0,65 м. В двох кутах під ним зафіксовано по стовповій ямці від каркасу, діаметром 0,1 м [Чабай, 1990, с. 61–62].

Попри категоричність авторів розкопок, незвична форма об'єкту, а також його погана збереженість, не дозволяють на всі сто відсотків упевнено інтерпретувати його як гончарний горн.

Підпрямокутна передгорнова яма мала розміри 1,5×1,1 м і була довгою віссю витягнута з заходу на схід. Дно ями знаходилось на одному рівні з черенем горна. В її центральній частині зафіксовано незначне заглиблення неправильної форми – залишки робочої поверхні (рис. 38).

Серед матеріалу із заповнення горну траплялись фрагменти мисок і сковорідки, а також розвал кухонного горщика.

Для керамічного матеріалу характерні форми з вираженими манжетами та косим зрізом по краю. Трапляються тут також манжети із округло заглаженими закінченнями та один фрагмент із «циліндричним» вінцем [Чабай, 1990, с. 128–135]. На нашу думку, датування цього

об'єкту не повинно виходити за межі першої половини – середини XI ст.

Шість горнів віднесено до другого хронологічного етапу.

5. Об'єкт 139 (1990 р.) частково перекрив більш ранній горн – об'єкт 134. Горн мав грушовидну форму. Довжина теплотехнічної споруди за віссю північ – південь – 2,1 м. Максимальна ширина – 1,2 м; у північно-східній частині, перед устям, звужується до 0,7 м, в районі ж самого устя – знову розширюється до 0,9 м.

Від випалювальної камери залишився зовсім незначний фрагмент у північній частині – висотою 5 см, завширшки 0,1 м. Більша частина теплорозподільного блоку також виявилась зруйнованою. Під час спорудження блоку, для його підтримки, було використано каркас, від якого під черенем залишилися чотири стовпові ямки. Ширина продухів становила 6 см. Один із них зберігся повністю, ще три – частково.

Конструкцію топкової камери простежено краще. Фіксуються сліди ремонту: початково товщина стінок горна становила до 0,15 м, потім з внутрішнього боку їх було підмазано додатковим шаром глини потужністю близько 0,1 м. Загальна товщина стін, таким чином склала 0,2–0,25 м; в районі устя звужувались до 0,1 м. Внутрішній об'єм топкової камери мав розміри 0,9×0,8 м, його висота – 0,5 м. Устя мало ширину 0,6 м, висоту – 0,35–0,4 м. Черинь було на 0,7–0,75 м заглиблено нижче материка. Він одношаровий, завтовшки 0,1 м [Чабай, 1990, с. 68–69].

Залишками пов'язаної з об'єктом 139 передгорнкової ями, очевидно, є об'єкт 139-А. Являє собою трапецієвидне заглиблення, довга вісь якого збігається з довгою віссю горна. Довжина ями становить 1,25 м, ширина – 0,7 м, розширюючись у північній частині, в районі устя горна, до 1,2 м. Дно ями розташоване на 0,4 м нижче рівня череня об'єкту 139. Конструктивних елементів не виявлено [Чабай, 1990, с. 69] (рис. 38).

В топковій камері виявлено фрагменти кераміки та цілий горщик. Профілі оформлені у вигляді манжету, що формувався за допомогою «конвертної склейки»: напливна маса краю закручувалась донизу, утворюючи спрощене манжетовидне потовщення [Чабай, 1990, рис. 138–140]. Традиційно, профілювання такого типу датують в межах другої половини XI ст.

6. Об'єкт 7 (2014 р.) мав витягнуту овальну форму, поздовжньою віссю орієнтований з заходу на схід. Зберігся на висоту 0,9 м. Камера випалу мала зовнішні розміри 1,2×1,0 м (рис. 36, 2). Товщина стінок становила 0,1–0,15 м. Теплорозподільний блок виявився майже повністю зруйнованим. Його залишки, завтовшки 0,12–0,15 м, виявлено на висоті 0,3 м від череня. Споруджувався на опалубці з дошок, сліди якої зафіксовано у розрізі горну.

Розміри топкової камери дещо більші – 1,6×1,3 м; найбільше вона розширювалася в середній частині, в районі теплорозподільного блоку. Устя завширшки 0,4 м мало аркоподібну форму і було орієнтовано на схід. В заповненні топкової камери виявлено суцільний завал глини, що утворився внаслідок руйнування «решітки». Під ним зафіксовано тонкий шар попелу. Відсутність слідів золи і вугілля може свідчити про нетривалий період функціонування горну. Ймовірно, об'єкт досить рано вийшов з ладу в результаті завалу «решітки» і більше не використовувався.

Горн запущено в об'єкт попереднього хронологічного періоду, в результаті чого передгорнкова яма злилась з ним; прослідкувати контури останньої не вдалось [Івакін, 2016-б, с. 162] (рис. 39, 2).

У заповненні ями переважають профілі з вираженим манжетом та гострим клиновидним краєм. Зустрічаються також спрощені варіанти манжетів та манжети з плавним заглаженим краєм і невеликою закраїною. У топковій камері виявлено два фрагменти кераміки «курганного» типу з косо зрізаним профілем. У камері випалу також переважають ранні манжетовидні профілі з гострим клиновидним закінченням, загнуті догори при загладженні. Традиційно вважається, що кераміка такого типу з'являється в другій половині X ст. і продовжує існувати в першій половині XI ст. [Сарачев, 2000, с. 232]. До більш пізніх форм із заповнення горна слід віднести профілі з помітно потовщеним краєм. Загладження поверхні оформлене за рахунок значного напливу всередину посудини у вигляді досить масивної закраїни. На думку В.А. Петрашенка, такого типу профілі найбільш типові для другої половини

XI ст. [Петрашенко, 1992, с. 8]. Загальний аналіз комплексу дозволяє датувати горн в межах середини – третьої чверті XI ст.

7. Виявлений 1990 р. об'єкт 81-А являв собою гончарний горн грушоподібної форми. За віссю північний захід – південний схід був видовжений на 2,5 м. Ширина по центру топкової камери становила 1,2 м, в південно-східній частині, в районі устя – 1,05 м.

Внутрішня частина топкової камери мала трапецієвидну форму короткою основою до устя. Товщина стінок камери становила 0,1–0,15 м (потоншувались до устя), ширина устя – 0,45 м.

Черинь принаймні двічі ремонтувався, про що свідчать три окремих рівня його підмазки. Вони мали товщину 3–4 см і були розділені прошарками вугілля, попелу та печини. Нижче череня зафіксовано вісім стовпових ямок від каркасу, діаметром 0,1 м, глибиною 0,1–0,15 м.

Передгорнова яма (об'єкт 82) мала глибину від рівня материка 0,7 м. Нижня, прямокутна, її частина мала розміри 1,75×1,0 м, верхній контур сильно оплив. По кутах зафіксовано по одній стовповій ямці діаметром 6–10 см – залишки обкладки стін або легкого навісу [Чабай, 1990, с. 10–93] (рис. 39, 1).

Кераміка із заповнення випалювальної камери горну має відноситись до періоду функціонування горна 81-Б і буде описана нижче. Матеріал з передгорнкової ями має абсолютно аналогічний характер профілювання, за винятком двох фрагментів тарних посудин із прямим «циліндричним» вінцем [Чабай, 1990, рис. 198–200].

8. Наступний горн (об'єкт 81-Б) було зведено після остаточного виходу з ладу об'єкту 81-А, з використанням північної та західної стінок останнього. Устя горну після перебудови було розвернуте на 90%, на південний захід. В плані він також мав грушовидну форму. Максимальні розміри горна – 2,45×1,45 м, до устя звужувався до 1,05 м. Внутрішня ширина устя – 0,5 м. Товщина стінок становила 6–9 см, лише в місцях прилягання до об'єкту 81-А підмазка незначна (2–3 см). Товщина череню – 3 см, його було на 0,5 м врізано у материк. Вздовж східної стінки під черенем простежено три стовпові ямки такого ж, як і у попередньому випадку, діаметру та глибини.

Підквадратна в плані (1,4×1,4 м) передгорнова яма, що примикала до устя горна, була виявлена на глибині 0,3 м. В кожному з чотирьох кутів і посередині західної стіни знаходились три стовпові ямки діаметром 0,1 м, завглибшки 0,2–0,3 м [Чабай, 1990, с. 92–93] (рис. 39, 1).

Вінця кераміки з камери випалу в цілому досить типові – це «конвертні», підквадратної форми, рудиментовані манжети. Загладжування деяких зразків надало вінцям невиразну напливну закраїну у вигляді тонкого канелюру. Два вінця мають більш виразний загладжений манжет із клиновидним закінченням краю. Найбільш пізній фрагмент демонструє майже повну відсутність манжету, що зберігся лише у вигляді невеликого потовщення. Край також має клиновидне (гостре) закінчення, при загладжуванні загорнуто всередину посудини. Всі вище згадані типи профілів найбільш характерні для другої половини XI ст. [Сарачев, 2000, с. 235], останній може бути датована кінцем XI ст.

Аналогічного типу профілі тарних посудин, а також – фрагмент підправленої на гончарному крузі сковорідки-жаровні, походять також із заповнення передгорнкової ями [Чабай, 1990, рис. 197, 201–202]. На жаль, наявний матеріал не дозволяє більш точно розподілити період існування горна відносно двох передгорнових ям. Очевидно, його перебудова відбулась за досить нетривалий проміжок часу.

9. Об'єкт 6 - глинобитну виробничу споруду, виявлену 2014 р. у південно-західній частині досліджуваної ділянки, зведено у котловані овальної форми розміром 2,4×2,1 м. Зроблено це за допомогою каркасу з прутів, сліди якого збереглись у вигляді концентричних ямок діаметром 4–7 см, розташованих на відстані 0,15–0,17 м одна від одної. Загальні розміри об'єкту становили 2,1×1,55 м, довгою віссю він був орієнтований з півночі на південь. У плані мав грушоподібну форму, звужуючись у південній частині, до устя. Південно-західну частину горну частково знищив перекоп XX ст. Висота збереженої частини теплотехнічного пристрою становила до 1,5 м (рис. 36, 3).

Початково об'єкт мав двоярусну конструкцію і функціонував як гончарний горн, на що

вказують незначні залишки теплорозподільного блоку завтовшки близько 0,2 м (рис. 47, 1: б). Вони зафіксовані по всьому периметру внутрішньої сторони стінки об'єкту на висоті 0,5–0,6 м від череня. Стінки спочатку мали товщину 0,1–0,2 м (рис. 47, 1: а), черинь – 7–10 см (рис. 47, 1: в).

На початку XII ст. об'єкт було перетворено на піч для випалювання вапняку. Решітчасту перегородку було навмисно зруйновано, а стінки з внутрішньої сторони було додатково підмазано потужним шаром глини.

З півдня до теплотехнічного пристрою примикала прямокутна передгорнова яма розмірами 1,4×1,2 м, глибиною 0,8–0,85 м. Вона, вірогідно, існувала на обох етапах функціонування об'єкту. Стіни ями вертикальні, дно – горизонтальне. В її південно-західному та південно-східному кутах зафіксовано стовпові ямки діаметром 0,1 м, завглибшки 0,15 м [Івакін, 2016-б, с. 162–163].

Саме з передгорнковою ями походить найбільш ранній керамічний матеріал. Кількісно тут переважають вінця з заглаженим потовщеним краєм і вираженим манжетом, також поширені профілі з гострим краєм і складним манжетом. Даний матеріал має відноситись до гончарного горну, що активно функціонував протягом середини – другої половини XI ст. Із заповнення ями також походить уламок унікальної посудини, на нашу думку – керамічного рукомийника. Подібний предмет було знайдено на території давньоруського Воїня в кліті XII ст. [Довженок, 1966, с. 83]. Другому етапу функціонування об'єкта відповідає більш пізній (кінець XI – початок XII ст.) матеріал з нашарувань вапняку.

10. Горн, котрий нині музеєфіковано на території Музею давньоруського гончарства, було відкрито у 2004 р. Його було пошкоджено більш пізніми похованнями та траншеєю часів Другої світової війни. У зв'язку з доцільністю музеєфікації горна, його внутрішню конструкцію, а також багато зовнішніх елементів, досліджено не було [Орлов, 2004, с. 3–4]. Набагато більше даних отримано під час додослідження та підготовці до музеєфікації об'єкту, проведених у 2005 р. Утім, через небезпечність руйнування, все-одно не представилось можливості повної розчистки нижньої, заглибленої, частини топкової камери (як ззовні, так і зсередини), практично усіх стінок (окрім залишків внутрішньої стінки випалювальної камери) та котловану запуску.

Горн довгою віссю був орієнтований з півночі на південь. Очевидно, мав форму, близьку до грушовидної: підовальну, майже округлу, основну частину та устя завширшки 1,03–1,2 м, що на 0,25 м виступало на південь.

Залишки випалювальної камери виявлено на глибині 0,3 м від денної поверхні, одразу під шаром дерну, та на висоті 0,2–0,25 м від рівня материка [Довганіч, 2004, с. 107]. Максимальний зовнішній розмір випалювальної камери, ближче до теплорозподільного блоку, – 1,88×1,82 м. Її стіни, що збереглись на висоту 0,17 м, мали товщину 0,2–0,4 м (Р. С. Орлов помилково вважав реальною товщиною стінок їх крихкий внутрішній край, завтовшки 5 см [Орлов, 2004, с. 4]). У тильній, північній, частині вони мали нахил до 50°. Внутрішній простір камери випалу мав площу 1,4×1,3 м.

Теплорозподільний блок, завалений у центральній та південній частинах, мав товщину 5–15 см. При цьому, за спостереженням авторів робіт, ближче до центру споруди не тільки збільшувалась його товщина, але й підвищувався на 3–4 см рівень поверхні. Тобто, він мав обопільно-випуклу форму. Зберіглося два цілих і два частково збережених продухи діаметром 7–9 см.

Максимально зафіксовані зовнішні розміри частково дослідженої топкової камери (розширювалась донизу) становили 2,0×1,95 м. Мала висоту 0,54–0,6 м [Довганіч, 2004, с. 107–108]. Частина заваленої випалювальної камери у топці, щільно забита фрагментами кераміки, була прийнята Р.С. Орловим за черинь горна [Орлов, 2004, с. 4]. За висновками дослідників, попри доволі значні розміри, горн не мав жодної підпорної системи теплопровідного блоку [Готун, 2004, с. 31–32]. Південна частина, в районі устя, була сильно пошкоджена внаслідок вищезгаданих факторів. Устя прямокутної форми мало ширину 0,46–0,5 м, висоту – 0,28–0,3 м. Стінки, ближче до устя, досить товсті: 0,28–0,35 м (загальна ширина горна в цій частині, таким

чином, становила 1,05–1,2 м). У нижній частині заповнення горна, під глиняним завалом, що утворилася внаслідок руйнування частин випалювальної камери і теплорозподільного блоку, виявлено суцільний масив фрагментів давньоруського посуду без слідів використання. На рівні череня зафіксовано суцільний шар попелу завтовшки 2 см. Цікаво, що черінь, за висновками дослідників, являв собою перепалений материковий супісок і лише в північній частині був підмазаний незначним (до 2 см) прошарком глини.

Передгорнова яма, судячи з креслень 2004 р., мала довжину близько 1,8 м (західна частина буда зруйнована воєнною траншеєю). Дослідження 2005 р. виявили в північній частині ями, по ширині устя, шар прокалу [Довганіч, 2004, с. 108–110].

В заповненні передгорнної ями виявлено фрагменти кераміки зі складним профільованим манжетом та потовщеним загладеним краєм, оформленим у вигляді напливної закраїни. В комплексі також представлені вінця з косим зрізом та рудиментованим манжетом, а також один фрагмент із профілем, що оформлений у вигляді вертикального «зубчика». В цілому ці зразки можуть датуватися кінцем XI – початком XII ст. [Петрашенко, 1992, с. 60]. Керамічний матеріал з топкової камери нечисленний. Одне вінце відноситься до типу зі спрощеним манжетом та косим зрізом, котрий з'являється у першій половині XI ст. і має досить довгий період побутування [Козюба, 2015, с. 11]. Інші профілі стилістично подібні до першого, але мають деякі відмінності. Вони належали середньо великим тарним посудинам із циліндричним вінцем, що поширені у другій половині – кінці XI ст. Про цю дату функціонування горна опосередковано може свідчити й наявність великої кількості ручок, що також набувають популярності в цей часовий відрізок.

11. До третього хронологічного етапу належить об'єкт 130, виявлений під час робіт 1990 р. Горн був орієнтований за віссю захід – схід і мав овальну форму з видовженим (0,75 м) устям з західної сторони. Загальна довжина теплотехнічної споруди – 3,15 м, максимальна ширина (в районі випалювальної камери) – 2,05 м. Біля устя в західній частині завширшки 0,65 м, далі на схід потовщується до 1,25 м. Горн зведено в котловані завглибшки від материка 1,0 м.

Випалювальна камера знаходилась вище рівня материка і збереглась лише на висоту 0,1 м. Товщина її стінок – близько 0,1–0,12 м. За спостереженням авторів розкопок, камера випалу, що мала напівсферичну форму, зводилась за допомогою дерев'яних стовпчиків, заглиблення від яких, діаметром 0,2–0,22 м, фіксувались на рівні «решітки».

Теплорозподільний блок з продухами виявлено на рівні материка, товщина його становила 0,15–0,2 м. Всього фіксується 12 отворів-продухів діаметром 0,1 м, розташованих на відстані 0,25 м від стінок випалювальної камери та такій же відстані один від одного. Ще два продухи такого ж діаметру виявлено ближче до центру «решітки». Таким чином, це – єдиний вишгородський горн, теплорозподільний блок якого зберігся повністю, з усіма продухами.

Зводився він за допомогою підпорної стінки – «козла». Останній проходить за довгою віссю і розділяє топкову камеру навпіл. Довжина «козла» та топки – 2,25 м, висота – 1,0 м. Ширина в нижній частині становить 0,5 м, у середній – 0,3 м, у верхній – 0,45 м.

Фіксується два окремих шари ремонту-підмазки топкової камери. Початково, стіни мали товщину 0,11–0,15 м. На нашу думку, цьому хронологічному етапу відповідала ще одна, попередня, «решітка», що не зберіглась. Після цього, з внутрішнього боку стіни було додатково підмазано потужним (0,15–0,25 м) шаром глини, а також споруджено новий теплорозподільний блок. Стінки увігнуті і у верхній частині разом з козлом утворюють аркоподібну форму. На останньому етапі функціонування ширина обох каналів топкової камери складала 0,45–0,5 м, а товщина її стінок – до 0,4 м. Ширина входу до устя – 0,55 м, висота – 0,75–0,8 м.

Черінь має три рівня підмазки, завтовшки по 0,1–0,15 м (кожний наступний – потужніший). При цьому, другий шар підмазки череню безпосередньо передує другому шару підмазки стінок (котрі прямо на нього і опирались), а третій його перекиває. Верхній рівень череня виявлено на 0,5 м нижче материка (рис. 40, 1).

Передгорнова яма (об'єкт 130-А) мала неправильну чотирикутну форму. З заходу примикала до устя горна, котре частково в неї заходить. Розміри ями – 2,3×2,0 м, довгою віссю

орієнтована з півночі на південь. Глибина від материка – 0,6–0,75 м. В центральній частині з заходу на схід виявлено глиняну обмазку завтовшки 0,12–0,15 м. Вона на 1,6–1,7 м простягається з заходу на схід і виходить до устя горна. Автори розкопок припускали, що обмазка являє собою залишки зруйнованої частини устя. Однак, в такому випадку його загальна довжина складала б майже 2,5 м! Швидше за все, ми маємо справу з вимосткою робочої частини передгорнної ями, що фіксувалась під час досліджень інших гончарних горнів. Під західною стінкою виявлено було дві стовпові ями, діаметром 0,15 м глибиною 0,4–0,45 м від рівня дна ями [Чабай, 1990, с. 158–161]. Заповнення передгорнної ями було набагато насиченішим керамічним матеріалом. Окрім уламків посуду, з заповнення походило 35 фрагментів плиток підлоги.

Окрім вінець з манжетовидним потовщенням із закраїною, відігнутою догори чи всередину, виявлено кльовоподібний із закраїною та косозрізаний від посудини з прямою шийкою [Чабай, 1990, рис. 197, 301], що дозволяє датувати його початком XII ст.

12. Четвертий етап еволюції гончарних горнів представлений двома теплотехнічними спорудами. Чудово збережений гончарний горн (об'єкт 2-а, 2015-2016 рр.) мав грушоподібну форму, довгою віссю був орієнтований з півночі на південь (рис. 36, 4). Північна частина теплотехнічного пристрою виходила за межі досліджуваної ділянки, під Старосільський провулок. Вирахувати загальну довжину горна – приблизно 2,55–2,65 м – дозволила вибірка топкової камери підбоєм. Максимальна ширина (по центру випалювальної камери) становила 1,8 м; в південній частині, до устя, об'єкт звужувався до 1,25 м. Устя, орієнтоване на південь, мало ширину 0,35 м і висоту 0,5 м. Стіни збереглися на висоту до 1,05 м. Споруджені вони були за допомогою каркасу з гілок, вертикальні ямки від яких діаметром 5–8 см фіксувалися під черенем. Крім того, ближче до устя виявлено дві ямки більших розмірів – 0,15×0,1 м.

На першому етапі об'єкт був однокамерним. Товщина стін становила 0,15–0,25 м (рис. 47, 2: а). Нижня частина заповнення теплотехнічної споруди являла собою потужний – до 0,45 м – шар вапна (рис. 47, 2: в). Беручи до уваги й саму конструкцію об'єкту 2-а, можемо з упевненістю інтерпретувати його на першому етапі функціонування як піч для випалювання вапняку. Черінь підмазано шаром глини потужністю 0,07–0,1 м. По центру споруди, по її довгій вісі, в черені фіксується широка виїмка завглибшки до 0,4 м, також заповнена вапном, яка, вочевидь, використовувалась як канал для вивантажування вапна (рис. 47, 2: б).

На другому етапі експлуатації об'єкту 2-а він був перетворений на двоярусний гончарний горн. Було споруджено теплорозподільний блок з продухами, котрий відділяв випалювальну камеру від топкової та підтримувався за допомогою масивного «козла» (рис. 47, 2: з).

Внутрішній простір овальної в плані випалювальної камери мав ширину 1,45 м та, вочевидь, дещо більшу довжину. Він був майже повністю заповнений фрагментами зруйнованого склепіння горна.

Теплорозподільний блок – «решітку» – було виявлено на висоті 0,6 м від череня. При його спорудженні було використано дерев'яну опалубку, котра підтримувала його знизу: тут виразно простежуються відбитки кори. Опалубка мала згоріти після першого обпалу горна. На відстані 0,32–0,41 м від стінки випалювальної камери, паралельно їй, та приблизно на однаковій відстані один від одного (0,2–0,22 м) в «решітці» виявлено чотири розташованих півколом отвори-продухи діаметром 8–10 см. Ближче до північної частини теплорозподільний блок провалився.

Підпорну стінку – козел – було встановлено прямо на міцному шарі вапна, утвореному під час попереднього етапу експлуатації об'єкту. Вона мала розміри 0,75×0,2–0,25 м, заввишки становила 0,45–0,55 м і на 0,2 м не доходила до північної, тильної, стінки горна. Підпорна стінка розділяла топкову камеру навпіл. Максимальна ширина західної половини топки становила 0,42 м, східної – 0,47 м; висота – 0,4 та 0,45 м відповідно. Кожна з них мала аркоподібну форму, що мало забезпечувати додаткову стійкість теплорозподільного блоку (рис. 47, 2: е). Для цього стінки об'єкту з внутрішньої сторони було підмазано додатковим шаром глини потужністю 7–13 см, що також упирався прямо в прошарок вапна (рис. 47, 2: д).

Останній, третій етап функціонування об'єкту 2-а пов'язаний з ремонтними роботами (імовірно, в результаті завалу «решітки»). Стіни топкової камери з внутрішнього боку ще раз підмазано шаром глини потужністю до 0,13 м. Загальна товщина стін, таким чином, складала 0,4–0,45 м, а максимальна ширина кожної половини топкової камери зменшилась до 0,3 та 0,4 м відповідно. Заповнення топкової камери являло собою гумусований супісок з фрагментами керамічних виробів та завалених стін горна. Крім того, в деяких місцях помічено незначні, локальні, підмазки (вірогідно – в місцях тріщин). Як і на попередньому етапі, черенем фактично слугував шар вапна, що лишився після зміни призначення об'єкту.

Нижня частина квадратної в плані передгорнкової ями мала розмірами 1,3×1,3 м і була на 1,05–1,1 м заглиблена в материк. В південно-західному та південно-східному її кутах, досліджених у 2014 р. виявлено по одній стовповій ямці діаметром 0,2 м – залишки легкого навісу. З заходу, півдня та сходу до нижньої частини ями на висоті 0,5–0,6 м примикала сходинка завширшки 0,3–0,7 м з аморфним зовнішнім контуром. На сходинці, у тих самих кутах, також зафіксовано по стовповій ямці, діаметром 0,15 м, – вірогідно, результат перебудови навісу. Середню частину заповнення ями повністю перекривав потужний завал глини, вище якого було знайдено кілька повних розвалів кухонних горщиків, а також дві цілі форми. Тут же було виявлено два денця горщиків з клеймами у вигляді знаку Рюриковичів.

У верхньому горизонті заповнення ями з-поміж значної кількості манжетовидних профілів присутні два типи, притаманні для більш пізнього часу. До першого слід віднести посудини з прямим вертикальними, трохи відігнутими назовні, вінцями, завершення котрих оформлені у вигляді косоного зрізу з невеликим «канелюром» внутрішнього напливу. На поселенні Ліскове подібна кераміка в цілому характерна для XII ст. [Південноруське село, 1997, с. 84], як і на поселенні Григорівка [Петрашенко, 1992, с. 58]. До другої категорії відносимо середньовідхилені назовні вінця, край яких оформлений у вигляді заглаженого зрізу, де наплив глиняної маси витягнутий назовні у формі вираженого «зубчику». Цей профіль слід віднести до типу 11 за І.Г. Сарачевим [Сарачев, 2000, с. 235], також він близький до типу 10 за В.О. Петрашенко [Петрашенко, 1992, с. 58]. Датувати його слід в межах першої половини XII ст. Керамічний комплекс із заповнення топкової камери гончарного горна не дуже відрізняється від виявленого у верхній частині передгорнкової ями. Домінують профілі із «зубчиком», із вертикальним вінцем, відігнутих назовні, та заглаженим манжетом з косим зрізом. Очевидно, що ці фрагменти стосуються останнього періоду функціонування об'єкту 2-а. Більш ранній матеріал дає шар вапна.

13. До цього ж хронологічного етапу зараховуємо горн 2 з розкопок 1936 р. Камера випалу та теплорозподільний блок не збереглись. Форму горна охарактеризовано як «видовжено-трапецієвидну». Споруда була видовжена з півночі на південь на 3,86 м. Ширина в округлій тильній частині – 2,38 м, в районі устя – 1,5 м. Поздовжня підпорна стінка-козел, що підтримувала теплорозподільний блок («решітку») і розділяла топкову камеру навпіл, зберіглась на висоту 0,18–0,22 м (рис. 47, 3: а). Ширина козла – 0,5–0,57 м; в південній частині, біля устя, звужувався до 0,35 м. Дві половини топкової камери становили завдовжки 2,75 і 2,95 м, завширшки – 0,33–0,37 і 0,27–0,44 м відповідно. Вони також звужувались в районі устя і, зрештою, з'єднувались, утворюючи топку периферійної дії завдовжки приблизно 0,5 м. З заповнення походять дві мініатюрні посудинки.

Під черенем топкової камери горна, що являв собою «скупчення шлаків, кераміки та печини», виявлено суцільний масив обпаленої глини (рис. 47, 3: в). Нижче нього ще приблизно на 0,5 м продовжувалось заповнення. Т.М. Мовчанівський в цілому вірно трактував цей масив як завал більш раннього горна. Після цього відбувся ремонт: стіни топкової камери було залишено, а козел, що мав підтримувати «решітку», було поставлено прямо на заповнення.

Однак, варто звернути увагу на потужні шари «вапнякуватої маси з білими вкрапленнями», виявлені як над завалом, так і під ним (рис. 47, 3: б) [Мовчанівський, 1936, с. 86–89]. Як і об'єкт 2-а, горн 2 з розкопок 1936 р. спочатку мав однокамерну конструкцію і служив піччю для випалювання вапняку. Функціонування об'єктів ми пов'язуємо з фінальним етапом спорудження церкви-мавзолею свв. Бориса і Гліба (завершене у 1112 р). Відповідно, в

якості гончарних горнів вони почали використовуватись після цієї дати.

14. Для найбільш пізнього гончарного горна, виявлено у 2000 р. на північний захід від городища, ми виділяємо окремих, п'ятий, хронологічний етап. На момент приходу археологів було вирито котлован і закладено бетонний фундамент, який знищив, у тому числі, більшу половину гончарного горна округлої форми. Збереглась північна частина теплотехнічного пристрою, куди виходило видовжене устя. Це – єдиний вишгородський горн, відкритий поза територією південного посаду в урочищі Гончарі. Інших археологічних об'єктів під час зачистки стін котловану не виявлено.

Реконструйований діаметр випалювальної камери становив 1,8 м. На висоту 0,2 м збереглась стіна камери завтовшки 0,1 м.

Частково зруйнований теплорозподільний блок мав ширину 0,1 м. Фіксувались сліди ремонтів у вигляді чотирьох послідовних нашарувань глиняного розчину потужністю до 5 см. Продухи на збереженій частині теплорозподільного блоку зафіксувати не вдалось, що, на думку дослідників, може свідчити про невелику їх кількість.

Цікаво, що топкова камера мала значно менший діаметр – близько 1,2 м, що надавало профілю горна свого роду «грибоподібної» форми. Висота камери – 0,25–0,35 м. Стінки товщиною 0,1–0,15 м були обпалені до яскраво-червоного кольору і ошлаковані. Розчищено північний край козла, що мав товщину 0,25 м, по центру звужуючись до 0,2 м. Автори розкопок реконструювали козел як центральний опорний стовп, однак його несиметричне (близько до устя) розташування схиляє до варіанту поздовжньої підпорної стінки. Аркоподібне устя, орієнтоване на північ, мало довжину близько 1,0 м, хоча повністю оконтурити його не вдалося. Максимальна ширина – 0,45 м, висота – 0,35–0,4 м, підмазане шаром глини завтовшки 5–8 см (рис. 40, 1).

Заповнення топкової камери являло собою однорідний гумусований супісок з вугликами, фрагментами печини та кухонного посуду. Також знайдено чотири уламки плінфи сіро-брунатного кольору з залишками скріплюючого розчину [Ольговський, 2000, с. 4–6.]. Відомо про існування у Вишгороді тільки однієї мурованої споруди – церкви свв. Бориса і Гліба. Отже, датувати горн слід не раніше останнього десятиліття XI ст. – часу першої руйнації храму.

Керамічний матеріал вказує на ще пізнішу дату. Більша частина зразків із топкової камери мають заглажене всередину, у вигляді масивної закраїни. Потовщення краю відсутні, шийка плавно вигнута під невеликим кутом назовні. Найбільш ранні зразки посуду, профільованого таким чином, з'являються, ймовірно, близько другої чверті XII ст. і лишаються надзвичайно поширеними і в першій половині XIII ст. [Петрашенко, 1992, с. 60; Сарачев, 2000, с. 235]. Серед колекції слід виділити два профілі, що крім масивної закраїни під кришку мають також потовщення вінця із зовнішнього боку посудини, утворюючи масивний, майже округлий, валик. Шийка профілю – струнка, також відігнута назовні під незначним кутом. Традиційним для давньоруських пам'яток Середнього Подніпров'я є датування таких профілів в межах кінця XII – першої половини XIII ст. [Петрашенко, 1992, с. 60; Сарачев, 2000, с. 235]. Однак його поява, ймовірно, відноситься до другої половини XII ст. Отже, найбільш коректно відносити даний гончарний комплекс до цього періоду.

15. Частину виявлених горнів датувати не вдається. В цю групу було об'єднано гончарні горни, керамічний або інший датуючий матеріал з яких, по тих чи інших причинах, не зберігся. До них відносимо споруди, виявлені в 1930-х рр.: невдовзі після проведення розкопок їх авторів було заарештовано і страчено, а більшість здобутої речової колекції не збереглась. Про результати робіт 1960-х і 1990-х рр. відомо лише з коротких публікацій. Матеріали останніх мають зберігатись у Вишгородському історико-культурному заповіднику, однак, наразі відшукати їх не вдалось.

Горн 1 1936 р. було врізано в західний схил згаданого яру, а устя топкової камери, обернене на схід, вірогідно, виходило прямо на схил. На довжину 1,6 м збереглась лише західна, тильна, частина, підпрямокутна в плані.

Майже не збереглась і випалювальна камера; лише її західну стінку, завширшки 0,12–0,2 м, простежено на висоту 0,2–0,25 м. Внутрішня частина випалювальної камери мала округлу

форму, її діаметр – 1,65 м.

Частина «дірчатої решітки» – теплорозподільного блоку – була виявлена на глибині 0,27 м. Вона мала товщину 0,1–0,16 м (як видно з розрізу, нижня частина решітки утворювала арки над обома половинами топкової камери). Три збережені отвори-продухи («дірки»), розташовані півколом на відстані 0,14–0,32 м від стінки випалювальної камери та 0,24–0,5 м – один від іншого, мали діаметр 6–9 см.

Стіни топкової камери мали товщину 0,35–0,48 м; козел – ширину 0,3–0,35 м і висоту 0,46–0,53 м. Дві половини самої камери були завширшки 0,52 і 0,47 м, заввишки 0,55 і 0,56 м відповідно. Таким чином, максимальна загальна ширина теплотехнічного пристрою становила 2,03 м. Горн зведено на черені завтовшки 0,1–0,15 м (рис. 41, 1). В заповненні топкової було виявлено уламки горщиків з лінійним та хвилястим орнаментом, а також половина невеликої миски. За керамічним матеріалом Т.М. Мовчанівський датував споруду XII ст. [Мовчанівський, 1936, с. 86].

16. 1937 р. виявлено глинобитну споруду грушовидної форми. була на 3,25 м видовжена за віссю північ – південь і виходила устям до схилу яру, на північ. Ширина становила близько 2,0 м. Збереглась нижня частина гончарного горна. Лише у східній частині виявлено незначні залишки теплорозподільного блоку («решітки-перекриття») завтовшки 7–9 см. На відміну від горнів, виявлених у 1936 р., жодних креслеників та фото, на жаль, не збереглося.

Не зовсім зрозумілим є опис завалу тонких плиток з пісковик, котрими, на думку Т.М. Мовчанівського, закладалась випалювальна камера: «плитки очевидно були використані у побудові тильної частини горна де робилася закладка і виборка керамічної продукції» [Мовчанівський, 1937, с. 2–3]. Р.С. Орлов, підтримуючи гіпотезу автора розкопок, вважав ці плитки найцікавішим елементом конструкції горна [Орлов, 2003, с. 39]. Очевидно, що використовувати для подібних цілей пісковик було б недоцільно, адже під дією відкритого вогню він швидко тріскається. Та й покладів цієї породи поблизу Вишгорода немає. Цілком можливо, що дослідники прийняли за пісковик, знову ж таки, плитки вапняку, призначеного для випалювання.

Стіни топкової камери горна були завтовшки 0,2–0,3 м. Підпорна стінка товщиною 0,35 м, що розділяла топкову камеру навпіл, фіксувались на висоту 0,26–0,32 м. Краще зберігся західний канал топки. Завширшки він був 0,3–0,33 м (у західній частині), заввишки – 0,4 м. Ширина устя («входу») становила 0,46–0,87 м. В топковій камері виявлено трапецієвидну глиняну плитку з двома отворами для підвішування, якою, як вважали дослідники, затулялося устя [Мовчанівський, 1937, с. 3]. Розміри предмету – 350×150–200 мм, товщина – 27–27 мм. Наразі аналогічних знахідок у давньоруській археології не зафіксовано. Як відомо, через устя до топкової камери нагніталось повітря, а тому закривати його мало сенс лише на останньому етапі випалу, коли всередині горна досягнуто критичної температури. Не виключена також інтерпретація даного предмету як декоративної черепиці, хоча серед пам'яток домонгольського часу глиняна черепиця зустрічалась лише під час досліджень Десятинної церкви [Каргер, 1952-а, с. 12–13].

17. Коротко повідомляється про розкопки 1960-х рр. двоярусного гончарного горна, керамічний матеріал з якого було віднесено до XII–XIII ст. [Толочко, 1989, с. 118].

18. Споруду, розкопану 1990 р. Р.С. Орловим, зведено у котловані завглибшки 1,05 м від рівня материка. Довгою віссю горн був орієнтований за віссю захід–схід. Свого часу він зазнавав капітального ремонту, внаслідок чого зафіксовано два різночасових устя та, відповідно, дві передгорнові ями.

Овальна в плані випалювальна камера мала розміри 1,6×1,4 м, зберіглась лише на висоту 5 см. Товщина стінок становила 0,1–0,15 м. Решічастий теплорозподільний блок мав товщину 0,2 м. Один канал-продух зберігся повністю, ще чотири – частково. Вони мали діаметр 0,1–0,15 м. На жаль, якому з етапів функціонування горна відповідають описані залишки випалювальної камери та решітки, не зазначається.

Топкова камера, заввишки 0,85 м, була розташована точно під випалювальною. Основна

її частина мала аналогічні розміри. Залишки будь-яких підпорок не зафіксовані. На першому етапі топкова камера була орієнтована устям на схід. Устя мало довжину 0,6 м, ширину – 0,7 м.

Передгорновою ямою на цьому етапі слугувало розташоване на схід від горна прямокутне заглиблення розмірами 2,3×1,7 м, глибиною 0,95 м. В північно-західному та південно-західному кутах фіксувалися стовпові ямки діаметром 0,2 м, глибиною 0,3–0,4 м.

На другому етапі функціонування споруди стіни топкової камери було підмазано шаром глини потужністю до 0,15 м, а з західного боку зроблено нове устя, довжиною 0,6 м, шириною 0,9 м. Отже, на обох етапах загальна довжина теплотехнічного пристрою складала близько 2,2 м. Нарешті, під час останнього ремонту на стіни топки було додатково нанесено ще один шар глиняної підмазки, товщиною до 0,2 м. Її внутрішня ширина, таким чином, зменшилась до 0,6 м.

Західна передгорнова яма підпрямокурної форми мала розміри 2,8×2,8 м і глибину від материка 1,3 м. Південно-західний її кут виходив за межі розкопу, в трьох інших кутах простежено по одній стовповій ямі діаметром 0,25 м, глибиною 0,6–0,7 м. Обидві передгорнові ями були заповнені темно-сірим супіском з фрагментами печини, вугликами та прошарками золи (рис. 40, 2).

На чотирьох денцях зустрічаються клейма зі стилізованим зображенням тризуба [Орлов, 2003, с. 60].

19. Горн, досліджений 1992 р., мав грушеподібну форму, був витягнутий за віссю захід – схід. Загальні розміри споруди – 3,4×1,9 м.

Камера випалу зберіглась на висоту лише кілька сантиметрів. Вона мала округлу форму діаметром 1,9 м, товщина стінок становила 0,2 м.

Над північною стіною топки зафіксовано частину теплорозподільного блоку завтовшки 0,15 м. Його верх розташовувався приблизно на рівні материка. Збереглося п'ять отворів-продухів. Вони мали діаметр 0,1 м і, як видно з креслення, були розташовані на відстані 0,15–0,25 м від стіни топкової камери та один від одного.

Висота топкової камери – 0,8 м. Її внутрішній простір, завширшки 1,4 м, був розділений надвоє «козлом» – підпорною стіною завдовжки 2,0 м, завширшки 0,25 м. Швидше за все, підпорна стіна дещо не доходила до східної, тильної, стіни топкової камери, але горн у цій частині сильно пошкоджений. Устям горн був орієнтований на захід. Його довжина – близько 1,5 м (загальна довжина топкової камери, таким чином, становили майже 3 м). Внутрішня частина топки в районі устя звужувалася до 0,6 м. Черинь мав товщину 5–10 см. Жодної інформації про характер заповнення горна не збереглося.

Спостерігаються сліди ремонту: стіни, що початково мали товщину до 0,2 м, з внутрішнього боку було двічі підмазано шарами глини потужністю до 0,15 м кожний. За спостереженням авторів розкопок, саме під час останнього ремонту було наново збудовано вищеописані «козел» та «решітку».

З заходу до об'єкту примикала передгорнова яма завширшки понад 2,0 м (виходила за межі розкопу) [Орлов, 2003, с. 62].

20. 1995 р. розкопано горн грушеподібної форми, котрий зведено у котловані глибиною 0,5–0,6 м. Загальні розміри споруди – 2,6×1,8 м, була орієнтована за віссю північний захід – південний схід (рис. 11).

Стінки випалювальної камери мали товщину 8–10 см і збереглися на висоту 0,2 м. Камера мала округлу форму діаметром 1,6–1,7 м.

Дуже добре зберігся теплорозподільний блок завтовшки 0,1 м. На відстані 0,26–0,4 м один від одного зафіксовано сім продухів діаметром 0,1 м.

Підтримувався теплорозподільний блок за допомогою підпорної стіни довжиною 0,9 м, завширшки 0,2 м. Нижня, топкова, камера, мала висоту 0,4 – 0,5 м. Внутрішній простір топкової камери, розділений підпоркою навпіл, становив 2,2×0,9 м. Устя мало довжину 0,9 м і ширину 0,4 м.

Підгорнова яма прямокутної форми мала розміри 1,4×1,2 м, глибина – 0,8 м від рівня материка [Орлов, 2003, с. 62–63] (рис. 41, 3).

21. Для розуміння масштабів вишгородського гончарного виробництва мають значення і дані різних років про майже зруйновані горни, а також – такі, що були візуально зафіксовані, але не досліджені. На відміну від попередньої групи, ці дані не несуть жодної інформації про конструкцію горнів.

Численні пічні викиди зафіксовано 1936 р. в схилі яру в районі сучасної греко-католицької церкви та вздовж дороги, що вела до нього [Мовчанівський, 1937-б, с. 80–81]. Два з них, обрані для дослідження, виявились гончарними горнами.

22. 1947 р. виявлено підквадратну споруду розмірами 3,6×3,6 м, на 0,5 м заглиблену нижче материка. В центрі неї знаходився великий (1,6×1,5 м) округлий розвал печини. З заповнення споруди походив численний керамічний матеріал, зокрема – денце з клеймом у вигляді знаку Рюриковичів. Останній В.Й. Довженок вважав тотожним гербу на монетах Володимира Святославича, хоча, на нашу думку, він радше схожий на герб Святополка Окаянного. Саму ж споруду дослідник небезпідставно розглядав як зруйнований гончарний горн [Довженок, 1952, с. 16–17]. Можна обережно датувати його першою чвертю XI ст., хоча згадане денце могло потрапити до заповнення споруди випадково.

23. У 1960-х рр., окрім розкопаного горна, під час обстеження посаду також виявлено близько п'ятнадцяти округлих плям випаленої глини, котрі яскраво виділялись на фоні оранки. Підйомний матеріал дослідники також датували XII–XIII ст. [Толочко, 1989, с. 188].

24. Два горни, знайдені Р.С. Орловим 1992 р. по вул. Першотравневій (Межигірського Спасу), 9 на відстані 11 м один від одного, виявились практично повністю зруйнованими. Не вдалося встановити навіть конструкцію топкової камери. До одного з розвалів примикала передгорнова яма. В розвалі іншого, окрім гончарної кераміки, виявлено фрагменти ліпного посуду роменської культури [Орлов, 2003, с. 61].

25. 2008 р. обстежено ділянку по вул. Межигірського Спасу, в 100 м на схід від Музею давньоруського гончарства. Залишки давньоруських горнів було зафіксовано в зруйнованому будівельним котлованом шарі [Петраускас, 2010, с. 79].

26. До числа зруйнованих горнів відноситься об'єкт 15 2014 р. Горн, розташований в південно-західній частині ділянки, виявився практично повністю зруйнованим перекопом ХХ ст. На дні останнього, на глибині 0,7 м від рівня материка, виявлено залишки череня, а в заповненні траплялись численні фрагменти печини [Івакін, 2016-б, с. 162].

В–2. Металургійні горни

Урочище Нижні Дорогожичі

27. Споруда, розташована в південно-східній частині ділянки («Яма 23»), була сильно пошкоджена внаслідок будівельних робіт; західна та південна частини були зрізані нижче рівня підлоги. Контур зафіксовано у вигляді неправильного чотирикутника розмірами 4,0–4,75×3,25 м, хоча початково, за припущеннями авторів розкопок, він міг мати прямокутну форму розмірами 4,75×4,0 м. Найбільша глибина (біля північної стінки) становила 1,22 м, стінки – майже вертикальні. В центральній та східній частинах розчищено дві стовпові ямки, на основі чого зроблено висновок про центричну («шалашевидну») конструкцію перекриття.

Основна частина заповнення була насичена матеріалом і являла собою темно-сірий супісок зі значною кількістю вуглинок, дрібних шлаків та сильно перепаленої глиняної обмазки. На підлозі виявлено пляму золистого супіску завтовшки до 0,2 м, по центру якої розчищено скупчення вугілля, золи та металургічних шлаків діаметром до 0,55 м. Зверху пляму золистого супіску перекривала лінза, також із золи та вугілля. В заповненні знайдено фрагмент керамічного сопла. Крім того, звідси походить тильна частина зубила завдовжки 75 мм з відпиляним робочим краєм, кільце діаметром 46 мм з мідного дроту завтовшки 4 мм, скручений шматок мідного дроту діаметром 2 мм та фрагмент деревообробного ножа [Дорофеев, 1989, с. 10–12].

Більше половини знайдених у заповненні ями вінець мають клювовидну форму, що дозволяє датувати її першою половиною XII ст. [Сарачев, 2000, с. 235; Петрашенко, 2005-а, с. 58]. Також зустрічаються манжетовидні вінця та фрагменти з краєм, оформленим у вигляді

круглого валика.

Дослідники гіпотетично трактували яму 23 як залишки кузні, хоча на нашу думку, виявлений комплекс являє собою розібраний сиродутний горн одноразового використання, збудований у споруді більш раннього часу.

28. Споруджений на північно-східному краю ділянки, об'єкт овальної форми, що отримав шифр «яма 24», мав розміри 1,55×1,25 м і частково перерізав житлову споруду XI ст. Стінки – майже вертикальні, висотою 0,75 м; дно – горизонтальне. В темно-сірому вуглистому супіску, що являв собою основне заповнення ями, зустрічалась велика кількість залізобитих шлаків. В центральній частині об'єкту на рівні материка виявлене кільцеподібне скупчення вугілля і обпаленої глини діаметром 1,0 м, завширшки 5–10 см – залишки зруйнованого металургійного горна [Дорофеев, 1989, с. 12–13].

29. Овальна «яма 25» розмірами 1,55×1,3 м, завглибшки 0,6 м, була виявлена в 3 м західніше ями 24. Як і остання, була заповнена темно-сірим вуглистим супіском з металургійними шлаками. Зачисткою на рівні виявлення в центрі плями об'єкту зафіксовано скупчення вуглинок та печини у вигляді півкільця діаметром 0,75 м, шириною 5–15 см [Дорофеев, 1989, с. 13].

Два останніх об'єкти були розташовані поруч. Майже ідентичними є не лише характер їх заповнення, але й параметри. Поодинокі уламки манжетовидних вінець XI ст., виявлених у заповненні ям, не дозволяють надійно їх датувати, однак можна припустити, що вони є хронологічно близькими. В обох випадках залишки теплотехнічного пристрою краще простежувались у верхній частині заповнення ям, що легко пояснити, уявивши, що після завершення сиродутного процесу нижні частини горнів частково розбирались для вивантажування отриманого губчастого заліза. Отже, вони відносяться до категорії горнів одноразового використання.

30. «Яма 26» була влаштована на схилі давньої промощі в північно-західній частині розкопу. В плані являла собою неправильну округлість діаметром в поперечнику 1,7 м. Мала вертикальні стінки, висотою 0,8 м, та горизонтальне дно. Інтенсивно чорне вуглисте заповнення ями включало в себе металургійні шлаки та обпалену глину. В середній частині заповнення зафіксовано прошарок потужністю до 0,2 м, ще більше насичений вугіллям, шлаками та обпаленою глиною. Аналогічний прошарок перекивав центральну частину дна ями. Подібна стратиграфічна ситуація може свідчити про те, що виробнича споруда функціонувала протягом досить тривалого періоду, при цьому сиродутний горн кілька разів розбирався і відбудовувався наново, тобто мав одноразове використання. Серед численного матеріалу з заповнення ями варто виділити знахідки, пов'язані з металообробкою: точильний брусок зі світло-сірого сланцю, дві смушки міді з листа завтовшки 2 мм та три фрагменти бронзових пластинок [Дорофеев, 1989, с. 13–14]. Серед керамічного матеріалу переважають вінця з добре вираженим манжетом і потовщеним краєм другої половини – кінця XI ст. Нерідко на стінках посудин було помітно сліди іржі. Вочевидь, у горщиках-муфелях також виплавляли залізо, або здійснювали його цементацію.

31. «Яма 27» розташована в 1 м північніше попередньої. Являла собою округлу яму діаметром 0,5 м, глибиною 0,4 м, з вертикальними стінками та горизонтальним дном. У нижній частині яма мала вуглисте заповнення з включенням шлаків та обпаленої глини. Скоріше за все, являє собою залишки металургійного горна ямного типу. В описі об'єкту сказано, що у його заповненні траплялись манжетовидні вінця, але їх рисунки відсутні.

«Квартал металургів»

32. Вперше виробничі об'єкти у Вишгороді було розкопано 1935 р. на ділянці найбільш північного виступу плато городища (шурф Д/1935). Більша частина землянки 1 виявилась знищеною урвищем. В 3,0 м від нього зафіксовано зруйнований черинь розмірами 0,95×0,9 м з прошарками попелу й вугілля, заповнений численними залізними шлаками (біля 25–30), уламками печини та злитками свинцю. Підлога, підмазана глиною, знаходилась на глибині 0,7–0,8 м від денної поверхні [Мовчанівський, 1935-а, с. 108–111]. На рівні череня,

впритул до нього, підлога заглиблювалась на 0,8–0,85 м, утворюючи східчасту конструкцію. Від півночного розвалу це заглиблення простежене на 2,5 м на захід. Фіксувався потужний прошарок попелу з вугликами, кістки. Дослідники прийняли заглиблення за залишки більш пізньої споруди [Голубєва, 1935, карт. 8; Мавчанівський, 1935, с. 109].

Біля череня виявлено глиняну лячку з округлим дном та свинцеву пластину в залізному кільці діаметром 57×53 мм, товщиною 10 мм [Голубєва, 1935, карт. 8]. За призначенням пластина може являтися подушкою для тиснення щитків колтів (вдавлення відповідного розміру та форми – на одній із її сторін) [Рыбаков, 1948, с. 301] і датуватись початком XIII ст. [Голубєва, 1968, с. 27]. Заповнення землянки 1 також було насичене шлаками, вугіллям і свинцем. Окрім цього, тут знайдено злитки, пластини та тонкі листи міді. Один із листів мав вируби, рівні ширині леза зубила. Л.О. Голубєва припустила, що саме з нього було зроблено мідний пластинчатий браслет з утвореним насічками зигзагоподібним орнаментом, котрий опинився в одній із господарській ям, розташованих неподалік [Голубєва, 1968, с. 27, 29].

Східніше череня виявлено яму, заповнену золою, кістками тварин та шлаками. Мала розміри близько 1,0×0,5 м, глибину – 0,25–0,3 м. На думку Л.О. Голубєвої, яма використовувалась для відходів металургійного виробництва [Голубєва, 1935, карт. 9, 10].

Ф.А. Козубовський небезпідставно вважав споруду майстернею ливарника [Козубовський, 1935-а, с. 18]. Разом із тим, значна кількість залізних шлаків дозволяє трактувати північний розвал як зруйнований сиродутний горн, а заглиблення – як передгорнову яму.

33. Ще в 10 м на захід розчищено залишки іншої споруди (землянка 3). Практично від рівня виявлення фіксувався шар вугілля та золи, стіни були обмазані глиною («профіль печини») [Голубєва, 1935, карт. 3]. Зберіглась лише північно-західна частина об'єкту; західну стіну простежено на 3,4 м, північну – на 4,0 м. Глибина споруди – 0,5–0,65 м. Вочевидь, вона також мала східчасту конструкцію: заглиблений на 0,3–0,4 м робочий майданчик перед північною дослідники вважали за «лавки». В північно-західному куті – стовпова яма діаметром 0,25 м [Мавчанівський, 1935-а, с. 112].

На підлозі, обмазаній глиною і випаленій вогнем, простежено цілу систему ямок і рівчаків, котра викликає особливий інтерес. Ями біля західної стіни мали розміри 0,95×0,55 м і 0,9×0,5 м, глибина – 0,8 і 0,65 м, відповідно. В ямках – «жужель, уламки криці». Два неглибоких (7–10 см) рівчачки завширшки 0,1–0,15 м, сполучали ями з північчю. Їх стінки, як і стінки ям, мають сліди сильного випалу вогнем, золи і окисів заліза. На місці сполучення рівчаків фіксується заглиблення такої ж глибини, розміром 0,45×0,4 м. Вздовж рівчаків і ям, вірогідно, – залишки дощатої огорожі у вигляді ямок від кілочків діаметром 7–10 см. Біля печі на підлозі багато золи і попелу [Мавчанівський, 1935-а, с. 170–171].

Піч овальної форми мала довжину з півночі на південь – 1,23 м, з заходу на схід – 0,83 м. Ширина вустя – 0,48 м. Товщина стін, що збереглись на висоту 0,2–0,25 м, у тильній частині становила 0,25–0,3 м, біля устя – 0,17–0,22 м. Черінь було споруджено на шарі глини завтовшки 0,26–0,28 м (рис. 44, 1). Під черенем виявлено сліди від кілків діаметром 0,1 м – залишки дерев'яного каркасу [Мавчанівський, 1935-а, с. 169]. Заповнення печі насичене вугіллям, траплялись металургійні шлаки [Голубєва, 1935, карт. 18]. Біля неї знайдено ще близько двох десятків шлаків, чотири злитки свинцю та два свинцевих відлитки конусовидної форми.

Поза сумнівом, ми маємо справу з найдосконалішим для свого часу типом металургійних майстерень – сиродутним горном багаторазового використання з каналами для виводу шлаків. Роль останніх виконували рівчачки в підлозі споруди, по яких шлак потрапляв у спеціальні ямки за межами робочого майданчика. Подібні технологічні елементи фіксувались, зокрема, на Райковецькому городищі [Молчановський, 1934, с. 86].

Між землянками 2 і 3 – яма завглибшки 0,7 м з залишками золи, вугілля та перепалених кісток [Голубєва, 1935, карт. 19].

34. Насиченим об'єктами виявився шурф Ж/1935, розташований приблизно в 100 м на південь від шурфа Д. В його північній частині знаходилась споруда («яма б») неправильної прямокутної форми, з заокругленими кутами. Мала розміри з заходу на схід 3,8–3,9 м, з півночі

на південь – 3,25–3,50 м. Глибина – 0,7–0,75 м. Підлога споруди – рівна, злегка випалена.

В північно-східному куті ями 6 на глиняному підвищенні (на 0,25 м вище рівня підлоги) знаходилась піч розміром з півночі на південь – 1,5 м, з заходу на схід – 1,0 м. На висоту до 0,4 м зберіглися залишки склепіння товщиною 0,1–0,15 м з випаленої до червоного кольору глини. Челюстями піч орієнтована на південь, в бік передпечної ями. В цей же бік трохи нахилений черінь. Розміри робочої частини череня – 1,15×0,95 м.

В південній частині котловану споруди, впритул до печі, простежене заглиблення, що частково (на 0,9–1,05 м) виходило за його межі (передпечна яма). Розміри з півночі на південь – 2,3–2,6 м, з заходу на схід – 1,95–2,1 м, заглиблене від дна більшої ями на 0,5–0,6 м. В кутку виявлено три великих камені [Мовчанівський, 1935-а, с. 128–130; він же, 1935-б, с. 10] (рис. 44, 2).

В заповненні споруди виявлено велику кількість шлаків, криць і злитків свинцю, а поруч із нею – мідні пластини та скручений дріт, ювелірні зубила та стулки двох мідних енкалпціонів першої половини XIII ст. [Голубева, 1968, с. 30]. Вочевидь, об'єкт являє собою сиродутний горн з передгорною ямою.

35. Розкоп «Ділянка 4/1936» займав північно-східний край Вишгородського городища, з півночі примикав до шурфів Е і Ж. Вся ділянка виявилася сильно пошкодженою кладовищем пізньосередньовічного часу. На глибині 0,9 м виявлено глинобитну піч зі збереженим на 5–10 см склепінням, обернену челюстями на схід. Розміри череня з півночі на південь – 1,1 м, з заходу на схід – 1,15 м. Черінь і склепіння добре випалені. Піч було вкопано у материковий ґрунт, а зі сходу до неї примикало заглиблення («напівземлянкове житло»), стіни та дно якого біли обмазані товстим (до 0,15 м) шаром глини. Зберіглась лише незначна частина об'єкту: більшість його площі зруйновано урвищем і пізнішим похованням [Гончаров, 1936, с. 9; Мовчанівський, 1936, с. 45]. З огляду на конструктивну подібність, об'єкт також може бути віднесений до числа металургійних горнів.

36. Ще одна залізобна майстерня знайдена на ділянці 4/1937, що з півдня примикала до ділянки 4/1936, довгою віссю була орієнтована за віссю північ – південь і мала розміри 5,4×4,1 м. Зі східної сторони до приміщення примикав вхід завширшки 0,65 м, від якого лишилися три сходинки. Залишки великої печі з півсферичним склепінням, що зберіглося на висоту до 0,3 м, знаходилися в північно-західній частині споруди. Зі сходу до печі примикала передпечна яма розмірами 2,2×2,1 м, завглибшки 0,5 м. По кутах фіксувалися стовпові ями [Мовчанівський, 1935, с. 11]. З півночі до споруди примикало ще одне приміщення розмірами 3,3×2,3 м, з обмазаними глиною стінами. В його центрі приміщення розчищено яму діаметром 1,2 м, глибиною 0,55 м. Вхід до нього містився з боку першої споруди (рис. 44, 3). В заповненні споруди виявлено залізні шлаки та фрагменти кераміки з прикипілими крицями. На думку Л.О. Голубевої, горщики відігравали роль муфелів, у яких відбувалася цементация заліза [Голубева, 1968, с. 23]. За нашим переконанням, тут представлений інший, відомий за матеріалами багатьох синхронних давньоруських пам'яток, спосіб відновлення заліза – у горщиках.

В-3. Вугільні ями

37. «Яма 6» овальної форми мала розміри 1,25×0,75 м. Стінки – похилі. Горизонтальне дно виявлене на глибині 0,25 м його перекиривав вуглистий прошарок потужністю 0,1 м. В 6 м на захід знаходилися дві металургійні майстерні (ями 24, 25).

38. «Яма 98» знаходилась біля вимоїни, що огинала ділянку з заходу. Має овальну форму, розміри 1,75×0,5–1,0 м. Західна стінка утворює дві сходинки, східна – одну. Горизонтальна центральна частина ями була на 0,6 м заглиблена від рівня її виявлення та на 0,22–0,27 м – від нижньої сходинки. Нижня частина заповнення була насичена деревним вугіллям [Дорофеев, 1989, с. 66-67].

Як і в попередньому випадку, матеріал із заповнення ями представлений лише нечисленними уламками стінок давньоруського посуду, що не дозволяє встановити точне датування обох об'єктів.

39. Овальна «яма 132», розмірами 1,7×1,25 м, була розташована в 6 м на південний захід від попередньої. Мала глибину 0,55 м, однак її верхню половину було зрізано більш пізньою господарською спорудою. Яма заповнена вуглисто-зоільним супіском із металічними шлаками [Дорофеев, 1989, с. 84].

Майже половину вінець з заповнення об'єкту становлять оформлені у вигляді клюву. Також зустрічаються манжетовидні та вінця з потовщенням у вигляді рудиментованих манжетів. Яму 132 слід датувати кінцем XI – початком XII ст.

В-4. Ковальські горни

Урочище Нижні Дорогожичі

40. Споруда неправильної прямокутної форми («яма 58»), розмірами 2,3×1,5 м, мала прямовисні стінки. Горизонтальне дно виявлене на глибині 0,47 м. Заповнення «ями 58» було насичене деревним вугіллям, золою, фрагментами печини. Вона могла являти собою залишки кузні, про що свідчать знахідки чотирьох силікатних шлаків та точильного бруска [Дорофеев, 1989, с. 29–31]. Окрім клювовидних, також знайдено вінце з заглаженою манжеткою у вигляді невеликого потовщення по краю. Край – загострений і заглажений всередину. Подібне профілювання, за І.Г. Сарачевим, з'являється в кінці XI ст. [Сарачев, 2000, с. 232]. В цілому ж датувати об'єкт можемо першою половиною XII ст.

«Квартал металургів»

41. Принаймні чотири об'єкти з «Кварталу металургів» інтерпретовано як ковальські майстерні.

Два з них виявлено на ділянці 4/1935, що північною стіною змикалася з шурфами Е і Ж. Землянка 1 підовальної форми мала довжину з заходу на схід – 4,6–4,7 м, з півночі на південь – 2,6–2,8 м. Від самого рівня виявлення (0,7–0,85 м від денної поверхні) траплялись скупчення попелу та вугілля, велика кількість кісток [Гончаров, 1935, карт. 4; Мовчанівський, 1935-а, с. 45–47]. Глибина споруди становила 0,8–0,9 м, по кутах фіксувались ямки від стовпів [Мовчанівський, 1935-б, с. 7–8]. В південно-східній частині – розташовані поруч три стовпові ями діаметром 0,25–0,35 м.

Всю східну частину займав нерівний черинь печі неправильної підпрямокутної форми. З півночі на південь він мав довжину 2,7 м, з заходу на схід – 0,95–1,3 м. Склепіння було відсутнім, тому автори розкопок назвали об'єкт «піччю-ямою». Біля печі простежено вугільний шар потужністю 0,1–0,15 м, в одному місці – в два прошарки, розділених прошарком сірого супіску зі шматками печини [Мовчанівський, 1935-а, с. 49–50].

В центральній частині споруди, впритул до череня, – прямокутне заглиблення розмірами 2,6×2,7–3 м, глибиною 0,75–1,1 м з майже вертикальними стінами. По його кутах – невеликі стопові ями [Мовчанівський, 1935-а, с. 51]. Заглиблення було прийняте за пізнішу споруду, що прорізала землянку [Гончаров, 1935, карт. 12].

З півночі до печі примикала яма глибиною 1,7 м з глиняними стінками завтовшки 3–5 см. Діаметр ями у верхній частині – 1,35 м, в районі дна – 0,4 м. Заповнення являло собою шари вугликів і попелу з великою кількістю кісток тварин. Особливо багато вугілля та попелу було сконцентровано в районі східного, похилого, краю ями [Мовчанівський, 1935-а, с. 45; Мовчанівський, 1935-б, с. 6–7] (рис. 44, 4).

Поруч з землянкою 1 знайдено два зубила, а також – велику кількість кісток тварин, зокрема – корови, коня, свині, вівці, кози, качки, собаки [Гончаров, 1935, карт. 5; Мовчанівський, 1935-а, с. 54].

Т.М. Мовчанівський трактував виявлену споруду як житло-напівземлянку [Мовчанівський, 1935-а, с. 49]. Форма споруди свідчить про те, що вона не мала наземних стін. Заглиблення, прийняте за пізніший об'єкт, як і в попередніх випадках, є залишками передпечної ями. Розміри, форма та конструкція печі свідчать про те, що вона являє собою ковальський горн. Підтверджує таку думку велика кількість вугілля в заповненні землянки 1, разом з відсутністю залізного шлаку. Для добування вугілля, очевидно, використовувалась яма, що

примикала до печі.

41. Споруда підпрямокутної форми, видовжена з заходу на схід, отримала шифр «яма 1». Контур – нерівний. Розміри з півночі на південь – 3,2 м, з заходу на схід – 3,5 м. Глибина споруди становили 0,55–0,7 м. Місцями дно підмащено глиною і випалене. По кутах – стовпові ямки діаметром 0,15–0,30 м.

По центру – заглиблення до рівня 1,2–1,3 м (0,55–0,65 м від підлоги споруди), аналогічної орієнтації, розмірами 1,9×2,4 м (передпічна яма). Має рівне дно. В північній стінці заглиблення, на рівні підлоги споруди, було вирізано аркоподібну нішу. Ніша ця – напівкруглої в плані форми, розмірами 1,9×1,1 м, із залишками череня (за припущеннями дослідників – від печі, склепіння якої зруйновано під час розкопок ХІХ ст.). З заходу, також на рівні підлоги ями 1, до неї примикало ще одне заглиблення, завдовжки з заходу на схід 2,25, завширшки 1,3 м. Мало похилі стінки, заповнене попелом і дрібними вугликами. В західній частині, в 1,2 м від краю основної ями, виявлене скупчення випаленої глини («наче черінець»). Останнє мало розміри 0,6×0,45 м, але розширювалося догори, повторюючи контури заглиблення [Мовчанівський, 1935-а, с. 52–55] (рис. 44, 5).

На нашу думку, яма 1 являє собою залишки кузні з двома ковальськими горнами. З північного сходу до споруди примикала яма 2, розмірами 2,5×1,9 м, глибиною 0,44–0,65 м (вугільна – ?). Дно ями підмазане глиною [Мовчанівський, 1935-а, с. 52].

42. В шурфі Д/1935, між вище описаними землянками 1 і 3, на рівні 0,5–0,6 м від денної поверхні, виявлено піч, від якої збереглися фрагменти печини на площі 1,2×1,15 м. На думку авторів, тут знаходилося наземне житло (землянка 2) [Мовчанівський, 1935-а, с. 110–112]. До печі примикало прямокутне, обмазане глиною, заглиблення (очевидно – передпічна яма). Його розміри – 3,4×3,2 м, глибина – 0,5–0,65 м від рівня виявлення. По кутах фіксувались стовпові ями [Голубева, 1968, с. 27]. Призначення об'єкту встановити важко, однак відсутність залізних шлаків та потужного череня дозволяє обережно інтерпретувати його як кузню. Поруч знаходилась зольна яма (яма 3) діаметром 1,0 м, завглибшки 1,0 м [Голубева, 1935, карт. 6; вона ж, 1968, с. 27].

43. Яма 4 з шурфа Ж/1935 мала округлу (бочкоподібну) форму. Діаметр в найширшій частині – 1,3 м. З південного заходу – невеликий округлий приступок діаметром 1,05 м, глибиною 0,5 м. Дно горизонтальне, діаметром близько 1,2 м; глибина – до 1,3 м. Стінки підмазані глиною. У верхній частині виявлено скупчення шматків цегли-плінфи (наковальні чи зруйнована обкладка – ?), каміння, залізне зубило, Нижче – дві ковальські криці з трикутними врубками, злитки свинцю, шлаки, фрагмент хороса. На думку авторів, яма мала господарське призначення, а решта предметів потрапили в засипку випадково [Мовчанівський, 1935-а, с. 122–125]. Яма примикала до зруйнованої урвищем споруди, заповненої шлаками, від якої лишилась західна стіна довжиною 4,5 м і решки печі. На нашу думку, виявлений комплекс може бути залишками ковальської майстерні.

44. Знахідки криць походять з двох маловиразних об'єктів, досліджених на ділянці 4/1936. На самому краю схилу розчищено аморфний розвал; на думку авторів розкопок – ковальського (металургійного – ?) горна, поруч з яким знайдено шість криць («чушок») та багато шлаку [Гончаров, 1936, с. 25; Мовчанівський, 1936, с. 47].

45. Пічний викид, що так само включав фрагменти плінфи, було звалено в яму глибиною 1,2 м. В завалі та біля нього – численні фрагменти шлаку («жужелю») і криць («чушок»). Дослідники розглядали об'єкт як зруйнований ковальський горн [Інвентарна книжка..., 1936, с. 36–37].

В-5. Виробничі споруди невизначеного призначення

46. Конкретне призначення деяких виробничих споруд з тих, або інших причин встановити важко. В шурфі Д/1935, окрім описаних вище, було виявлено рештки ще двох зруйнованих печей (горнів – ?), однак вони виявились менш виразними [Мовчанівський, 1935-б, с. 9]. Тут знайдено три ювелірних зубила, пробійник-чекан, стамески, напильник та ін. [Голубева, 1935, карт. 27].

47. На ділянці 4/1936 на рівні материка зафіксовано кілька черенів, в тому числі – обкладених плінфою. Біля одного із них знайдено залізні шлаки [Мовчанівський, 1936, с. 47]. Інший, розташований поруч, мав розміри разом з обкладкою 1,4×1,15 м. Від печі до самого схилу відходить «рівчак» завширшки 0,45–0,5 м. (робочий майданчик – ?)

48. Передпечною, можливо, була яма 2 з шурфа Ж/1935: з заходу до неї примикав черинь печі з рештками кісток, попелом і вугликами [Мовчанівський, 1935-а, с. 120]. В 1,5 м на північний захід від ями – черинь без склепіння на рівні материка, розмірами 0,8×0,9 м, частина якого уходила під шкільну огорожу [Мовчанівський, 1935-а, с. 125].

50–52. Інші виробничі споруди, функціональне призначення котрих визначити не вдалося (шурф Е; ями 3 і 9 з діл. 4/1937 та ін.), навряд-чи мають відношення до металургії та металообробки.

53. Найбільш ранній об'єкт, пов'язаний з металообробкою, було 1981 р. виявлено В.М. Зоценком у північній частині городища (розкоп 1). Споруда розмірами 2,4×1,9 м мала підовальну форму та була розділена на три невеликі камери. Заповнення характеризувалось високим вмістом деревного вугілля та шлаків; в заповненні виявлено матеріал X ст. Споруда, на думку автора розкопок, могла являти собою залишки залізорозного або ковальського горну (вірогіднішим є другий варіант) [Пекарская, 1985, с. 129].

54. Крім того, у 1979 р. В.М. Зоценко розкопав залишки майстерні біля східного краю плато, південніше розкопу 1947 р. (розкоп 2). Споруда мала неправильну підтрикутну форму з заокругленими кутами, її розміри становили 1,78×0,92 м. Заглиблена в материк на 0,17 м. В нижній частині заповнення виявили два крупні шматки шлаку, утвореного, як показав аналіз, в результаті сиродутного способу отримання заліза [Толочко, 1979, с. 26]. Конструкція споруди, як і її призначення, залишаються не встановленими.

55. Ще більш незрозумілою є ситуація зі спорудою, виявленою 1935 р. на схилі валу, поблизу сучасного проїзду, на південний захід від Борисоглібської церкви. Керівники експедиції інтерпретували об'єкт, як залишки кузні [Мовчанівський, 1935-б, с. 4]. На жаль, результати досліджень об'єкту задокументовані вкрай фрагментарно. У своїй монографії «Ремесло Давньої Русі» Б.О. Рібаков, котрий керував даною ділянкою, взагалі пише, що було знайдено багато шлаків і уламків криць, проте горн виявлено так і не було [Рыбаков, 1948, с. 209].

В–6. Майстерні з виготовлення емалі

56. В південній частині розкопу на ділянці 4/1937 оконтурено велику споруду неправильної овальної форми – яму 9 («житло 1»). Споруда розділена на дві окремих камери стінкою, обмазаною «твердою вапняковою масою». Такою ж масою було обмазано підлогу. Вздовж північної та східної стін північного, меншого, приміщення, розмірами 2,7×2,0 м, зберіглись п'ять вертикальних дерев'яних дошок, вкопаних у материк. Більша камера, що примикала до нього з півдня, мала розміри 4,5×4,0 м. В її північній частині фіксувались сліди зруйнованого опалювального пристрою у вигляді пічного розвалу з великою кількістю вугілля. В центрі цього приміщення – яма від центрального опорного стовпа. З півдня розташовувався вхід у вигляді двох сходинок; обабіч входу – дві великі ями [Гончаров, 1937, с. 18–19, 69]. В заповненні споруди, окрім шлаків, злитків свинцю та обрізків листової міді, виявлено фрагменти глиняного посуду з застиглими мазками емалі різних кольорів і краплями срібла. Поруч знайдено бронзовий штамп для виготовлення прикрас та ювелірне зубило [Голубева, 1968, с. 31].

57. В 1 м західніше виявлено яму 15 (землянка 2) прямокутної форми. Розміри землянки – 2,7×2,5 м, максимальна глибина – 1,0 м. В північно-східному, північно-західному та південно-західному кутах виявлено по стовповій ямі. Вздовж південної та східної стін – пониження на 0,12–0,17 м овальної форми, вздовж західної стіни – колоду, що лежала горизонтально. В підлозі фіксуються кілька невеликих ямок глибиною до 0,15 м, по кутах – стовпові ями. В заповненні помічено численні сліди вугілля, попелу та печини, багато тваринних кісток. В особливо значній кількості печина виступала вздовж північної стіни споруди. Дослідники

припускали наявність тут зруйнованого на момент розкопок опалювального пристрою [Гончаров, 1937, с. 55, 67–68]. З огляду на знахідки скловидних шлаків, злитків свинцю, шматка сірки та глиняного тигелю зі слідами поливи, Л.А. Голубева трактувала об'єкт як скловарну майстерню [Голубева, 1968, с. 31–32].

На нашу думку, в обидвох останніх спорудах відбувалося виготовлення емалі. Сліди емалі та срібла також збереглися на деяких фрагментах кераміки, виявленій у господарській ямі 6, трохи західніше них [Гончаров, 1937, с. 12–13]. Поруч зі спорудами виявлено лячку закритого типу з двома виступами для захвату кліщами [Маневський, 1937, рис. 2]. Утім, не виключено, що яма 9 використовувалася для зберігання вапна.

В–7. Косторізна майстерня

58. На ділянці 4/1936 виявлено гумусовану прямокутну пляму об'єкту з попелом та вугіллям. Споруда, довгою віссю орієнтована з півночі на південь, складалася з двох камер, кожна з яких по кутах мала по одній стовповій ямці. Більша камера мала довжину з півночі на південь 2,5 м, з заходу на схід – 2,8 м. Глибина від рівня виявлення – 0,75 м. Прибудова мала розміри з заходу на схід – 2,5 м, з півночі на південь – близько 2,0 м. Максимальна глибина – 0,3 м. Підлога обох камер буда підмазана глиною [Гончаров, 1936, с. 42]. Розташування стовпових ям свідчить про те, що кожна камера мала окреме перекриття. На думку авторів розкопок, в споруді розміщувалась косторізна майстерня, на що вказують численні знахідки кістяних виробів, обпиляних фрагментів оленьчих рогів та череп лося з відпиляними рогами.

Додаток Г Ілюстрації

Рис. 1. Загальні види Вишгородського археологічного комплексу
(аерофотозйомка 2015 р.):

a – з північного заходу (з боку дитинця);

б – з півдня (з боку посаду).

Рис. 2. Схема-реконструкція історичної топографії Давнього Вишгорода на сучасній карті системи Google Earth Pro:
1 – дніпровська протока Коноплянка; *2* – р. Монашка; *3* – дитинець; *4* – окольний град; *5* – посад; *6* – церква-мавзолей свв. Бориса і Гліба.

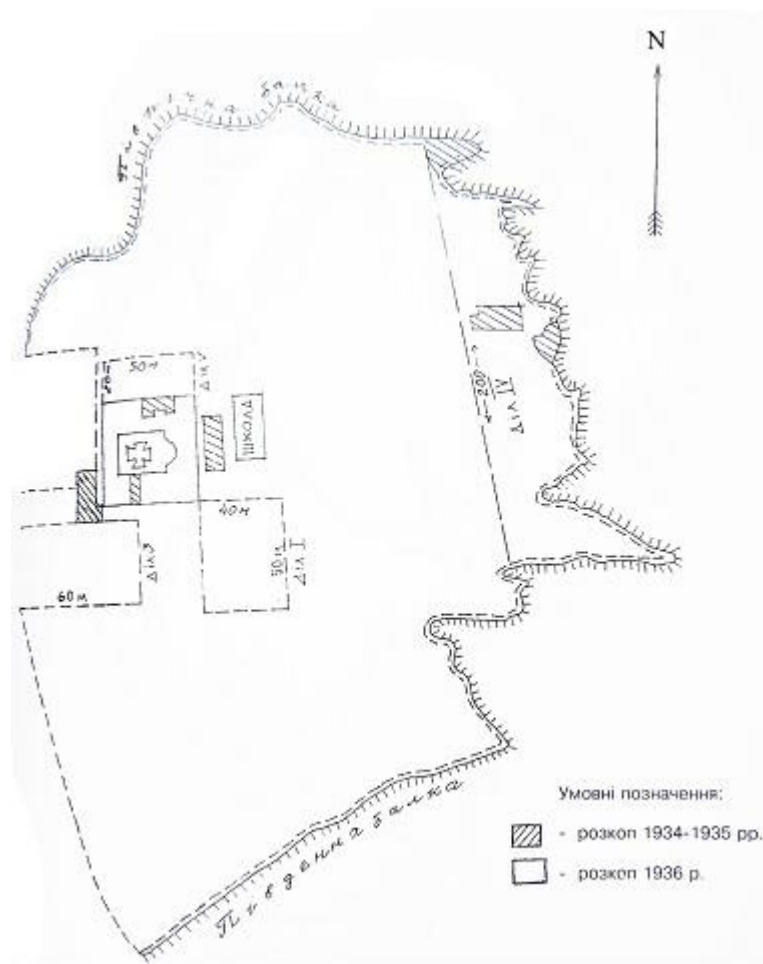

Рис. 3. Розкопки 1934 – 1937 рр.:
 а – загальна схема розкопів 1930-х рр.;
 б – робочий момент (Науковий архів ІА НАНУ).

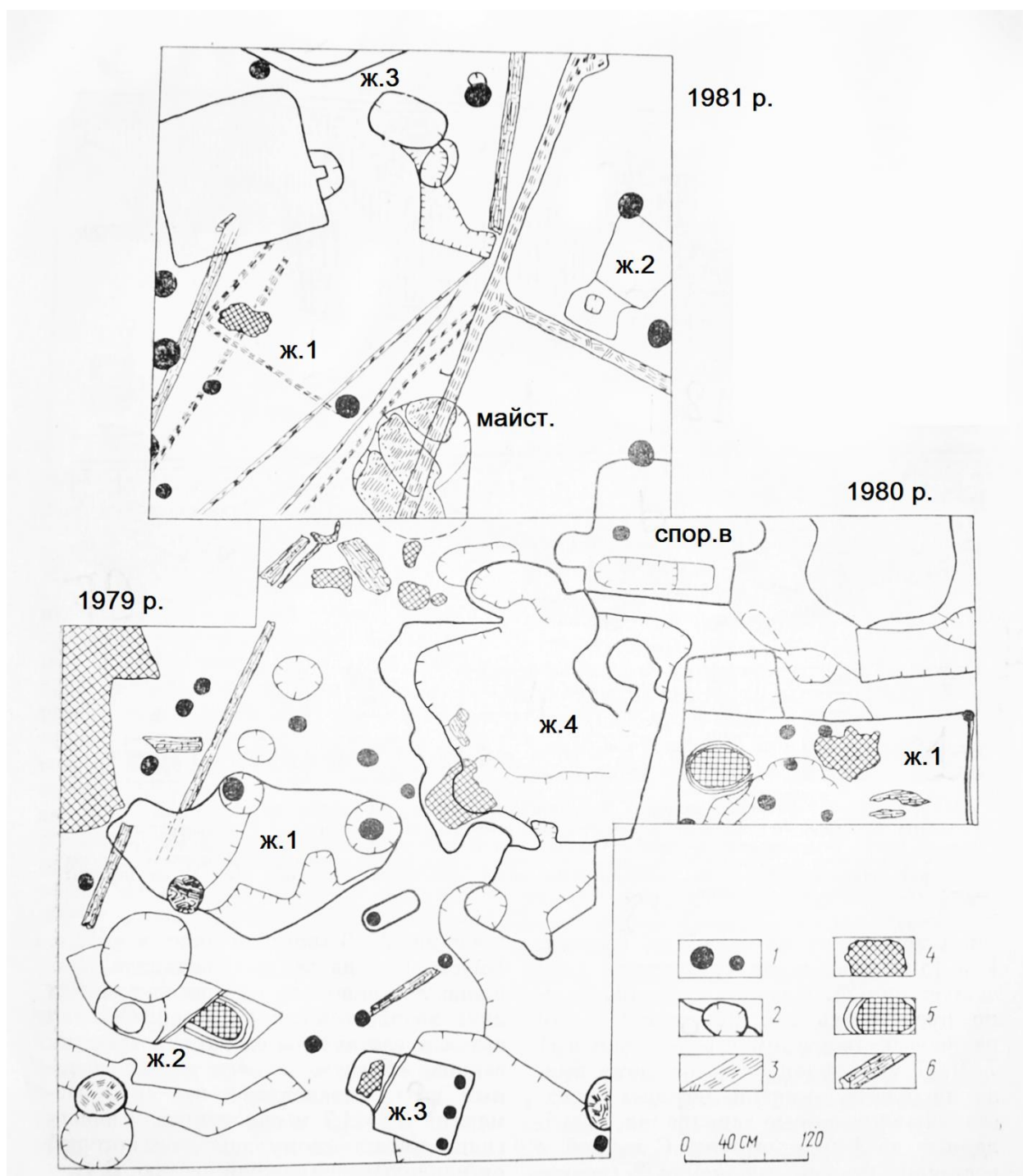

Рис. 4. Зведений план розкопу 1 1979 – 1981 рр. (за В.М. Зоценком, Л.В. Пекарською).

Умовні позначки: 1 – стовпові ями; 2 – господарські ями, загиблення; 3 – деревний тлін; 4 – залишки череня; 5 – піч; 6 – збережене дерево.

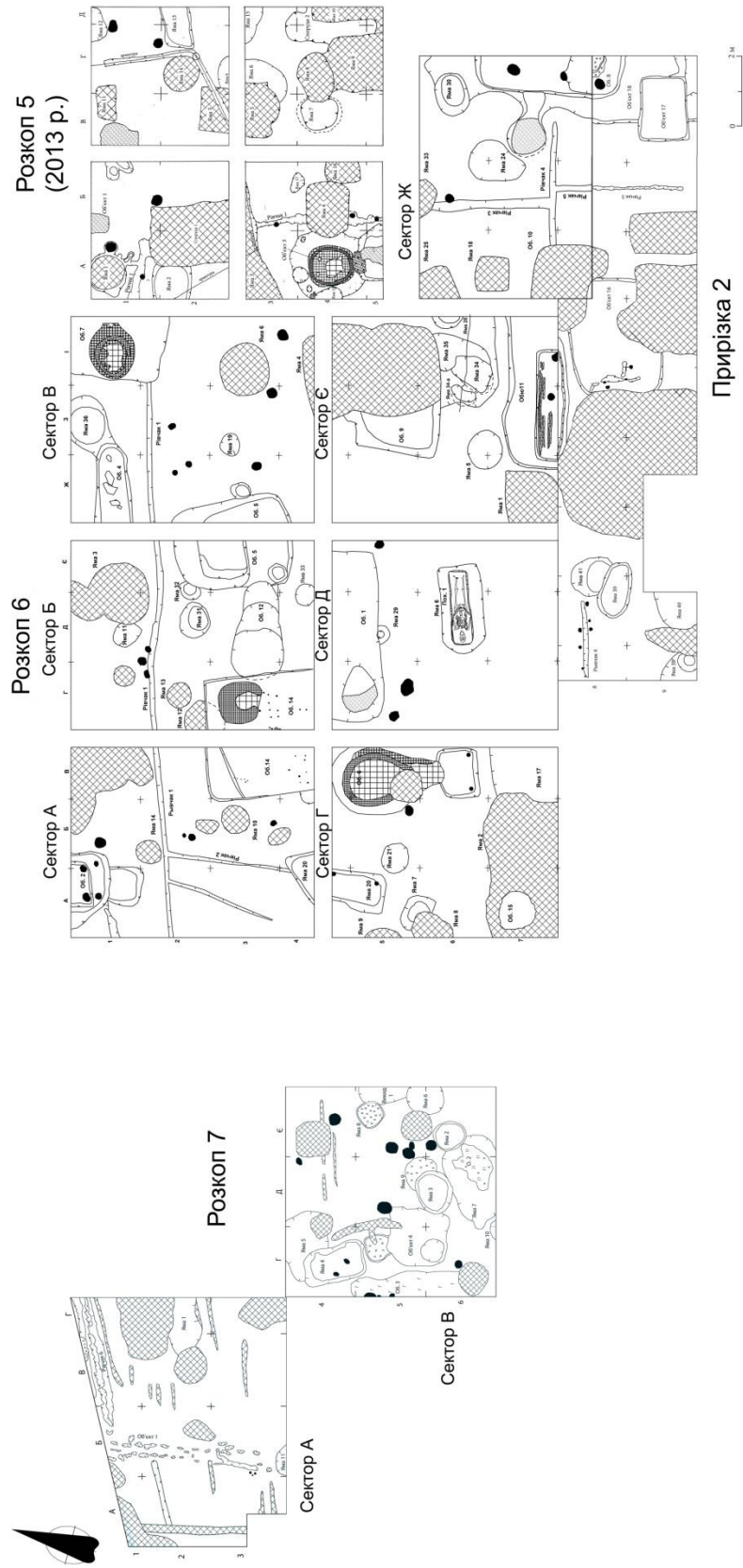

Рис. 5. Загальний план розкопів 2013-2015 рр. по Старосільському провулку

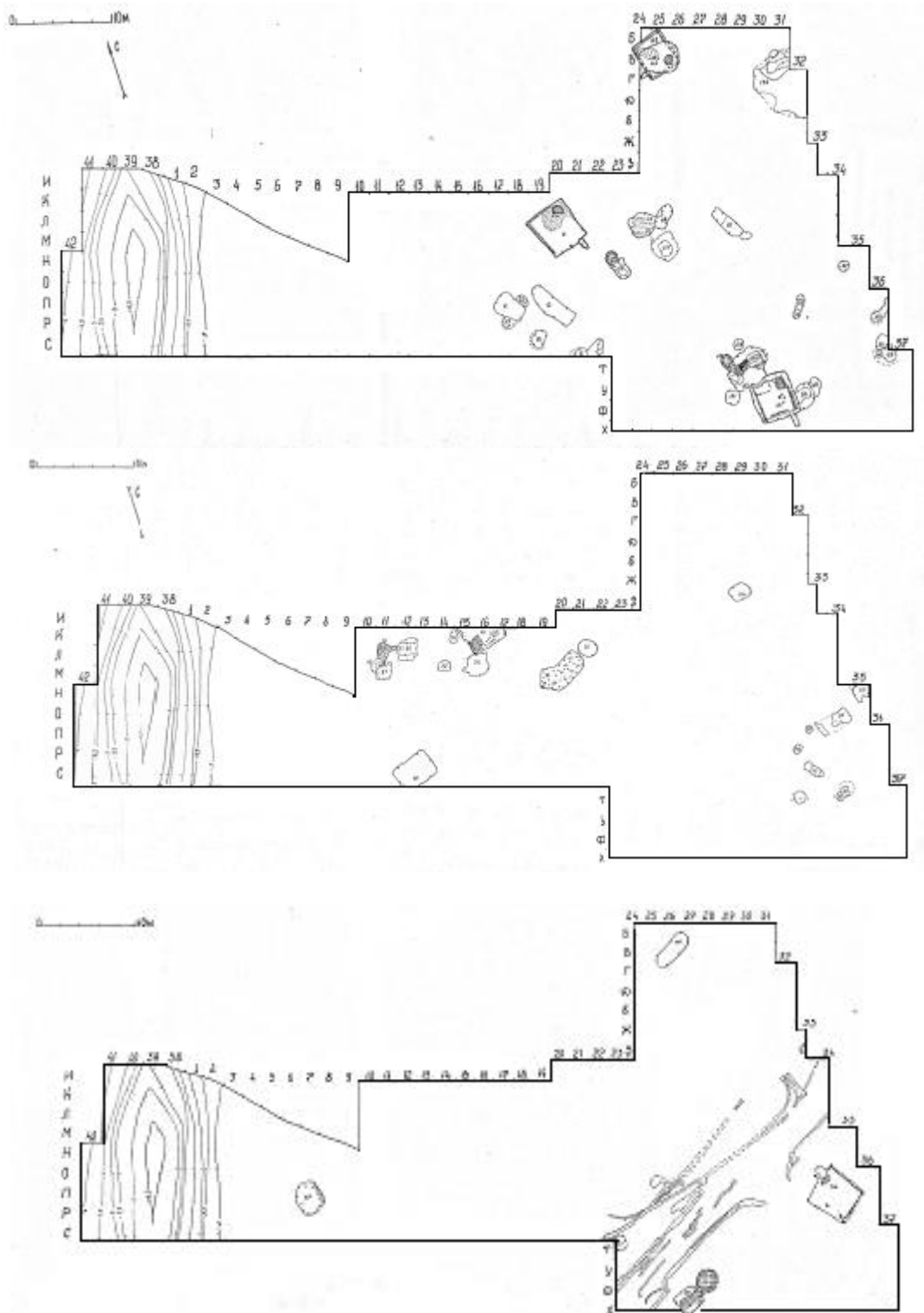

Рис. 6. Еволюція забудови ділянки саду, розкопаної 1990 р. (за В.П. Чабаєм та ін.):

1 – перший хронологічний етап; 2 – другий хронологічний етап; 3 – третій хронологічний етап.

Рис. 7. Розкоп 6 2014 р., аерофотозйомка:
А – вид з півночі на розкоп та центральну частину посаду;
Б – вид з північного сходу.

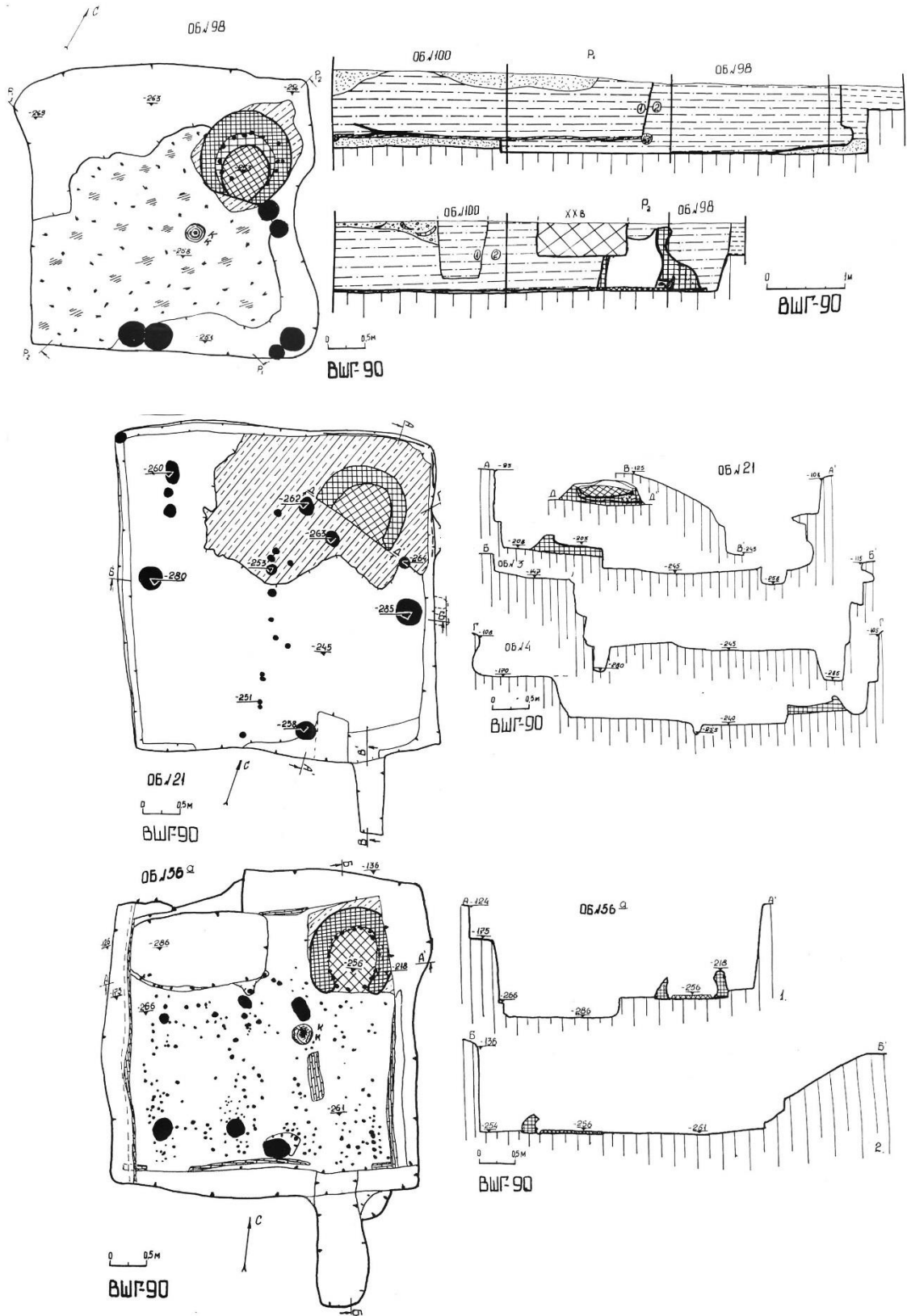
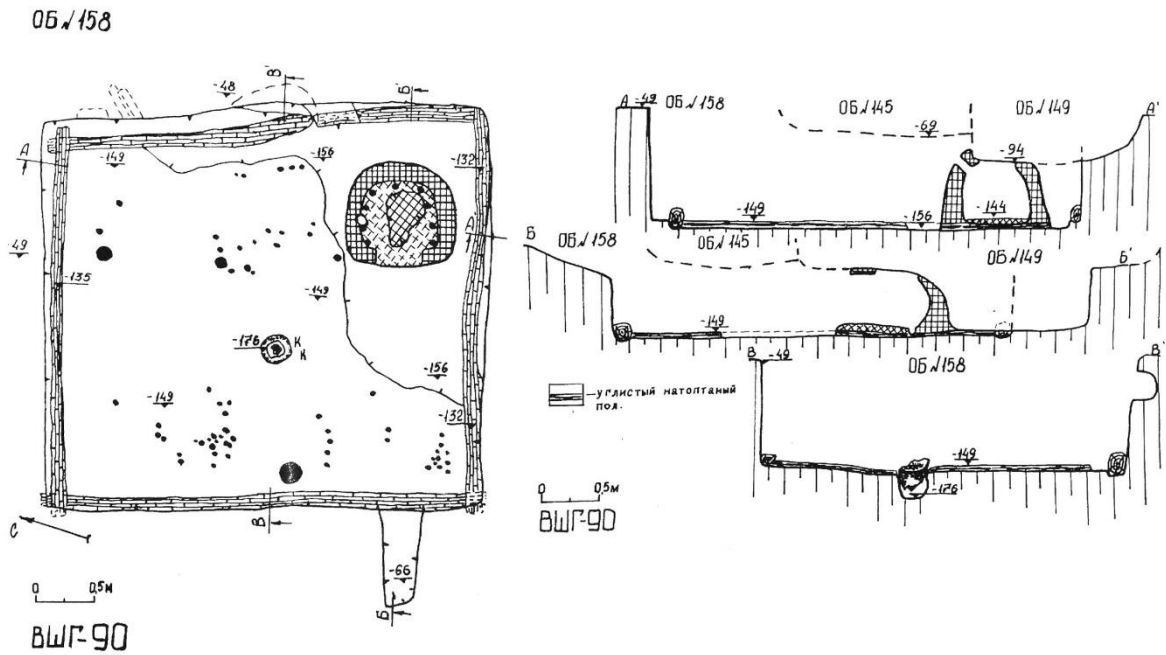

Рис. 8. Житла першого хронологічного етапу з території вишгородського посаду (розкопки 1990 р., за В.П. Чабаєм та ін.):
 1 – об'єкт 98; 2 – об'єкт 21; 3 – об'єкт 136.

Об. 14

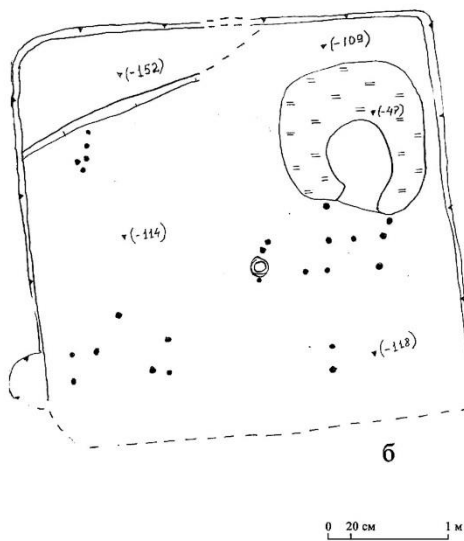

Рис. 9. Житла першого хронологічного етапу з території вишгородського посаду:
1 – об'єкт 158, 1990 р. (за В.П. Чабаєм та ін.); 2 – об'єкт 14, 2014 р. (за В.Г. Івакіним і Д.В. Бібіков).

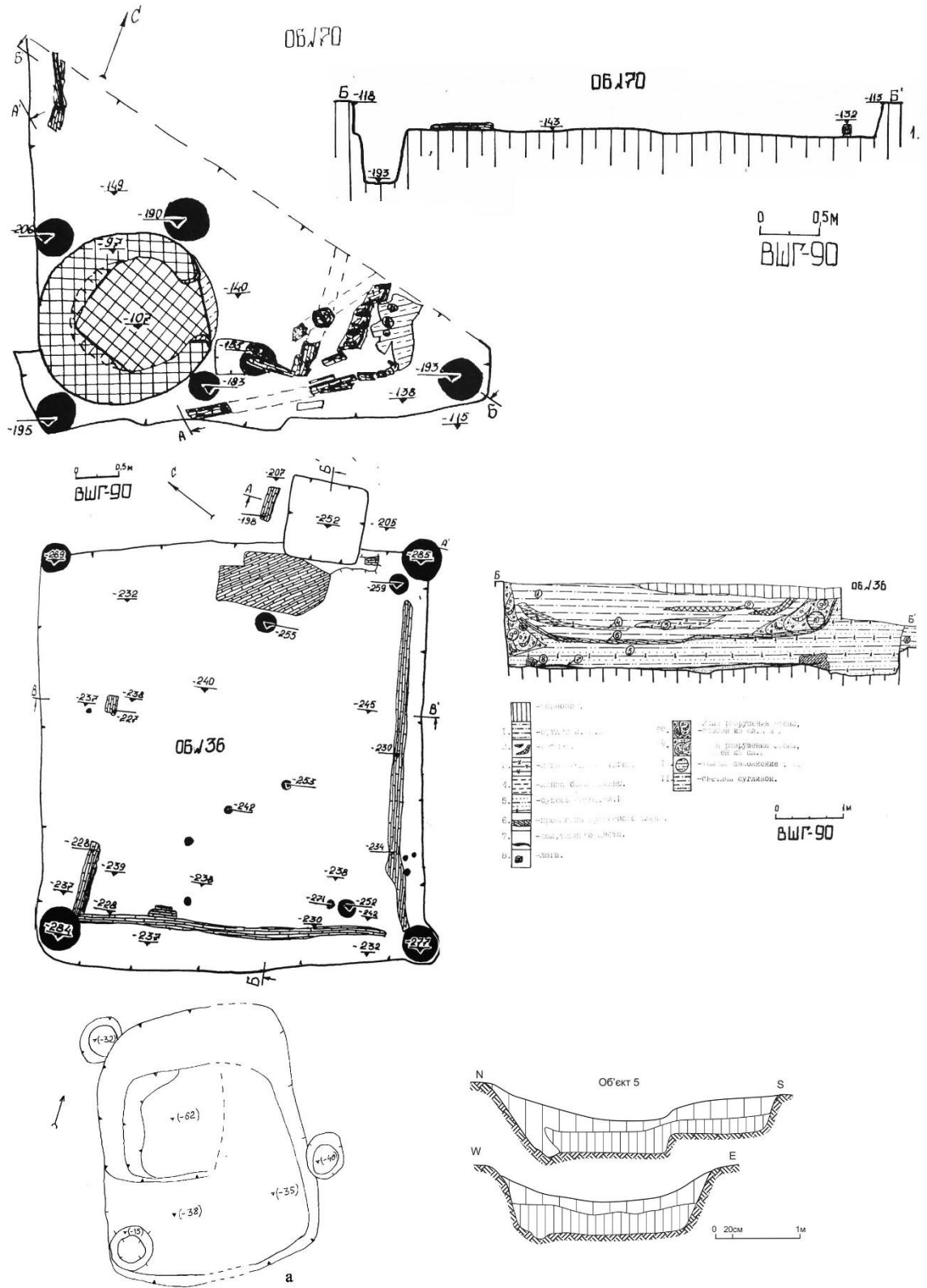

Рис. 10. Житла другого та третього хронологічних етапів з території вишгородського посаду:
 1 – об’єкт 70, 1990 р.; 2 – об’єкт 36, 1990 р. (за В.П. Чабаєм та ін.); 3 – об’єкт 5, 2014 р. (за В.Г. Івакіним і Д.В. Бібіков).

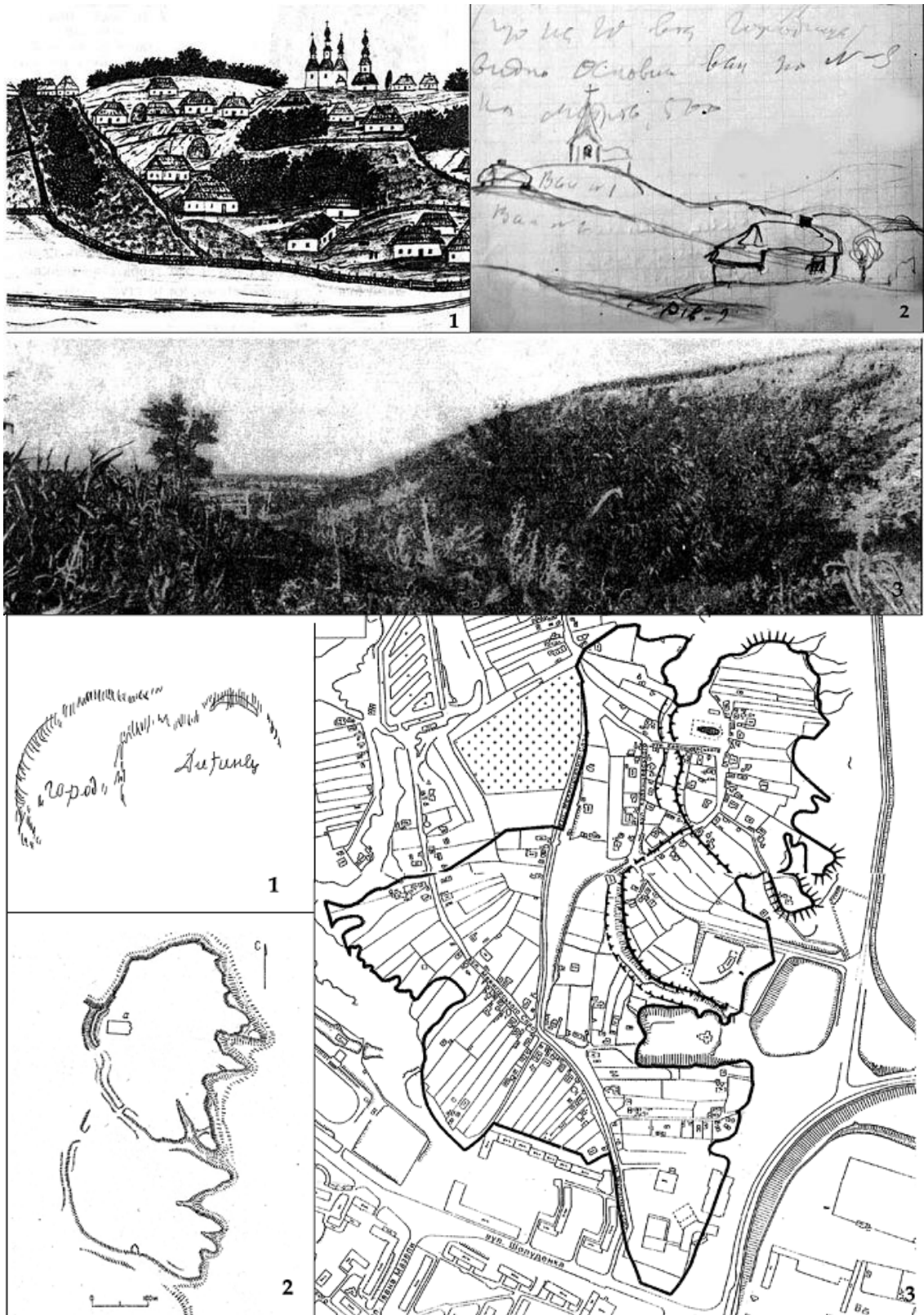

Рис. 11. Вишгород та його укріплення на фото та замальовках:
 а – зображення вишгородських укріплень: 1 – малюнок де ля Фліза 1854 р.; 2 – замальовка Т.М. Мовчанівського; 3 – фото 1950-х рр.
 б – плани оборонних споруд Вишгорода: 1 – замальовка Т.М. Мовчанівського; 2 – план П.О. Рапорта; 3 – сучасна схема Вишгородського історико-культурного заповідника

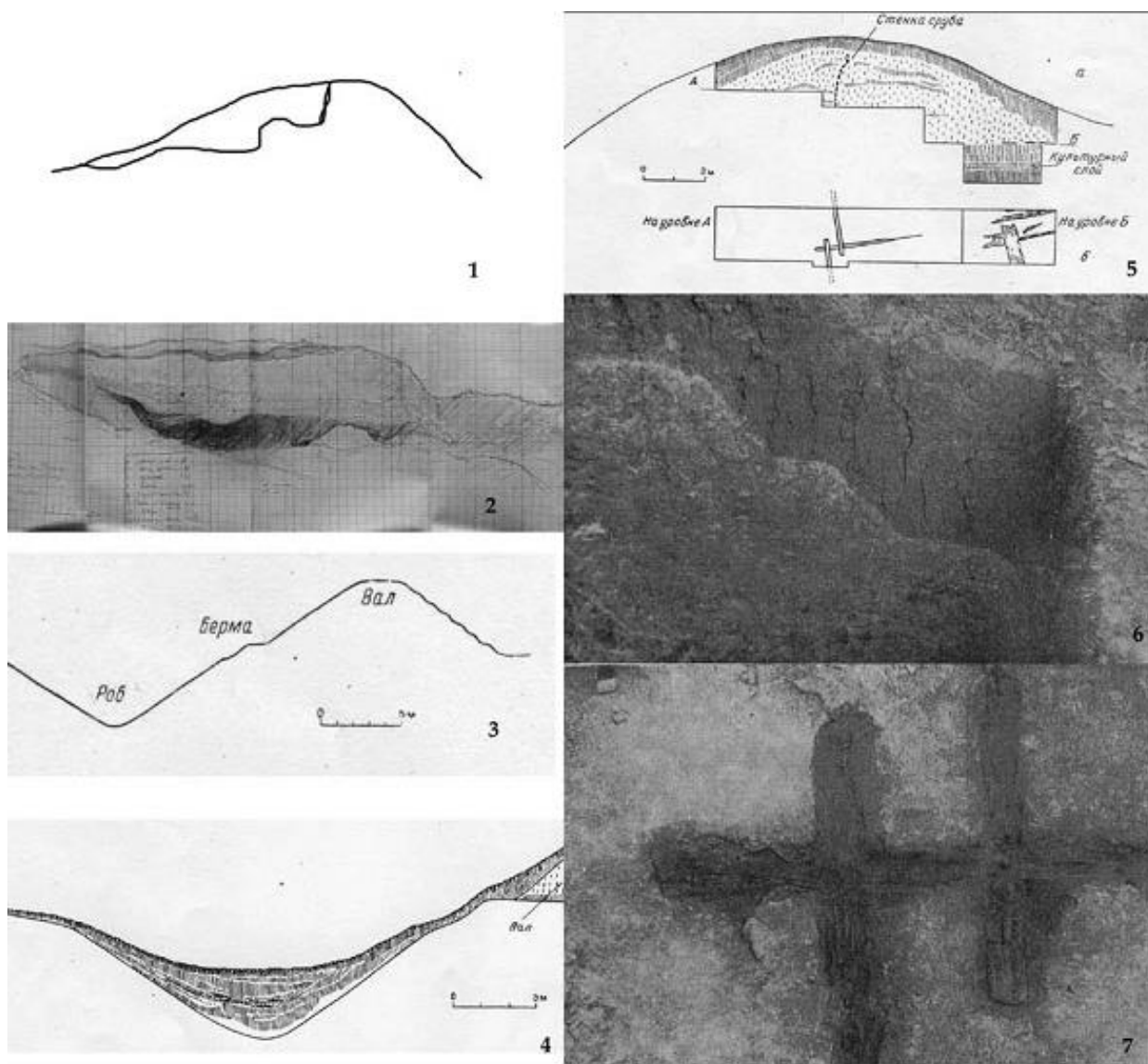

Рис. 12. Профілі вишгородських укріплень:

1 – замальовка Т.М. Мовчанівського 1935 р.;

2 – розріз 1935 р. за Л.А. Голубєвою;

3 – розріз рову 1952 р. за П.О. Рапопортом;

4 – профіль валу і рову 1952 р. за П.О. Рапопортом;

5, 6 – розріз валу 1952 р. за П.О. Рапопортом;

7 – врубка конструкцій валу

Рис. 13. Церква 1861 р. на на фото 1935 р. (на передньому плані – розкоп).
Науковий архів ІА НАНУ

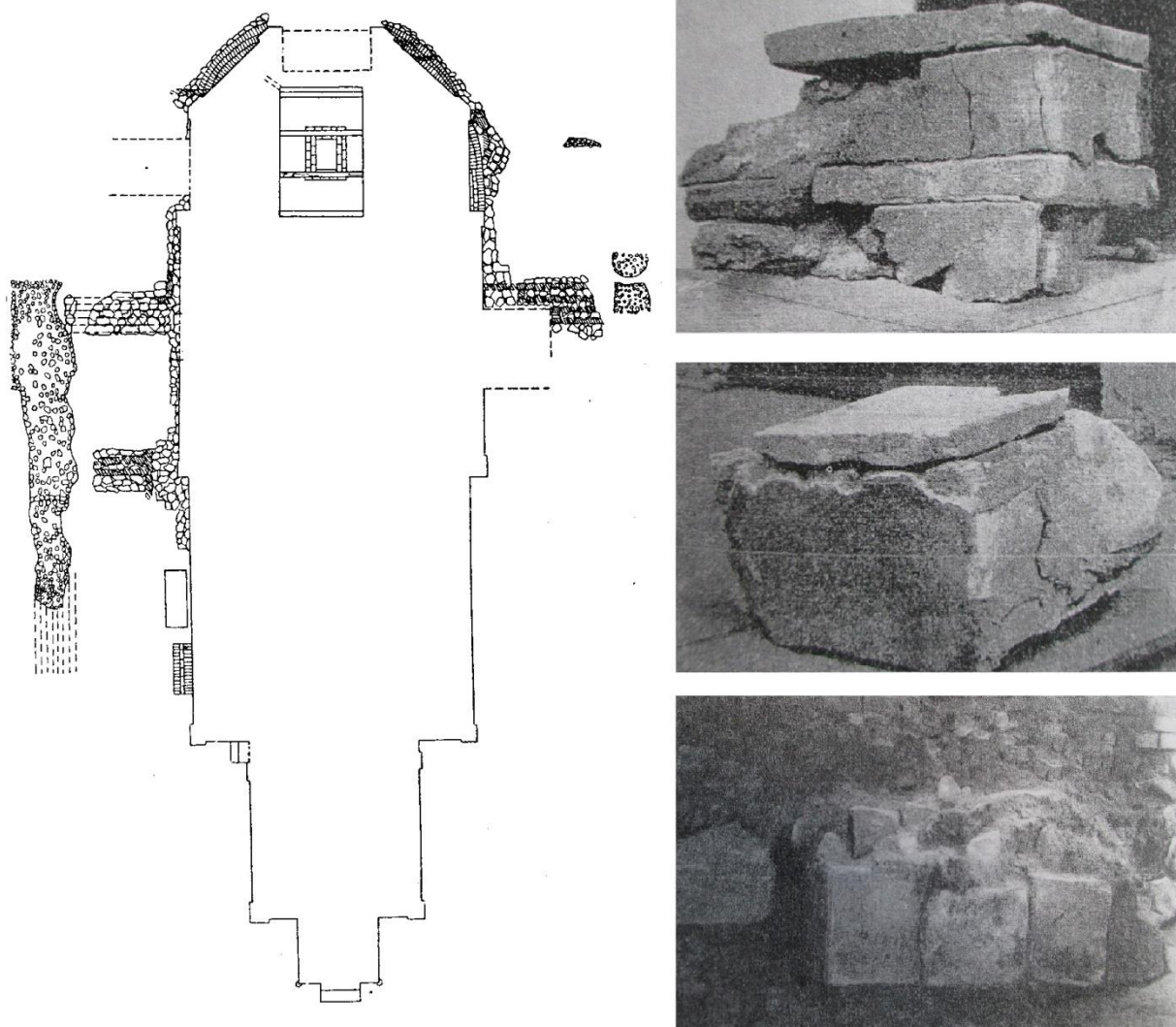
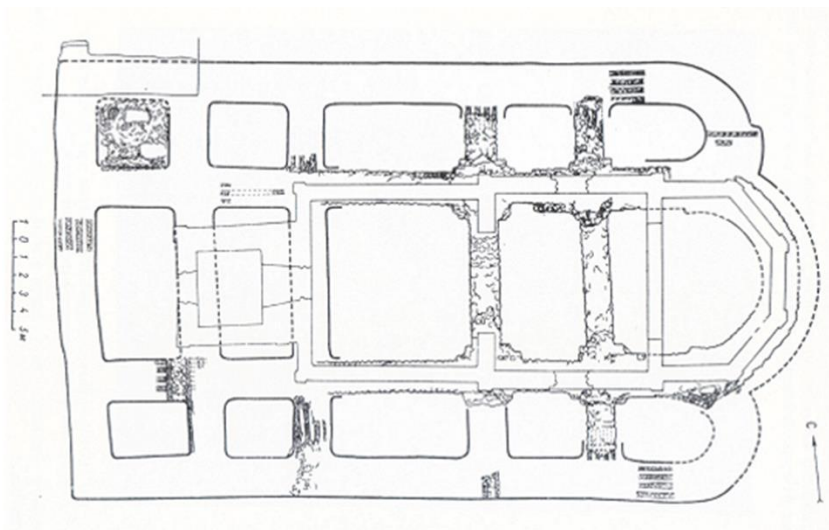

Рис. 14. Розкопки Борисоглібської церкви 1934–1937 рр.:
a – зведений план розкопаних частин храму у 1934–1937 рр. (за М.К. Каргером);
б – фрагменти кладки стін, 1935–1936 рр., ділянка 1 (Науковий архів ІА НАНУ)

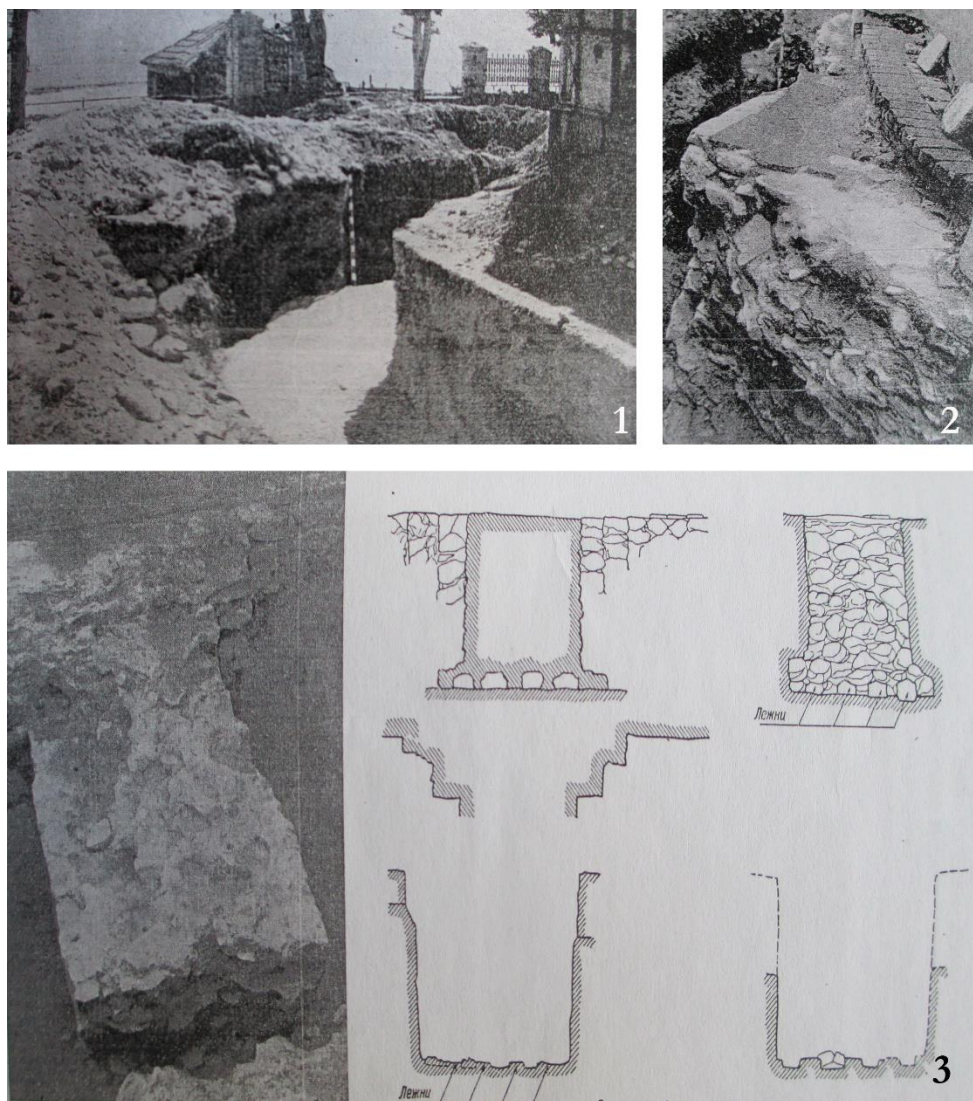

Рис. 15. Розкопки Борисоглябської церкви 1952 р.:

a – план храму після досліджень М.К. Каргера;

б – Фото та креслення з розкопок 1952 р.: 1 – фундаментні рови північної апсиди; 2 – фундамент та нижній ряд цегляної кладки північної апсиди; 3 – розрізи фундаментів та фундаментних ровів

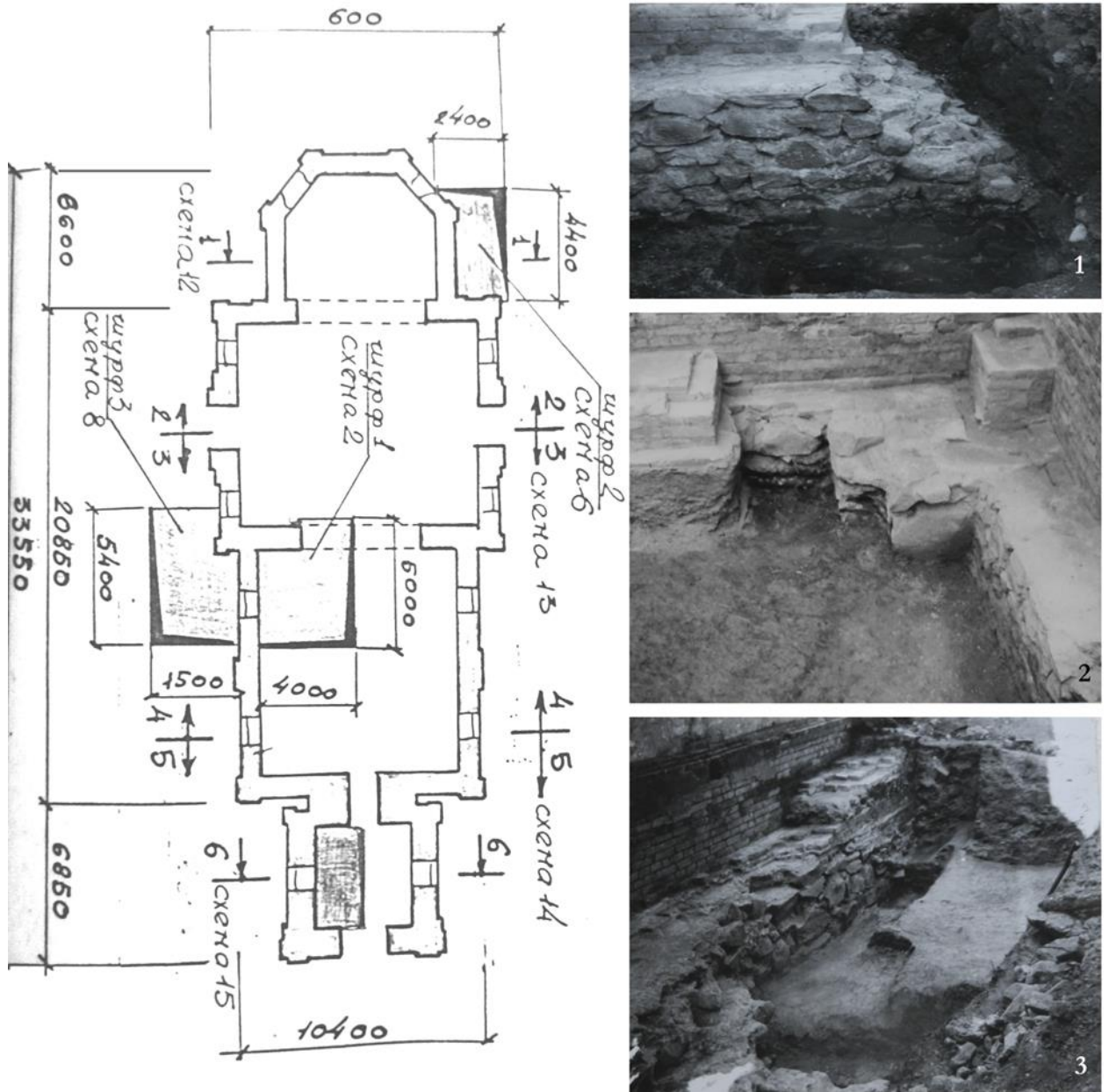

Рис. 16. Розкопки Борисоглібської церкви 1989 р. (за О.К. Сиромятниковим):

а – схема розміщення розкопок 1989 р.;

б – фото з розкопок 1989 р.: 1 – кладка поперечного стрічкового фундаменту другої вісі центрального нефу (розкоп 1); 2 – північний стовп центрального нефу (розкоп 1); 3 – північна стіна центрального нефу (розкоп 3).

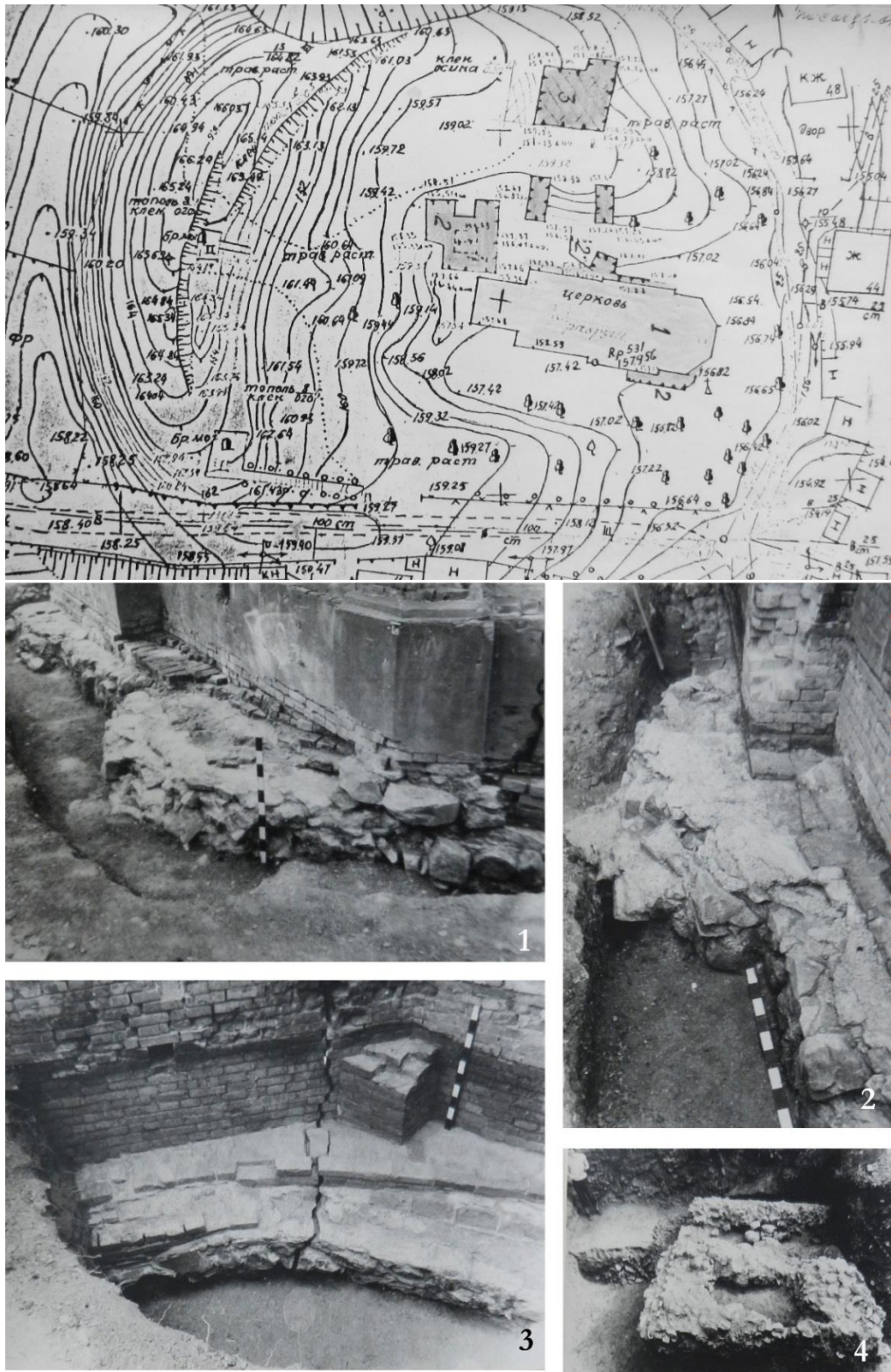

Рис. 17. Розкопки Борисоглібської церкви 1990–1991 рр. (за Р.С. Орловим і В.О. Булкіним):

- а – зведений план шурфів 1990–1991 рр. біля храму;
 б – фото з розкопок 1990–1991 рр.: 1 – шурф 1; 2 – поперечний стрічковий фундамент центрального нефа (шурф 2); 3 – тріщина у фундаменті (шурф 4); 4 – платформа в північно-західному куті храму (шурф б).

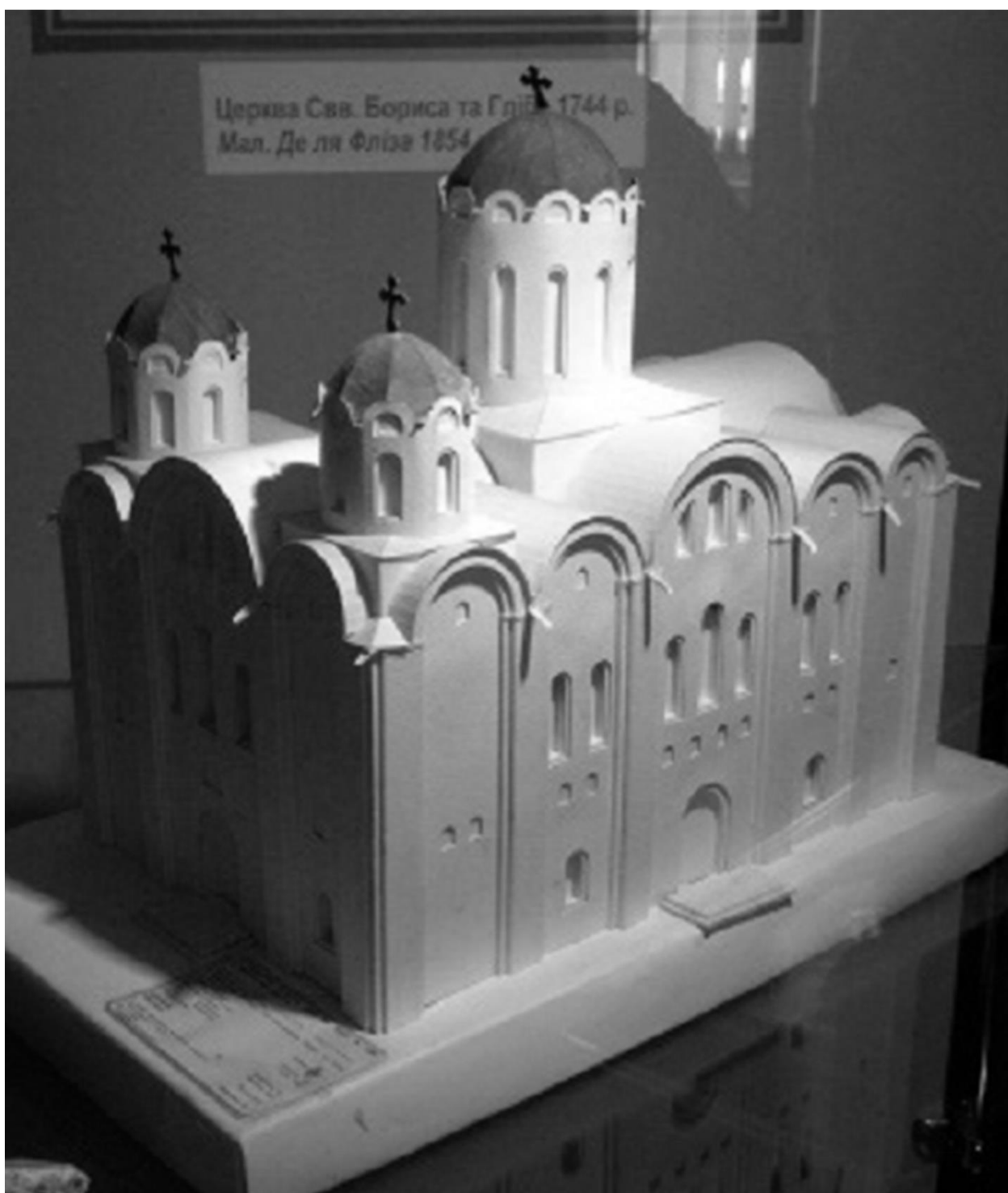

Рис. 18. Макет-реконструкція Борисоглібської церкви. Архітектори Д.І Антонюк і О.О. Кругляк за консультацією Ю. С. Асєєва.

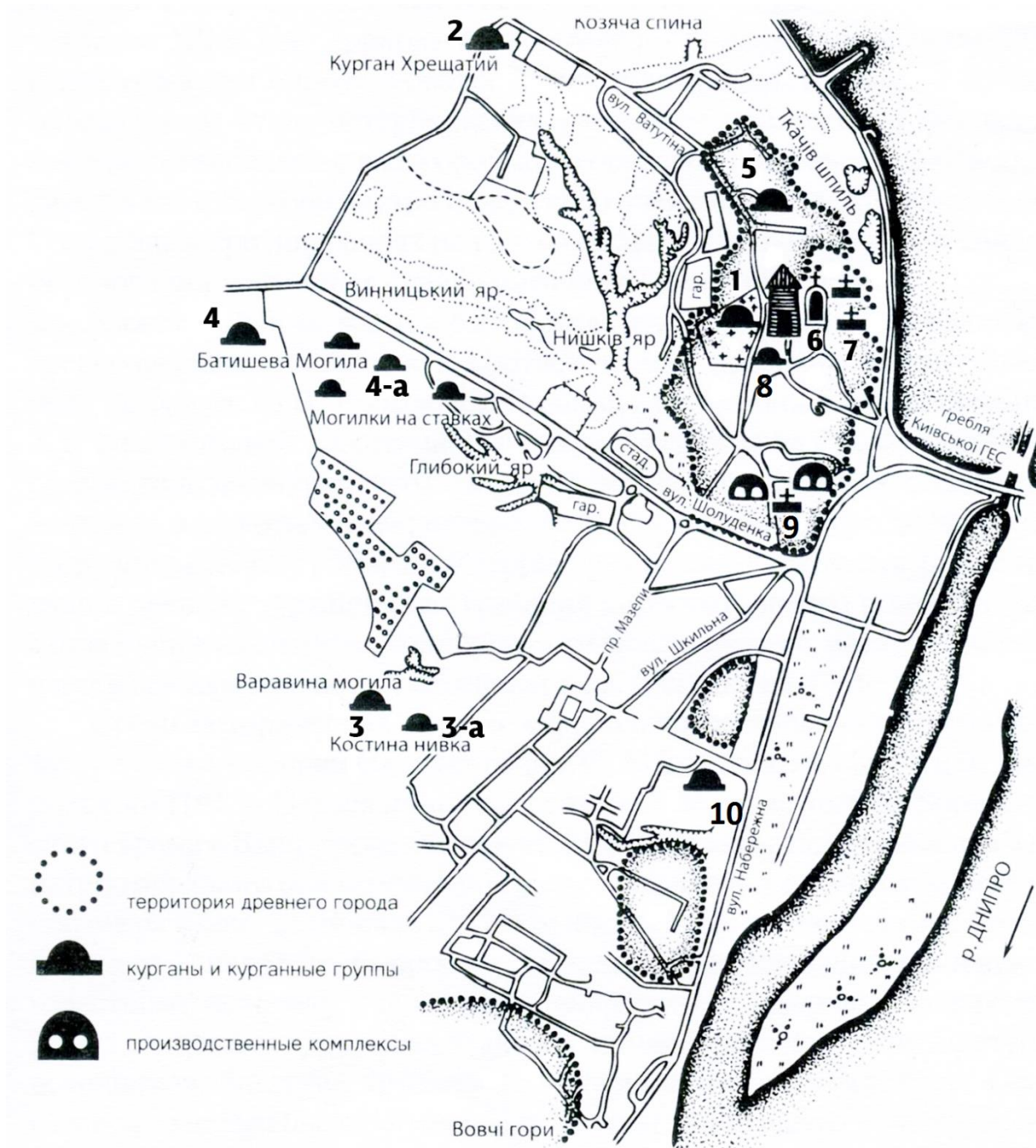

Рис. 19. Археологічна карта Вишгорода за Р. С. Орловим.

Цифрами позначено поховальні пам'ятки: 1 – курган на місці сучасного кладовища; 2 – курган Хрещатий; 3 – курган Варавина могила; 3-а – могильник Костина нивка; 4 – курган Батишева могила; 4-а – могильник Могилки в Ставках; 5 – могильник на садибі Дорошенка; 6 – церква свв. Бориса і Гліба; 7 – могильник на східному схилі городища; 8 – курган по вул. Межигірського Спасу; 9 – поховання на посаді; 10 – поховання на місці кінотеатру «Мир».

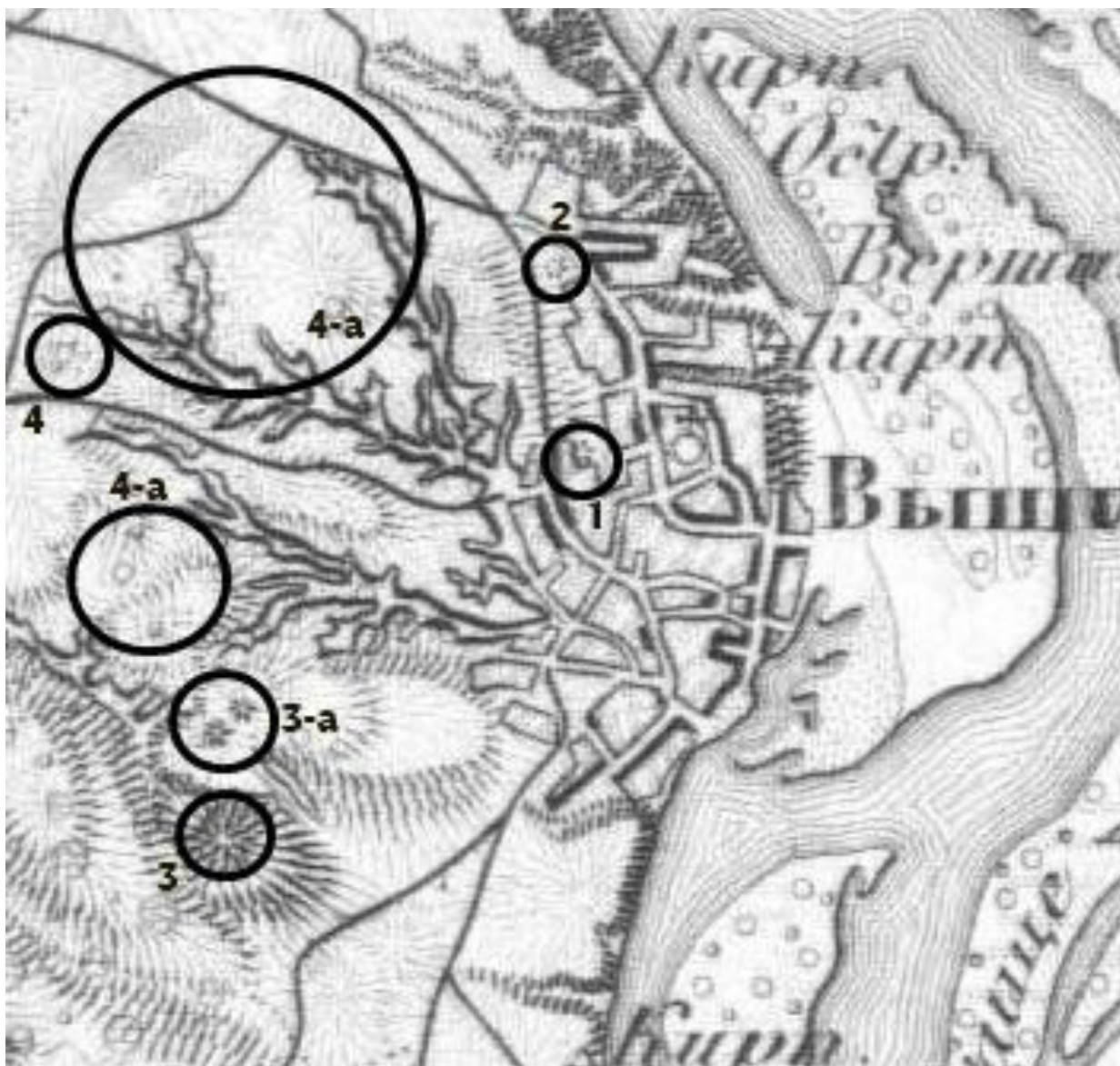

Рис. 20. Імовірні курганні насипи на карті Вишгорода 1848 р.

1 – курган на місці сучасного кладовища;

2 – курган Хрещатий;

3 – курган Варавина могила;

3-а – могильник Костина нивка;

4 – курган Батишева могила;

4-а – могильник Могилки в Ставках;

5 – могильник на садибі Дорошенка.

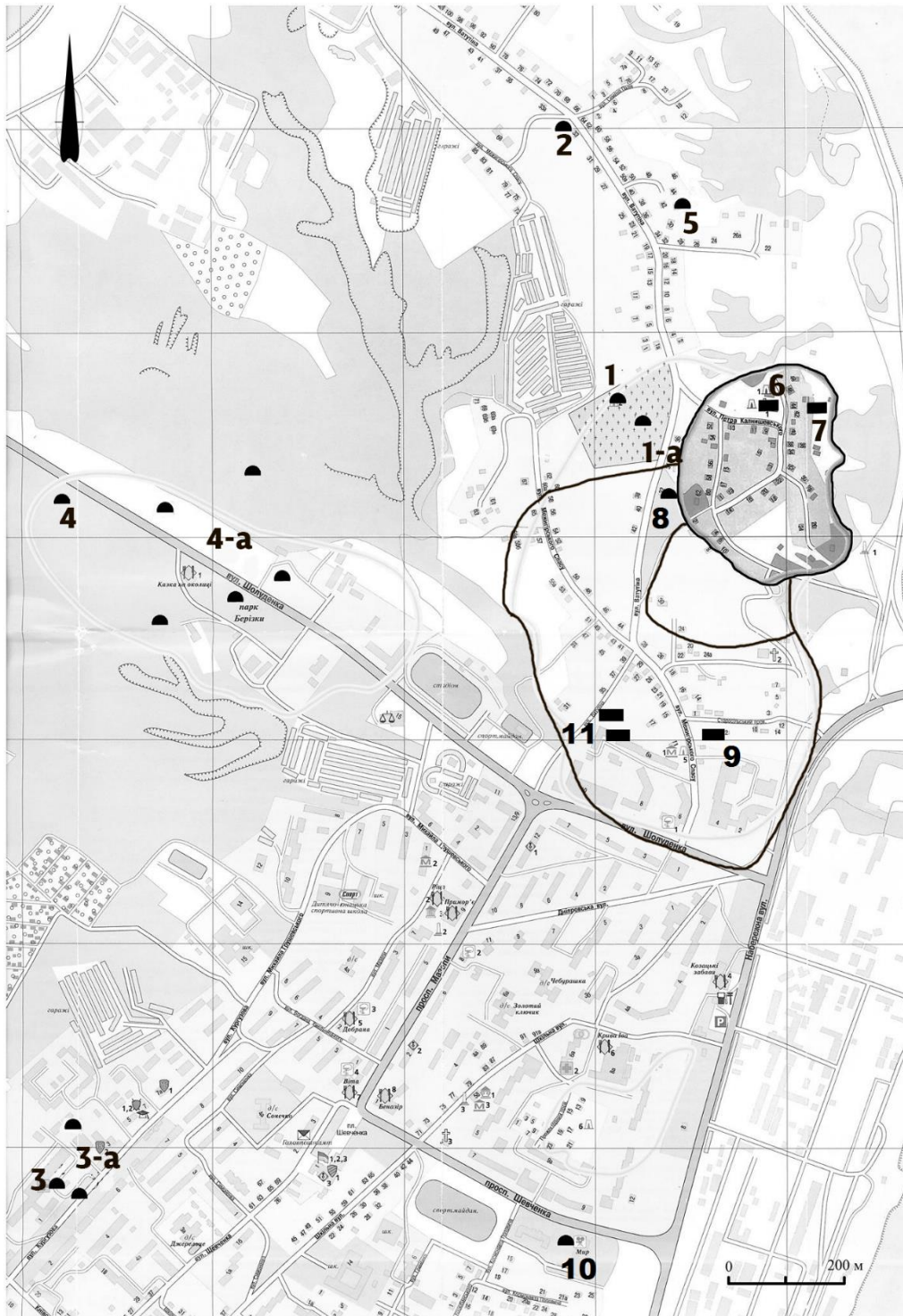

Рис. 21. Поховальні пам'ятки давньоруського Вишгорода за Д. В. Бібіковим: 1 – курган на місці сучасного кладовища; 2 – курган Хрещатий; 3 – курган Варавина могила; 3-а – могильник Костина нивка; 4 – курган Батишева могила; 4-а – курганний могильник Могилки в Ставках; 5 – курганний могильник на садибі Дорошенка; 6 – церква свв. Бориса і Гліба; 7 – ґрунтовий могильник на східному схилі городища; 8 – курган по вул. Межигірського Спасу; 9 – ґрунтове поховання по пров. Старосільському; 10 – поховання на місці кінотеатру «Мир»; 11 – ґрунтовий могильник по вул. Шолуденка – Межигірського Спасу.

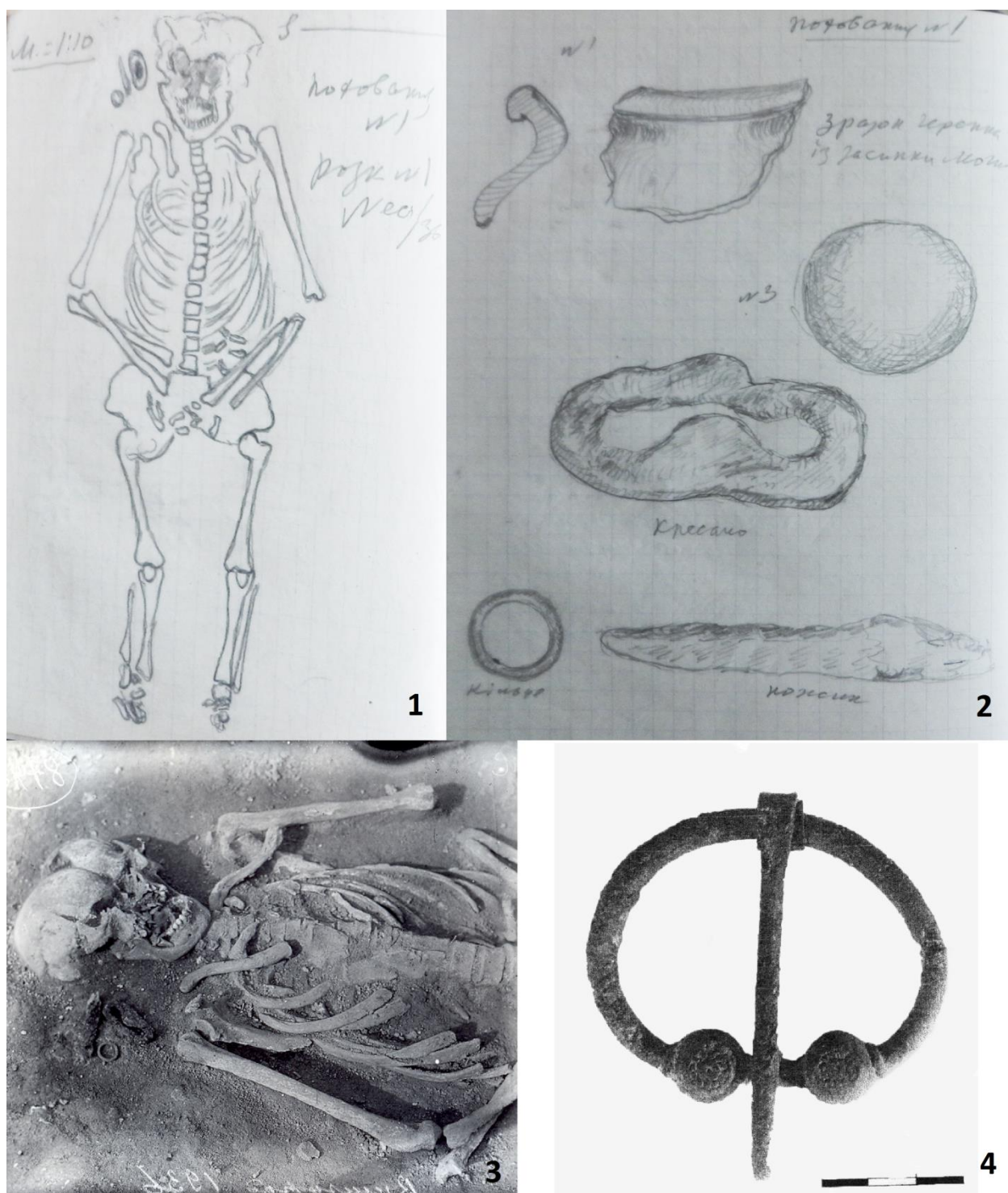

Рис. 22. Поховання 1 з садиби Дорошенка, розкопки 1936 р.:
 1 – план поховання, замальовка Т.М. Мовчанівського; 2 – поховальний інвентар, замальовка Т.М. Мовчанівського; 3 – фото поховання, 1936 р. (Науковий архів ІА НАНУ); 4 – кільцева фібула, буцімто виявлена на садибі Дорошенка (за В.М. Зоценком).

Рис. 23. Поховальні пам'ятки Вишгорода:

а – черепаховидна фібула зі зруйнованого поховання, випадкова знахідка 1985 р. (за В.М. Зоценком);

б – пірофілітовий саркофаг, знайдений в 1853 р. на городі священника. Фото 1936 р. (Науковий архів ІА НАНУ).

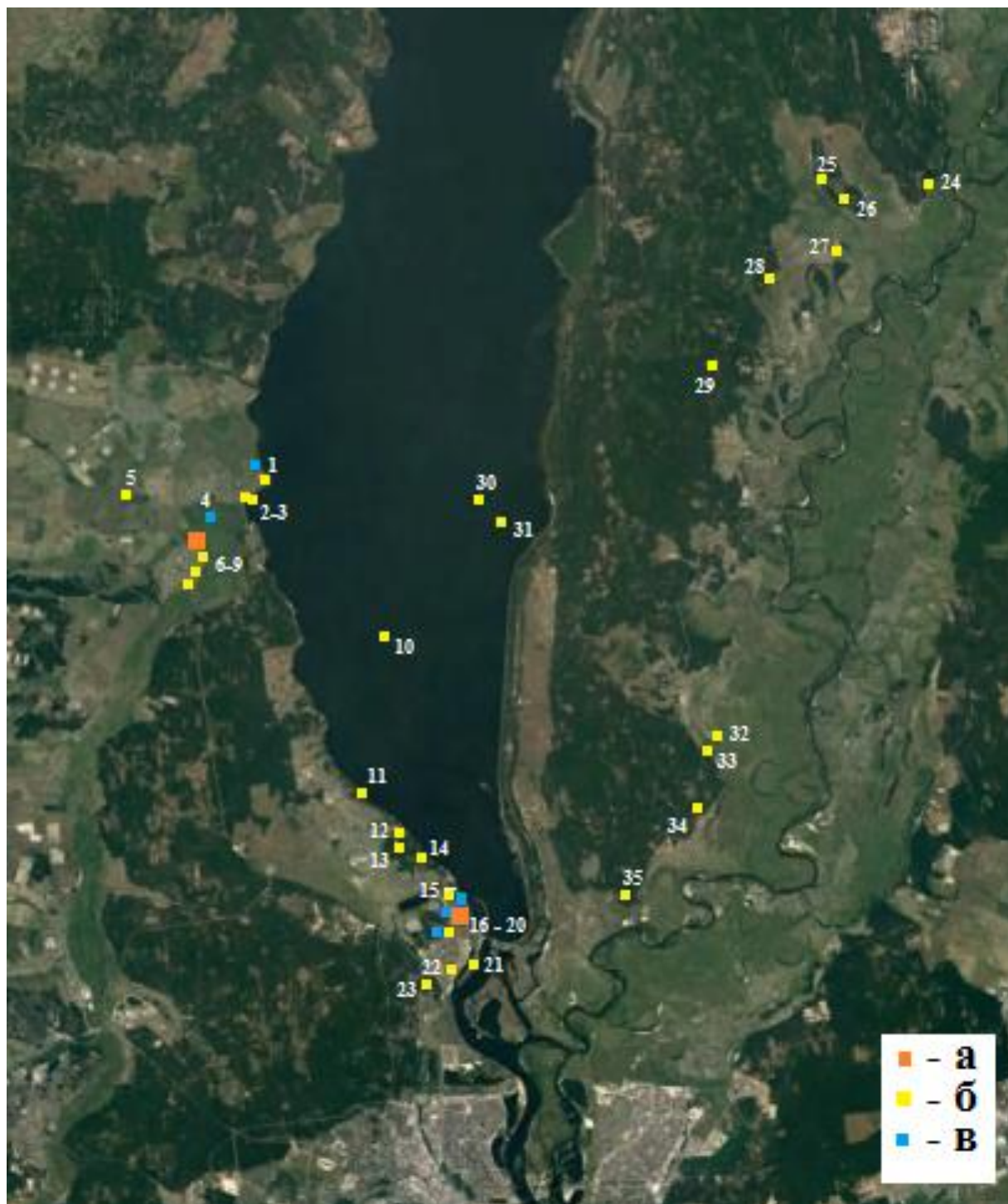

Рис. 24. Округа давньоруського Вишгорода:

а – городище; б – селище; в – могильник.

1 – Козаровичі, III; 2, 3 – Козаровичі I, II; 4 – Демидів – Козаровичі; 5–9 – Демидів; 10 – Лютіж, ур. Довгаль; 11 – Старі Петрівці; 12 – Межигір'я, ур. Виноградна гора; 13 – Межигір'я, ур. Хутір; 14 – Межигір'я, ур. Пекарська гора; 15 – Вишгород, ур. Хвощ; 16–20 – Вишгород; 21 – Вишгород, о. Вальківський; 22 – Вишгород, вул. Набережна; 23 – Вишгород, ур. Вовчі гори; 24 – Сувид, ур. Лиса Гора; 25 – Сувид II; 26 – Сувид III; 27 – Боденьки IV; 28 – Жукин I; 29 – Жукин II; 30 – Лебедівка, ур. Ошвин; 31 – Лебедівка, оз. Підбірче; 32 – Нижня Дубечня, ур. Вершина; 33 – Нижня Дубечня I; 34 – Новосілки, Луковиця II; 35 – Хотянівка, ур. Чапколіївка.

Рис. 25. Нововідкрита давньоруська пам'ятка в ур. Хвоц':
a – місцезнаходження пам'ятки;
б – залишки культурного шару в схилах пагорбу. Панорамна зйомка

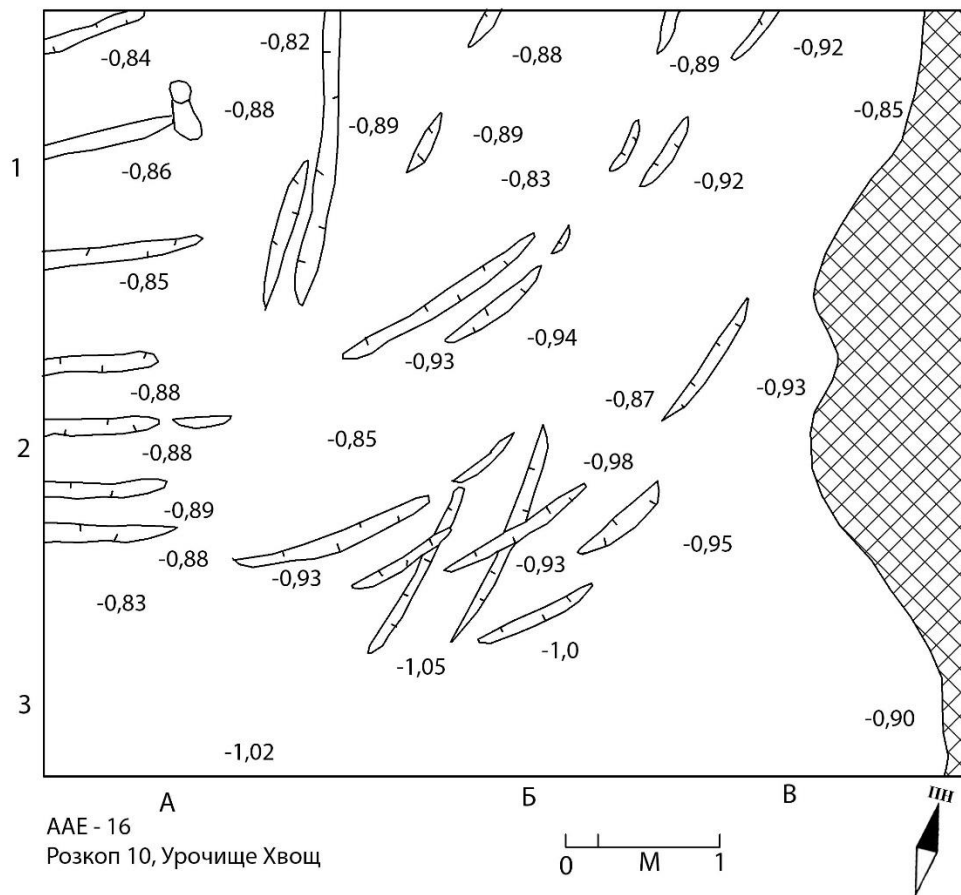

Рис. 26. Ур. Хвощ, розкоп 10 (2016). Сліди оранки на рівні материка.

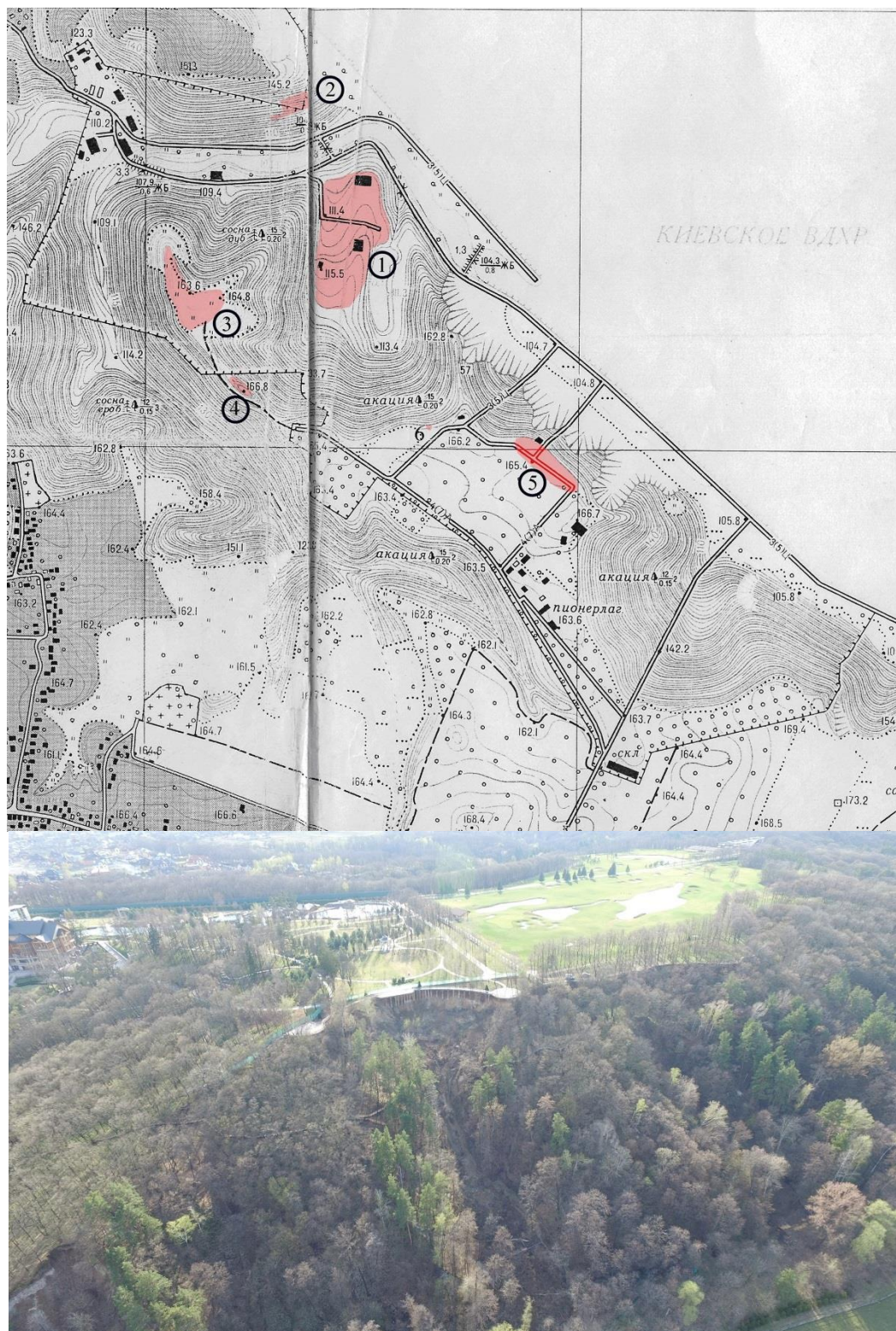

Рис. 27. Нововідкрите поселення на Пекарській горі в Межигір'ї:
a – схема розміщення археологічних пам'яток на території парку «Межигір'я» (за В.Г. Івакіним,
 В.К. Козюбою): 1 – територія монастиря; 2 – Виноградна гора; 3, 4 – ур. Хутір; 5 – Пекарська
 гора.

б – вигляд території поселення з квадрокоптера.

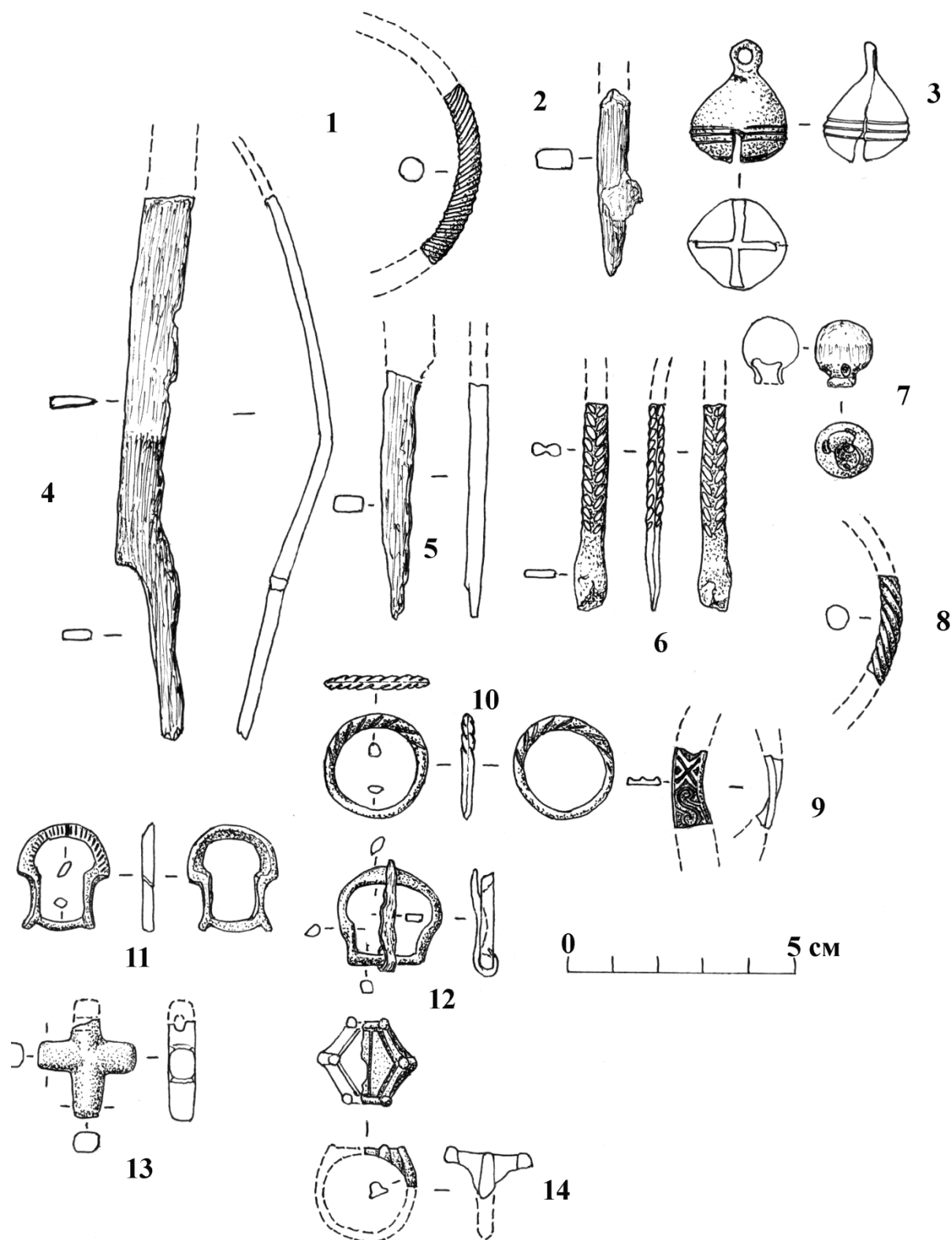

Рис. 28. Індивідуальні знахідки з поселення на Пекарській горі в Межигір'ї (за В.Г. Івакіним, Д.В. Бібіковим).

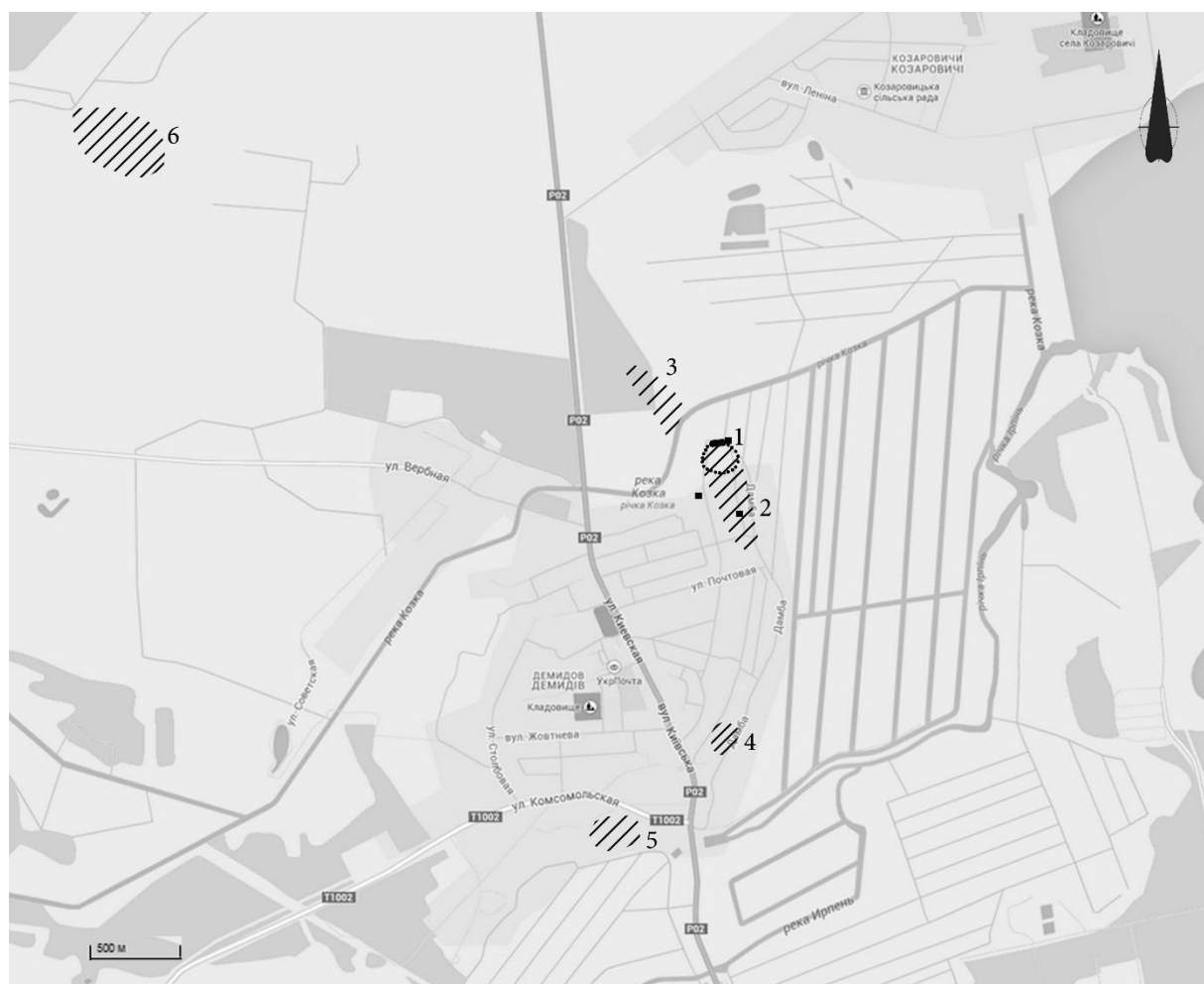

Рис. 29. Давньоруські пам'ятки в околицях с. Демидів Вишгородського району за результатами розвідки 2013 р.:

а – схема розміщення пам'яток 1 – городище; 2–6 – відкриті поселення;

б – залишки валу Демидівського городища.

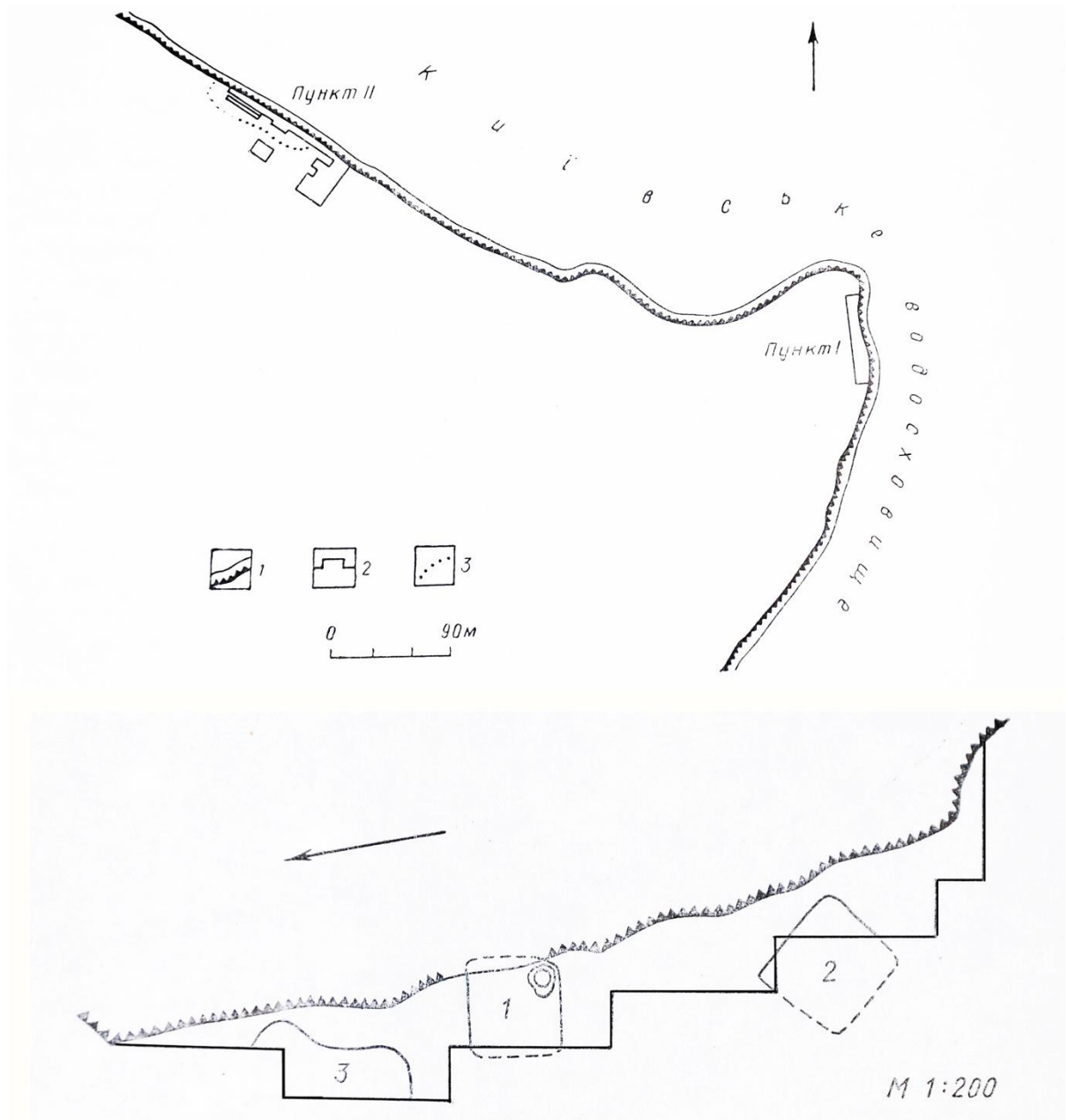

Рис. 30. Комплекс пам'яток біля с. Козарів (за Л.Я. Степаненко, Н.В. Блажевич):
 а – схема розміщення давньоруських пам'яток: 1 – рівень води; 2 – розкопки; 3 – межі
 могильника.
 б – план розкопаної частини поселення.

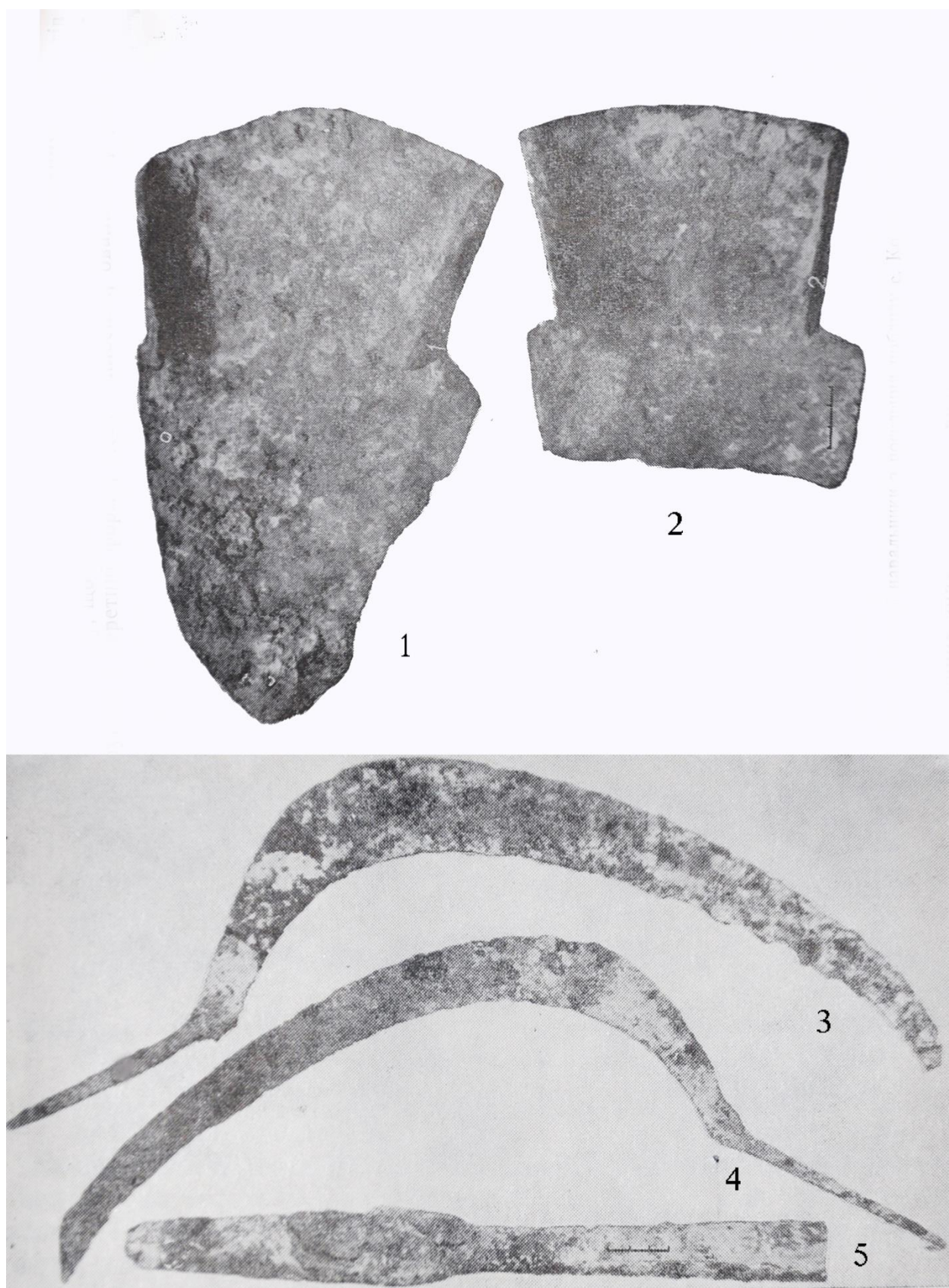

Рис. 31. Залізні знаряддя праці з поселення Козаровичі (за Л.Я Степаненко, Н.В. Блажевич):

1, 2 – наральники; 3,4 – серпи; 5 – наконечник списа.

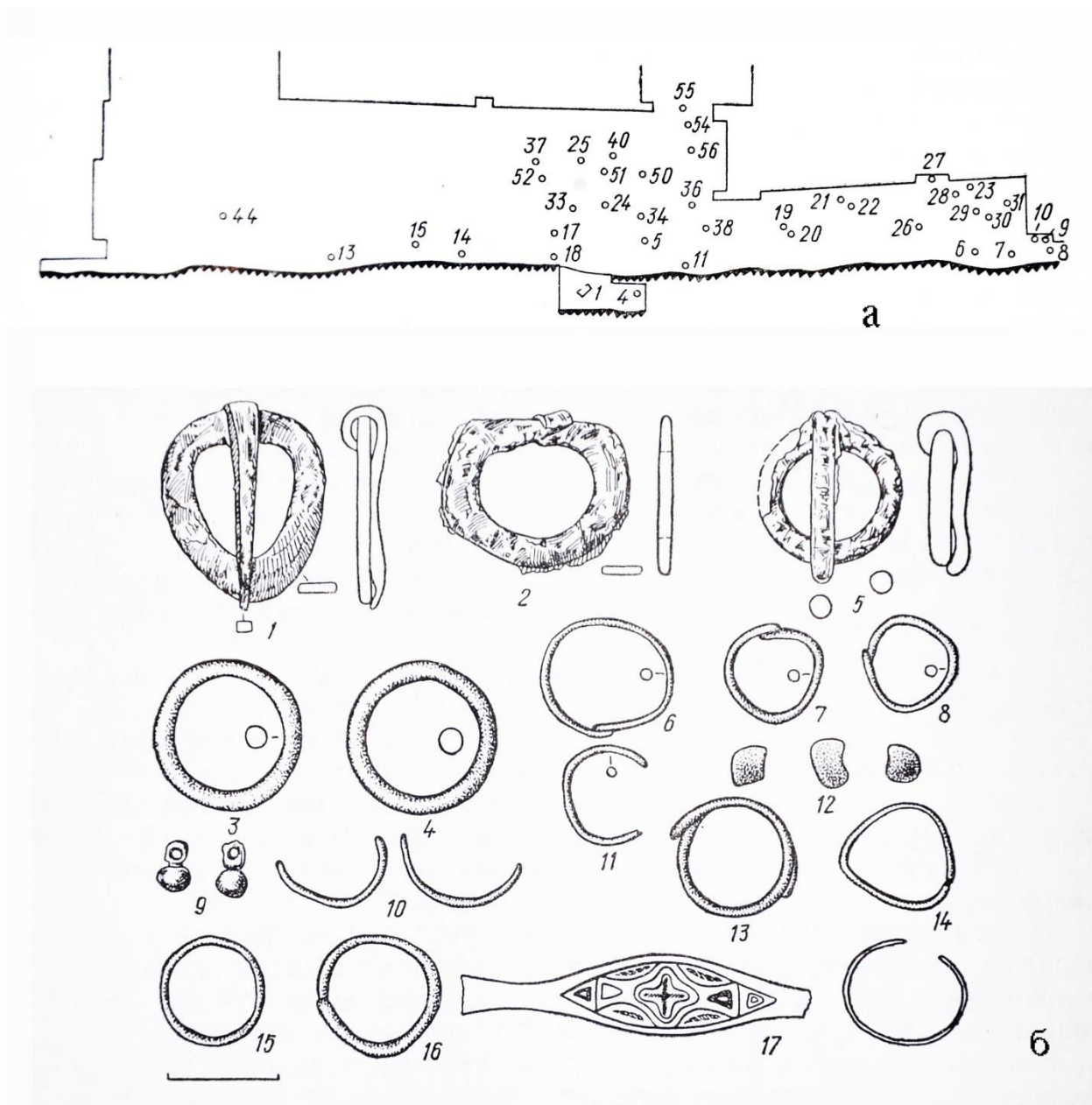

Рис. 32. Давньоруський могильник біля с. Козаровичі (за Л.Я. Степаненко, Н.В. Блажевич):

а – план могильника;

б – речі з поховань: 1, 2, 5 – залізні пряжки; 3, 4 – бронзові кільця; 6–8, 10, 11, 13–16 – бронзові сережки; 9 – бронзові підвіски; 12 – уламки скляної намистини; 17 – розготка срібного пластинчатого персня.

Рис. 33. Нововідкрита давньоруська пам'ятка на о. Вальківський у Вишгороді:
А – місце розташування збережено частини пам'ятки (за результатами розвідок 2015 – 2016 рр.);
Б – колишній о. Вершина (на дальньому плані) на фото 1960-х рр.

Рис. 34. Гончарні горни з розкопок 1936 р. Робочі моменти
Науковий архів ІА НАНУ

Рис. 35. Гончарні горни з розкопок 1936 р. Робочі моменти
Науковий архів ІА НАНУ

Рис. 36. Фото горнів з розкопок 2013 – 2016 рр. по пров. Старосільському:
 1 – об'єкт 3; 2 – об'єкт 7; 3 – об'єкт 6; 4 – об'єкт 2-а.

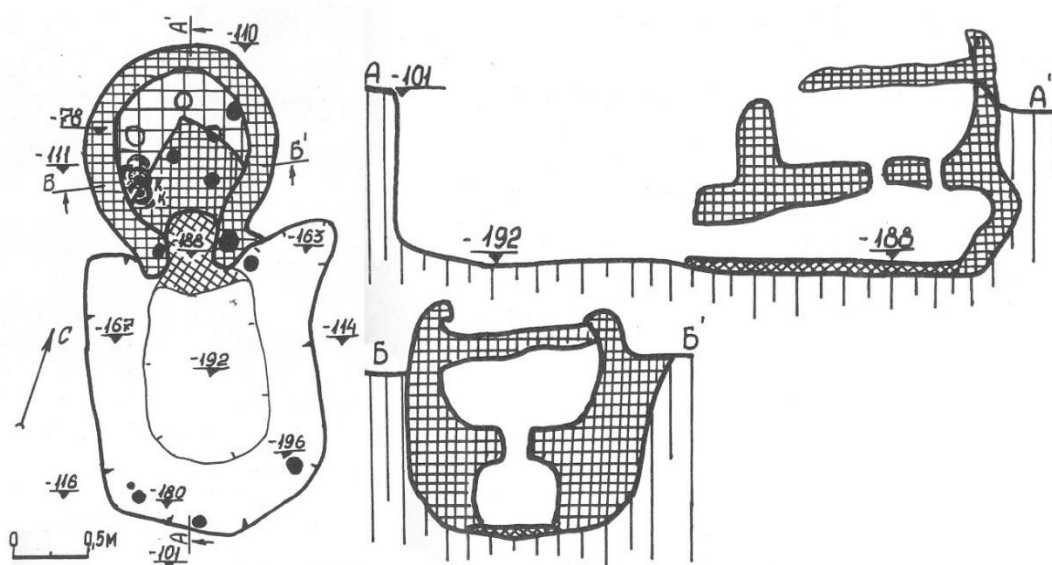
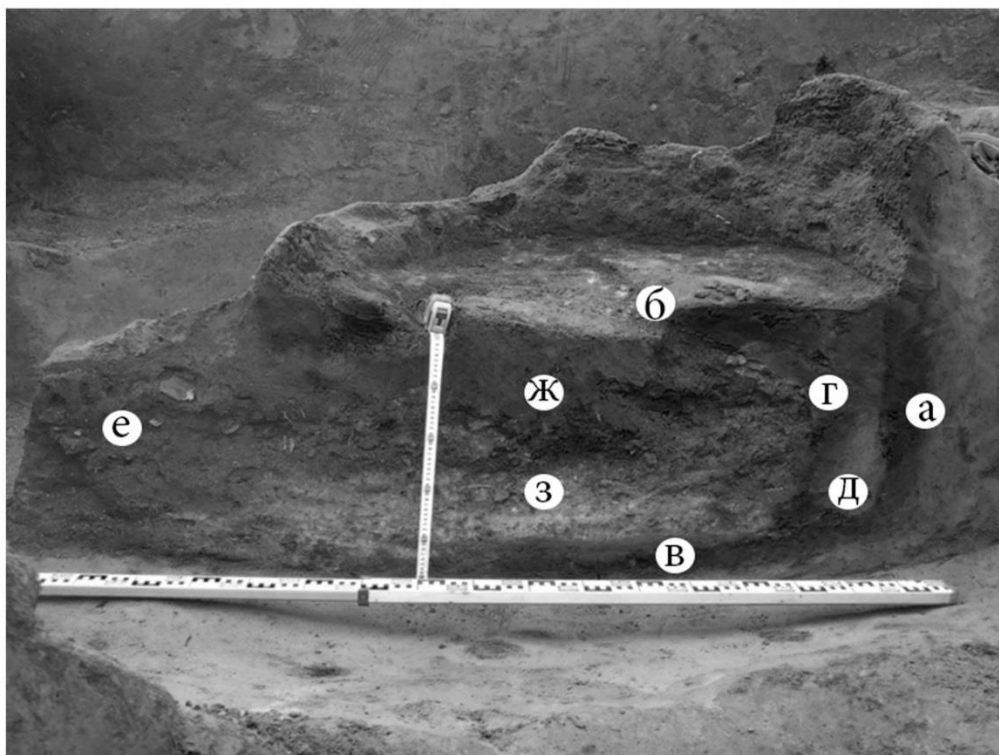

Рис. 37. Гончарні горни першого хронологічного етапу:
 1 – об'єкт 3 2013 р. (за В.Г. Івакіним і Д.В. Бібіковим): а – стіни об'єкту; б – теплорозподільний блок; в – черинь; г – діагональна підпорка-козел; д – засипка з материкового суглинку; е – устя; ж – завал глинобитних конструкцій; з – шари золи та вуглю.
 2 – об'єкт 102 1990 р. (за В.П. Чабаєм та ін.).

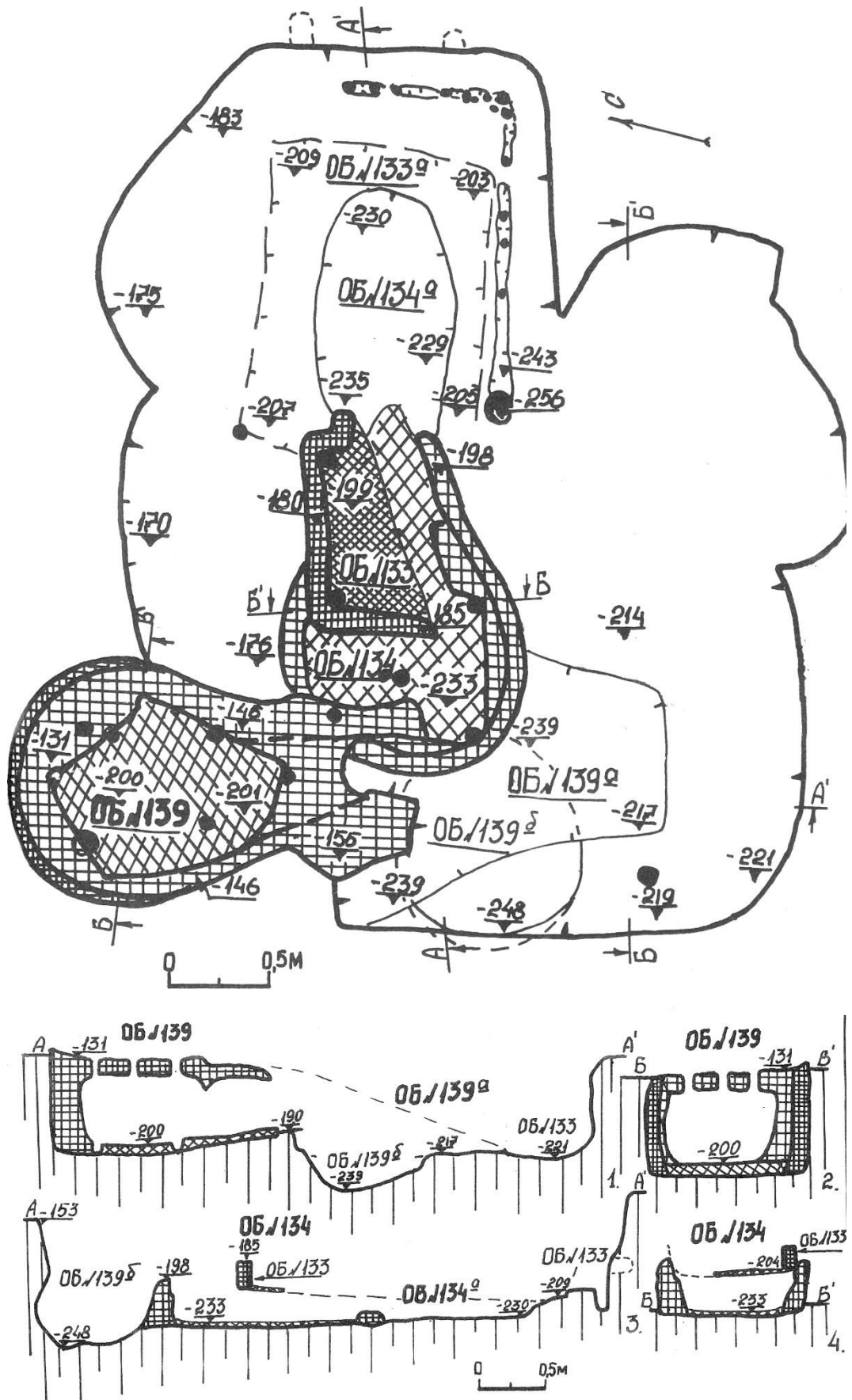

Рис. 38. Гончарні горни 133, 134 та 139 з розкопок 1990 р. (за В.П. Чабаєм та ін.)

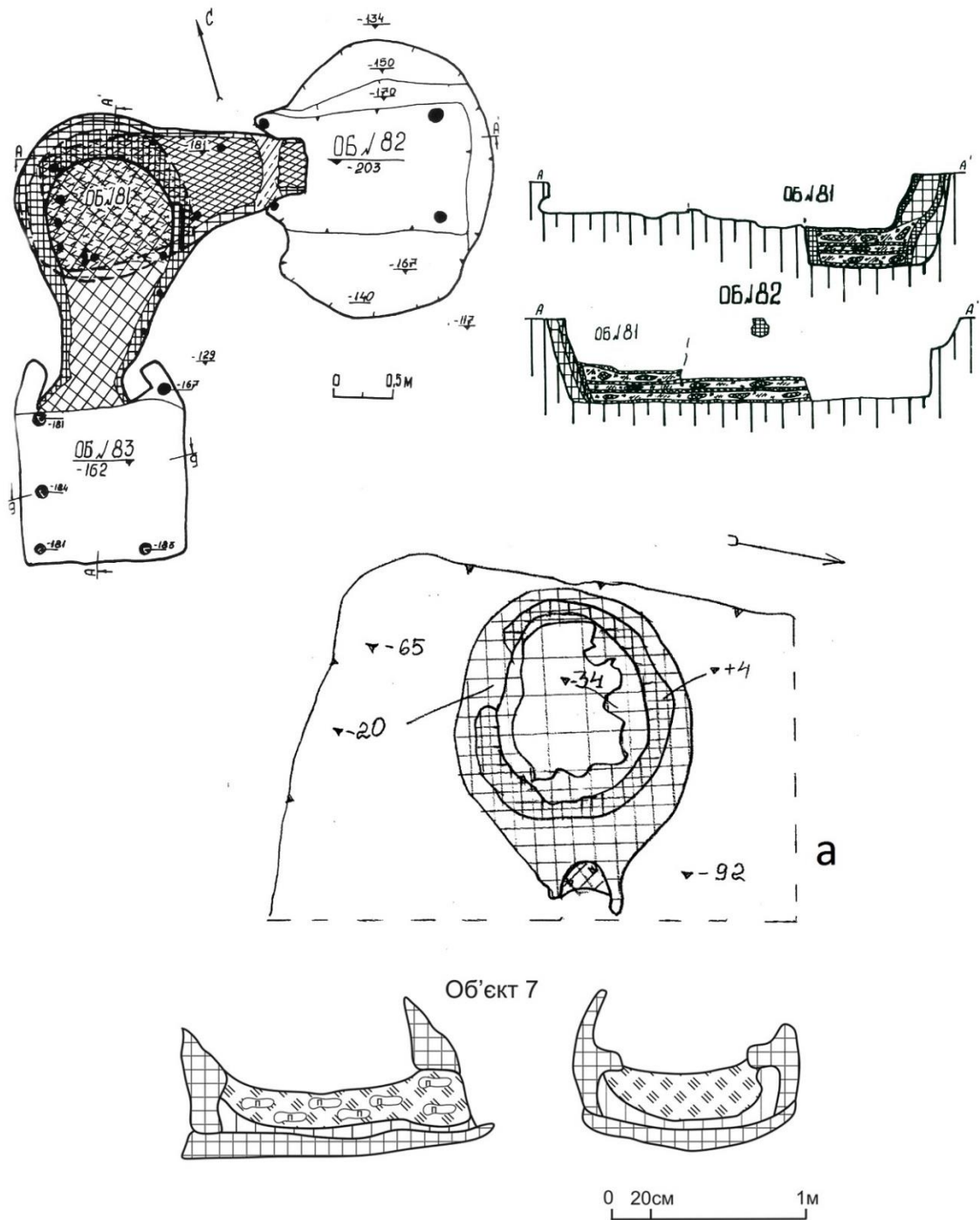

Рис. 39. Гончарні горни другого хронологічного етапу:
 1 – об'єкти 81-А, 81-Б 1990 р. (за В.П. Чабаєм та ін.); 2 – об'єкт 7 2014 р. (за В.Г. Івакіним і Д.В. Бібіковим).

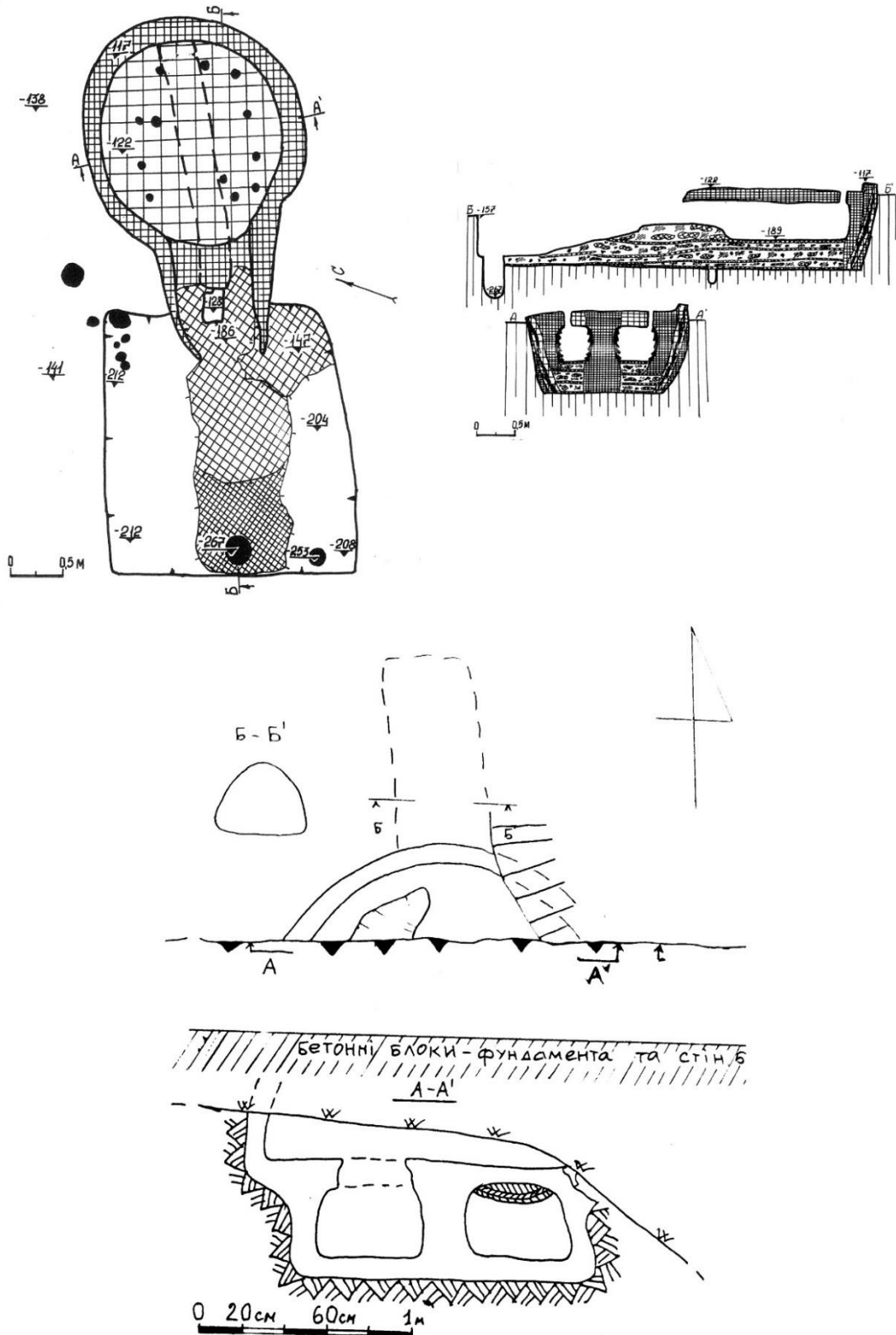

Рис. 40. Гончарні горни третього і п'ятого хронологічних періодів:
 1 – об'єкт 130 1990 р. (за В.П. Чабаєм та ін.); 2 – горн 2000 р. (за С.Я. Ольговським та ін.).

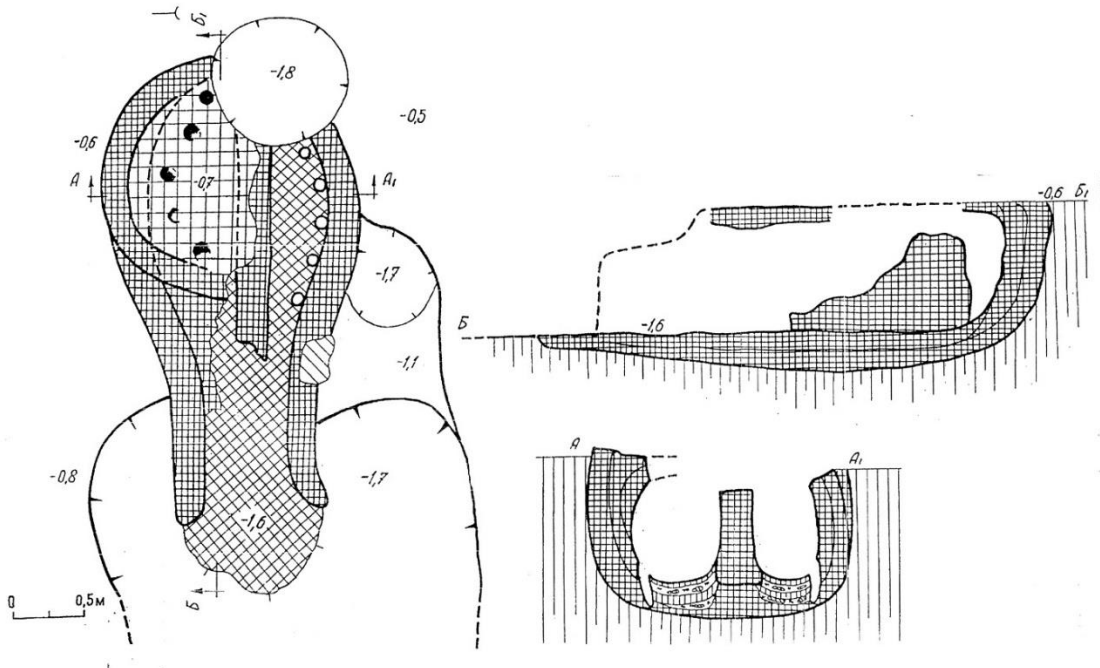
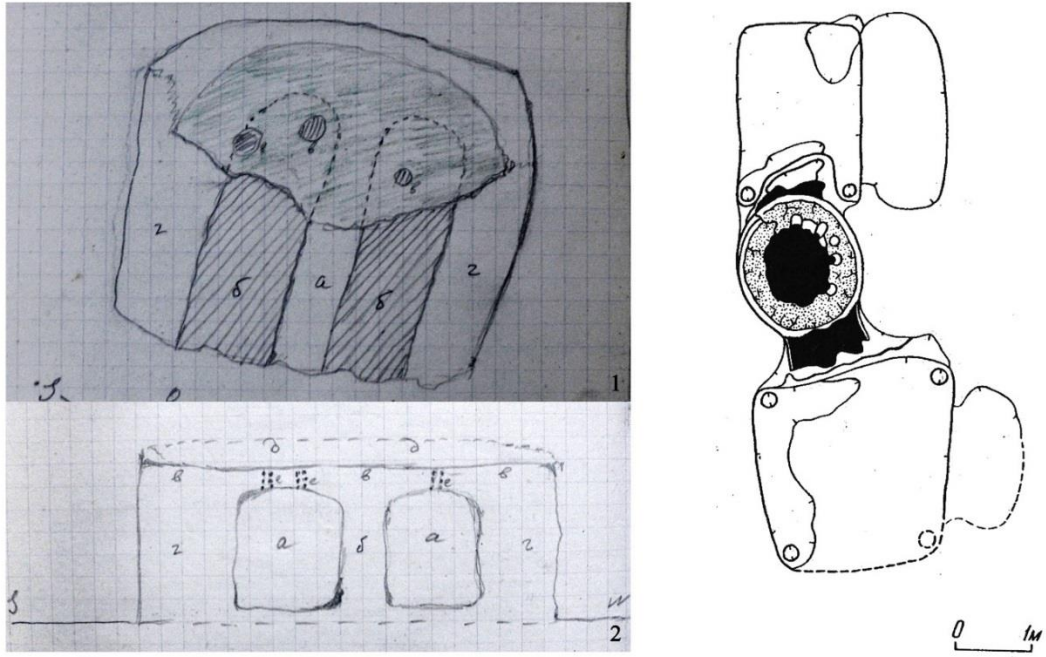

Рис. 41. Недатовані гончарні горни:

1 – горн 1936 р. (за Т.М. Мовчанівським); 2 – горн 1990; 3 – горн 1995 рр. (за Р.С. Орловим).

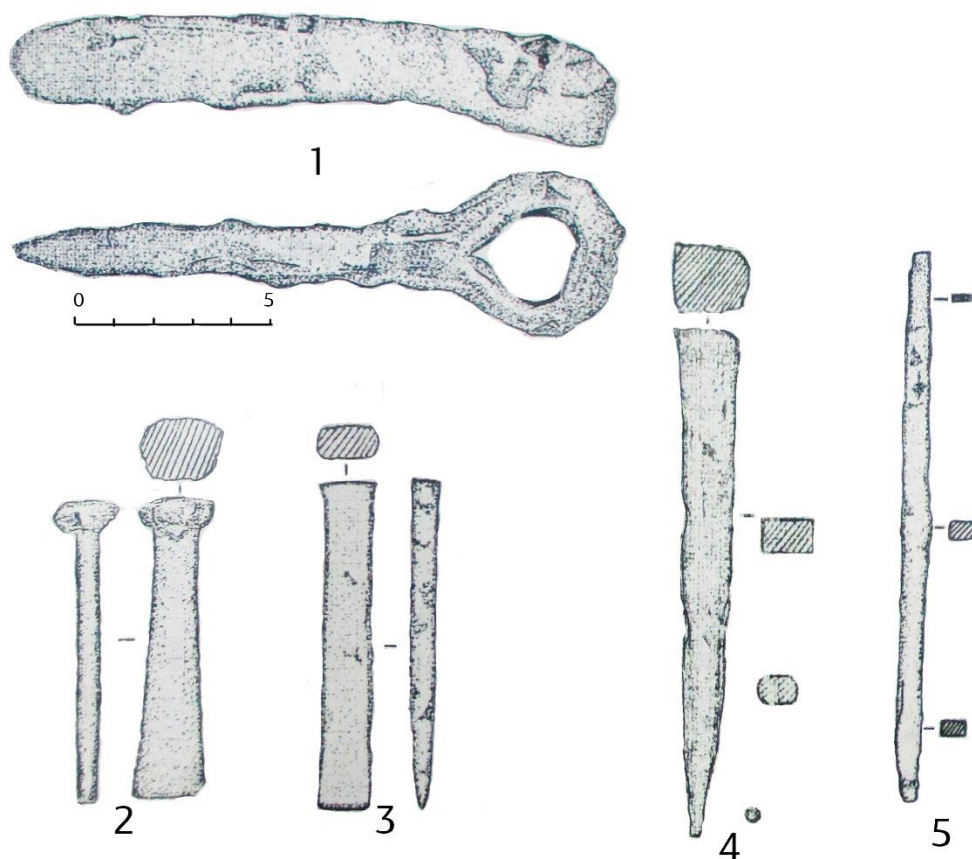
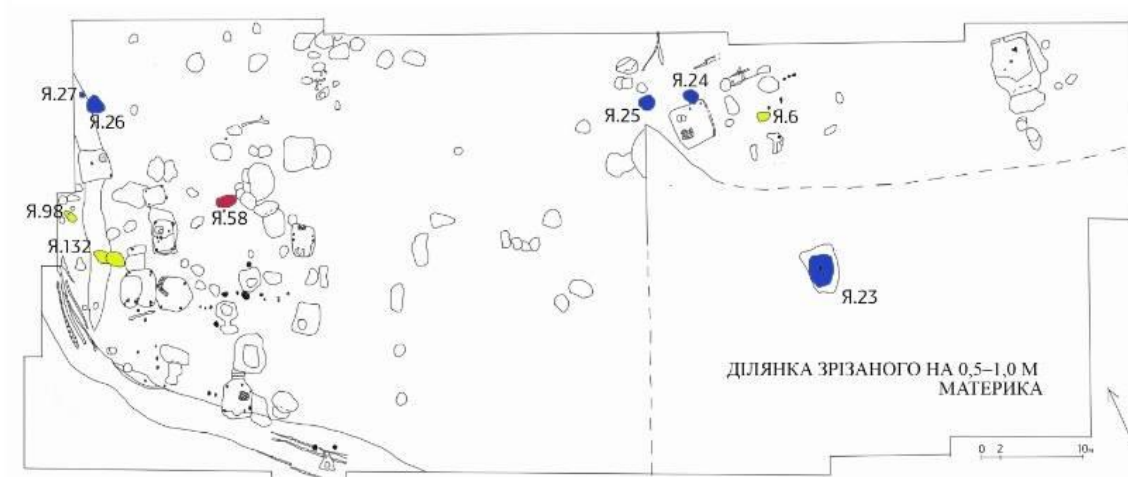
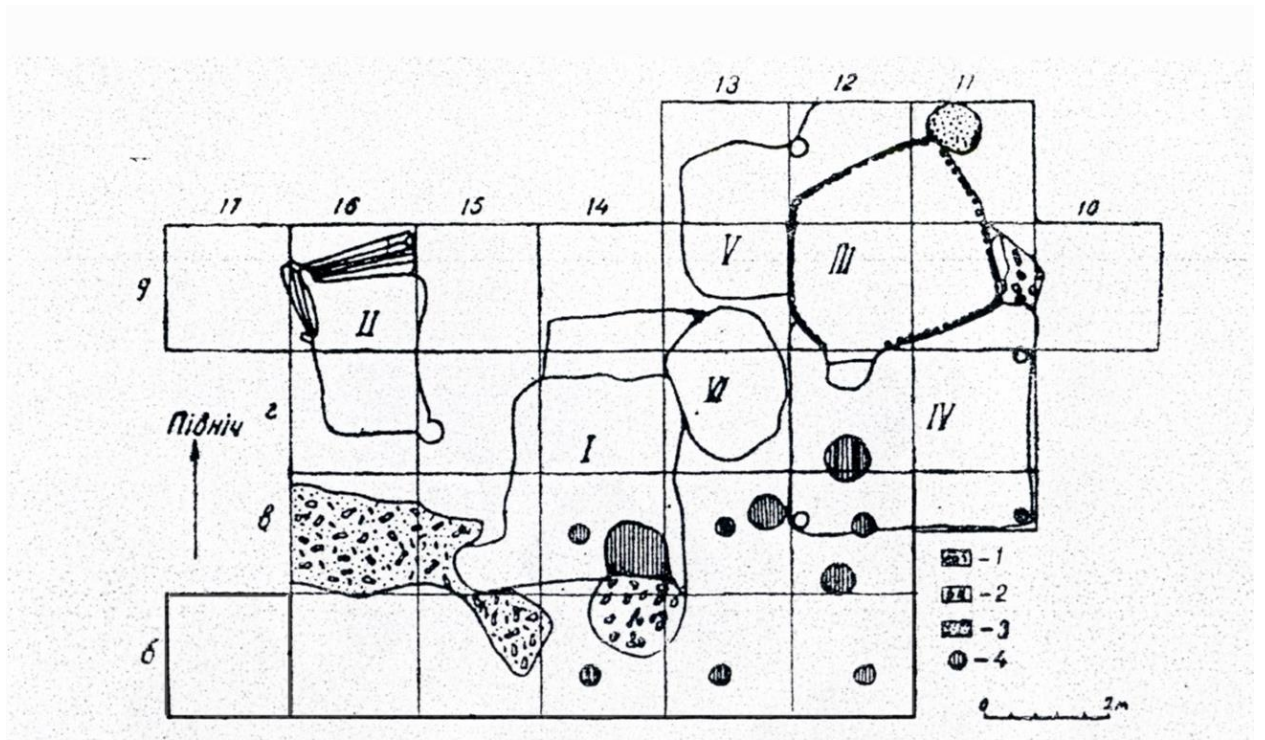
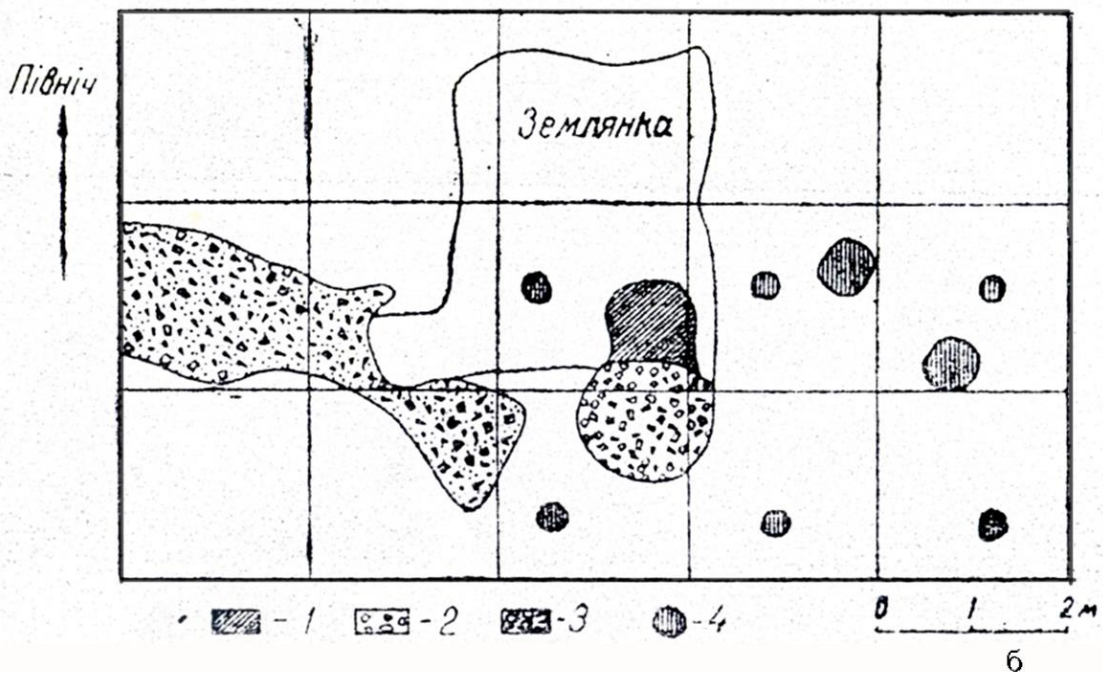

Рис. 42. Металургійний осередок в урочищі Нижні Дорогожичі:
а – виробничі споруди на плані розкопу 1989 р.;
б – знахідки, пов'язані з добуванням руди та обробкою металів, з розкопок 1989 р. (за В.В. Дорофєєвим та ін.): 1 – кірка; 2, 3 – зубила; 4 – бородок; 5 – штіхель.

а

б

Рис. 43. План розкопу 1947 р. (за В.Й. Довженком):

а – загальний план розкопу: I – землянка №1; II – землянка №2; III – землянка №3; IV – господарська прибудова; V, VI – плями від горнів. Умовні позначки: 1 – кістки, вугілля, попіл; 2 – печина; 3 – попіл; 4 – ями.

б – план землянки №1: Умовні позначки: 1 – передпічна яма; 2 – завал печі; 3 – скупчення кісток, черепків, вугілля, попелу; 4 – ями від стовпів.

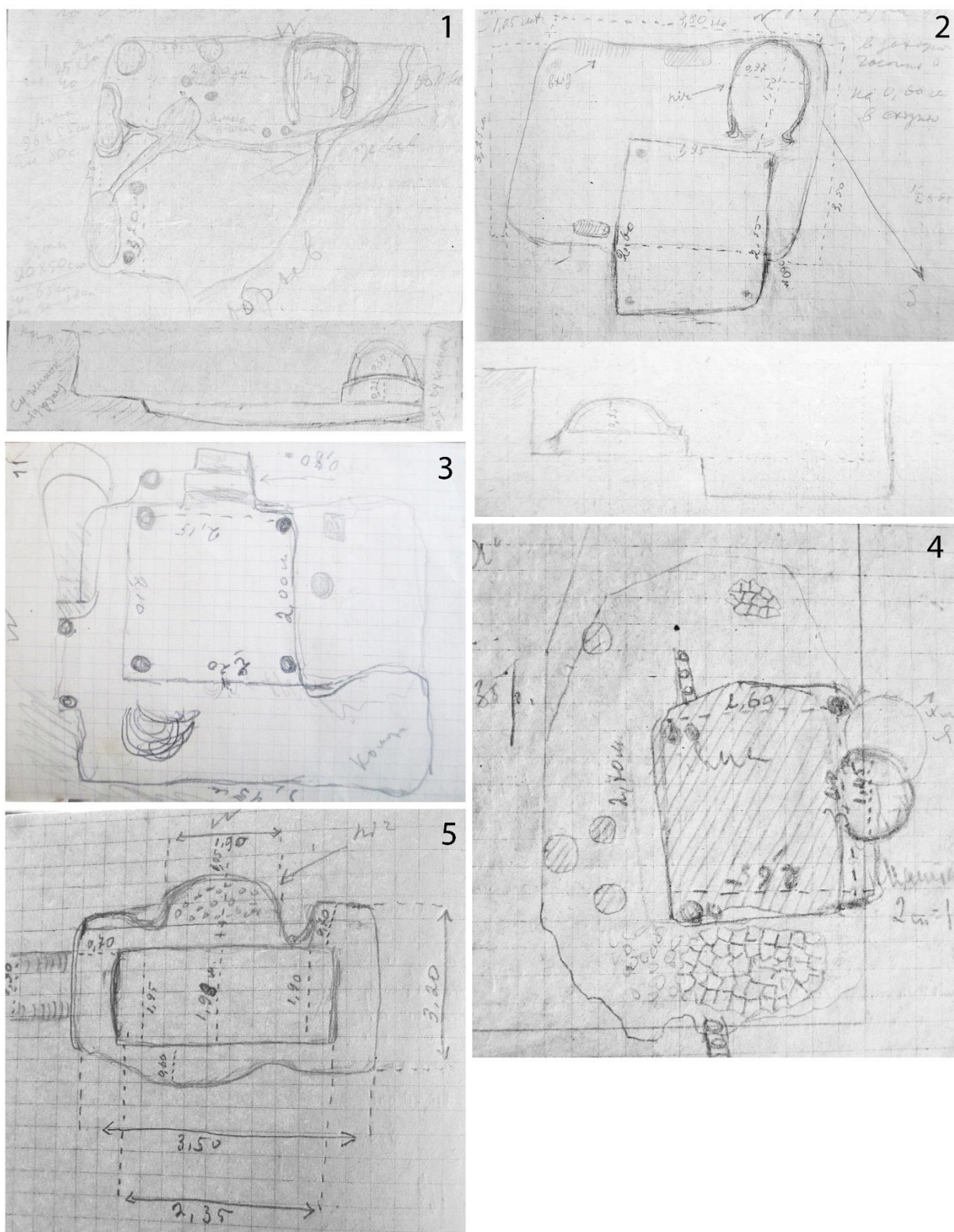

Рис. 44. Плани та розрізи виробничих споруд зі щоденника Т. М. Мовчанівського (Науковий архів ІА НАНУ):

1 – землянка 3, шурф Д/1935; 2 – яма 6, шурф Ж/1935; 3 – споруда 1937 р.; 4 – землянка 1, ділянка 4/1935; 5 – «яма 1», ділянка 4/1935.

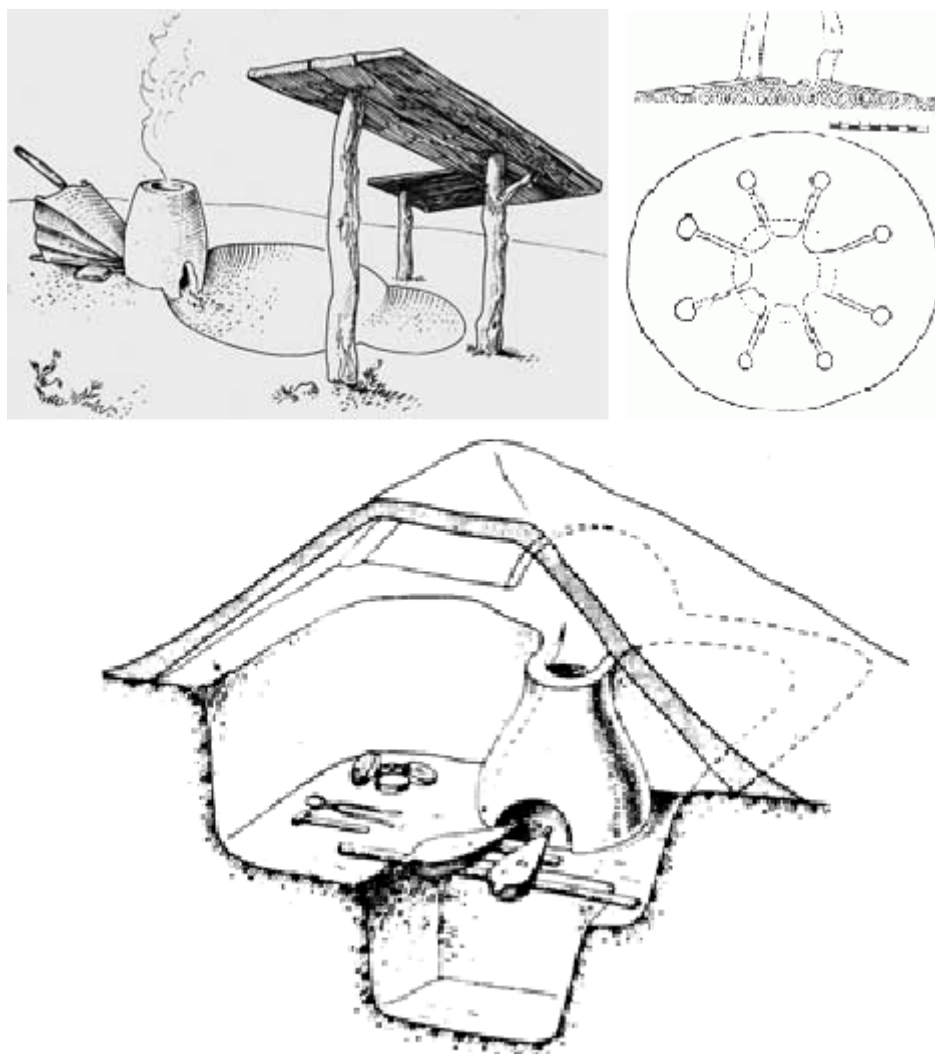

Рис. 45. Реконструкції металургійних майстерень (за Б.О. Колчиним):
 1 – металургійна майстерня; 2 – сиродутний горн з Райковецького городища; 3 – «домниця» зі Старої Рязані.

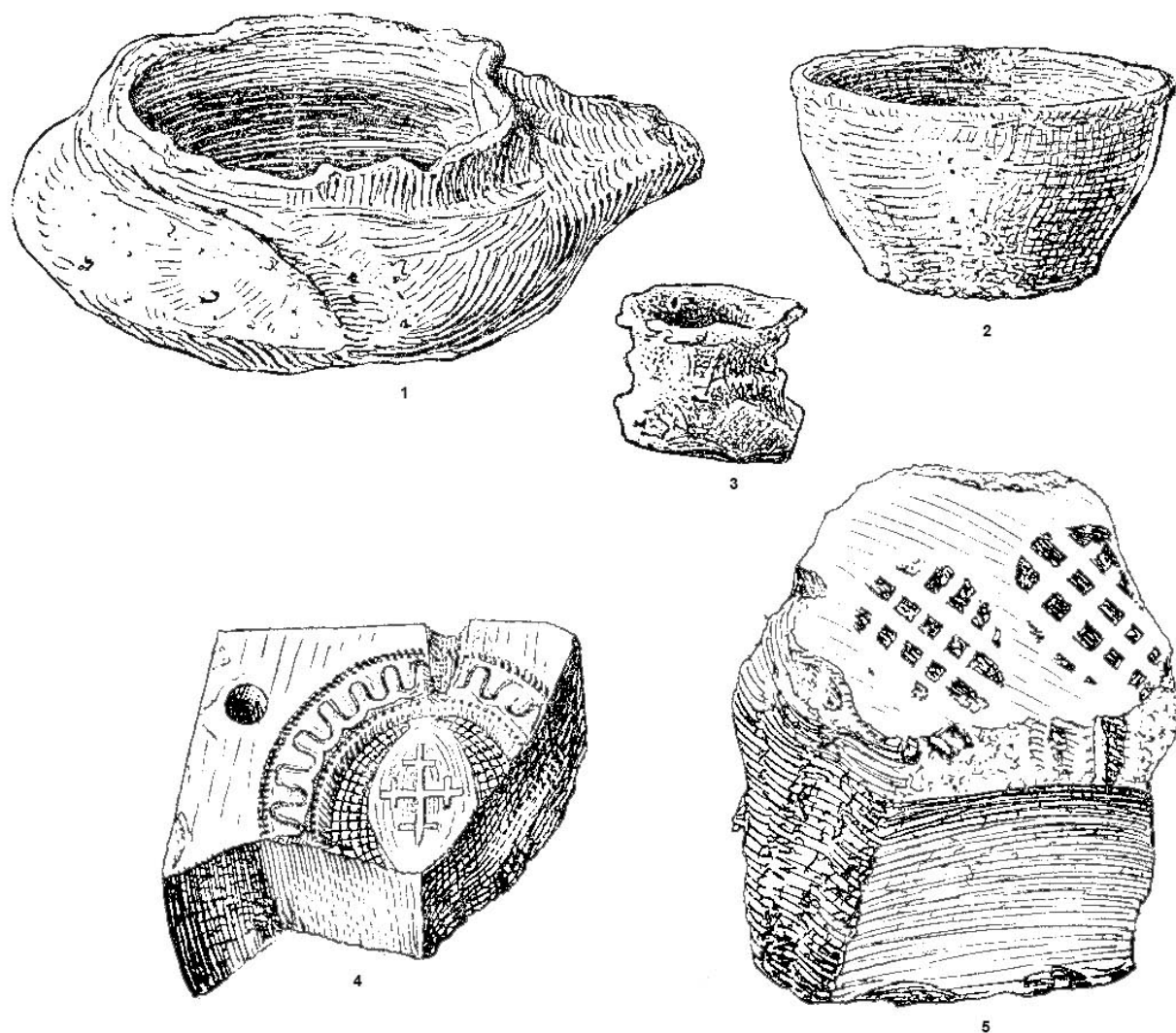

Рис. 46. Предмети, пов'язані з ливарництвом і ювелірною справою з розкопок 1930-х рр. (за В.Й. Довженком):
 1-3 – тиглі; 4-5 – формочки.

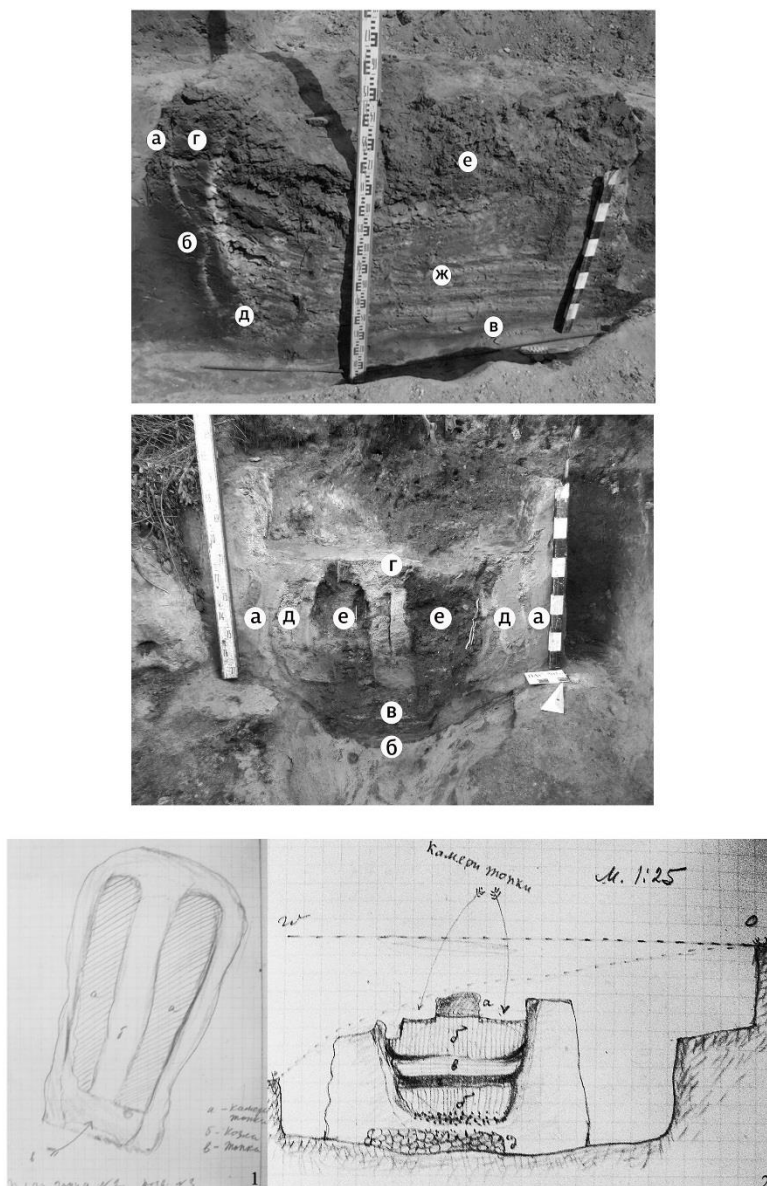

Рис. 47. Розрізи печей для випалювання вапна:

- 1 – об'єкт 6 2014 р. (за Д.В. Бібіковим, В.Г. Івакіним): а – первісні стіни об'єкту; б – залишки навмисно зруйнованого теплорозподільного блоку; в – черінь; г – підмазка-ремонт стін; д – «сходинка», на якій могла встановлюватись рухома решітка; е – засипка з фрагментами зруйнованого склепіння; ж – шари подрібненого вапняку та деревного вугілля.
- 2 – об'єкт 2-а 2016 р. (за Д.В. Бібіковим, В.Г. Івакіним): а - первісні стіни об'єкту; б – черінь об'єкту з каналом для вивантажування вапна; в – шар вапна; г – теплорозподільний блок та підпорна стінка, зведені після зміни призначення об'єкту; д – шари підмазки – сліди ремонтів стін; е – гумусований супісок.
- 3 – горн 2 1936 р. (за Т.М. Мовчанівським): а – «випалена глина (козел)»; б – «вапняковий розчин із шлаками»; в – «глиняна обвальковка»; г – «випалена на печину глина (решетка старого горна?)»; д – «бут битої цегли»

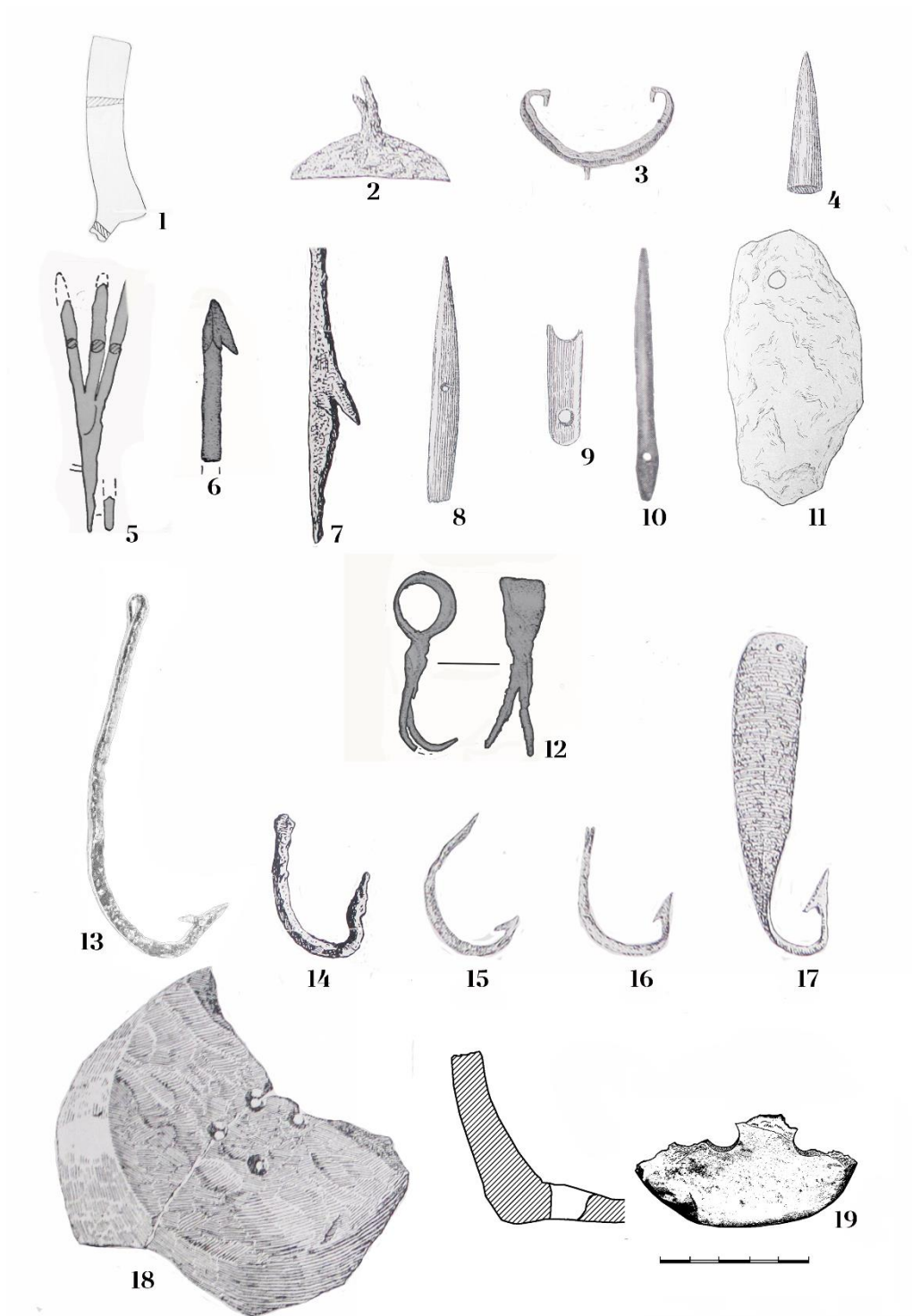

Рис. 48. Знахідки, пов'язані з сільським господарством та промислами:

1 – фрагмент серпа; 2 – медорізка; 3 – підкова-шип для лазіння по деревах (?); 4 – вістря стріли (напівфабрикат); 5–7 – фрагменти остей; 8–10 – знаряддя для плетіння рибальських сіток; 11 – грузило; 12 – крюк для підвішування риби; 13–16 – рибальські гачки; 17 – блешня; 18–19 – фрагменти горщиків-фільтрів. 1–3, 5–7, 12–16 – залізо; 4, 8–10 – кістка; 11 – пірофіліт; 17 – мідь; 18–19 – кераміка.

Рис. 49. Знахідки, пов'язані з обробкою дерева, кістки та каменю:
 1 – тесло; 2 – фрагмент теслярської сокири; 3 – фрагмент скобеля; 4 – долото; 5 – заготовка; 6–8 – свердла; 9–11 – рукояті ножів (напівфабрикати). 1–4, 6–8 – залізо; 5 – пірофіліт; 9–11 – кістка.

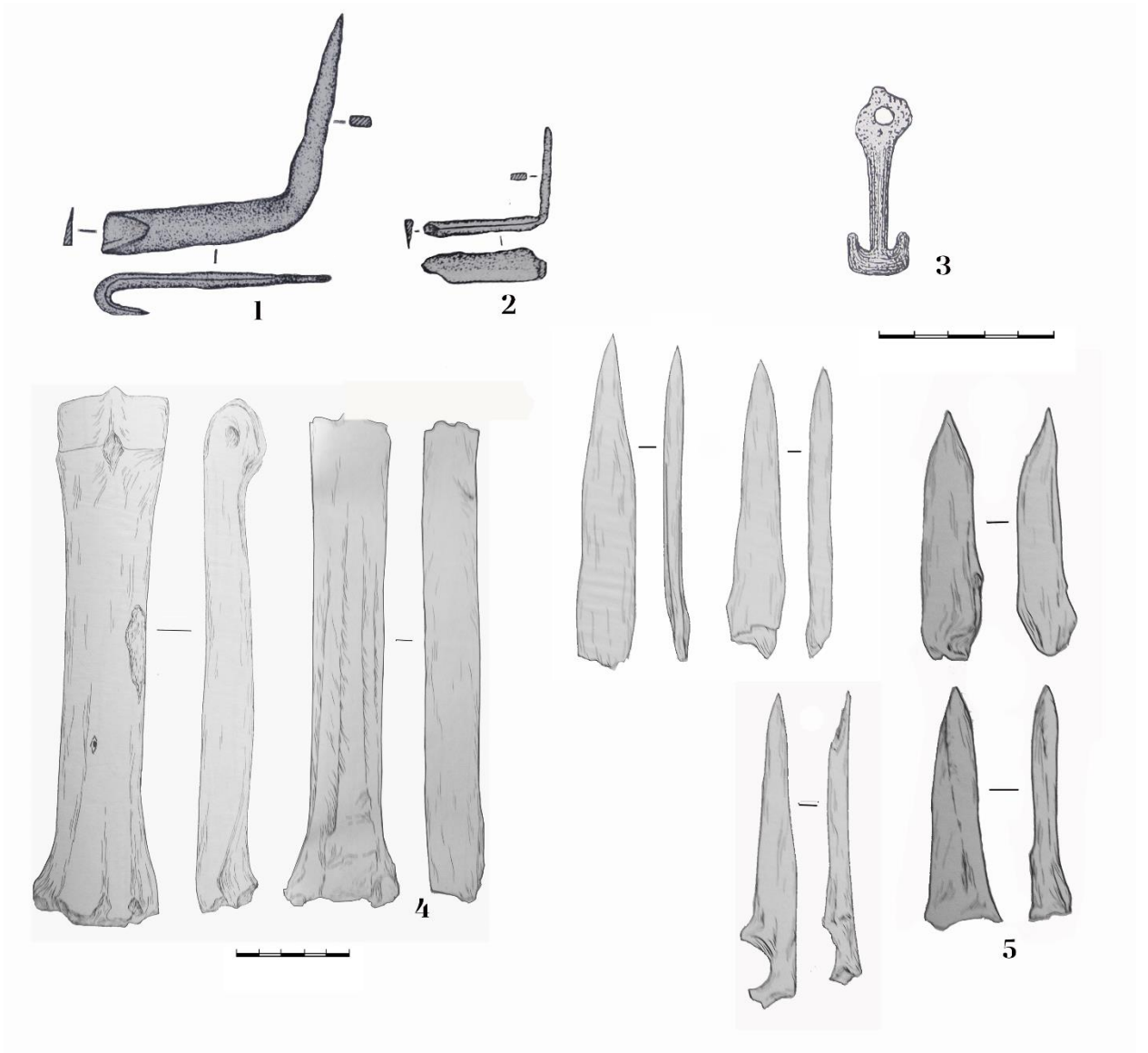

Рис. 50. Знахідки, пов'язані з обробкою шкіри:
 1–2 – скобелі; 3 – чинбарський ключ (?); 4 – «ковзани»-гладилки (?); 5 – проколки. 1–3 – залізо;
 4–5 – кістка.

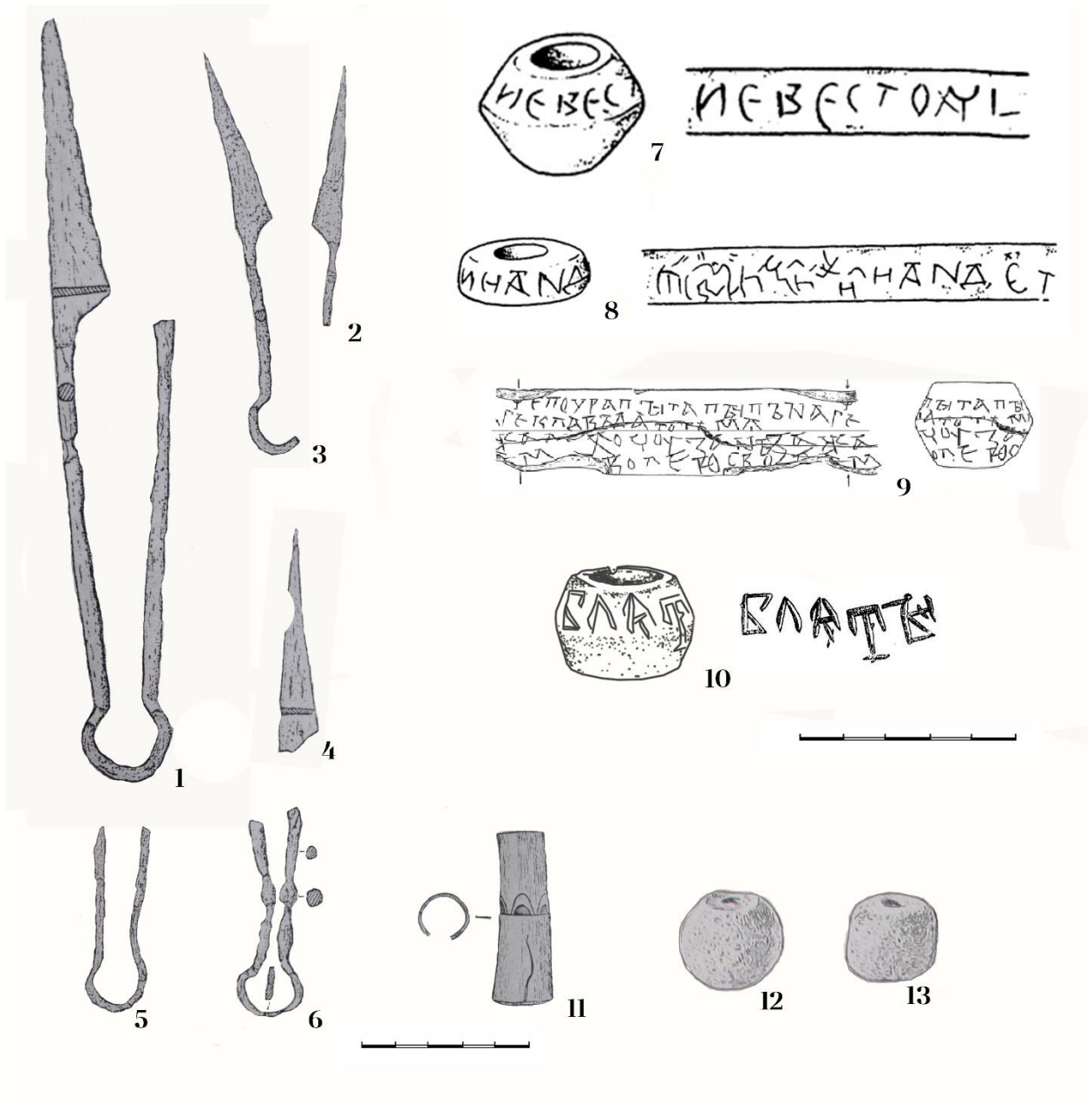

Рис. 51. Знахідки, пов'язані з прядінням і ткацтвом:
 1-6 – фрагменти пружинних ножиць; 7-10 – пряслиця з написами; 11 – юрок; 12-13 – грузила.
 1-5 – залізо; 6-9 – пірофіліт; 11 – кістка; 12-13 – глина.

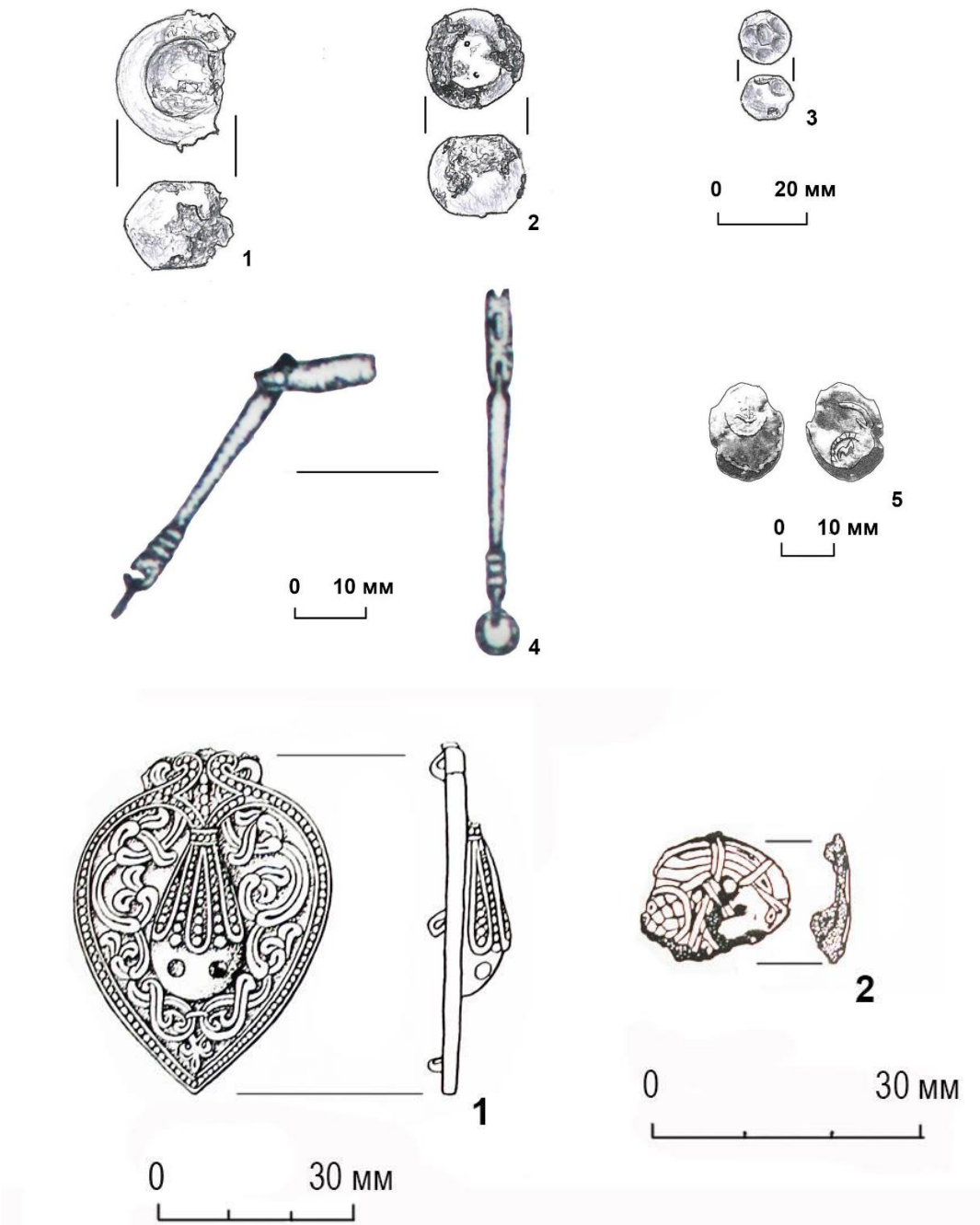

Рис. 52. Торговельний інвентар і предмети імпорту з території вишгородського посаду:

а – Торговельний інвентар (за Д.В. Бібіковим, В.В. Дорофєєвим): 1 – фрагмент гирьки з розкопок 1990 р. (залізо, бронза); 2 – гирька з розкопок 2008 р. (залізо, бронза); 3 – гирька з розкопок 1991 р. (?) (свинцевий сплав); 4 – фрагмент терезів з розкопок 1989 р. (бронза); 5 – свинцева товарна плomba.

б – Позолочені декоративні вироби (за В.М. Зоценком): 1 – кінська налобна бляха-решма; 2 – оббивка (скрині-релікварію - ?).

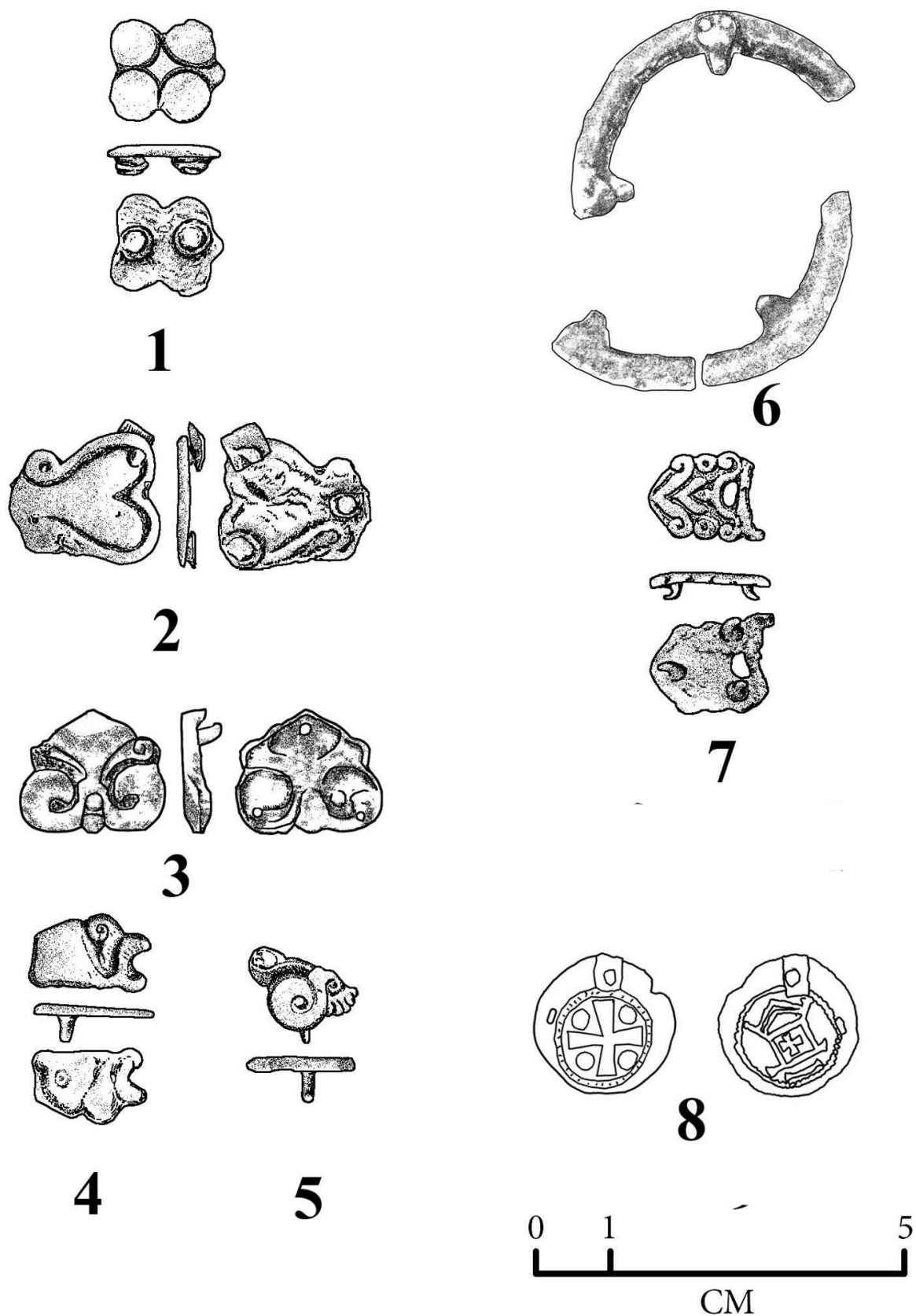

Рис. 53. Предмети імпорту з розкопок 2014 – 2015 рр.:
1–5 – ремінні накладки; 6 – фрагменти ремінного розподільвача (?) з зооморфними зображеннями; 7 – фрагмент прорізної пряжки; 8 – срібна германська монета.

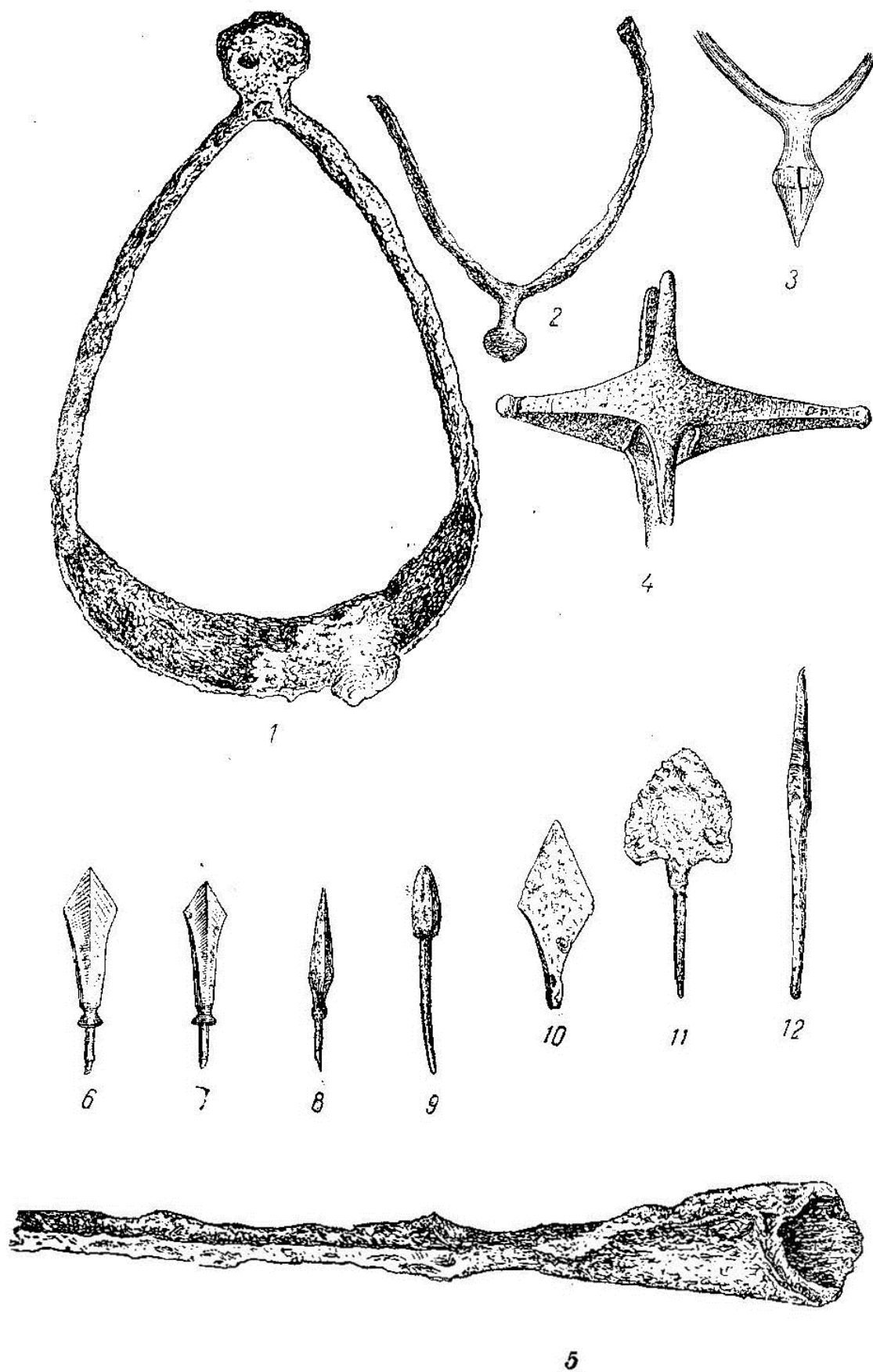

Рис. 54. Предмети озброєння та спорядження верхового коня з розкопок 1930-х рр. (за В.Й. Довженком)

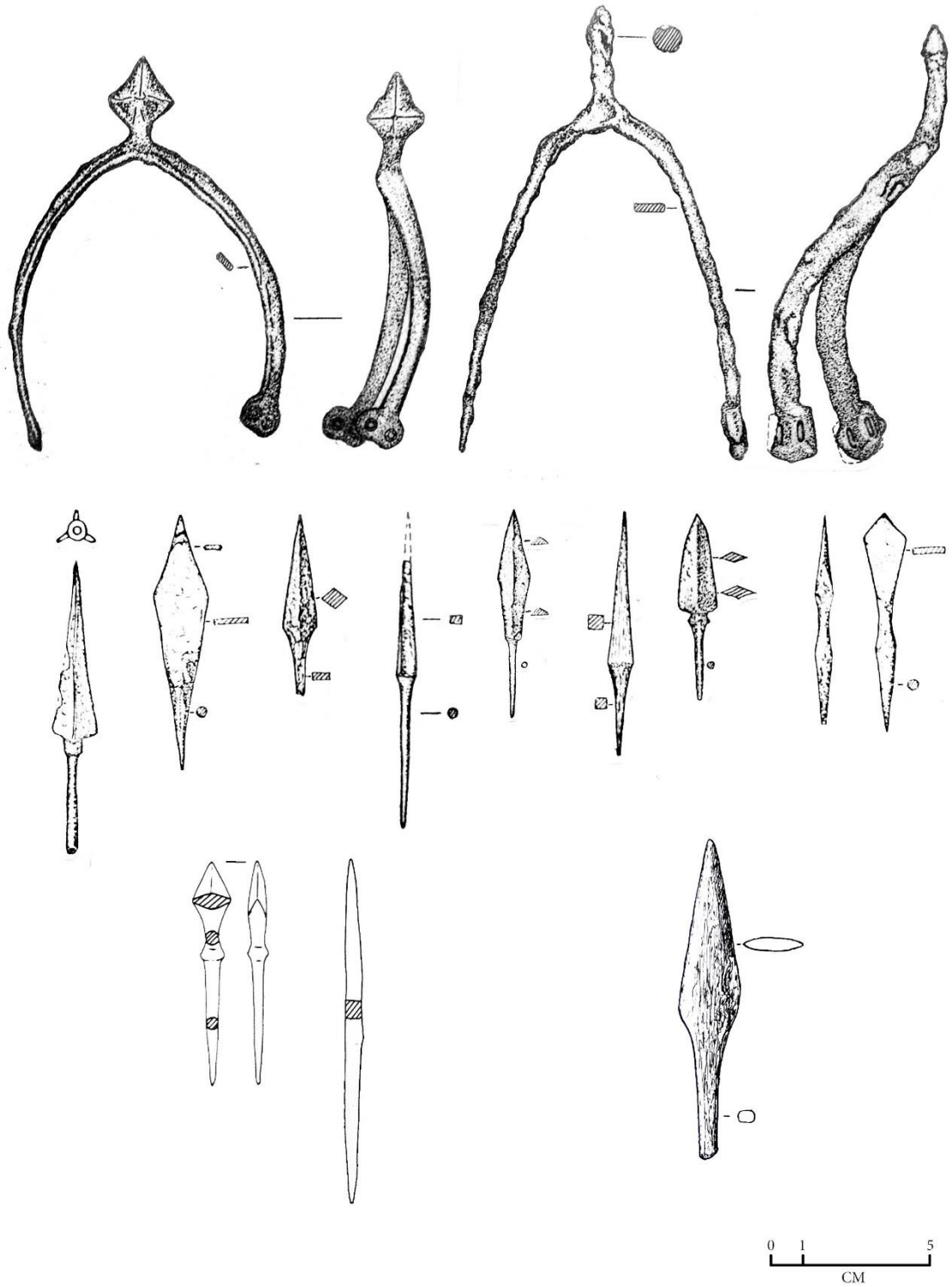

Рис. 55. Предмети озброєння та спорядження верхового коня з території вишгородського поселення (за В.В. Дорофєєвим та ін., В.П. Чабаєм та ін., В.Г. Івакіним і Д.В. Бібіковим)

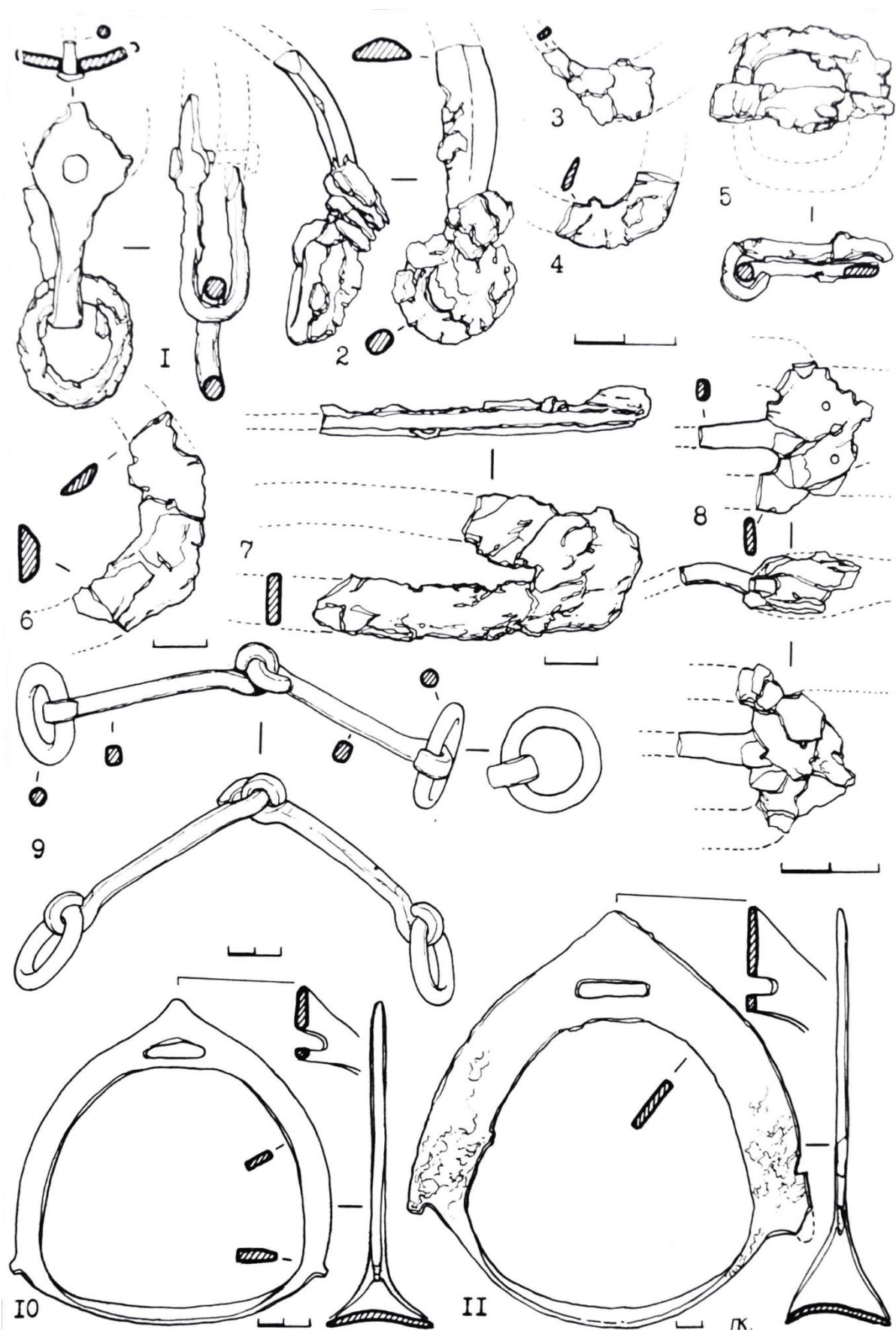

Рис. 56. Предмети озброєння та спорядження верхового коня з воїнського поховання 2 1989 р. (за О.В. Сервим)

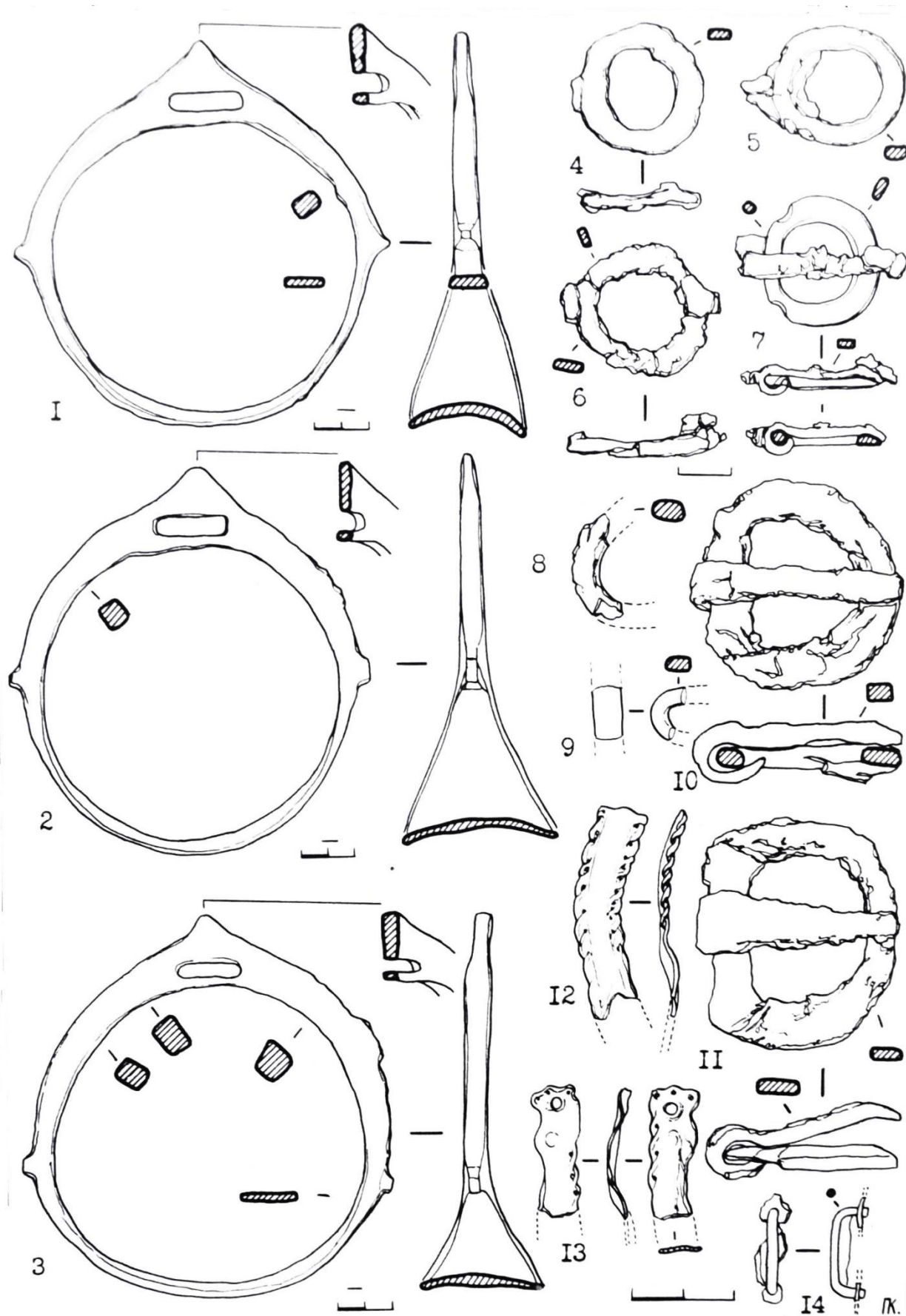

Рис. 57. Предмети озброєння та спорядження верхового коня з воїнського поховання 1 1989 р. (за О.В. Сервим)

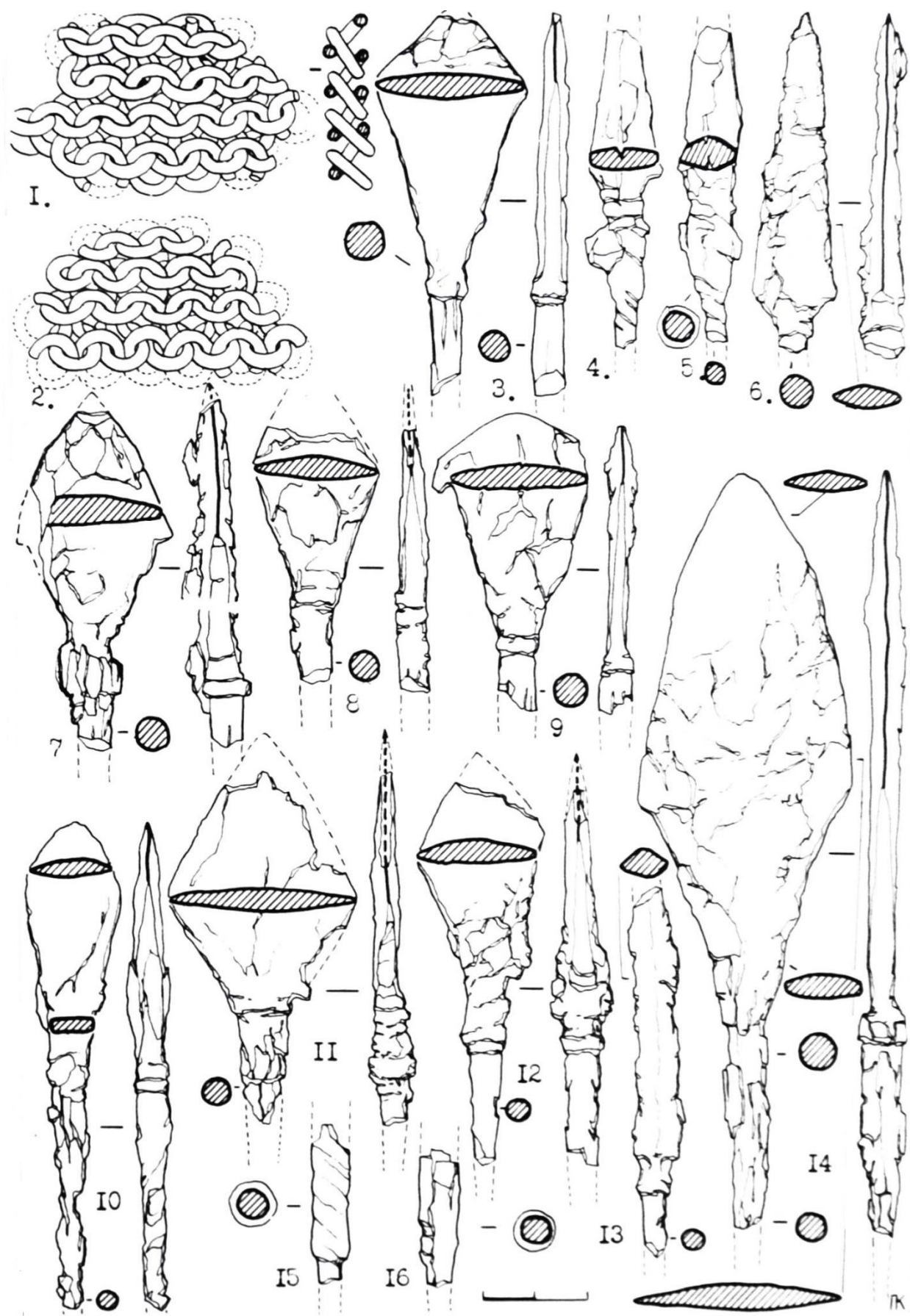

Рис. 58. Предмети озброєння та захисного обладунку з воїнського поховання 1989 р. (за О.В. Серовим)

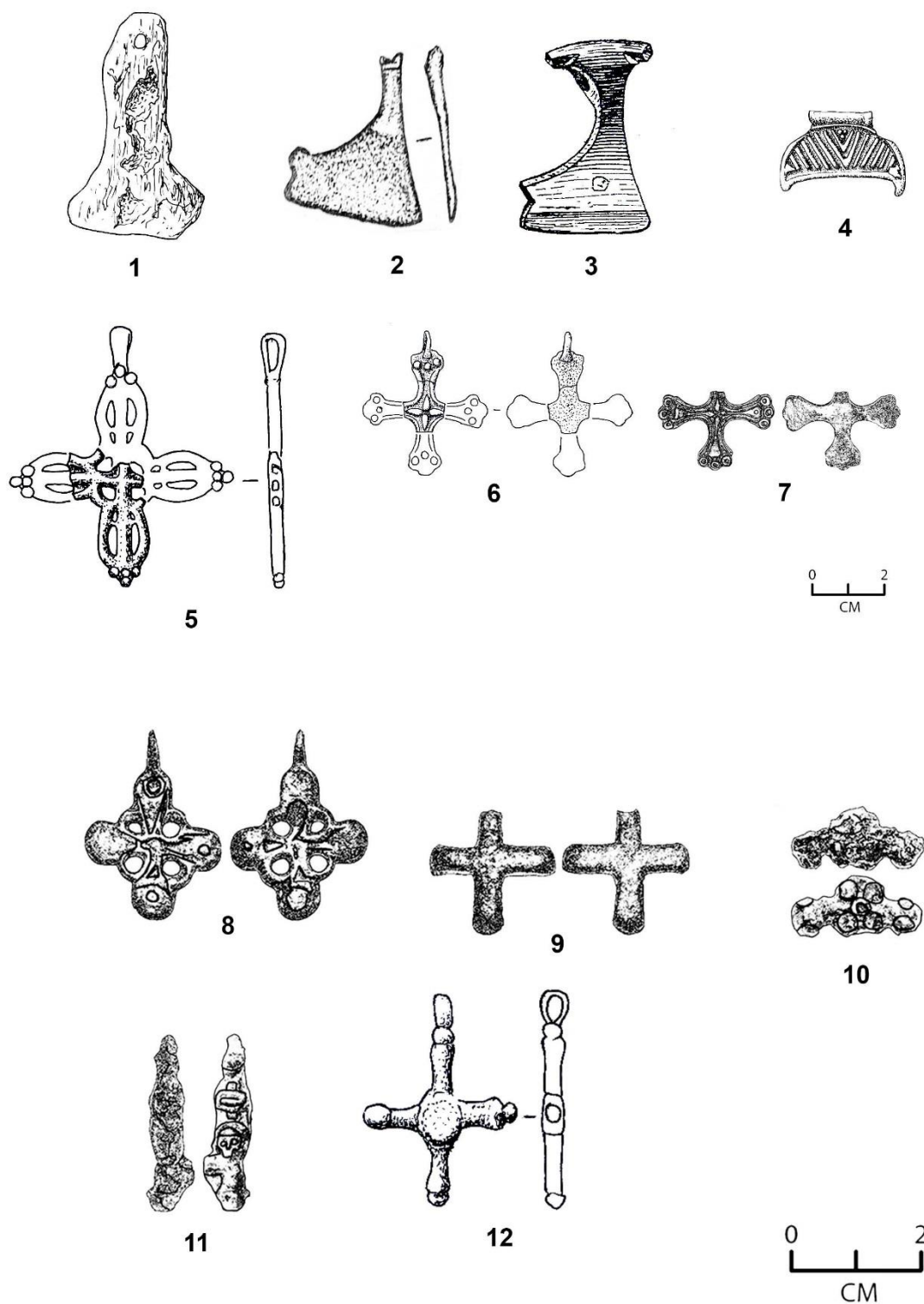

Рис. 59. Культові предмети з території вишгородського посаду:
 1 – свинцева підвіска у вигляді «молоту Тора»; 2, 3 – бронзові підвіски-сокирки; 4 – срібна лунниця; 5–12 – металеві натільні хрестики.

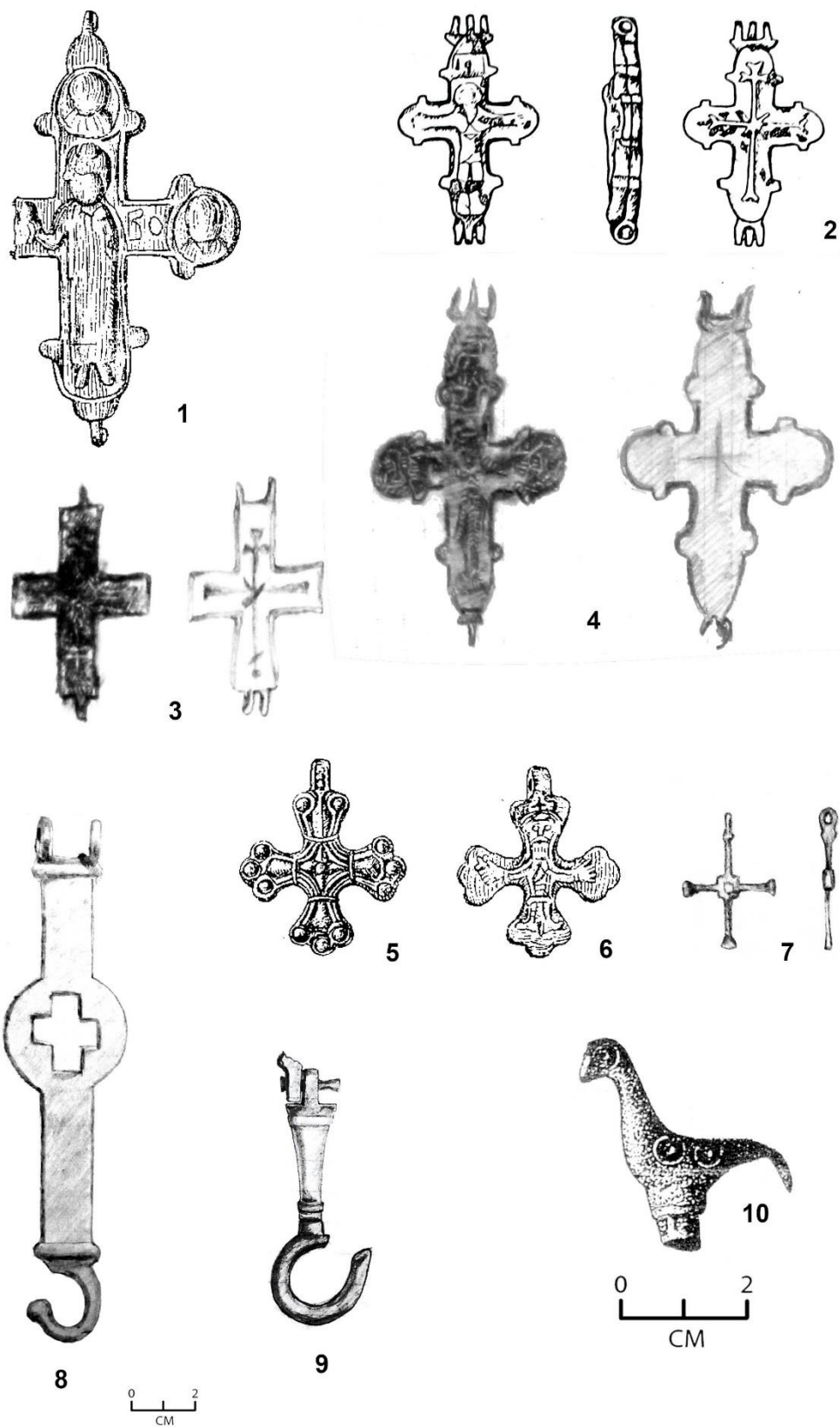

Рис. 60. Предмети особистого благочестя та церковного начиння:
 1–4 – бронзові енколпіони; 5–7 – натільні хрестики; 8–10 – бронзові деталі хоросів.